MAX WEBER

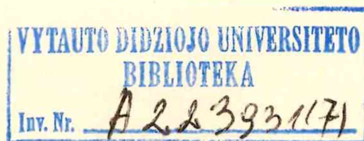
ŪKIO ISTORIJA

UNIVERSALINĖS ŪKIO IR VISUOMENĖS ISTORIJOS BRUOŽAI

VERTĖ *DR. J. PAJAUJIS*

PERŽIŪRĖJO IR ĮVADĄ PARAŠĖ
A. RIMKA

Lietuvos Universiteto Teisių Fakulteto leidinys
Kaunas, 1929 m.

„Spindulio“ b-vės spaustuvė. Kaunas.

Įvadas.

Max Weber ekonominių ir socialinių mokslų literatūroj tiek yra visų pripažintas mokslo autoritetas, kad bet kokie aiškinimai būtų visai nereikalingi, jei ne ypatinga šio veikalo istorija.

Dalykas toks, kad M. Weberis nors visą gyvenimą ekonominius reiškinius tyrinėjo, tačiau jo tyrinėjimai buvo daugiau sociologo tyrinėjimai. Grynai ūkio istorijos specialistu jis nebuvo ir patiektojo veikalo patsai nerašė. Atsirado šis veikalas tik iš užrašų studentų, kurie jo prašyte buvo prisiprašę paskaityti ūkio istorijos kursą Miuncheno universitete 1919/20 m. žiemos semestre. Pabaigęs skaityti 1920 m. autorius mirė, palikęs tik turinio konspektinius pažymėjimus.

Šios dvi aplinkybės pakankamai paaiškina visą veikalo turinį. Visų pirma, veikalas yra konspektinio pobūdžio, nes paskaitose studentai supažindinami tik su pagrindiniais dėstomo dalyko bruožais. Specialistai istorikai, kaip teisingai pabrėžia originalo leidėjai, šen ir ten gali rast netikslumų arba nepilnumų. Pav., veikale nieko nerandame apie ūkio išsirutuliojimą Lietuvoje, nors šis išsirutuliojimas savo laiku ėjo skirtingais nuo Lenkijos keliais. Bet tai jau smulkmenos. Ir jos nemažina viso veikalo vertės. Juo labiau, kad ligi šiol yra nemaža visai gerų ūkio istorijos monografijų atskiriems kraštams ar atskiroms epochoms, bet kol kas nėra žinoma nė vieno veikalo, kur vienu užsimojimu būtų paimta ir suglausta forma taip nuodugniai išdėstyta pasaulinio ūkio išsirutuliojimo eiga.

Originalinę laidą iš studentų stenografinių užrašų yra paruošę, M. Weberiui jau mirus, prof. S. Hellmann ir doc. Dr. M. Palyi, ir jų vardai yra pakankama autoriaus minčių autentiškumo garantija; jie ir literatūrą bei šaltinius patiekė.

Į lietuvių kalbą vertė Dr. J. Pajaujis. Aš tik peržiūrėjau ir kuriuos-ne-kuriuos terminus pritaikiau, nes vertimas atliktas buvo labai sąžiningai. O jei vis delto kai kurios vietos skaitomos ne labai lengvai, tai del to, kad ir originalo kalba nėra lengva. *A. Rimka.*

Sąvokų aiškinamosios pastabos.

I. Pagrindinės sąvokos.

Plg. Max W e b e r, Wirtschaft und Gesellschaft, I dalis. Tübingen, 1921; be to, A. A m o n, Objekt und Grundbegriffe der theoretischen Nationalökonomie, Wien, 1912; J. B. E s s l e n, Nutzen und Kosten als Grundlage der reinen Wirtschaftstheorie, Schmollers Jahrbuch XLII (1918); W. S o m b a r t, Der moderne Kapitalismus, 4 leidimas, 1921, 2 t. München und Leipzig.

A. Ūkiškuoju vadiname kurį veikimą tiek, kiek juo siekiama įsigyti trokštamųjų naudos veikinių arba jų turėjimo progų[1]. K i e k v i e n a s veikimas gali turėti ūkiško pobūdžio, pav., kad ir menininko darbas arba ir karo vedimas — pastarasis tiek, kiek karui paruošti ir vesti tenka ūkiškais reikalais bei priemonėmis rūpintis. Tačiau „ūkis" tikrąja žodžio prasme tėra t a i k i n g a s valdomosios galios vykdymas, v i s ų p i r m a ūkiškųjų tikslų siekiant. Valdomosios galios privalome ir savajai darbo jėgai. Kančiumi varomas vergas tėra įrankis, ūkio priemonė ponui, bet pats ūkio neveda, lygiai kaip ir darbininkas fabrike, kurs t e n tėra vien technikinė darbo priemonė, o savuose namuose „ūkininkauja". Taikingumo pažymys yra būtinas, nes kiekvienos rūšies smurtas (plėšimas, karas, revoliucija) nors ir gali turėti ūkiškųjų tikslų, tačiau eina visai kitais dėsniais, nekaip taikingomis priemonėmis besitenkinąs ūkis. Berods, pagaliau kiekvienas ūkis taip pat remiasi ir, kaip rodo istorinis patyrimas, turi remtis prievarta — nūnai valstybine, senesnėmis gadynėmis luomine, — ir net socialistiška ar komunistiška ateities ūkio santvarka negalėtų be prievartos savo siekimų vykdyti; bet tos prievartos nevadiname ūkio vedimu, ji tėra sąlyga ūkininkauti. Toliau svarbu tai, kad

---

[1] Svarbu čia ne pats kurio „daikto" turėjimas, o tik galėjimas jį vartoti, kaip tam tikrą darbo jėgą — stumiamąją, traukiamąją, keliamąją ir t. t. Naudos veikiniai yra visados atskiri veikiniai: šita prasme ir šitame sąryšy ne „arklys", kaipo toks, yra ūkio objektas, tik atskiri naudingieji jo veikiniai. Del trumpumo vadinsime daiktų teikiamuosius naudos veikinius „gerybėmis" („Güter"), o žmonių — tiesiog „veikiniais" („Leistungen").

ūkio vedimui duoda pradžią ir visą kryptį priemonių neištekliu s: norėdami patenkinti naudos veikinių ar gerybių troškimą, turime „ekonominti“ neištenkamas priemones, jų „ūkį vesti“[1]. Iš to ir randasi (nors toli gražu ne visuotinė) tendencija racijonalizuoti ūkiškasai veikimas. „Ūkiu“ tad vadiname tokį vieningai vadovaujamą veikimą, kur sava valia ir galia rūpinamasi gerybėmis ir jų gavimo progomis. Jei tai yra daugiau ar mažiau aprėžto „junginio“ veikimas, tai toks „ūkio vienetas“, toksai „ūkio junginys“ visados esti autokefalus, savaiminis, t. y. jis pats skiriasi vadovaujamuosius asmenis, ir jo veikimas yra nuolatinis, ne atsitiktinis. Svarbiausia, kad ūkio junginys siekia visų pirma ūkiškųjų tikslų; tai ir yra charakteringas jo požymys. Kiti junginiai gali taip pat „įsikišti“ į „ūkio gyvenimą“, patys betgi nebūdami ūkio junginiais ar tai del to, kad jiems ūkiškieji tikslai tėra antraeiliai („ūkį vedantieji junginiai“), arba del to, kad jie patys ūkio neveda, tik siekia kitų ūkiškąjį veikimą ar tai „formaliai normuoti“ bendromis normomis („tvarkomieji junginiai“), ar „materialiai reguliuoti“, konkrečiai į jį įsikišdami („ūkio reguliuojamieji junginiai“). Tas pats junginys gali būti priskirtas, pagal aplinkybes, ir vienam ir kitam tipui.

B. Ūkiškasis veikimas gali siekti: I. planingai paskirstyti turimąsias gerybes: a) tarp dabarties ir ateities, b) tarp keliariopų naudojimo būdų dabarty; 2. planingai paruošti ir pagaminti jau turimas, bet naudojimui dar netinkamas gerybes („gamyba“); 3. įsigyti valdymo galios (sau vienam ar bendrai su kitais) toms,—ar jau naudotinoms ar dar pagamintinoms, — gerybėms, kurios tebėra svetimo ūkio galioje. Šiuo trečiuoju atveju, veikiant taikingai ir ūkio prasmei prideramai, yra galimos dvi priemonės:

a) sudarymas ūkio reguliuojamojo junginio (su senaisiais valdytojais),

b) mainai.

---

[1] Todel „vesti ūkis“ visados reiškia: lyginti tūleriopi naudojimo tikslai ir jų kuris pasirinkti; tuo tarpu technikai terūpi pasirinkti priemonės tam tikram (jau duotajam) tikslui. (Plg. A. Voigt, Technische Oekonomik, iš „Wirtschaft und Recht der Gegenwart“ I, Tübingen, 1912).

Ūkio reguliuojamasis junginys gali būti: 1. Valdomasis junginys („planingasis ūkis“). Tai reiškia, jog sudaroma vieninga ūkio vadovybė. Tam tikras žmonių štabas planingai veda keletą ar keliolikę ūkio vienetų, planingai tvarko gerybių įsigijimą, naudojimą arba paskirstymą. (Pavyzdys čia gali būti vadin. „karo ūkio“ organizacijos pasaulinio karo metu). Čia atskiros junginio įmonės dirba pagal štabo patiektąjį planą. 2. Reguliuojamasis junginys. Tokiame junginyje, berods, nėra vieningos vadovybės, kuri valdytų visus junginio dalyvių, atskirų ūkio vienetų, veiksmus, tačiau bendrasis jų veikimas yra reguliuojamas, visų pirma, pašalinant savitarpio konkurenciją. Svarbiausios tam priemonės: vartojimo ir gamybos paskirstymas (racijonavimas). Žvejybos, ganyklų, miškų koperatinės bendrovės, cechai — vis tai pavyzdžiai, ir ne vieninteliai, kaip racijonuojama iš dalies žaliava, iš dalies pardavimo rinka, ir tuo pat netiesioginai vartojimas. Čia galima dažnai priskirti ir moderninės „kartelės“ (sindikatai).

Mainai gali būti: 1. Atsitiktiniai mainai. Tokie žinomi iš senų senovės. Atsitiktinai mainoma, — kas atliko nuo savęs, bet didžiulę vartojimo dalį tenkina sava gamyba. 2. Rinkos mainai. Jie galimi tada, kai iš visų pusių siūloma mainyti ir taip pat iš visų pusių klausiama, t. y. kada esti rinkos progų. Kur ūkis verčiasi rinkos mainais, ten turime mainų ūkį.

Kiekvienų mainų pagrindas yra taikinga kova žmogaus su žmogumi, kainų kova, „derybos“ (su mainų partneriu), eventualiai ir konkurencija (su turinčiuoju tokį pat mainų tikslą). Kiekvieni mainai siekia kompromiso, kurs baigtų tą kovą vieno ar kelių dalyvių naudai.

Mainai gali būti reguliuojami formaliai teisiškai, kaip štai laisvame kapitalistiniame ūkyje, arba materiališkai (reguliuotieji mainai tikrąja žodžio prasme), kur juos reguliuoja gildijos, cechai, monopolistiniai verslamoninkai, kunigaikščiai, darydami tai visokiems, gan įvairiems tikslams: kainoms pakelti ar numušti, gyventojams maistu aprūpinti ir t. t.

Mainai gali būti naturaliniai ir piniginiai. Tik

esant piniginiams mainams, tėra techniškai galima derinti ūkiškasai veikimas su „rinkos progomis“ mainų ūkio prasme.

C. Mainomoji priemonė yra toks daiktas, kurs tipišku būdu (t. y. pakartotinai ir masiškai) yra daugelio žmonių priimamas mainais tik del to, kad ne be pagrindo tikimasi jis vėl mainais atiduoti. Mainomoji priemonė ne visados esti tolygi mokamajai priemonei. Mokamoji priemonė tėra visų pirma tokia tipiška priemonė, kuria gali būti ištesėtos mokėjimo prievolės, t. y. „skolos“; bet ne visos skolos kyla iš mainų santario, pav., kad ir mokesčių, duoklės, kraičio skolos. Ne kiekviena mokamoji priemonė, kurią sutinkame ūkio istorijoje, buvo ir mainų priemonė; taip, pav., Afrikoje jaučiai buvo mokamoji, bet ne mainų priemonė. Ir atvirkščiai: ne kiekviena mainomoji priemonė yra toje apylinkėje, kur ji imama mainais, neribota mokamoji priemonė. Mongolų chanai buvo primetę savo valdiniams popierinius pinigus, bet patys neimdavo jų, rinkdami mokesčius. Ne kiekviena mokamąja priemone gali būti viskas apmokama. Pav. Austrijoje tam tikri auksiniai pinigai buvo kurį laiką priimami tik muitus apmokant. Pagaliau, istorijoje ne kiekviena mainų priemonė buvo priimama mainais lygiai už visus daiktus: Afrikoje moterų negalima buvo pirkti už kraukles, o tik už jaučius.

Pinigai yra tokia mokamoji priemonė, kuri tam tikram žmonių skaičiui yra ir mainomoji priemonė, be to, taip suskaidyta į vienetus pagal „nominalinę vertę“, kad jais galima skaičiuoti. Tam tikra išorinė pinigų forma čia nesvarbu, jie ir be to gali šį technikinį darbą atlikti. Pavyzdžiui, Hamburgo bankinė valiuta, kuriai pavyzdys buvo paimtas iš tam tikros kinų institucijos, rėmėsi bet kokios formos sidabro depozitais; tačiau jiems išduotas vekselis buvo pinigas.

Ūkį, kuriame pinigai nevartojami, vadiname naturaliniu ūkiu, o ūkį su pinigų apyvarta — piniginiu ūkiu. Naturalinis ūkis gali būti toks ūkis, kur visos reikmenės tenkinamos be jokių mainų, kaip, pav., baudžiavos ponas gaudavo visa iš atskirų valstiečių baudžiauninkų ūkių, arba, kaip „oikas“ — uždaras namų ūkis[1]; bet gryna tokio ūkio forma labai retai tepasitaiko. Arba gali būti naturalinių

[1] Žiūr. toliau.

mainų ūkis, kur, berods, yra mainai, bet ne pinigai. Ir šitokia ūkio forma beveik niekuomet neesti gryna, o vis kiek mišri. Senovės Egipte kurį laiką buvo naturalinių mainų ūkis, pinigais skaičiuojamas: mainė daiktus į daiktus, bet anksčiau išskaičiuodavo jų vertę pinigais.

Piniginis ūkis atpalaiduoja mainus nuo asmeninio ir laikinio sąryšio, pašalina reikalą mainyti tik tolygius daiktus ir tuo būdu leidžia išsiplėsti rinkai, t. y. padaugina rinkos šansus (progas); ūkiškasai veikimas išsivaduoja iš sustingusios momento būklės, nes, sugebant dabar įvertinti mainų progas pinigais (pinigų sąskaityba), galima spekuliuoti būsimais rinkos padėjimais. Šita pinigų funkcija, — ta jų ypatybė, kad jais galima skaičiuoti, kad jie gali eiti bendru vardikliu, į kurį galima priderinti visas mainomąsias gerybes, — turi ko didžiausios reikšmės, nes sudaro pagrindą sąskaitybiniam racionalumui ūkiškame veikime, padaro galimą „sąskaitomybę.". Tatai leidžia „pelno ūkiui" orientuotis vien į rinkos progas, o „namų ūkiui" sudaryti „ūkio planą", pagal kurį reikia naudoti turimos pinigų sumos, žiūrint jų „kraštutiniojo naudingumo".

D. Yra du pagrindiniai ūkio tipai: namų ūkis ir pelno ūkis: jie, tiesa, dažnai susipina pereinamuose laiptuose, tačiau grynos jų formos yra loginės priešingybės. Namų ūkiu vadiname tokį ūkininkavimo būdą, kur rūpinamasi iš savęs patenkinti savo reikmenes, ar tai būtų atskiro asmens, ar tai bendrovės ar valstybės reikmenės. O pelno ūkis siekia pelno, orientuojasi į pelno progas, ir, būtent, į mainų pelno progas. Prie pinigų apyvartos, namų ūkyje turime dvi kategorijas: turtą ir pajamas. Galima, berods, kalbėti ir apie naturalines pajamas bei naturalinį turtą. Tačiau išreikšti turtą ir pajamas bendruoju vardikliu sugebame tik tada, kai juos galime įvertinti pinigais; ir iš viso turtas, kaipo vieninga sąvoka, tėra įmanomas tik piniginiame mainų ūkyje. Šičia pajamos reiškia progas, kad tam tikras, pinigais įvertinamas, gerybių skaičius galės būti per tokį tai laikotarpį naudojamas; turtas čia reiškia tam tikrą piniginį gerybių kiekį, kurs ūkio vedime gali būti paimtas nuolatos naudoti arba pajamoms gauti. Pagaliau, verslamonė yra toks pelno ūkis, kurs orientuojasi į rinkos progas, kad gautų

pelno iš mainų. Šita prasme gali būti atsitiktinė verslamonė, pav., vienas jūreivystės žygis — iš jo išsiplėtojo ankstyvojo viduramžio kapitalistinė bendrovė, commenda, — arba gali būti nuolatinė įmonė. Kiekviena verslamonė žiūri rentabilingumo, t. y. žiūri, kad būtų gauta daugiau, negu tai verslamonei išleista, apskaičiavus visas išlaidas pinigais; tad kiekviena verslamonė veda kapitalo sąskaitybą, t. y. suveda balansą, į kurį atsižvelgiama kalkuliuojant kiekvieną atskirą priemonę, t. y. apskaičiuojant mainų pelno progas. Vesti kapitalo sąskaitybą, reiškia: visos gerybės, įeinančios verslamonėn, paversti pinigais ir, pasibaigus verslamonei arba tam tikro ūkiškojo laikotarpio gale, vėl pinigais apskaičiuoti pelnas ar nuostoliai (lyginant pradedamojo ir baigiamojo kapitalo vertę). Kapitalo sąskaitybai pasidarius visuotine, pagal ją, ir tuo pat pagal rinkos progas, eina prekių mainai ir gamyba.

Namų ūkis ir pelno ūkis nūnai yra atskirti ir vedami nuolat atskirais veiksmais. Bet dar 14. ir 15. šimtm., pav. Medici namuose[1], to išskyrimo nebuvo. Nūnai tai yra taisyklė; namų ūkis ne tik išorinai yra atskirtas nuo įmonės vedimo, — tas jau buvo ir prie Arabų imperijos vizirų, — bet, kas svarbiausia, atskirai vedama ir sąskaityba. Namų apyvokai tenka tik tai, kas balanse yra išvesta po brūkšniu, kaipo pelnas, ar tai būtų atskiro asmens, ar akcinės bendrovės verslamonė. Pelno ūkis iš esmės yra vedamas kitaip, negu namų ūkis, nes čia nežiūrima, kaip namų ūkyje, „kraštutiniojo naudingumo“, o tik rentabilingumo (kurs, berods, pagaliau taip pat pareina nuo to, kaip įvertina „kraštutinį naudingumą“ pats paskutinysis vartotojas). Tad piniginė sąskaityba tiek namų ūkyje, tiek pelno ūkyje, galų gale pareina nuo rinkos progų, t. y. nuo taikingos žmogaus kovos su žmogumi rinkoje. Iš to išeina, kad pinigas nėra toks visai abejingas mastas, kaip kitas kuris matavimo įrankis; piniginė kaina, kuria kainojama, tikrai sakant, tėra kompromisas iš kovos šansų (progų) rinkoje, ir tasai kainojimo mastas, be kurio negali būti kapitalo sąskaitybos, tėra padaromas per taikingą kovą žmogaus su žmogumi rinkoje. Čia tai ir glūdi „formalinis“ pinigų ūkio racionalumas, palyginti

[1] Žiūr. toliau.

su kiekvienu naturaliniu ūkiu (ar tai savaiminiu ar naturalinių mainų ūkiu). Tik pinigų ūkyje tėra galima tiksliausia „sąskaitomybė“, kruopščiausias apskaičiavimas visų — ar tai jau įvykdytų, ar dar ateity belaukiamų — pelno ir nuostolio šansų. Šito formalinio kapitalo sąskaitybos racionalumo negali atstoti nė jokis kitokis skaičiavimo metodas, net nė tobuliausia naturalinė sąskaityba, padedama universalinės statistikos, vieton kalkuliacijos, kaip tai buvo kai kurių socialistų siūloma. Jei ir pašalintina kapitalo sąskaityba, tai racionaliu būdu tas tegalima būtų padaryti tik išradus tokią technikinę priemonę, kuri taip pat gerai tiktų bendruoju vardikliu, kaip pinigas, tariant, piniginė kaina.

II. Ekonominio veikinių suskirstymo tipai.

Šiandieninio (kaipo ir kiekvieno „išrutulioto“) ūkio gyvenimo pagrindinis faktas yra p r o f e s i n i s susiskaidymas, žmonių diferencijacija pagal verslus.

Verslas ekonomikos mokslo prasme yra tai nuolatinis vieno asmens tam tikrų veikinių veikimas, iš kurio jis gyvena arba pelnosi. Tuos veikinius jis gali veikti kurio junginio viduje (baudžiavų dvaras, kaimas, miestas) arba mainams rinkoje (darbo rinka, prekių rinka). Profesinio susiskaidymo ne visados būta, bent ne tokio išsišakojusio, kaip šiandien.

Ekonominiu atžvilgiu žmonių veikiniai gali būti d i s p o n u o j a m i e j i (tvarkomieji) arba v y k d o m i e j i. Pastaruosius vadiname „d a r b u“, o pirmuosius darbo d i s p o z i c i j a (tvarkymu). Darbo dispozicija gali būti keleriopa; techniškai ji galima skirti atsižvelgiant į tai, kaip padalinti atskiri veikiniai (viename ūkyje) atskiriems darbininkams ir kokie tų darbininkų savitarpio santykiai; o ekonomiškai — atsižvelgiant į tai, kaip padalinti veikiniai įvairiems ūkiams ir kaip santykiuoja tie ūkiai[1].

A. T e c h n i k i n i o d a r b o v e i k i n i ų p a d a-

[1] Technikinę darbo dispoziciją turime, pav., valdovo namų ūkyje ar fabrike, kur atskiri veikiniai išspecializuoti atskiriems darbininkams, bet nepadalinti įvairiems ūkiams. Ekonominį padalinimą geriausiai vaizduoja tiektinės namų pramonės sistema, kurios organizacija tekstilinėj pramonėj kaip tik ir yra atskirų, proceso gale vėl sujungtinų, veikinių padalinimas atskiriems ūkiams.

linimo ir sujungimo (darbo padalinimo ir darbo sujungimo) rūšis skiriame atsižvelgiant į tai: l) kokius veikinius atlieka vienas kuris asmuo; 2) kaip dirba bendrą darbą keletas asmenų; 3) koks yra darbininko (ar darbininkų) santykis su darbo įrankiais (gamybos, transporto pabūklais).[1]

1. Esant technikinei specializacijai, vieno kurio darbininko veikiniai gali būti: a) kombinuoti, kada tas pats darbininkas atlieka kokybiškai skirtingus veikinius (pav. žemės ūkio darbą ir šalimais pramonės darbą); b) diferencijuoti, kada kokybiškai suskirstytus veikinius atlieka atskiri asmenys. Diferencijacija vėl gali būti arba „veikinių specifikacija", kai darbas skirstomas, atsižvelgiant į galutinuosius darbo vaisius (pav. viduramžių amatininkų), arba „specializacija papildomiems veikiniams", t. y. vieningo veikinio susiskaidymas į atskiras, vieną kitą papildomąsias veikinio dalis, k. a. naujoviškam fabrike („darbo suskaidymas").

2. Atskirų veikinių sujungimą krūvon vadiname arba „veikinių sambūriu", arba „veikinių junginiu", atsižvelgiant į tai, ar kuriam reikalui jungiami krūvon vienodi, arba kokybiškai skirtingi veikiniai. Šiaip ar taip, čia mes vis turime reikalo su technikiniu sutvarkymu veikinių, ar tai „gretimų", viens kito nekliūvančių, ar tai tokių, kurie yra suderintini į vieną techniškai vieningą bendrąjį veikinį[2].

3. Žiūrint darbininko santykiavimo su darbo (gamybos) įrankiais, veikiniai galima suskirstyti į grynai patarnaujamuosius ir tokius veikinius, kur turime reikalo su daiktų gaminimu, pristatymu, ar transportu. Kiekvienas daiktų apdirbimas paprastai reikalauja ir „pastatų" (naturalinių ar mechaninių jėgos prietaisų, ar bent darbo patalpų, pav. dirbtuvių) ir darbo priemonių: įrankių, aparatų, mašinų. Įrankiais vadina-

---

[1] Plg. K. Bücher, Entstehung der Volkswirtschaft, I t. 14 ir 16 leid. Tübingen, 1922; E. Durkheim. De la division du travail social, Paris, 1893.

[2] „Veikinių sambūrio" pavyzdžiu gali būti kad ir bendras sunkenybių kėlimas ar traukimas, o „veikinių junginį" vaizduoja, sakysim, orkestras.

me tokias padedamąsias darbo priemones, kurios yra priderintos organiniams žmogaus veiksmams. O „aparatais“ vadinsime tokias darbo priemones, kurias žmogus turi „aptarnauti“, pats prie jų prisiderindamas. Pagaliau, mašinos yra tai mechanizuotieji, t. y. savaime veikiantieji aparatai (tobuliausiu atveju „automatai“). Aparatai turi didelės reikšmės ne tik del jų specifinio darbingumo, nepaisančio organinių darbo sąlygų, bet dar ir del to, kad jų darbas galima iš anksto apskaičiuoti; o tai itin svarbu racionaliam ūkiui, kur vedama kapitalo sąskaityba. Berods, mechanizuotieji darbo aparatai tegalima vartoti tik tada, kai yra masinis gaminių pareikalavimas, turįs ekonominės reikšmės, t. y. įperkamosios galios, nes tik tada tokie aparatai gali būti rentabilingi.

B. Ekonominiu atžvilgiu darbo dispoziciją rūšiuojame pagal veikinių padalinimą atskiriems ūkiams ir pagal tai, kaip yra prisavinti atskiri ekonominiai šansai, t. y. kokia kur nuosavybės santvarka[1].

Ekonominiam darbo padalinimui ir darbo sujungimui turime tokių pat galimumų, kaip ir technikiniam. Gali būti: 1. Darbo veikinių sujungimas viename vieningame ūkyje, įvedant technikinę specializaciją ir technikinę kombinaciją. Toks vieningas ūkis gali būti namų ūkis, būtent, didysis namų ūkis (pav. pietų slavų namų komuna, *zadruga,* kuri atsitiktinai maino su kitais ūkiais, šiaip jau yra techniškai specializuota viduje), arba pelno ūkis (pavyzdžiai: fabrikas — vieningas ūkis, kurio viduje turime veikinių specializaciją ir veikinių sujungimą, arba viršum jo stovinti „mišri įmonė“, kur sujungta, sakysim, anglių kasyklos ir geležies dirbtuvės, arba — trestas, t. y. įvairių, vien pelno interesais surištų, ūkių kombinacija, finansų monopolininko vedama). Antra vertus, gali būti: 2) specializuotas veikinių padalinimas tarp keleto daugiau ar mažiau autonominių ūkių. Čia gali būti arba visiška autonomija — tipiška 19-ojo

---

[1] Čia žiūrime, pav., ar darbo vieta priklauso darbininkui paveldimai, ar tik ligi gyvam esant, arba jis gali būti atstatytas kiekvienu metu, ar darbo įrankiai yra prisavinti ir kam, ir t. t.

šimtm. mainų ūkyje — arba dalinė heterononomija, kur atskiri ūkiai daugeliu atvejų yra autonominiai, tačiau bendras jų ūkiškasis veikimas priklauso aukštesnio už juos junginio. Toksai junginys vėl gi gali būti vienoks ar kitoks, žiūrint, ar jis turi namų ūkio ar pelno ūkio pobūdį. Pirmuoju atveju jis siekia patenkinti savo narių reikmenes. Jo organizacija gali būti koperatiška arba valdoviška. Koperatiškos organizacijos pavyzdį turime Indų kaime, kur amatininkai yra ne savarankiški, o koperatinės kaimo bendrovės tarnautojai, gaunantieji žemės ir atliekantieji savo darbą nemokamai arba už tam tikrą iš anksto nuskirtą apmokėjimą. Valdoviškos organizacijos pavyzdžiu gali eiti viduramžių baudžiavos ūkis, kur ponas gauna tam tikrų veikinių iš baudžiauninkų ūkių, šiaip jau savarankiškų, bet turinčių išlaikyti pono namų ūkį. Jei tačiau aukštesnysis junginys yra pelno ūkis, tai ir čia veikinių sujungimas gali būti koperatiškas arba valdoviškas; koperatiškas, pav., sindikate (plačiąja žodžio prasme), valdoviškas tada, kada pono, pav., tiekovo, pelno ūkis remiasi namų pramone besiverčiančių valstiečių ar amatininkų ūkiais.

C. Apropriacija, t. y. nuosavybės santvarka ir jos formos.

Nuosavybė ekonomikos mokslo supratimu nėra tolygi juridinei nuosavybės sąvokai. Ekonomikoje nuosavybe eina, pav., ir klientelė, kuri gali būti paveldėtinė, mainytinė, dalintinė. Kitur, pav., Indų teisėje, ji ir juridiškai pripažįstama nuosavybės objektu.

Gali būti apropriјuoti, t. y. gali tapti nuosavybės santvarkos objektais: darbo galimybės, t. y. darbo vietos ir su jomis sujungtos uždarbio progos; daiktiniai gamybos įrankiai; vadovaujamosios vietos, pav., verslamoninkų vietos.

1. Darbo vietų apropriacijoje gali pasireikšti du kraštutinumai: iš vienos pusės — visiška darbo vietų laisvė, laisvas darbo jėgos pardavimas, laisva darbo rinka; iš kitos pusės — darbininko asmens apropriacija darbo vietai, t. y. jo, kaip kokio daikto, prisavinimas kuriam savininkui, pavertimas vergu, nelaisvu darbininku. Šituo antruoju atveju gali būti: a) nelaisvo dar-

bo naudojimas namų ūkyje (taip buvo vakarų Europoje ligi 16 šimtm.); b) nelaisvo darbo naudojimas rentai pelnyti (taip senovėje, antikoje, ponas duoda vergui darbo ir uždarbio laisvę, ir už tai ima iš jo činšinį mokesnį, „čyžę“); c) nelaisvo darbo naudojimas, kaipo darbo jėgos (Kartagos ir Romos plantažai, negrų dirbami plantažai Jungtinėse Amerikos Valstybėse). Tarp tų dviejų kraštutinumų randame daugybę pereinamųjų laipsnių. Pagaliau, gali būti darbo vietos apropriacija darbininkui, ar tai atskiram asmeniui, ar junginiui (reguliuotoji darbininkų sąjunga). Toksai junginys gali būti daugiau ar mažiau sandarus. Atsižvelgiant į tai, kaip yra reguliuoti tie veikiniai ir šansai (progos), kurių junginys reikalauja, jis gali prisavinti darbo vietas atskiriems darbininkams ir net paveldimai jas įsavinti (pav. amatininkų vietos Indų kastose, tarnybos vietos kunigaikščių rūmuose, valstiečių vietos baudžiavos ūkyje); arba gali bent apsaugoti darbininką nuo atleidimo iš vietos bet kuriuo metu (naujoviška įmonių tarybų sistema gali sukurti fabriko darbininko „teisę“ darbo vietai). Be darbo vietų, sąjunga gali dar reguliuoti: darbo procesą (pav., viduramžių cechų draudimas plakti amato mokinius); darbo kokybę, pav., Vestfalijos linų audyklose ligi 19 šimt. pabaigos); atlyginimą (kainų taksos, dažniausiai minimalinės kainos konkurencijai išvengti); darbo plotą (kaminkrečių rajonai). Bet ir čia, pradedant nuo kraštutinumų, galima įžiūrėti daug pereinamųjų laipsnių, ligi pagaliau dingsta bet koks veikinių pareigų ir jų šansų reguliavimas.

2. Daiktinės darbo priemonės gali būti įsavintos:

a) Darbininkams, — tiek atskiriems, tiek junginiui. Įsavinimas atskiriems darbininkams gali būti įvairaus pobūdžio, žiūrint, ar tos darbo priemonės naudojamos namų ūkiui, savam vartojimui tenkinti, ar gauti pelnui rinkoje (kas ypač tipinga smulkiajam kapitalizmui). Apropriacija, arba įsavinimas, junginiui gali eiti daliomis arba komunistiškai, žiūrint, ar iš darbo vaisių atsiskaitoma ar jie sunaudojami bendrai; paprastai randame šių dviejų sistemų mišinį. Čia darbo vaisių naudojimas gali būti arba namų

ūkyje, arba pelnui rinkoje (namų ūkyje — komunistiniu būdu rusų „myre", daliomis — senovės vokiečių žemės valdysenoje; rinkos pelnui — rusų „artely", kurs norėjo įsavinti darbininkams gamybos priemones[1].

b) Darbo priemonės gali būti aproprijuotos ir savininkui, kurs pats nėra darbininkas; tada įvyksta darbininko atskyrimas nuo darbo priemonių. Ir čia galime įžiūrėti daug įvairumų, atsižvelgdami į tai, kaip savininkas naudoja aproprijuotąsias darbo priemones. Jis gali jas naudoti: a) patrimonialiai, savo namų ūkyje (Naujosios Egipto imperijos didysis faraonų ūkis, kuriam priklausė visos imperijos žemė, išskyrus maldyklų dvarus); b) naudoti aproprijuotąsias darbo priemones kaipo kapitalą, savo įmonėje pelnui gauti (kapitalistinė įmonė su aproprijuotais darbo įrankiais); c) pagaliau, yra galimas naudojimas, skolinant kitiems ūkiams (kaip senovėje žemės ponas savo kolonams), ar kitiems asmenims; tie skolintojai gali vartoti paskolintąsias darbo priemones patys (pav. nuomininkai inventorių, vergai *peculium),* arba savo ruožtu paversti jas kapitalu savoje įmonėje; tuo atveju savininkas ir įmonininkas tampa atskiri asmens.

3. Be darbo vietų ir daiktinių darbo priemonių, gali būti aproprijuotos taip pat ir vadovaujamosios vietos. Tas įvyksta paprastai tada, kai darbininkas yra atskirtas nuo darbo priemonių, kai jas įsigyja nuosavybėn, ar bent laikinai pasiskolina nedarbininkas; tada tai ir atsiranda verslamoninko funkcijos. Aproprijuoti gali būti ir darbininkai (vergovė).

Verslamonės nuosavybės ir jos vadovavimo santykiuose skiriame du atveju: a) savininkas yra drauge ir verslamonės vedėjas; b) verslamonės vedėju yra kitas asmuo, ne savininkas. Pirmuoju atveju savininku gali būti turto interesentas, kuriam rūpi ko daugiau išgauti iš savo turto namų ūkio reikalams (čia tipas yra naujoviškas „rentininkas") arba gali būti pelno interesantas, kaip štai bankai, įdedą savo laisvų lėšų dalį į pramonės įmones.

Tačiau abiem atvejais turime šį vadovaujamųjų vietų apro-

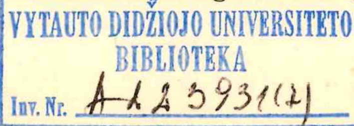
[1] Tačiau čia pelno principas pasilieka, tad išeina socializmas, kurs stato naują savininkų klasę senosios vieton.

priacijos padarinį: namų ūkis yra atskirtas nuo pelno įmonės; tas yra charakteringa naujoviškai ūkio struktūrai ir net įstatymų reikalaujama. Pelno įmonę pažymi jos orientavimos į rentabilingumo dėsnį. Tačiau kadangi pelno įmonė funkcijonuoja esant gamybos įrankių apropriacijai, tad pelno įmonės vedimui dažnai daro įtakos asmeniniai turto interesai, taigi (palyginti su įmonės pelno interesais) iracionalės rūšies interesai. Tas ypatingai žymu ten, kur verslamonininkas nėra savininkas, nes tuo atveju aproprijuotieji gamybos įrankiai tampa privatinės spekuliacijos objektu, arba jais ima spekuliuoti bankai ir sindikatai, kurių įtaka čia esti taip pat iracionalinės rūšies, nors ir pelniškai spekuliatyvinio pobūdžio.

III. Ūkio istorijos charakteris.

Iš to, kas čia pasakyta, galima padaryti eilė išvadų del ūkio istorijos uždavinių. Ūkio istorija turi visų pirma išnagrinėti darbo padalinimo ir darbo sujungimo rūšis. Pirmasis jos klausimas toks: kaip buvo ūkiškieji veikiniai tam tikrame laikotarpy padalinti, specializuoti, kombinuoti tiek tekniškai, tiek ekonomiškai, tiek, pagaliau, žiūrint jų santykio su nuosavybės santvarka. Po šito klausimo, kurs iškelia „klasių" ir apskritai visuomenės santvarkos problemą, turi eiti kitas: ar aproprijuotieji veikiniai bei šansai buvo naudojami namų ūkio ar pelno reikalams? Iš čia gauname trečiąją problemą: koks buvo to meto ūkio gyvenime racionalumo ir iracionalumo santykis? Šiandieninė ūkio struktūra, gana plačiai įvestos sąskaitybos dėka, yra gerokai racionalizuota; tam tikra prasme bei tam tikrose ribose ir visa ūkio istorija yra tai istorija šiandien jau įsigalėjusio, sąskaityba pagrįsto ekonominio racionalizmo.

Ankstyvesniais laikotarpiais randame įvairių ekonominio racionalizmo laipsnių. Pačioje pradžioje turime tradicionalizmą, kurs laikosi tėvų sentėvių dirbsenos, konservuoja senoviškus papročius ir perduoda juos būsimoms epochoms, nors jie jau senai yra netekę savo pirminės reikšmės. Tik labai pamažu ūkio gyvenimas išsivaduoja iš to padėjimo. Todel ūkio istorijai tenka atsižvelgti ir ūkio gyvenimui svetimų

elementų. Toki gali būti: maginiai ir tikybiniai momentai — dangaus gerybių siekimas; politiniai — galios siekimas, luominiai interesai — garbės siekimas.

Nūnai ūkis, kiek jis yra pelno ūkis, principe yra ekonomiškai savaiminis, vien iš ūkiškojo požiūrio tevedamas ir sąskaitybos atžvilgiu gerokai racionalus. Bet į tą formalinę racionalybę vis dar įsiskverbia stiprūs materialiniai iracionalumai, kurie atsiranda visų pirma del to, kad turtai yra neracionaliai paskirstyti (neracionaliai, žiūrint „ko geriausio kiekvieno asmens aprūpinimo gerybėmis"); toliau, del spekuliatyvių ar namų ūkio interesų, kurie, pelno ūkio akimis žiūrint, taip pat yra neracionalaus pobūdžio. Tačiau ūkis nėra tai vienintelė kultūros sritis, kur vyksta toji kova tarp formalinės ir materialinės racionalybės. Ji žinoma ir teisės srityje, kaipo ginčas tarp formalinio teisės taikymo ir materialinio teisingumo jausmo[1]. (Ne kitaip yra ir mene: priešingybė tarp „klasikiško" ir „neklasiško" meno pagaliau eina iš to, kad formalinės vaizdavimo priemonės neatitinka materialinio vaizdų potroškio).

Pagaliau, reikia dar pabrėžti, kad ūkio istorija (tad ir „klasių kovos" istorija) nėra tolygi apskritai visos kultūros istorijai, kaip tikina materialistinis istorijos supratimas, vad. istorinis materializmas. Bendroji kultūros istorija nėra vien ūkio istorijos padarinys, josios funkcija; tikriau sakant, ūkio istorija sudaro tik pamatą, kurį, berods, turime pažinti, jei norime vaisingai tyrinėti bet kurią didžiųjų kultūros sričių.

---

[1] Fridricho Didžiojo kova su juristais kilo iš to, kad juristų formalizmas stojo skersai kelio karaliaus nutarimams, žiūrintiems vien tikslingumo (juo geresnio valdymo, juo didesnės visuomenės gerovės).

Bibliografiniai šaltiniai ir bendrieji raštai.

P. Herre, Quellenkunde zur Weltgeschichte, Leipzig 1910.

Dahlmann-Waitz, Quellenkunde der deutschen Geschichte, 8 leid., išleista P. Herre, Leipzig 1912.

G. Monod, Bibliographie de l'histoire de France, depuis les origines jusqu'en 1789, Paris 1888.

Ch. Gross, The sources and literature of English history from the earliest times to about 1485, 2. leidim., London, 1915.

Bibliografiniai skyriai: The Cambridge modern history, 13 tom., Cambridge 1907—1912, ir The Cambridge mediaeval history, Cambridge, 1911. (lig šiol 3 tomai, lig II. šimtm. pusės). — Bibliografiniai nurodymai „Handwörterbuch der Staatswissenschaften", hrsg. von Joh. Conrad, Ludw. Elster, Wilh. Lexis, Edg. Loening, 3. leid., 8 tom., Jena 1909 —1911", 4. leid., išleist. L. Elster, Ad. Weber, Fr. Wieser, Jena 1921; toliau, Wörterbuch der Volkswirtschaft, hrsg. von L. Elster, 2 tom. Jena 1911. — Plati kritiška literatūros apžvalga: W. Sombart, Der moderne Kapitalismus, 4 leid., 2 tom., München und Leipzig 1922.

—o—

Bibliographie der Sozialwissenschaften, Bd. 1—14, Dresden, Berlin 1905—1918; dabar vadinasi: Sozialwissenschaftliches Literaturblatt, Berlin 1922 ir tol.

—o—

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Įkurta B. Hildebrand'o, tęsiama J. Conrad'o, leid. L. Elster, Jena 1863 ir tol.

Jahrbüch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, leid. F. v. Holtzendorff ir L. Brentano, vėliau G. Schmoller, dabar H. Schumacher ir A. Spiethoff, München und Leipzig, 1877 ff.

Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, įsteigė W. Sombart, M. Weber und E. Jaffe, dabar leidžia Jos. Schumpeter, Alfr. Weber ir E. Lederer, Tübingen, 1904 ir tol.; tomas 19—31 „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik", leidžia H. Braun, Tübingen 1888 ir tol.

Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, leidžia St. Bauer, C. Grünberg, L. M. Hartmann ir E. Szanto, 7 tomai, Freiburg, Berlin 1893—1900. — Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, leidžia St. Bauer, G. von Below, L. M. Hartmann und K. Kaser, Leipzig 1903 ir tol.

—o—

W. Cunningham, An Essay on western civilisation in its economic aspects, 2 tom., Cambridge 1898—1900.

Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, I.—5. tm., Stuttgart 1884 — 1903, 3. leidim. Stuttgart und Berlin 1910. O. Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte, 2. leid., Leipzig 1918.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte, 3 tom. Strassburg 1893—1904, 2 leid. 1912 ir tol.

M. Kowalewsky, Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform. Aus dem Russischen übersetzt von L. Motzkin, A. Scholz, M. B. Kupperberg und A. Stein, 7 tom., Berlin 1901—1914.

H. Sieveking, Grundzüge der neueren Wirtschaftsgeschichte vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, 3. leid., Leipzig, Berlin 1921.

G. Vicomte d'Avenel, Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général 1200—1800, 6 tom., Paris 1886 —1920.

K. Th. von Inama - Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, 3 tom., Leipzig 1879 — 1901, I. tm., 2 leid. 1909.

K. Lamprecht, Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Untersuchungen uber die Entwicklung der materiellen Kultur des platten Landes auf Grund der Quellen zunächts des Mosellandes, 4 tomai. Leipzig 1886.

R. Kötzschke, Grundzüge der deutschen Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert, 2. leid., Leipzig und Berlin 1921.

E. Levasseur, Histoire des classes ouvrières en France, 2 leid., 2 tomu, Paris 1900—1901.

W. J. Ashley, Englische Wirtschaftsgeschichte, 2 tomu (bis 16. Jahrh), Leipzig 1896.

G. Brodnitz, Englische Wirtschaftsgeschichte, I tom., Jena 1918.

W. Cunningham, The growth of English industry and commerce during the early middle ages, 5, leid., 2 tomu, Cambridge 1910.

To paties, The growth of English industry and commerce in modern times, 4 leid., 2 tomu, Cambridge 1907.

Th. Rogers, Six centuries of works and wages. The history of English labour. London 1901.

T. Fukuda, Die gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung in Japan, Stuttgart 1900.

N. Ping-Hua Lee, The economic history of China, Newyork, 1921.

—o—

M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft (Grundriss der Sozialökonomik, III. Abt.), Tübingen 1922.

PIRMASIS SKYRIUS.

Namų ūkis, giminė, kaimas ir žemės ūkio santvarka.

A. Meitzen, Siedelung und Agrarwesen der West- und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen, 4 tomai, Berlin 1896, žiūr. kritiką: G. F. Knapp, Siedelung und Agrarwesen nach A. Meitzen, iš Grundherrschaft und Rittergut, 101 psl.).

M. Weber, str. „Agrargeschichte, Altertum" iš „Handwörterbuch der Staatswissenschaften", 3. leid., I, 52 psl. Jena 1909.

1 §. Žemės ūkio santvarka ir agrarinio komunizmo problema[1].

Panagrinėkime visų pirma tautinę vokiečių žemės ūkio santvarką tokią, kokią randame 18-me šimtmetyje, kad paskui iš jos galėtume suvokti senesniuosius žemės valdymo santykius, kuriems tirti menkai šaltinių teturime. Nagrinėjimui čia galime imti

[1] Toji mintis, kad pati pirminė žemės ūkio santvarka buvusi komunistinė, iškilo betyrinėjant seniausiąją germanų ūkio santvarką,

G. Hansen, Ansichten über das Agrarwesen der Vorzeit (Neues staatsbürgerliches Magazin III [1835] ir VI [1837], ir „Agrarhistorischen Abhandlungen", 2 tomu, Leipzig 1880 — 1884), toliau G. v. Maurer, Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-, und Stadtverfassung München 1854, pirmieji išdėstė pažiūrą, kad senovės germanai valdė žemę bendrai; toji pažiūra ilgainiui visai prigijo moksle. (Plg. H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte I. tm., 2 leidim., Leipzig 1906, R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 6. leid., Leipzig 1919). Suradus panašią į senovės germanų žemės ūkio santvarką dar ir kitur, iš dalies Rusijoje, iš dalies Azijoje, būtent Indijoje (plg. W. Roscher, Haben unsere deutschen Vorfahren zu Tazitus Zeit ihre Landwirtschaft nach dem Dreifeldersysteme getrieben? Leipziger Sitzungsberichte X, 1858; A. v. Haxthausen, Studien über die inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands, 3 tom., Hannover 1847 — 1852; H. Maine, Village-Communities in the East and West, London 1871), prieita išvada, kad visur žemė iš senų senovės buvusi valdoma komunistiškais pagrindais, ir tai ypač pamatavo E. de Laveleye, De la propriété et de ses formes primitives, Paris, 1874, (vokiečių kalba K. Bücher'io vertimas, pavadintas „Ureigentum", Leipzig 1879). Tačiau pastaruoju metu moksle pradėjo įsigalėti srovė, kuri teigia privatinę žemės nuosavybę buvus jau senių seniausioje ūkio santvarkoje,

tik tuos kraštus, kuriuose iš seno vokiečių gyventa. Turime tad išskirti: kitados slavų gyvenamas sritis į rytus nuo Elbos ir Salės, senovės romėnų — anapus Limės, taigi Reino sritis, Heseną ir apskritai visą pietų Vokietiją į pietus nuo linijos, kurią galime (maždaug) pravesti nuo Hesseno sienos ligi netoli Regensburgo, pagaliau, senovėje keltų gyvenamas sritis į kairę nuo Vezerio.

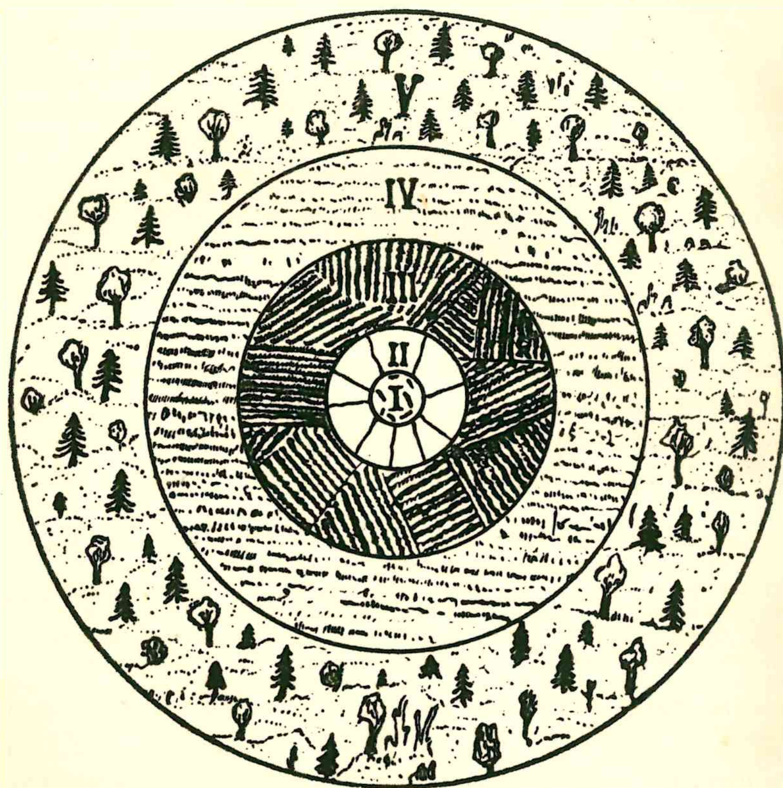
Šitame krašte senieji germanai įsikūrė kaimais, ne vienkiemiais. Senovėje nebuvo nė jokių kelių iš kaimo į kaimą, nes kiekvienas kaimas ūkiškai gyveno kas sau, neturėjo jokių reikalų su kaimynais. Ir vėliau kelių niekas netiesė racionaliai, tik numindavo juos, kur reikėjo, o kitais metais jie vėl dingdavo, ligi pagaliau, šimtmečiams bėgant, išsidirbo kelių servitutai kai kuriems laukams. Šiandieninio to krašto generalinio štabo žemėlapyje matome suraizgytą tinklą, kurio mazgai, tai kaimai.

Schematiškai atvaizdavę tokį vokišką kaimą, turėsime pirmame rate be jokios tvarkos išdraikytas sodybas ir tarp jų vingiuojančius kelelius. II-me rate bus aptvertas daržų laukas (germ. „Wurt") su tieka dalinių, kiek pradžioje buvo kaimo sodybų. III-sis ratas — dirbamoji žemė, IV-sis — ganyklos

---

tiek germanuose, tiek kitur; plgk., W. Denman-Ross, The theory of the village comunity, Cambridge 1880. To paties, The early history of landholding among the Germans, Boston 1863; F. Seebohm, The English village community, London 1883, 4 leid. 1890, vokiškai versta Th. v. Bunsen, Heidelberg 1885; L. Dargun, Ursprung und Entwicklungsgeschichte des Eigentums, Zeitschr. f. vergleichende Reichtswissenschaft V (1884); N. - D. Fustel de Coulanges, Le problème des origines de la propriété foncière, „Revue des questions historiques" XLV (1889), ir „Questions historiques", Paris 1893; to paties: Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, 2. tm., 3, leid., Paris 1912; F. W. Maitland, The survival of archaic communities, Law Quarterly Review IX (1893), ir Collected papers, 2. tm., Cambridge 1911; W. Wittich, Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland, Leipzig 1896 (plg. G. Knapp, Grundherrschaft und Rittergut, Leipzig 1897); R. Hildebrand, Recht und Sitte auf den primitiven wirtschaftlichen Kulturstufen, 2. leid., Jena 1907; A. Dopsch, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl d. Gr., 2 tom., Wien 1918—1902. Apžvalgą, kaip tas ginčas kilo ir ėjo, duoda: Rachfahl, Zur Geschichte des Grundeigentums, Jahrbb. f. Nationalökonomie und Statistik LXXIV (1900); G. v. Below, Das kurze Leben einer vielgenanten Theorie, iš: „Probleme der Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1920. Ginče specialiai apie senoviškąją vokiečių žemės ūkio santvarką—šiuo tarpu paskutinis žodis: M. Weber, Der Streit um den Charakter der altgermanischen Sozialverfassung, Jahrbb. f. Nationalökonomie und Statistik LXXXIII (1904).

(germ. „Almende"). Kiekvieni namai turi teisės varyti į ganyklas lygiai gyvulių; beje, ganyklos čia ne bendros, o paskirstytos į dalinius, kaip ir miškas (V), kurs, berods, ne visada priklauso kaimui; ir čia teisė kirstis malkų, rinktis žabų, ganyti kiaules ir t. t. padalinta lygiai visiems kaimo gyventojams. Troba, kiemas, daržai, dirbami laukai, ganyklų ir miško daliniai— visa tai drauge senovės germanų buvo vadinama („Hufe" etim. kilmė iš „habe", „haben" — turėti) — valakas.

Dirbamoji žemė padalinta į sklypus (germ. „Gewanne"), ir kiekvienas sklypas išrėžytas rėžiais, ne visados lygaus platumo, o kartais ir labai siaurutėliais. Kiekvienas kaimo ūkininkas turi kiekviename sklype savo rėžį; tad iš pat pradžios dirbamoji žemė buvo paskirstyta lygiais daliniais. Į sklypus dalinta dėl to, kad kiekvienam ūkininkui tektų ir geresnės ir blogesnės žemės; toks suskaldymas turėjo dar ir tą gerumą, kad

ištikusios gamtos rykštės, kaip štai ledai, plakdavo visus lygiai ir nereikėjo vienam kuriam nukentėti.

Išrėžymas pailgais rėžiais (romėnuos, pav., buvo daugiausia keturkampiai sklypai) pareina nuo vokiškos žagrės ypatumų. Šiaip visur žagrė, iš pradžios žmonių tempiama, paskui gyvulių traukiama, buvo toks kablio pavidalo instrumentas, kurs tik brėžė žemę, darė joje griovelius.

Visos tautos, kurios tebevartojo tokią kablio pavidalo žagrę, turėjo arti žemę skersai ir išilgai, kad galėtų tikrai išpurenti dirvą. Čia tinkamiausias laukų išrėžymas buvo keturkampiai. Tokius keturkampius mes randame Italijoj nuo Cezario laikų, matome dar ir šiandien Kampanijos generalinio štabo žemėlapiuose. Tuo tarpu vokiečių žagrė jau nuo pat seniausių laikų buvo peilis, piaunąs žemę iš viršaus, noragas, skrodžiąs ją iš apačios ir, pagaliau, palyčia (iš dešinės), apverčianti vagą. Tokia žagre ariant nėra reikalo arti skersai ir išilgai. Čia arimui geriausiai tinka pailgi rėžiai. Atskiro rėžio didumas buvo paprastai imamas pagal tai, kiek jautis galėjo per vieną dieną vidutiniškai suarti (iš čia vokišk. „Tagwerk", „Morgen", „margas").

Šis laukų išrėžymas ilgainiui būdavo sukraipytas, nes žagrė (palyčia iš dešinės!) vis taikėsi iškrypti kairėn. Del to vagos darydavosi netiesios, ir veikiai atsiardavo svetimo rėžio kraštai, juoba, kad iš pradžios tarp laukų nebūdavo ežių, ir ribą žymėdavo tik vaga. Iškraipytąsias ribas atitaisydavo prisiekusieji laukų tvarkytojai su kartimi, vėliau su vad. šokamuoju skriestuvu (Sprungzirkel), o Šlezvige - Holšteine tam tikru išlyginimo metodu (Reebningsverfahren) su matuojamąja virve.

Kadangi tarp atskirų sklypų čia nėra kelių, tai laukai dirbti tegalima pagal bendrą planą ir vienu metu. Tas atliekama (normaliu būdu) vedant trilaukį ūkį[1]), kurs Vokietijoje buvo visų labiausiai išsiplėtusi, nors ir ne visų seniausia ūkio lytis; reikia manyti, kad ji įvesta bent ne vėliau kaip 8-me šimtm., nes apie 770 metus viename Pareinės Loršo vienuolyno dokumente trilaukis ūkis jau minimas, kaipo paprastai, savaime suprantamas dalykas.

---

[1] G. Hansen, Zur Geschichte der Feldsysteme in Deutschland (Agrarhistorische Abhandlungen, 1) 152 ir tol.; Th. v. d. Goltz, Geschichte der deutschen Landwirtschaft, 2 t. Berlin, 1902—1903.

Trilaukiame ūkyje viso kaimo žemė dalinama į tris laukus, iš kurių viename tais metais sėja žieminius javus, antrame — vasarojų, o trečiais pūdymauja ir (bent jau istoriniais laikais) esti mėžiamas (tręšiamas). Laukus kasmet vis maino: kur buvo žieminiai javai, ten sėja vasarojų, vasarojienas palieka pūdymu, pūdyme vėl sėja žieminius javus ir taip toliau iš eilės. Gyvulius žiemą šeria tvarte, vasarą gano. Tokį ūkį vedant, vienas ūkininkas negali išsiskirti iš visų, sėti javus kitaip, nekaip visas kaimas: jis turi būtinai laikytis bendrosios tvarkos. Kaimo seniūnas tardavo, kada reikia sėti ir piauti; jis įsakydavo atitverti pūdymą nuo pasėlių ir, suėmus javus, tvoras nuimti. Kas nesusigriebdavo paskirtu laiku savo javų nuo lauko sudoroti, tas turėdavo paskui kęstis, kai viso kaimo gyvuliai, išvaryti į rugienas ar vasarojienas, trempė jo javus.

Nuosavybėn, ir tai paveldimai, kiekvienam ūkininkui buvo tekęs „valakas“ (germ. „Hufe“)[2]). Didumo jis galėjo būti nevienoks, ir tikrai buvo beveik kas kaimas, tai kitoks.

Dažnai vidutinis valako didumas buvo 40 margų, t. y. tiek žemės kiek reikalinga vidutinei šeimynai išmaitinti. Prie valako priderėjo sodyba ir aplink sodybą žemė daržams. Vienuose namuose gyveno mažoji šeima: — tėvai, vaikai, kartais ir suaugusieji sūnai. Kiekvienas ūkininkas turėjo nuosavą dirbamos žemės dalinį; kita žemė priklausė kaimo bendruomenei, t. y. visų pilnateisių ūkininkų bendruomenei. Jos narys buvo tas, kas turėjo kiekviename iš trijų laukų dar bent

---

[2]) Del suskirstymo valakais ūkio istorikų tarpe pastaruoju metu kilo ginčas, turįs sąryšio su kontraversa del pirminio agrarinio komunizmo germanuose. Senesnioji pažiūra valakinį suskirstymą vedė iš laukų bendrystės; taip G. Waitz, Ueber die altdeutsche Hufe, Götingen 1854 (pakartota: „Gesammelte Abhandlungen, I t. išleido K. Zeumer, Gottingen, 1896); G. Hanssen, Die Ackerflur der Dörfer (pakartota Agrarhistorische Abhandlungen, 2 tm.; A. Meitzen nurodo viet., I, psl. 72 ir tol.; pastaruoju metu, K. Rhamm, Ethnographische Beiträge zur germanische-slavischen Altertumskunden, I Abt.: Die Grosshufen der Nordgermanen, Braunschweig 1905. Iš kitos pusės, valakus išveda iš baudžiavos santvarkos: W. Wittich nur. viet. psl. 87 ir tol., 120 ir tol.; G. Caro, Die Hufe; Deutsche Geschichtsblätter IV, 1903 (pakartota: „Beitrage zur älteren deutschen Wirtschafts— und Verfassungsgeschichte“ Leipzig, 1905); be to, valakų santvarką sako buvus Salijos frankų kilmės ir Vokietijoje išplėstą karalių — K. Rübel, Die Franken ihr Eroberungs - und Siedlungs - System im deutschen Volkslande, Biefeld—Leipzig, 1904. — Trumpą viso klausimo apžvalgą duoda R. Kötzschke (žiūr. aukščiau 19 psl.) ir A. Dopsch, Die wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, I t. 2 leidim., Weimar, 1921, psl. 327 ir sk.

kiek žemės. Kas jos nebeturėjo arba teturėjo ne kiekviename lauke, tas nebuvo bendruomenės narys.

Jau nebe kaimui, o dar didesniam junginiui priklausė bendroji galolaukė (vok. „gemeine Mark.“) — dirvonai, miškas (bet ne ganyklos). Bendroji galolaukė buvo keletos kaimų nuosavybė. Šitos „galolaukės bendruomenės“ kilmė ir pirminė lytis sunku išaiškinti; šiaip ar taip, ji buvo atsiradusi anksčiau, negu Karolingai padalino kraštą į karužijas (vok. „Gaue“) ir nėra tas pats, kas vadinamoji „šimtinė“.

Bendrąją galolaukę tvarkė vyriausias tvarkytojas, „obermerkeris“; šias pareigas iš pradžios paveldimai ėjo vienų kurių namų savininkas, bet ilgainiui jas pasisavino karalius ar dvaro ponas. Be to, būdavo dar „miško teismas“ — visų galolaukės kaimų pilnateisių ūkininkų atstovų susirinkimas.

Iš pradžios tad šitoje ūkio santvarkoje principinai viešpatavo griežta visų bendrininkų lygybė. Bet ilgainiui ji turėjo išnykti, nes vieno ūkininko buvo daugiau, kito mažiau vaikų ir, dalinant palaikus, jiems nelygiai tekdavo žemės. Tuo būdu, greta valakininkų atsirado pusvalakininkų ir ketvirtininkų. Toliau be ūkininkų kaime radosi ir kitokio amato žmonių. Jaunėliai sūnūs, kurie nepaveldėjo ūkio, galėjo už tam tikrą atlyginimą įsikurti dar neužimtoje kaimo žemėje ir varyti gyvulius į bendrąsias ganyklas; tėvas galėdavo duoti jiems daržuose sklypelį žemės trobai pasistatyti. Iš šalies ateidavo kaiman apsigyventi amatininkai ir kiti darbininkai. Štai kaip susidarė kaime skirtumas tarp ūkininkų ir kitos gyventojų klasės, vadinamos daržininkais, arba trobelninkais (pietų Vokietijoj juos vadina „Seldner“ arba „Häusler“, šiaurėje — „Brinksitzer“ arba „Kossäten“). Pastarieji tiek tebuvo prie kaimo pritapę, kad turėjo savo namus, bet neturėjo žemės. Berods jie galėjo ir žemės įsigyti, jei kuris ūkininkas, sutinkant kaimo seniūnui arba dvaro ponui (seniau visai giminei), parduodavo jiems iš savos žemės arba ganyklų dalinio. Tokios parcelės vadinosi „išleistoji žemė“ (vok. „walzende Aecker“); jų savininkai neturėjo tam tikrų pareigų, kaip kad valakininkai, ir nepriklausė žemės teismo; jie galėjo savo nuosavybę laisvai parduoti, bet iš kitos pusės jie nesinaudojo ir tikrųjų kaimo bendrininkų teisėmis. Šitų siaurateisių kaimo

gyventojų būdavo nemažas skaičius; tūluose kaimuose pusė žemės buvo užleista jiems.

Taip tad ūkininkija pagal žemės valdymą susiskaidė į du sluoksnius: įvairių kategorijų valakininkus, ir bevalakius, nepriklausančius kaimo bendruomenės. Bet dar ir viršum valakininkų susidarė skirtingas savininkų sluoksnis, taip pat nepriklausąs kaimo bendruomenės. Jau nuo pat germanų kolonizacijos pradžios, kol buvo žemės perteklius, kiekvienas galėjo skinti mišką, išplėštus skynimus sau atsitverti ir valdyti tol, kol tą naujokyną (germ. „Bifang") dirbo, nes nedirbamas jis vėl grįždavo bendrojon galolaukėn. Tokius naujokynus galėjo kurti tik tas, kas turėjo gerokai gyvulių ir vergų, tad visų pirma karalius, kunigaikštis ir dvaro ponas. Be to, karalius, pasisavinęs sau vyriausiojo galolaukės tvarkytojo (obermerkerio) teises, galėjo kam norėdamas duoti žemės iš galolaukės.

Tačiau galolaukė buvo dalinama kitomis sąlygomis, negu valakinė žemė: čia duodavo tam tikrą miško plotą aiškiai apibrėžtomis ribomis; jis pirmiau reikėjo išplėšti, bet užtat paskui buvo tuo patogiau, kad nereikėjo laikytis bendros kaimo laukų tvarkos. Matavimui čia buvo imamas ypatingas mastas — karališkasai valakas, maždaug 48—50 ha. didumo keturkampis.

Senovės germanų kolonizacijos forma su valakinių bendruomenių sistema išsiplėtė toli užu Elbės ir Vezerio. Ją perėmė šie kraštai: Skandinavija (Norvegija ligi Bergeno, Švedija ligi Dal-Elfo, Danijos salos ir Jutlandija); Anglija nuo anglų - saksų ir danų įsigyvenimo laikų (vad. *open field system),* beveik visa šiaurinė Prancūzija, didesnioji Belgijos dalis, ypač Brabantas (tuo tarpu šiandieninė Belgija, Flandrai ir dalis Olandijos tenka priskirti prie Salijos Frankų, kurių kolonizacijos forma kitokia, žiūr. toliau); pagaliau, pietų Vokietija, visa sritis tarp Dunojaus, Illerio ir Lecho, iš dalies Badenas ir Viurtembergas, taip pat aukštutinė Bavarija, apie Miuncheną, ypač Aiblingo apylinkės. Kolonizuodami rytus, vokiečiai pernešė savo žemės santvarkos lytį ir šiapus Elbos. Tik čia ji buvo dar labiau racionalizuota, kad galėtų sutalpinti ko daugiau naujakurių, tiesė didelius gatvinius kaimus patogesnėmis valdymo sąlygomis ir didesne ūkininkavimo laisve.

Sodybos čia nebesidraikė kur viena, kur kita, o ėjo reguliariai viena prie kitos iš dešinės ir iš kairės kaimo gatvės pusės, kiekviena ant ar bent prie savo valako. Bet ir čia išsiliko paskirstymas laukais bei rėžiais, tad ir priverstinai vienodas laukų darbas.

Ten, kur germaniškoji kolonizacijos forma yra persimetusi į svetimas sritis, matome ir žymių skirtingumų. Jie ypač ryškūs Vestfalijoje. Vezeris perkerta Vestfaliją į dvi griežtai skirtingas kolonizacijos sritis. Germaniškoji kolonizacijos forma tesiekia tik ligi tos ūpės; o kairiajame krašte prasideda vienkiemių sodybos. Kaimo ir bendrųjų ganyklų („almendės") nėra, tik paskiri kiemai turi bendrąją galolaukę, iš senovės nedirbamą žemę. Išplėšus ją, pasidaro dirbamieji laukai, kurie sklypais dalinami bendrininkams, čia vadinamiems „erbeksais" („Erbexen"). Bendrosios galolaukės parcelės už tam tikrą atlyginimą duodamos ir kitiems naujakuriams, amatininkams, daržininkams, panašiai, kaip rytuose vadinamiems „kosetams" („Kossäten"). Jie moka buvusiųjų bendrininkų įpėdiniams, „erbeksams", nuomą arba eina lažą, Toks Vestfalijos vienasėdis, „erbeksas", turėdamas vidutiniškai apie du šimtu margų, yra ūkiškai daug savarankiškesnis, negu bendralaukio kaimo ūkininkas. Žemės santvarka vienkiemiais siekia nuo Vezerio ligi Olandijos pajūrio ir apima daugumą Salijos Frankų žemių[1].

Žiemos rytuose germaniškoji kolonizacijos sritis susiduria su Alpų ūkiu ir pietų slavų kolonizacijos forma. Visas Alpų ūkis[2]) laikosi tik gyvuliais ir ganyklomis. Todėl bendrosios ganyklos („almende") turi čia visų didžiausios reikšmės; visos ūkio tvarkomosios taisyklės liečia vis ganyklų reguliavimą (vokišk. čia vadinamą „Stuhlung", „Schatzung" arba „Seyung"). Paskirstant bendrąsias ganyklas dalimis, siekiama racionalizuoti naudojimosi šansai. Tokiu reguliavimu, tuo „štulungu", visi Alpai buvo padalyti į daugelį barų (vokišk. vadinamų „Stösse"); baras („Stoss")

---

[1] Plg. D. Philippi, Die Erbexen in der sächsisch - westfälischen Mark, Halle 1920.

[2] Plg. A. V. Miaskowski, Versfassung der Land, - Alpen - und Fortswirtshaft der Schweiz, Basel 1878; to paties Die schweizerische Almend, Leipzig 1879; F. G. Stebler, Handbuch fur Alp - und Weidewirtschaft, Berlin 1903.

yra toks ganiavos kiekis, kurs reikalingas vienam gyvuliui per metus išganyti.

Pietų Slavuose, Serbijoj, Banate, taip pat ir Kroatijoj, ūkio vienetą istoriniais laikais sudaro ne kaimo bendruomenė, bet namų komuna, *zàdruga*[1]. Tai didžioji šeima, nuo sentėvių ligi vaikų vaikaičių, šeimynos galvos valdoma komunistinio ūkio pagrindais; joje esti dažnai ir vedusieji sūnai bei ištekėjusios dukterys, iš viso apie 40—80 žmonių, kurie, berods, gali ir ne visi po vienu stogu gyventi, bet visų uždarbis eina krūvon ir visi iš vieno aruodo minta.

Žiemos vakaruose germaniškoji žemės santvarka susidūrė su romėniškąja, kur aplink pono dvarą matome daugybę baudžiauninkų kolonų smulkiųjų ūkių. Didžiojoj daly žemutinės Bavarijos, Badene ir Viurtemberge tos dvi sistemos yra sumišusios. Germaniškoji sistema ypač silpnai težymu aukštumose, kalnų srityse. Čia pasitaiko bendralaukiai kaimai, bet greta randame ir tokių, kurių laukai paskirstyti į kelias dalis, apimančias vieno ar kelių ūkininkų žemę. Nematyti, kad čia būtų skirstyta pagal turimos žemės didumą ar pagal kitą kurį aiškų principą. Sunku pasakyti, kokia yra kilmė šito paskirstymo, anot A. Meitzen'o vadinamo „Weilereiaufteilung"; galimas daiktas, kad jis radosi iš žemės dalinimo nelaisvėliams.

Specifiškai germaniškosios žemės santvarkos kilmė taip pat yra neaiški. Berods, galima išrodyti, jog Karolingų laikais tokios santvarkos jau būta. Bet padalinimas į rėžius yra perdaug racionalus, kad galima būtų jį laikyti pirminiu. Meitzen'as yra išrodęs, kad anksčiau būta kitokio padalinimo, būtent, vadinamais „būklės margais". („Lagemorgen"). Toks „būklės margas" didumo buvęs nelygus, tai maždaug toks žemės plotas, kurį vienas artojas gali per vieną rytą aparti, atsižvelgiant ir į tai, kaip toli yra žemė nuo namų, kuriame lauke, kokios rūšies žemė ir t. t.

Pagal tokius „būklės margus" buvo išvedami ir rėžiai; del to visur, kur būta tokio dalinimo, rėžiai yra netaisyklingi, neina

[1] Del jos senumo eina ginčai. J. Peisker, Die serbische Zadruga, Zeitschr. fur Sozial - und Wirtschaftsgeschichte VII (1900) taria ją esant bizantiškosios mokesčių sistemos padarą; jam prieštarauja M. Markovič, Die serbische Hauskommunion, Leipzig 1903; M. Wlainatz, Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens, Jena 1903.

tiesia linija, ir tik vėliau, po kitokio dalinimo, jie gavo geometrišką formą, vienodą platumą[1].

Pirminės vokiečių kolonizacijos lyties šiandien nebėra niekur. Jos irimas prasidėjo gana anksti, berods, ne patiems valstiečiams savarankiškai persitvarkant, — jie nebūtų to nė sugebėję, — o tik įsakymu iš viršaus. Valstietis veikiai pakliuvo pono valdžion, ar tai dvaro pono, ar politinio valdovo; čia kaimų valstiečiai buvo ekonomiškai ir militariškai daug silpnesni, nekaip vadin. karališkieji valakininkai. Po to, kaip buvo padaryta „amžinoji santaika", riteriai pradėjo daugiau domėtis ūkiu. Taip sužadintas tūlų dvaro ponų racionalizmas ir išardė senąją žemės valdyseną, visų pirma pietų Vokietijoje. Pav., Kempteno imperinis vienuolynas (Reichsabtei) jau 16 šimtm. pradėjo skirstymą į viensėdžius ir traukėsi ligi 18 šimtm. Laukai buvo per nauja išdalinti ir ūkininkas įkurdytas maždaug ties viduriu savo krūvon sumušto lauko. Šiaurės Vokietijoje senoviškąją laukų santvarką pašalino valstybės valdžia, Prūsijoje pavartodama net brutalę prievartą. Liberalizmo idėjos, priešingos bendriesiems laukams, bendrąjai galolaukei ir bendroms ganykloms, privedė 1821 m. prie įsakymo skirstytis viensėdžiais. Laukų bendrystė buvo priverstinai pašalinta, sumušant kiekvieno ūkininko lauką krūvon, bendrosios pievos išdalintos. Tuo būdu ūkininkas buvo prievarta pastatytas į tokį padėjimą, kad galėtų individualiai ūkininkauti. Pietų Vokietijoje pritaikinta vadin. laukų va-

---

[1] Pastaruoju laiku mėginta išrodyti, kad germanų žemės santvarka kilusi iš tam tikros kariškos santvarkos (plg. ginčą tarp S. Rietschel, Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Hundertschaft, Zeitschr. der Savingy-Stiftung, Germ. Abt. XXVIII, 1907, ir Cl. Frhr. von Schwerin, Zur Hundertschaftsfrage, das, XXIX, 1908). Pasak tos teorijos, tokia žemės santvarka pareinanti iš šimtinės („Hundretschaft"), kuri buvusi ir kariuomenės vienetas ir sykiu lygiai šimto valakininkų sąjunga; valakai čia buvę bent keturis kartus didesni už vėlesniuosius kaimų valakus. Jų valdovai buvę kariai, gyvenę iš baudžiauninkų lažo, dėl to ir kiekvienu metu galėję stoti karan. Valakas, kaip ir anglų saksų *hyde*, reiškęs čia tokį turto vienetą, nuo kurio turėjęs stoti pilnai apsišarvavęs raitelis. Iš tokios žemės santvarkos ir išsirutuliojęs racionaliu būdu kaimo valakų ūkis, kadangi didžiavalakiai padalinę savo valakus į keturias, aštuonias, ar dešimts dalių. Tai teorijai labiausiai prieštarauja faktas, kad vokiečių valakinėje santvarkoje rėžiai buvo ne racionaliai sudaryti, o sulipdyti iš „būklės margų". Bet iš kitos pusės irgi sunku kitaip išaiškinti, kodėl, pav., šiaurės Prancūzijoje valakinė žemės santvarka tesiekia ligi tol, kol eina Salijos frankų nukariautoji žemė, ir jos nėra ten, kur frankų gyventa iš senų senovės.

lymas. Iš pradžios pravesti keliai tarp paskirų laukų, apsimainant čia kartais ūkininkams žeme, kad ją maždaug sutrauktų į krūvą. Bendrosios ganyklos pasiliko; bet, perėjus prie gyvulių šėrimo tvartuose, ganyklos buvo paverstos dirva, kuri duodavo priedinių pajamų kaimo imbūviams arba padėdavo apsirūpinti senatvėje. Tokią eigą matome ypač Badene.

Čion ir iš kitur plaukė žmonės, tikėdamiesi geriau pragyvensią, ir gyventojų pasidarė tiek tiršta, kad teko net skirti premijas už išeivybę; pagaliau, kai kur net mėginta išskirti senuosius ganyklų bendrininkus nuo naujokų, sudarant tam tikras bendruomenes (kaimo bendruomenės viduje).

Vokiškoji žemės santvarka dažnai išvedama iš pirminio žemės komunizmo, kuriuo senovėje gyvenę lygiai visos tautos. Iš kitos pusės ieškoma pavyzdžių, iš kurių galima būtų kaip nors suvokti istoriniai jau nebeapčiuopiamos, senesnės už vokiškąją, žemės santvarkos lytys. Taip beieškant manyta, kad Škotų žemės santvarka[1] ligi kautynių ties Culloden (1746), vadin. Runridgetsystem, ir bus vokiškosios prototipas, iš kurio galima spręsti apie ankstyvesniąsias lytis. Tiesa, Škotijoje žemė irgi buvo padalinta į rėžius, ir tie rėžiai išdraikyti po įvairius sklypus; buvo ir bendrosios ganyklos; tas visa panašu į germanų santvarką. Bet škotai kasmet, arba nuskirtu laiku, perdalindavo tuos rėžius burtais, tad čia būta silpnesnio žemės komunizmo; tuo tarpu vokiečiuos, prie seniausio, mums tikrai žinomo laukų paskirstymo į „būklės margus", to negalėjo būti. Greta to, o dažnai ir sąryšy su tuo sutvarkymu, gallų ir škotų gyvenamuose kraštuose užtinkame vadinamą *Cyvvar* — žemės arimo talką. Seniau pūdymaujantieji dirvonai buvo plėšiami sunkia, aštuoneto jaučių tempiama žagre. Tam reikalui susidėdavo keliese: vienų jaučiai, kito (dažniausiai kaimo kalvio) žagrė. Uždarbį pasidalindavo arba prieš piūtį, arba bendrai nuėmę javus. Be to, škotų žemės dirbsena dar ir tuo skyrėsi nuo vokiškosios, kad škotai

---

[1] Apie keltų žemės santvarką aplamai plg. E. O'Curry, On the manners and customs of the ancient Irish. Prakalba, W. K. Sullivan, London 1873; H. S. Maine, Village communities, 3. leid., London 1876; W. F. Skene, Celtic Scotland, 2 leid., 3 tom., Edinburgh 1886—1890; F. Seebohm, The English village community; 4 leid., London 1890; A. Meitzen, nur. viet. I, 174 psl.; M. J. Bonn, Die englische Kolonisation in Irland, I (Stuttgart und Berlin 1906).

visą dirbamosios žemės ratą dalindavo vėl į du ratu: vidurinį (artimesnįjį) mėžė ir dirbo trilaukio ūkio sistema, o kraštutinį (tolimesnįjį) skaldė į penkias ar septynias dalis, iš kurių kasmet tik vieną dirbdavo, o kitas palikdavo pūdymu ganiavai. Tik prie šitokio žemės dirbimo, prie pūdymo ganiavos ūkio (Feldgrasswirtschaft) ir tegalėjo rastis dirvonų plėšimo talkos, tuo tarpu, kaip viduriniame rate škotas ūkininkavo individualiai, kaip ir vokietis ūkininkas.

Škotų žemės santvarka yra labai nesena; prieš ją įvedant, jau turėjo būti nemaža dirbamos žemės. Pirminę keltų žemės santvarką randame senovės Airijoje. Čia visas ūkis remiasi gyvulių laikymu, juoba, kad klimato sąlygos leidžia ganyti gyvulius ištisus metus. Ganyklos priklauso šeimos bendruomenei *(tate)*, kurios vadas turi paprastai daugiau kaip tris šimtus galvų gyvulių. Apie 600 m. Airijoje imta daugiau verstis žemės dirbimu, ir ūkio struktūra žymiai pasikeitė. Bet žemė, kaip pirmiau, taip ir dabar, nėra nuolatinė vieno asmens nuosavybė, o valdoma tik laikinai, ilgiausiai ligi gyvos galvos. Skirsto ją bendruomenės vadas *„tanaist"*; („tanistrinis skirstymas" dar 11-me šimtm.).

Kadangi seniausia, kokią tik galime pažinti, keltų ūkio forma verčiasi vien gyvulių ūkiu, tai iš jos, kaip ir iš škotų *cyvarr-systemos,* negalime daryti jokių išvadų del seniausiųjų vokiečių ūkio būdų, nes mums žinomas tipiškai vokiškas žemės ūkis tegalėjo atsirasti tik tuo metu, kada jau maždaug lygiai verstasi ir žemės darbu ir gyvulių laikymu. Galimas daiktas, kad jis prasidėjo Cezario lakais, o prie Tacito dar greičiausiai tebebuvo pūdymų ganiavos ūkis; bet šitų abiejų romėnų rašytojų nusakymais sunku remtis ir jais operuoti reikia labai atsargiai, ypač Tacitu, kurs taip mėgdavo retorinius pagražinimus,

Visai kitokia, negu vokiečiuos, buvo rusų myro (obščinos) žemės santvarka[1]. Ją randame Didžiarusijoje, bet ir

---

[1] Plg. J. v. Keussler, Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland, 3 dal., Riga, St. Petersburg 1876—1887; Wlad. Simkhowitsch, Die Feldgemeinschaft in Russland, Jena 1898; A. Čuprov, Die Feldgemeinschaft, eine morphologische Untersuchung, Strassburg 1902; W. Weber, Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Russland, 68 sk. (Archiv f. Sozialwissenschaft und Sozialpolitik XXII (1906) 296 ff.).

čia tik vidurinėse gubernijose, o Ukrainoje ir Gudijoje jos visai nebuvo. Rusų myro kaimas tęsiasi išilgai ir abipus kelio ir dažnai esti labai didelis, turi kartais arti trijų ar net penkių tūkstančių gyventojų. Daržai ir laukai yra užu sodybų; naujai susidariusios šeimos kuriasi kaimo galuose. Be laukų yra dar bendros ganyklos. Laukai padalinti į sklypus, sklypai išrėžyti rėžiais. Tik čia tie rėžiai nėra tvirtai priskirti kiekvienam kiemui, kaip vokiečiuos, o pavesti myrui laikas nuo laiko perdalinti juos ūkininkams, atsižvelgiant į tai, kiek kuris turi burnų arba darbo rankų. Pagal tą kiekvienas gaudavo ir tam tikrą skaičių rėžių. Todel čia įsisavinimas galėjo būti ne galutinis, tik laikinis. Įstatymas numatė perdalinimą kas dvylika metų; o iš tikrųjų jis buvo dažniausiai daromas anksčiau, kas vieneri, treji, šešeri metai. Reikalauti sau dalinio *(nadiel)* turėjo teisės kiekviena „dūšia“ ir reikalavo ne iš šeimos, bet iš kaimo bendruomenės. Toji teisė buvo amžina. Ir fabriko darbininkas, kurio sentėviai prieš kelias kartas išėjo miestan, galėjo kiekvienu metu grįžti kaiman ir pareikalauti savo dalinio; ir atvirkščiai, niekas neturėjo teisės išeiti iš bendruomenės be jos sutikimo. *Nadielo* teisė reikalavo periodinio perdalinimo. Tačiau kaimo imbūviai tik popieryje turėjo lygias teises, nes perdalinimui beveik niekad nesusirasdavo reikiamos daugumos. Jo visados norėjo tos šeimos, kurių žmonių skaičius žymiai priaugo, bet čia rasdavosi kitų, tam priešingų interesų. Myro nutarimai tik iš pažiūros buvo demokratiški, o faktinai dažniausiai paremti kapitalistiniais sumetimais. Daugelis smulkiųjų ūkininkų, stokodami inventoriaus, buvo priversti įlįsti skolon pas stambiuosius kaimo buržujus, vadin. „kulaki“, kurie tuo būdu visiškai turėjo savo rankoje prasiskolinusią bendruomenės masę. Priėjus perdalinimo laikui jie saviškai pakreipdavo myro nutarimą, žiūrėdami, ar jiems bus naudingiau, kai skolininkai paliks neturtėliai, ar kai gaus daugiau žemės.

Ligi pat myro išardymo Rusijoje buvo dvi skirtingos pažiūros į tai, kaip jis veikė ūkio gyvenimą. Vieni, lygindami myrą su individualine žemės valdysena, laikė jį ūkio idealu ir kiekvieno kaimo išeivio darbininko teisėje grįžti į kaimą ir reikalauti savo dalinio matė socialinio klausimo išsprendimą. Jie pripažindavo, jog myras, berods, trukdo žemės ūkio technikos pažangą, kuri čia gali tik labai lėtai eiti, bet

drauge nurodinėjo, kad *nadielo* teisė leidžia kiekvienam progresuoti. Priešingos pažiūros žmonės tvirtino, kad myras yra didžiausia kliūtis apskritai visokiai pažangai ir stipriausias reakcinės caro politikos ramstis.

XX-ojo šimtmečio pradžioje caro valdžia išardė myrą, norėdama užkirsti kelią vis didėjančiai socialistų revoliucionierių įtakai valstiečių tarpe. Stolipino žemės reformos įstatymas (1906/07 m.) davė valstiečiams teisę tam tikromis sąlygomis išeiti iš myro ir pareikalauti, kad jo dalinys būtų jam išskirtas ir toliau nebeimamas dalybon. Skirstant kiekvieno žemė turėjo būti sutraukta į krūvą, į vieną sklypą, čia, kaip ir vokiečių skirstyme į viensėdžius („Allgäuer Vereinodung“), kaimai buvo principialiai išdraskyti, ir kiekvienas ūkininkas turėjo individualiai ūkininkauti ant savo žemės sklypo vidurio. Tuo būdu buvo pasiekta, ko reikalavo jau ir Vitte; būtent, myro išardymo, tuo tarpu, kai liberalinės partijos į tokią reformą niekad nesiryžo arba, kaip kadetai, netikėjo jos galimumu. Pirmutinis Stolipino žemės reformos vaisius buvo tas, kad turtingesnieji ūkininkai, turintieji daugiau kapitalo ar mažiau „burnų“, palyginti su žemės kiekiu, išsiskyrė iš myro, ir rusų valstiečiai suskilo į dvi klasės. Viena klasė—stambūs, pasiturį ūkininkai—išėjo iš myro, įsikūrė vienkiemiais; kita, daug didesnė pasilikusiųjų dalis turėjo permažai žemės; nebuvo jokios vilties po perdalinimo jos įsigyti, tad beliko laukti tik visiškos proletarizacijos. Antroji klasė ėmė neapkęsti turtingųjų išsiskyrėlių, kaip šventvagių, sulaužiusių dieviškąsias myro teises; todėl šiems būtinai turėjo rūpėti esamasis režimas išlaikyti ir, jei ne pasaulinis karas, tai jie tikrai būtų davę carizmui naują atramą ir „deržimordų“ kadrą.

M y r o k i l m ę rusų mokslininkai nevienodai aiškina. Tačiau daugiausia išsiplatinusi pažiūra sako, kad jis eina ne iš senų senovės, o tik iš baudžiavos laikų, iš tam tikro mokesčių sutvarkymo. Ligi 1907 m. ne vien atskiras myro dalyvis turėjo teisę gauti iš kaimo „nadielą“, bet ir kaimas galėjo priverstinai reikalauti iš kiekvieno dalyvio jo darbo jėgos; net jei jis buvo išėjęs kaimo seniūno leistas ir vertėsi visai kitu darbu mieste, seniūnas galėjo kiekvienu metu pareikalauti jo sugrįžti ir pasiimti bendros naštos dalį. Toj naštoj daugiausia svėrė mokesčiai baudžiavos išpirkimo sumai amortizuoti ir

valstybiniai mokesčiai. Gerose žemėse, ūkininkui sumokėjus mokesčius, dar šiek tiek atlikdavo, dėl to čia miesto darbininkui buvo intereso ir nešaukiamam sugrįžti kaiman, ir tuo atveju „obščina“ dažnai išmokėdavo jam tam tikrą sumą („otstupnoje“) už atsisakymą nuo „nadielo“. Bet jei žemės uždarbio dar neužtekdavo mokesčiams, o kur kitur galima buvo geriau uždirbti, tai pasilikusiems mokesčių našta kasmet augo, nes už juos atsakė solidariai visa bendruomenė. Tuo atveju myras priversdavo savo narius išeivius grįžti ir imtis savo ūkio. Tad solidarinė atsakomybė varžė myro narių apsigyvenimo laisvę, ir šituo atžvilgiu myras buvo kaip ir baudžiavos tęsinys: valstietis buvo, berods, ne pono baudžiauninkas, bet myro.

Rusijoj baudžiava buvo nepaprastai sunki. Valstiečiams vartojo kankinimus; inspektorius kasmet sukergdavo priaugusiuos į poras ir nuskirdavo jiems žemę. Santykiuose su ponu nebuvo jokių teisės normų, tik tradiciniai papročiai; jis galėjo kiekvienu metu savo baudžiauninką grąžinti namo. Baudžiavos metu žemė buvo perdalinama sulig valstiečio šeimos darbo rankų skaičium ten, kur žemė bloga, arba sulig valgytojų skaičium ten, kur žemė gera. Pareiga dirbti žemę viršijo teisę turėti žemės; bendruomenė ir vienu ir antru atveju solidariai atsakė už duoklę prieš dvaro poną. Rusijoj dvarai ligi pat pastarųjų laikų naudodavo valstiečius tuo būdu, kad patys nelaikė beveik jokio inventoriaus, o dvarų žemę dirbo valstiečių padargais ir valstiečių arkliais. Žemę arba išnuomodavo valstiečiams, arba ūkį vesdavo dvaro prievaizda, valstiečiams einant dvaran lažą su arkliais ir padargais. Solidarinė atsakomybė prieš poną ir baudžiava prasidėjo tik nuo XVI ir XVII šimtmečio. Iš to išvedamas ir žemės perdalinimo paprotys.

Perdalinimo sistemos nebuvo Ukrainoje ir tose Rusijos dalyse, daugiausia vakarinėse, kurios XVI ir XVII šimtmety nebuvo Maskvos valdomos. Čia žemė buvo prisavinta atskiriems kiemams.

Tokiu pat solidarinės atsakomybės dėsniu rėmėsi ir ūkis Olandų rytinės Indijos bendrovės kolonijose[1].

[1] Plgk. P. J. Veth, Java geographisch, ethnologisch, historisch. Naujas leidimas J. F. Snellermann und J. F. Niermeyer, 4 tom., Haarlem 1912; S. van Brakel, De hollandische handelscompagnien der 17-e eeuw, s-Gravenhage 1908.

Čia bendruomenė, vadin. *desa*, turėjo solidariai atsakyti už duoklę, duodamą tabaku ir ryžiais. Dėl solidarinės atsakomybės bendruomenė dažnai varu vertė savo narius pasilikti kaime ir padėti mokesčius mokėti. 19 šimtm., atkritus solidarinei atsakomybei, iširo ir priverstinoji bendruomenė. Ryžių ūkis buvo dvejopas: sausasis (*„tegal"*), mažai pelningas, ir drėgnasis (*„sawah"*), kur lauką apvesdavo pylymais ir viduje išrėžydavo, kad nenutekėtų iš lietaus surinktas arba iš kitur užleistas vanduo. Kas išdirbdavo *„sawah"*, tas turėjo paveldėtiną neatimamą nuosavybės teisę tai žemei. *„Tegal"* žemės dirbsena buvo klajokliška, lygiai kaip skotų pūdymo ganiavos ūkis kraštutiniame rate. Skynimus plėšdavo visas kaimas bendrai, o sėdavo kas sau. Išplėštoji žemė duodavo vaisių kokius trejus ketverius metus, bet paskui turėdavo ilgai dirvonuoti, ir kaimas bastydavosi kitur naujos žemės plėšti. Įsižiūrėjus į senoviškus santykius, darosi aišku, kad čia žemės perdalinimą įvedė tik ta plėšrioji sistema, kurios laikėsi olandų rytinės Indijos bendrovė.

Pereito šimtmečio trisdešimtaisiais metais toji sistema pasikeitė; jos vieton įvesta vadin. „Kulturstelsel" sistema, t. y. toks būdas, kur kiekvienas ūkininkas turėjo valstybei užsėti nurodyto vaisiaus sėkla penktą dalį savo žemės. Ir ši sistema dingo 19 šimtmet., užleisdama vietą racionalesniam ūkiui.

Panaši sistema, pasak kinų klasikų, viešpatavo kurį laiką ir Kinuose[1]. Ten žemė buvo padalinta į devynis kvadratinius sklypus, iš kurių aštuonis kraštutiniuosius gaudavo dirbti atskiros šeimos, o vidurinis likdavo imperatoriui. Šeimos gaudavo žemę tik laikinai naudoti; mirus namų galvai, žemė buvo perdalinama. Šita sistema turėjo tik efemerinės reikšmės ir tebuvo praktikuojama tik arti didelių upių, kur ryžius galėjo sėti vandeniu užleistuose laukuose. Ir šiuo atveju komunistinė žemės valdysena buvo ne savaiminė, iš senų senovės čia atsiradusi, o primestą iždo reikalų žiūrint. Pirminę senoviškąją kinų žemės valdyseną matome giminės ūkyje, kurs dar ligi šiol yra išlikęs kinų kaimuose; čia giminė

---

[1] Plg. bendrai M. Weber, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, I. Tübingen 1920. psl. 350 ir tol. ten nurodytą literatūrą.

turi nedidelę savo senelių kulto šventyklą, savo mokyklą, bendrai ūkininkauja, bendrai sėja ir piauna.

Paskutinį tariamai „komunistinės“ žemės valdysenos pavyzdį turime Indijoje[1]. Čia randame dvejopos struktūros kaimų. Abejuose yra bendros ganyklos ir bendras kaimo daržų galas, — toji kaimo žemė, kur gyvena daržininkai ir trobelninkai. Čia (šitame kaimo „establishment“) yra įgyvendyti demiurginiais pagrindais amatininkai, šventyklos kunigai (jų vaidmuo, palyginti su braminais, tėra labai menkas), skutikai, skalbikai ir kitokių verslų žmonės; už jų darbą nemoka jiems atskirai kiekvienu atveju, jie dirba dovanai, gaudami už tai atlyginimą žeme arba grūdais[2]. Skirtumų tarp kaimų yra žemės nuosavybės atžvilgiu. *Raiyatwari* kaime turime individualinę nuosavybę ir individualinę duoklės pareigą. Kaimo galva čia yra seniūnas. Valstiečiai neturi teisių į bendrąją galolaukę. Ji priklauso karaliui (Radjah), ir kas nori joje dirvonus plėšti, turi išsipirkti jo leidimą. Kitaip yra tokiuose kaimuose, kur pryšaky stovi ne seniūnas, o *junginys* („joint body“) — keletas privilegijuotų ponų, kaimo aristokratų iš valdininkų tarpo. Šitie žemvaldžiai, tolygūs vokiečių „erbeksams“, išduoda valstiečiams žemę ir valdo „bendrąją galolaukę“ (jie čia yra tarpininkai tarp tikrojo žemdirbio ir radžos). Šitoje kaimų kategorijoje vėl gi galima išskirti dvejopos rūšies kaimai. Yra *pattidari* - kaimų, kur valstiečių žemės daliniai galutinai jiems prisavinti; mirus savininkui, jo dalinys tenka iš eilės įpėdiniams, ir paveldint vis pasidalinamas. Arba gali būti *bhayachara* - kaimas; čia žemė prisavinta atskiriems kiemams, atsižvelgiant ar tai į jų pajėgumą darbui dirbti, ar į savininko rangą. Pagaliau yra ir tokių kaimų, kur visą žemę valdo vienas žemės ponas, mokesčių nuomotojas (*zamindari* - kaimai); iš tokių ponų valdomų žemių, padalinus jas, atsirado ir *pattidari* - kaimai.

---

[1] Plgk. įvairius Reports of Census of Indija, ypač iš 1901. Kalkutta 1913 (pilną sąrašą įvairių Indijos administracijos vadybų „Reports“ randame: „The Indian Yearbook“. 1921, psl. 763 ir tol.; B. H. Baden-Powell. The Landsystems of British-India, 3 tom., Oxford 1892. The origin. and Growth of village communities in India, London 1908; M. Weber nur. viet., psl. 77 ir tol.

[2] Tačiau ne šita institucija daro Indijos santykius tokius patvarius, kaip dingojo Karolis Marksas, o kastų santvarka, lygiai taip, kaip Kinuose giminės ūkis.

Indijos santykių yra tad toks ypatumas, kad ten tarp imančio mokesčius valdovo ir valstiečių įsiterpia daugybė rentininkų, kurie nuomoja iš valdovo teisę imti mokesčius ir vėl toliau ją pernuomoja. Ne retai šituo būdu susidaro lipynė iš keturių ar penkių rentininkų. Šitų žemvaldžių ir rentininkų tarpe paskum išsiplėtojo quasi-komunizmas. Kur komunistiškai ūkininkauja valstiečiai baudžiauninkai, ten jie dalinasi ne žeme, o suimtais pasėliais. Ir čia tad agrarinis komunizmas yra atsiradęs del fiskalinių priežasčių.

Pirminio agrarinio komunizmo liekanos norėta įžiūrėti ir Vokietijos kiemijose („Gehöferschaften") Mozelio apylinkėse, ligi pagaliau K. Lamprecht'as išaiškino tikrąjį jų pobūdį.

Kiemija ligi paskutiniųjų laikų bendrai valdė daugiausia mišką, anksčiau dar ir pievas bei laukus, kurie buvo paskirstyti rėžiais, tačiau rėžiai kartkartėmis būdavo perdalinami, traukiant burtus. Bet ir kiemija nėra pirminė lytis, o tik baudžiavos santykių padaras. Iš pradžios tai buvo baudžiavos dvaro ūkis, ar tikriau jo galolaukė, apdirbama mažažemių valstiečių. Bet kadangi baudžiavos ponai, išėję į riterius, nebegalėjo patys to ūkio vesti ir laikė naudingesniu daiktu paskatinti valstiečių individualinį interesą, tad jie perleido žemę valstiečiams už tam tikrą kasmet sumokėtiną sumą. Tad ir čia susiduriame su solidarinės atsakomybės dėsniu. Galolaukės bendrininkai arba galutinai pasidalino žemę, arba laikė ją bendra nuosavybe ir laiks nuo laiko perdalindavo rėžius.

Visi šitie pavyzdžiai nepatiekia įrodymų Laveley'ės tezei, esą senų senovėje buvęs agrarinis komunizmas, kur ne tik bendrai žemė valdyta, bet ir komunistiškai ūkis vesta, — du dalyku, kurie, berods, reikia skirti, — tačiau ir neįrodo, kad senų senovėje iš tikrųjų ne komunistiškai ūkininkauta. Čia pažiūros griežtai išsiskiria: rašytojai socialistai mano, kad nuosavybė, tarsi pirmoji nuodėmė, atsiradusi žmonėse tik vėliau, o liberalai stengiasi įrodyti, kad ji buvusi senų senovėje, kuone tais laikais, kada žemėje dar gyvenę menamieji žmogaus pirmatakai. O iš tiesų del primityvio žmogaus ūkio nieko tikra negalima nusakyti, o kai norime tai suvokti iš paveikslų tų tautų, kurių dar nepalietė europinė kul-

tūra, tai čia niekur nerandame vienos kurios lyties, vienodumo, tik visur ryškiausius kontrastus.

Visai primityvi žemės dirbsena yra vad. skvarbomasis ūkis („Hackbau"). Čia nėra nei žagrės, nei ariamųjų gyvulių[1]. Visų padargų tėra vienas smailas baslys; su juo vyras eina per laukus ir skvarbo duobes, o moteris meta į jas sėklas. Bet toks žemės dirbimas gali būti labai įvairios struktūros ūkiuose. Taip štai Guatos tautos vidurinėje Brazilijoje veda individualinį ūkį atskirų šeimynų, tarp kurių nėra specializuoto darbo pasidalinimo, tėra labai menka darbo specializacija atskiros šeimynos tarpe, ir, pagaliau, tik siauri interetniniai mainai. Ir nerandame jokio pagrindo manyti, kad seniau tos tautos bus turėjusios kitokią darbo santvarką. Priešingas kraštutinumas yra darbo akumuliacija vienuose didžiuliuose namuose, kaip a. irokėnų „ilgieji namai". Čia yra susispietusios moterys, vadovaujamos moteries vado, kuri išdalinėja atskiroms šeimoms darbą ir darbo vaisius. Vyras čia yra karys bei medžioklis ir, be to, dirba visus sunkiuosius darbus: skina mišką, stato trobesius, pagaliau, gano gyvulius; ganymas senovėje buvo laikomas garbingu daiktu, nes gyvuliai reikėjo jaukinti; paskui tas vertinimas pasidarė tradicionalus ir konvencionalus. Panašią santvarką randame visuose žemės kraštuose, ypač negrų tautose; visur čia laukų darbas yra moterų dirbamas.

2 §. Apropriacija ir junginys. — Giminė.

A. Apropriacijos rūšys.

Kaip įvairių yra žemės valdysenos lyčių, taip yra visokeriopų ir apropriacijos rūšių. Senų senovėje apropriacijos objektas buvo visur namų bendruomenė; tik nelygu, ar ta bendruomenė yra atskira šeima, kaip slavų *zadruga,* ar dar didesnis junginys, kaip irokėnų „ilgieji namai".

---

[1] Europos žemės ūkis iš senų senovės labiausiai tuo skyrėsi nuo tūlų Azijos sričių, kad ten, nei kinai, nei Javos tautos nemelžia gyvulių, tuo tarpu Europoje jau Homero laikais randame pieno ūkį. Be to, *hindų* tikybos žmonėms nuo Indų viduramžio laikų draudžiama gyvuliai piauti; dar ir šiandien aukštutinės kastos nevalgo mėsos. Tad dideliame Azijos plote nėra nei melžiamų, nei mėsai laikomų gyvulių.

Apropriacija vyksta dviem skirtingais atžvilgiais. Daiktinės darbo priemonės, ypač žemė, gali būti apropriјuota, kaipo darbo įrankis; tada ji dažniausiai esti moteries ir moterų giminės nuosavybė. Arba žemė gali būti „ginklo žemė“ („Speerland“), nukariautasai kraštas, vyrų ginamas, ir vyrų giminės ar kitokio vyrų junginio apropriјuotas. Šiaip ar taip, primityviosios apropriacijos rūšį nulemia ne vien tik ekonominės priežastys, bet taip pat ir kariniai, maginiai, tikybiniai ir k. momentai.

Atskiras asmuo senovėje turėjo derintis prie daugelio junginių, kuriems jis priklausė. Toki junginiai buvo:

1. Namų junginys. Jo struktūra įvairi, bet jis yra perdėm vartotojų junginys. Namų junginiui galėjo būti įsavinti darbo įrankiai ir apskritai kilnojamasis turtas; tada jo viduje galėjo eiti tolimesnis įsavinimas, pav., ginklai ir kiti vyrų pabūklai buvo vyrų nuosavybė, tik vyrų ir paveldimi, o puošmenos ir moteriški rakandai — moterų.

2. Giminė. Ir giminė buvo vienur daugiau, kitur mažiau apropriacijos subjektas. Jai galėjo priklausyti žemė; iš tos senoviškos plačios apropriacijos giminės nariams dažnai yra išlikusios tam tikros teisės šeimynos turtui, teisė įsikišti į to turto valdymą arba pirmenybė pirkti jį parduodant. Toliau, giminė laiduoja kiekvieno jos nario saugumą. Ji turi keršto teisę ir keršto pareigą, be jos žinios ir sutikimo negali tekėti tos giminės moterys, ir nuotakos išperkamųjų pinigų dalis tenka visai giminei. Galėjo būti vyrų arba moterų giminė. Jei vyro giminei yra įsavintas turto valdymas ir kitos teisės, tada kalbame apie tėvo eilę, kitaip turime motinos eilę.

3. Maginis junginys. Svarbiausias maginis junginys yra „totem“, atsiradęs tais laikais, kada viešpatavo tim tikros rūšies animistinis tikėjimas į vėles.

4. Sodžiaus ir galolaukės junginys, turįs didelės ekonominės reikšmės.

5. Politinis junginys. Jis gina kaimo žemę ir del to turi plačių teisių tvarkyti įsikurdinimą joje; be to, atskiras pilietis moka tokiam junginiui mokesčius bei duoklę[1] ir atlieka kario ir teismo prievoles, bet iš kitos pusės turi čia ir savo teisių.

[1] Plg. ligi valstiečių karo buvusią valstiečių teisę turėti ginklą. Dalyvauti valsčiaus teisme buvo taip pat ne tik laisvojo žmogaus pareiga, bet ir teisė.

Toliau kiekvienam žmogui tekdavo turėti reikalų:

6. su žemės ponu, jei ta žemė, kurią jis dirbo, ne jam priklausė;

7. su asmens ponu, jei žmogus pats buvo ne laisvas, o kito nuosavybė.

Kiekvienas vokiečių valstietis senovėje turėjo reikalo su žemės ponu, asmens ponu ir teismo ponu, kurie, čia vienas, čia kitas, reikalavo iš jo tam tikrų veikinių. Tolimesnis valstiečių gyvenimas daug parėjo nuo to, ar žemės ponas ir asmens ponas buvo tas pats asmuo, ar du skirtingi asmens; pirmuoju atveju valstiečių gyvenimas ėjo blogyn, antruoju — geryn, laisvyn, kadangi ponai tarp savęs rungtyniavo.

B. Namų bendruomenė ir giminė.

Nūnai paprastai namų bendruomenė tėra mažoji šeima, t. y. tėvai ir vaikai. Tokią šeimą sudaro ilgalaikės, teisėtosios monogaminės jungtuvės. Tos šeimos ūkis nūnai yra daugiausia vartojimo ūkis ir, bent sąskaityboje, skiriamas nuo pelno ūkio. Šeimos viduje tėvas paprastai valdo visą turtą; tik kai kur ta jo teisė aprėžta, neapima atskiro moteries ir vaikų turto. Giminystė skaitoma nuo tėvo ir nuo motinos pusės, bet jos reikšmė tėra ta, kad giminaičiai eventualiai turi paveldėjimo teisę. Giminės sąvoka senoviškąja prasme nūnai yra dingusi; tik rudimentarinės jos liekanos galima įžiūrėti tolimųjų giminaičių paveldėjimo teisėje. Ir čia iškyla klausimas, kaip senai ir kuriuo keliu dabarnykščiai santykiai įsigyveno[1].

[1] Pirmas pradėjo šį klausimą nagrinėti J. J. Bachofen, Das Mutterrecht, Stuttgart, 1861. Jo pažiūros į šeimos kilmę, išvedančios ją iš „matriarchato" santykių, laikėsi taip pat savo rašiniuose L. Morgan (ypač įsidėmėtina: Ancient Society, New York, 1871; vokiškai išvertė W. Eichhoff, K. Kautsky, Die Urgesellschaft, Stutgard, 1891) ir H. S. Maine, Ancient law, London, 1861. Toji pažiūra ir sudarė pagrindą socialistinei šeimynos teorijai: A. Bebel, Die Frau und der Sozialismus, Zürich, 1883. Fr. Engels, Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats, Zürich, 1884, 4 leid. Stuttgart, 1892; H. Cunow, Zur Urgeschichte der Ehe und der Familie, Neue Zeit. Erg.-Heft 14, Stuttgart 1912. Prieš „matriarchato" teorijos vienpusiškumą: E. Grosse, Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, Freiburg und Leipzig, 1896. - Plg. naujesnius mokslinius tyrinėjimus: Marianne Weber, Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung, Tübingen, 1907. Toliau W. Wundt, Völkerpsychologie, 7 ir 8 t., Leipzig, 1917. — J. Kohler, Zur Urgeschichte der Ehe Stutgart, 1897 (iš: „Zeitschrift fur vergleichende Rechtswissenschaft", 12 t.) nagrinėja visų pirma totemistinius reiškinius.

Socialistinė šeimos teorija remiasi hipoteze, kad jungtuvės yra perėjusios įvairias išsirutuliojimo stadijas. Pagal tą teoriją pirmutinėje stadijoje anuo metu, kada žmonės neturėję dar privatinės nuosavybės, buvęs visur palaidas seksualinis mišrumas (promiskuitetas) hordos narių tarpe (endogamija). Šitą hipotezę įrodančios įvairios to pirminio gyvenimo tariamos liekanos: primityvių tautų religinės apeigos orgiastinio pobūdžio, mėsos, alkoholio, narkotikų orgijos, kur išnyksta visi seksualinių santykių varžtai; toliau, daugelyje tautų randamoji laisvė ir neištekėjusioms moterims turėti seksualinių santykių; seksualinis promiskuitetas senovės Oriento hierodulių, kurios atsiduodavo kiekvienam be skirtumo; pagaliau, tūlose vietotose, tarp kita ir izraelituose, sutinkamas leviratas, t. y. giminės narių teisė ir pareiga vesti mirusiojo giminaičio našlę ir paveldėti jos turtą, kur įžiūrima pirminės endogamijos liekana. Antroji išsirutuliojimo stadija, pagal socialistinę teoriją, tai grupinės jungtuvės. Tam tikros grupės (giminė, gentis) sueidavusios su kitomis grupėmis į „jungtuvių kartelę" tuo būdu, kad kiekviena kurios grupės moteris buvusi žmona kiekvienam kitos grupės vyrui. Tai liudiją indėnų paprotys vadinti kiekvieną senėlesnį vyriškį tėvu, o moterišką — motina, be to, kur-ne-kur Australijos salynuose išlikusios jungtuvių kartelės, kuriomis keletas vyrų įsigyja sukcesyvinę ar simultaninę teisę turėti lytinių santykių su viena kuria, ar su keletu tų pačių moterų. Tolesnė pereinamoji stadija, pagal socialistinę teoriją, buvusi motinos teisių gadynė, arba matriarchatas. Anuo metu, kai žmonės dar nenuvokę priežastinio sąryšio tarp lytinio akto ir gimdymo, bendruomenės susidarydavusios ne iš šeimų, bet iš motinų grupių. Tik motinos giminė teturėjusi ritualinės ir teisinės reikšmės. Tai liudijanti plačiai išsiplėtusi avunkulato institucija, kur motinos brolis globoja vaikus ir palieka jiems savo turtą. Ilgainiui moteris tapusi tam tikrų bendruomenių vadu, ypačiai namų bendruomenės prievaizda. Tačiau nuo tam tikro išsirutuliojimo laipsnio pažiūros į seksualinius santykius griežtai pasikeitusios; del ritualinių motyvų imta smerkti promiskuitetas ir vieton endogamijos iškilęs ekzogamijos dėsnis: lytiniai santykiai leidžiami tik su kitų

grupių moterimis, kurias dažnai tegalima gauti tik pasigrobiant smurtu ar nusiperkant. Tuo budu atsiradusios grobtinės ir pirktinės jungtuvės ir iš jų išaugęs patriarchatas, t. y. tėvo teisių gadynė. Į tokią eigą rodąs senas paprotys, išsilikęs dar ir daugelyje kultūringų tautų, senai perėjusių prie sutartinių jungtuvių, būtent, vaidinti vestuvių apeigose nuotakos pagrobimą. Pagaliau, perėjimas prie patriarchato ir teisėtosios monogamijos esąs surištas su privatinės nuosavybės atsiradimu ir tėvo pastangomis įsigyti teisėtų įpėdinių. Čia tai ir įvykstanti pirminė nuodėmė: sulig tuo metu greta monogamijos atsirandanti prostitucija.

Taip sako matriarchato teorija ir ja besiremianti socialistinė doktrina. Nors ji vietomis klysta, tačiau, ištisai imant, daro didelį žingsnį priekin šiam klausimui išaiškinti; ir čia dar kartą pasirodo sena teisybė, kad sąmojinga klaida daugiau praverčia mokslui, negu sėklus tikslumas. Tos teorijos kritika turi, visų pirma, atkreipti dėmesio į prostitucijos išsirutuliojamą, atmetant, žinoma, į šalį bet kokį etinį vertinimą.

Prostitucija vadiname lytinį atsidavimą už mokestį, kaip tam tikrą amatą, uždarbio dėliai. Šita prasme prostitucija nėra monogaminės ir privatinės nuosavybės padarinys, bet eina iš senų senovės. Nerasime tokios istorinės epochos ir tokios išsirutuliojimo stadijos, kur nebūtų prostitucijos. Ją rečiau tesutinkame islame ir visai nerandame kai kuriose laukinėse tautose. Bet užtat matome plačiai išsikerojusią homoseksualinę ir heteroseksualinę prostituciją ir tokiose laukinėse tautose, kurias socialistinė teorija ima pavyzdžiu primityvių tautų, nežinančių privatinės nuosavybės. Prostitucija, kaipo amatas, yra visados tam tikrame luominiame būvyje, dažniausiai niekinamajame, parijų būvyje, išskiriant sakralinę prostituciją. Tarp prostitucijos, kaipo amato, ir visokios rūšies jungtuvių, gali būti dar įvairios pereinamosios seksualinių santykių formos, kurios ne būtinai yra smerkiamos teisės ir dorovės atžvilgiu. Ptolomėjų laikais Egipte vedęs vyras galėjo daryti ir su kita moterimi teisėtą sutartį del lytinių santykių, pasižadėdamas mokėti alimentus, duoti paveldėjimo teisę ir kt[1]; šiandien, žinoma, tokia sutartis *turpi causa* neturėtų galios.

[1] Plg. Joh. Nietzhold, Die Ehe in Aegipten zur ptolomäisch - römischen Zeit, Leipzig, 1903.

Prostitucija gali būti ne tik palaida, bet ir sakrališkai reguliuota, ritualinė prostitucija, kaip antai Indijos ir senojo Oriento hierodulių (vaidilučių). Jos buvo maldyklų vergės, dalyvaujančios tikybinėse apeigose, kurių dalį sudarydavo orgijos; šalimai hierodulės galėjo atsiduoti ir šiaip kiekvienam. Hierodulių institucija išaugo iš sakralinių pradų, iš tam tikrų seksualinio pobūdžio animistinių burtų, kurie paprastai, pasiekę ekstazės, baigdavosi seksualiniu promiskuitetu.

Žemdirbių tautos dažnai vartodavo seksualinį aktą, kaipo vaisingumo burtą: seksualinės orgijos būdavo atliekamos ant pat dirvos dingojantis tuo padidinti dirvos derlingumą. Iš dalyvavimo šitame sakramentaliniame akte atsirado Indijos bajaderių profesija. Bajaderės, kaip laisvos heteros, vaidino žymų vaidmenį Indų kultūros gyvenime, lygiai kaip graikų heteros; tačiau, nors ir gyvendamos gerose sąlygose, jos jautėsi žeminamos ir del to, kaip matyti iš dramų, vaizduojančių Indų bajaderių gyvenimą, laikė didžiausia laime kokiu dieviškuoju stebuklu pakilti į gana vargingą ištekėjusiųjų moterų luomą. Be hierodolių, Babilonijoje, Jeruzalėje randame tikrąsias maldyklų prostitutes, kurių svarbiausi klijentai būdavo keliaujantieji pirkliai; jos išsiliko ir po to, kai sakralinis bei orgiastinis jų amato pobūdis jau buvo išnykęs, kadangi maldyklų pelno interesai vertė jas palaikyti.

Kovą su viešai įsiteisėjusia prostitucija ir su jos šaltiniu orgiastika pradėjo didžiųjų išganymo religijų pranašai ir kunigai, Zaratustra, braminai, senojo Įstatymo pranašai. Tą kovą jie vedė iš dalies del racionaliai etinių sumetimų: norėdami pagilinti išvidinį žmogaus gyvenimą ir laikydami nepažabotą erotiką didžiausia kliūtimi persiimti religiniais motyvais, jie turėjo skelbti jai kovą. Bet čia daug svėrė ir kultų varžytynės: senasis izraelitų Dievas buvo Dievas aukštybių, ne chtoninis dievaitis, kaip Baalas, ir del to izraelitų pranašai bijojo baališkos orgiastikos konkurencijos. Ten, kur buvo susikūrusi tautinė valstybė, ypač Romoje, greta kunigų stojo kovon su orgiastika taip pat ir policija, kuri bijojo, kad orgiastikos sužadinti audringi geiduliai nesukeltų žemutiniuose visuomenės sluogsniuose revoliucinio sąjūdžio. Tačiau ir pašalinus įtartiną valstybei orgiastiką, pati prostitucija tebegyvavo, nors jau nelegalė, ujama. Viduramžiais, ne-

paisant bažnyčios mokslo, ji buvo net oficialiai pripažinta ir turėjo savo profesinę organizaciją — cechą; Japonijoje ligi pastarųjų dienų laikinė arbatinių mergiočių prostitucija ne tik nežemino jų, bet net darė jas itin pageidaujamas vedyboms. Prostitucijos padėtis ūmai pablogėjo tik 15 šimt. gale, kada Prancūzijos karalius Karolis VIII savo karo žygiu į Neapolį užnešė daugybę lytinių ligų. Tada prostitucija, ligi tol laisvai prisiglaudusi getto kvartaluose, buvo suvaryta į uždarus namus. Čia prisidėjo ir asketinės pakraipos įsigalėjimas protestantizme, ypač kalvinizme, pagaliau ir žymiai nuolaidesnė, atsargesnė katalikų bažnyčios praktika. Vaisiai ir čia buvo tokie, kaip Mahomedo ir talmudo, kurie taip pat kovojo su orgiastika.

Kalbėdami apie nevedusiųjų lytinius santykius turime skirti prostituciją ir seksualinį moteries laisvumą. Vyrui seksualinis laisvumas buvo iš seno įprastas ir savaime suprantamas dalykas; jį tepradėjo drausti trys didžiosios monoteistinės religijos (žydams tik talmudas). Senovės moterų seksualinis laisvumas matyti, pav., iš to, kad Arabuose Mohamedo laikais greta pilnųjų jungtuvių buvo taip pat laikinosios, už alimentus, ir bandomosios jungtuvės (pastarąsias randame taip pat Egipte ir kitur); ypačiai aukštos kilmės mergos nenorėjo tekėti, eiti į patriarchalinės šeimos vergovę, o laikėsi seksualinio laisvumo ir , gyvendamos tėvų namuose, darė, kaip tinkamos, su vyrais platesnes ar siauresnes sugyvenimo sutartis[1]. Be šito asmeniško seksualinio laisvumo, randame dar pavyzdžių, kurgiminė išnuomoja moterį už alimentus pelno reikalui. Greta šito turime ir vadin. viešnagės jungtuves, kada šeimininkas turi pavesti garbingam svečiui savo žmoną ir dukteris. Pagaliau išsirutulioja konkubinatas, kurs tuo tesiskiria nuo jungtuvių, kad vaikai iš konkubinato neįgyja visų teisių. Jis visur turėjo luominius pradus, atsirasdavo tarp skirtingų luomų žmonių, kuriems luomo endogamija neleido jungtuvių. Romoje imperatorių laikais konkubinatas buvo visiškai teisės pripažintas, ypač kareiviams, kuriems buvo draudžiama vesti, ir senatoriams, kurių vedybų rinka buvo del

[1] Plgk. J. Ficker, Ueber nähere Verwandschaft zwischen gotisch - spanischem und norwegisch - isländischem Recht, Mitteilungen des instituts für oesterreichische Geschichtsforschung, 2 papild. tom. 478 psl., ir Untersuchungen zur Erbenfolge der ostgermanischen Reiche, III psl. 393, 405, 409 ir tol.

luominių sumetimų aprėžta. Konkubinatas išsilaikė viduramžiais, ir tik penktasis visuotinis vyskupų suvažiavimas Laterane 1515 m. visiškai jį uždraudė (reformatų bažnyčioje jis iš pat pradžios buvo draudžiamas). Nuo to laiko, konkubinatas, kaipo teisės pripažinta institucija, Okcidente išnyko.

Nagrinėjant toliau matriarchato teoriją, pasirodo, kad nė viena jos teigiamoji seksualinių santykių stadija nebuvo visuotinė, t. y. apskritai visur tam tikru metu pergyventa, o atsirasdavo vienur ar kitur, kur tam buvo ypatingos sąlygos. Promiskuitetas, jei kur ir sutinkamas, yra vienur atsitiktinis orgiastinio pobūdžio reiškinys, kitur išsigimęs iš ankstyvesnio itin griežto seksualinių santykių reguliavimo. Motinos teisių gadynę, teisybė, reikia pripažint buvus; iš animistinio religingumo istorijos matyti, kad senų senovėje žmonės tikrai nenuvokė priežastinio sąryšio tarp apvaisinimo akto ir gimdymo. Todel kraujo ryšys tarp tėvo ir vaikų iš pradžių nieko nereiškė, kaip ir šiandien dar pavainikiai vaikai eina pagal motiną. Bet vienų tik motinų grupės, kur vaikai gyvena tik prie motinos, visai be tėvo, toli gražu nebuvo visuotinis reiškinys, o atsirasdavo tik ypatingose sąlygose. Taip pat ir endogamija nebuvo pirminė lytinio santykiavimo forma, o radosi tik vėliau del įvairių priežasčių. Pav., Ptolomėjų dinastijoje šeimos endogamija turėjo išsaugoti kraujo grynumą[1]. Kad neįsiterptų svetimieji į giminės valdomą žemę, giminaičiai turėjo pirmenybę vesti savos giminės mergas, jiems turėjo jos būti prieš ištekant pasiūlomos ar nuo jų atperkamos. Taip pat ir leviratas turėjo savus sumetimus: del tikybinių ir karinių motyvų reikėjo saugoti, kad neišnyktų vyro atžala, kad neliktų jo šarvai be užvado ir kapas be maldininko. Įvykus luominei diferencijacijai, endogamija reiškėsi ir tuo būdu, kad dukterys būdavo rezervuojamos savojo luomo vyrams, kaip tam tikros politinės ar ekonominės sąjungos nariams. Šito ypač griežtai laikėsi senoji graikų demokratija, bijodama išleisti turto iš savosios bendruomenės

---

[1] [Egipte jau senų seniausiais laikais randame brolių seserų jungtuves; dar ir Romos laikais jos ten buvo perdėm praktikuojamos; Žiūr. Ed. Meyer, Geschichte des Altertums (3 leid.) 1, 2, 72; — U. Wilcken, Sitzungsberichte der Berliner Akademie, 1883, psl. 903; E. Weiss, Zeitschrift der Svigny - Stiftung, XLII, 1908, Rom. Bbt. psl. 351 ir tol. — Vok. leid.]

(polis) rankų, norėdama monopolizuoti valstybės valdymo šansus tik pilnateisiams piliečiams ir tuo būdu stengdamos aprėžti jų skaičių. Ten, kur luominė diferencijacija yra labai gili, endogamija virsta h i p e r g a m i j a, kaip antai Indų kastose. Aukštesnės kastos vyras gali, kiek tik nori, turėti seksualinių santykių su žemesniųjų kastų moterimis ir jas vesti, bet merginai draudžiama susieiti su žemesnės kastos vyru ar už jo tekėti. Todėl žemesniųjų kastų merginos pirkte perkamos, o aukštesniųjų klasių merginoms ieškomas vyras už pinigus ir jos sužadamos dar kūdikystėje. Toks vyras gali būti vienu metu vedęs daugelį moterų, važinėti nuo vienos prie kitos ir gyventi iš jų tėvų alimentų. Šitie santykiai buvo Indijoje ligi pat paskutiniųjų laikų, ir tik anglų valdžia mėgino padaryti jiems galą, reikalaudama, kad nominalinis vyras duotų savo pačioms išlaikymą. Endogamija, kur ji bebūtų, reikia laikyti degeneraciniu reiškiniu, o ne visuotine pereinamąja stadija. Šeimoje, išskiriant retus atsitikimus, visur ir visados veikė e k z o g a m i j a. Vyrams buvo draudžiama vesti moteris iš savo giminės, kadangi vengta vyrų tarpe rungtynių ir, be to, numanyta, jog, drauge augant, seksualinis patraukimas reikiamai neišsiplėtoja. Giminės ekzogamija yra gavusi pradžią iš animistinių vaidinių, susijusių su totemizmo sistema. Berods, nėra įrodyta, kad totemizmas buvęs visur išsiplatinęs, tačiau jį randame tokiuose vienas nuo kito tolimuose kraštuose, kaip Amerikoje ir Indijos salyne. N u o t a k o s g r o b i m a s nors ir laikomas riterišku žygiu, vis tik buvo visur nelegalus veiksmas grobiamosios giminės atžvilgiu ir duodavo tai giminei teisės griebtis kraujo keršto ar reikalauti išperkamojo mokesčio. L e g i t i m i ų t ė v a t e i s i š k ų jungtuvių pažymys yra tas, kad tam tikrame junginyje tik vienos kurios žmonos vaikai gauna visas teises. Toksai junginys gali būti: 1. N a m ų bendruomenė: paveldėjimo teisę teturi tikrosios žmonos, o ne sugulovių, konkubinių vaikai. 2, G i m i n ė: tiktai tikrosios žmonos vaikai yra laikomi giminės nariais, jos paveldimojo turto, kraujo keršto ir kitų teisių bendrininkais. 3. K a r o j u n g i n y s: tiktai tikrosios žmonos vaikai turi teisę nešioti ginklą, dalyvauti užgrobtosios žemės ir šiaip karo laimikio dalybose. 4. L u o m i n i s j u n g i n y s: vien tikrosios žmonos vaikai eina pilnateisiais luomo nariais. 5. T i k y b i n i s j u n g i n y s: tik teisėtiems įpėdi-

niams tepridera garbinti sentėvių atminimas, tik nuo jų dievai priima aukas. Legitimių tėvateisiškų vedybų priešingybės gali būti tokios: 1. Vienų tik motinų grupės. Tėvo, kaipo teisėtos šeimos galvos, nėra. Giminystės ryšiai tėra vaikų su motina ir su motinos gentimis. Grynąsias moterų grupes randame ypač tenai, kur buvo vyrų sąjungos (žiūr. toliau) 2. Tėvų grupės: visi vieno tėvo vaikai turi lygias teises, ir gimusieji iš sugulovių, konkubinių, vergių ir net įsūnintieji; vaikai, kaip ir moterys, yra visiškoje tėvo valdžioje. Iš šitų santykių ir išaugo legitimės tėvateisiškos jungtuvės. 3. Šeimą sudaro tėvas ir motina, bet vaikai eina pagal motiną, tampa motinos, ne tėvo giminės nariais; tokius santykius randame ten, kur viešpatavo totemizmas arba kur seniau būta vadin. „vyrų namo“ (žiūr. toliau).

C. Ūkiškųjų ir neūkiškųjų veiksnių įtaka šeimos išsirutuliojimui.

Istorinį šeimos išsirutuliojimą tegalime suprasti, tik susipažinę pirma su primityviu ūkiu aplamai.

Seniau mokslui buvo įprasta schema — trys primityvaus ūkio laiptai, dėsningai pereinami vienas po kito: medžioklė, ganiava, žemės darbas. Ta schema neišlaiko kritikos. Jei iš viso buvo tokių tautų, kurios vertėsi tik medžiokle arba tik ganiava, nemainikaudamos tarpusavy ar su kitomis žemdirbėmis tautomis, tai jos vis tik nėra primityvaus ūkio paveikslas. Primityvusis yra klajoklių tautų skvarbomasis žemės ūkis, paprastai susijęs su medžiokle. Skvarbomasis žemės ūkis tai toks, kuriame nėra naminių gyvulių, ypač darbo gyvulių, kur žmonės patys žemę dirba — skvarbo ją ir beria sėklą. Kai atsiranda žagrė, tada jau prasideda žemės ūkis šiandienine prasme. Gyvulių prijaukinimas truko labai ilgai. Anksčiausiai bene bus buvę prijaukinti dirbamieji gyvuliai, paskum melžiamieji ir pagaliau piaunamieji. Yra kraštų, būtent, Rytų Azijoje, kur melžimas ligi šiol nežinomas (žiūr. aukščiau—39 psl. 1 past.). Piauti gyvulius atsitiktinai piaudavo ir senų senovėje; vėliau imta piauti tam tikra ritualine forma, mėsos orgijų reikalui. Paskiausia bus buvę prijaukinti gyvuliai karo reikalui; 16 šimt. prieš Kristų užtinkame

stepuose jojamąjį, šiaip visur važiuojamąjį arklį; čia tai ir prasideda visoms tautoms, nuo Kinų ir Indijos ligi Irlandijos, riteriškų vežėčinių kovų gadynė.

Skvarbomasis žėmės darbas galėjo būti dirbamas mažosios šeimos individualiai; bet galėjo tam darbui susitelkti ir kelios bendruomenės ir net keli šimtai žmonių (primityvioji darbo akumuliacija). Tai, berods, galėjo vykti tik turint jau šiek tiek pagerintą techniką. Pirminė medžioklė turėjo būti bendra, tačiau medžioklės bendruomenės atsitiktinai tepasitaiko. Gyvulių laikymas galėjo ir turėjo būti individualus, ar bent jo bendruomenės turėjo būti nedidelės, nes ekstensyvus gyvulių ūkis išsidriekia didžiuliuose plotuose. Šiaip jau ekstensyvus žemės ūkis galėjo būti šiokios ar tokios formos; bet miško skynimas turėjo būti bendras.

Su šitais ūkio formos skirtumais susipina darbo padalinimas tarp vyro ir moters. Senų senovėje žemę dirbo ir javus valė daugiausia moterys. Tik jau kai darbas pasidarė sunkesnis (žemė imta žagre arti, užuot skvarbius), teko stoti darban ir vyrui. Namų darbus, daugiausia audimą ir verpimą, nudirbdavo vienos moterys. Vyro darbas buvo medžioti, prižiūrėti galvijus (mažuosius gyvulius irgi žiūrėjo moterys), tašyti, kalti nauges, pagaliau — ir tai visų svarbiausia — kariauti. Moterys dirbo nuolatos, vyras atsitiktinai. Tik ilgainiui, labai palengva, vis sunkėjant ir intensyvėjant darbui, įsitraukė darban ir vyras.

Iš šitų santykių visumos išėjo dvejopo tipo talkos: 1) namų ir lauko darbams; 2) medžioklei ir karui. Namų ir lauko darbai buvo moteries žinioje ir tuo dažnai rėmėsi jos persvara; neretai čia moteris buvo ir vienintelis vadovas. Moterų namas yra iš senovės darbo namas, tuo tarpu vyrų junginys telkėsi karui ir medžioklei. Ar namų vadas buvo vyras, ar, kaip indėnuose, moteris, namuose visvien viešpatavo tradicinis vyresniškumas ir patriarchaliniai papročiai. O vyrams, susitelkusiems medžioklei ar karui, charizmatiškai vadovavo tam tyčia rinktas vadas, kurį skyrė ne pagal jo giminystės ryšius, bet pagal jo gabumus karui ir pagal kitus ypatumus: tai buvo laisvai rinktas hercogas su laisvai rinktais palydovais.

Šalia namų bendruomenės, kurioje moteris dirba ūkio dar-

bą, randame vadin. „vyrų namą“[1]. Tam tikrą, tiksliai aprėžtą amžiaus tarpą, apie 25—30 metų, vyrai gyveno nuošaliai nuo šeimos, susibūrę vienuose namuose. Čia jie vertėsi medžiokle, magija, ginklų ir kitų svarbiųjų geležinių pabūklų naginėjimu. Jaunuomenė kartkartėmis eidavo pirktų ar grobtų sau pačių, dažniausiai bendrų, tad grobtinės jungtuvės paprastai būdavo poliandrinės. Moterims buvo draudžiama įeiti į vyrų namą, kurio paslaptį jie griežtai saugojo; dažniausiai jie atgrasydavo moteris tam tikrais baisiais vaidinimais, kaip štai dukduk'as Australijos Salynuose. Paprastai, kur buvo vyrų namas, ten randame ir avunkulato instituciją, labai dažnai, nors ne visados, taip pat motinos eilę ir jau visuomet giminės ekzogamija. Visi namo vyrai paprastai buvo skirstomi klasėmis pagal amžių. Pragyvenę tam tikrą amžių, jie išeidavo iš „vyrų namo“ ir grįždavo kaiman pas savo pačias. „Vyrų name“ paprastai būdavo ir naujokystė (noviciatas). Sukakusieji paskirtus metus bernaičiai buvo paimami iš šeimos, perleidžiami per tam tikras ritualines procedūras (dažniausiai apipiaustomi), įšvenčiami į naujokus ir įvesdinami į „vyrų namą“. Tas namas buvo kareivinė, tam tikra kariška institucija, kuri nykdama galėjo išvirsti, pav., į maginį klubą ar į slaptą policinę sąjungą, kaip italų *camorra*. Spartos *anbreion*, graikų *fratria* ir romėnų *curia (coviria)* — vis tai tokio „vyrų namo“ pavyzdžiai. Šita primityvi kareivystė ne visur buvo atsiradusi, o ir ten, kur ji buvo, neilgai teišsilaikė, veikiai iširo, ar tai del demilitarizacijos, ar del to, kad pakilo karo technika ir sunkiais šarvais šarvuotiems bei ypatingai treniruotiems kariams geriau tiko kautis paskirai, vienas prieš vieną. Ypač stipriai veikė šia linkme važiuotųjų ir raitųjų kautynės. Rezultatai čia paprastai buvo tokie: vyrai grįžo į savo šeimas pas pačias, o krašto apsauga rūpinosi jau nebe komunistinis „vyrų namas“, tik atskiri kariai, gavusieji tiek žemės, kad iš jos galėtų apsišarvuoti ir išgyventi. Dabar tai kraujo ryšys įgijo sprendžiamos reikšmės: iš to atsirado ir primityvi animistinė teologija, tikėjimas vėlėmis, šiaip ar taip pasireiškiąs visuose pasaulio kraštuose.

„Vyrų name“ veikiausiai tenka ieškoti ir animistiškai pa-

---

[1] Plgk. H. Schurtz, Altersklassen und Männerbünde, Berlin, 1902.

grįsto totemizmo[1] kilmės, nors jis vėliau ir savaime laikėsi. Totem (šventenybė) yra gyvulys, augalas, akmuo, padaras ar šiaip daiktas, kuriame tariamai gyvena vėlė. Totemgyvulio negalima piauti, nes jis yra bendruomenės kraujo giminietis; iš to kyla įvairūs draudimai valgyti tam tikrų gyvulių mėsa. Totem'o bičiuliai sudaro tikybos bei kulto sąjungą, kurios nariai negali tarp savęs kariauti ir laikosi ekzogamijos, kadangi jungtuvės tarp totem'o bičiulių yra laikomos šventvagyste (incestus) ir smarkiai baudžiamos; del to atskiri totemo junginiai sudaro savo tarpe vedybų karteles. Totem-junginys šita prasme yra ritualinė sąjunga, dažnai įsipynusi į politines ir namų bendruomenes. Nors čia tėvas gyvena jau bendrai su šeima, bet vaikai paprastai eina dar pagal motiną, priskaitomi prie jos giminės ir tėvui esti rituališkai visai svetimi. Šitai ir yra matriarchatas, kaip matome, išsilikęs sykiu su totemizmu iš „vyrų namo" laikų. Kur nebuvo tokio namo, ten randame arba grynai tėvo grupę arba tėvo grupę su motinos eile.

Beįsigalinčio patriarchato kovą su matriarchatu nulėmė, visų pirma, ta aplinkybė, kaip, kokiu principu kur buvo aproprijuota žemė. Apropriacija galėjo būti įvykusi ekonominiu keliu, t. y. žemė tapo moters darbo dirva, ar karo būdu — vyrai ginklu žemę užkariavo ir ginklu ją gynė. Jei moteriai teko pakelti visas žemės darbas, tai žemę ir paveldėdavo motinos brolis, kaipo vaikų globėjas. Ginklu užkariautąją žemę valdė militarinis junginys; vaikai buvo priskiriami tėvui, ir moteris čia ilgainiui visai neteko teisių žemei. Rūpindamos ekonominėmis savo narių jėgomis karui, militarinis junginys stengėsi neišleisti žemės iš tėvo giminės rankų. Ir čia atsirado leviratas ir vienturtės dukters teisė, t. y. artimiausiųjų giminaičių teisė ir pareiga vesti vienturtę kurios šeimos dukterį, — paprotys ypač įsigyvenęs Graikuose. Galėjo kai kur būti ir taip, kad individualinės nuosavybės santykis nulėmė, kas turi laimėti: patriarchatas ar matriarchatas. Lygaus turto žmonės iš

---

1) Plg. J. G. Frazer, Totemism and Exogamy, London, 1910; Varii auctores, Das Problem des Totemismus, Anthropos, IX (1914) X/XI 1915/16, XII/XIII 1917/1918 XIV/XV 1919-1920; E. Durkheim, Les formes élémentaires de la vie religieuse, Paris, 1912.

senų senovės gaudavo pačias mainais už savos giminės moteris[1]. Ypač namų junginio broliai dažnai mainydavo seserimis. Esant nelygiam turto paskirstymui, moteris, kaipo darbo jėga, yra vertės objektas ir perkama tarsi darbo gyvulys. Kas negali jos nusipirkti, turi arba atitarnauti už ją, arba pasilikti jos namuose visą laiką. Pirktinės vedybos, kur vaikai eina pagal tėvą, ir atitarnautinės, kur jie eina pagal motiną, galėjo eiti gretimai, netgi tuose pačiuose namuose, ir nei vienos nei antros nėra visuotinė institucija. Moteris vis palieka vyro valdžioje, ar tai savo tėvų namuose, ar namuose to vyro, kurs ją nupirko.—Ir pirktinės ir atitarnautinės vedybos gali būti lygiai poliandrinės, kaip ir poligaminės. Didžturtis perka sau moterų kiek tinkamas, tuo tarpu neturtėliai, ypač broliai, perkasi sau susidėję vieną moterį.

Šalia šitų santykių randame grupines jungtuves; jos galėjo būti išėjusios iš magiškųjų jungtuvių kartelių tarp totemistinių bendruomenių, kur vienas vyras imdavo keletą seserų iš eilės, vieną po kitos, ar visas vienu metu, arba viena bendruomenė imdavo iš kitos daugelį moterų bendrai. Grupinės vedybos retai besutinkamos ir jos veikiausiai nėra buvusios visuotinė pereinamoji stadija šeimos išsirutuliojime.

Nupirktoji moteris paprastai yra absoliutinėje patriarchalinėje vyro valdžioje. Ši valdžia eina iš senų senovės. Principialiai ji buvo visur ir ryškiausiai kaip tik primityvinėse tautose.

D. Giminės išsirutuliojimas.

Pats žodis „giminė“ reiškia „kraujo artimumą“ — lygiai kaip gallų *clan* yra identiškas su *proles*. Istorinis giminės išsirutuliojimas ėjo maždaug tokiu keliu.

Visų pirma turime skirti įvairių rūšių gimines:

1. Giminė maginio junginio prasme; jo nariams draudžiami tam tikri valgiai, rituališkai reguliuojami tarpusavio santykiai ir t. t. Tokia giminė yra totem.

2. Militarinė giminė (phratria) yra toksai junginys, kaip pirminis „vyrų namas“. Didelės reikšmės čia turi prieauglio kontrolė, tojo junginio vykdoma. Kas nenori arba neišsigali atlikti „vyrų namo“ naujokystės ir su ja

---

[1]. Plgk. Gen. 34, 8 ir tol.

surištų asketinių pratimų bei užgrūdinimo, tas, anot senųjų tautų terminologijos, yra „boba“ ir negauna politinių, o sykiu ir ekonominių vyro pirmenybės teisių. Dar po to, kai iširo „vyrų namas“, ilgam paliko militarinės giminės liekanos: pav., Atenuose ji yra toji korporacija, iš kurios atskiras pilietis gaudavo pilietines teises.

3. Giminė, susidariusi iš kraujo giminaičių ligi tam tikros kartos. Čia svarbiausia yra vyro giminė ir tik apie ją toliau bus kalbama. Jos funkcijos tokios: Vykdyti kraujo keršto pareigą santykiuos su svetimaisiais, paskirstyti iš jų gautą nusikaltimo išperkamąjį mokesnį saviesiems. Karu nukariautoji žemė yra tokios giminės nuosavybė, ir dar istoriniais laikais kinų, žydų ir senovės germanų teisė leidžia vyro agnatams pretenduoti į žemę, parduodamą svetimiesiems. Tačiau vyro giminė šita prasme buvo partikuliarinė institucija: tik šarvuotasai vyras, t. y. tik tas, kuris fiziškai ir ekonomiškai išgali pats apsišarvuoti karui, teturi giminę; kas to neišgali, priskiriamas kitam, galingesniam, kurs tampa jo ponu: gina jį, bet ir valdo. Tuo būdu vyro agnatų giminė parktiškai tampa turčių privilegija.

Giminė gali būti organizuota arba neorganizuota. Pirminė giminė yra buvusi pusiau organizuota. Giminė paprastai turi savo seniūną-vadą, nors istoriniais laikais jo dažnai jau nebėra; principe jis buvo tik *primus inter pares;* jis skirstė žemę giminės nariams, tiesa, ne savo nuožiūra, bet laikydamasis tradicijų, kurios arba principinai pripažino visų giminaičių lygybę, ar bent tam tikru būdu reguliavo nelygybę. Tipiškas toks seniūnas vadas yra arabų šeichas, kurs tik geru žodžiu ir gražiu pavyzdžiu veikė savo žmones, kaip ir Tacito aprašomieji senovės germanų *principes,* valdžiusieji daugiau savo pavyzdžiu, nekaip įsakymu.

Istorinis giminės likimas buvo labai nevienodas. Kaip Okcidente ji visiškai išnyko, taip Oriente išsiliko. Dar ir Graikuose bei Romoje *„filai“* ir *„gentes“* vaidino svarbų vaidmenį. Antikinis miestas pat pradžioje buvo susidaręs ne iš individų, o iš giminių. Atskiras individas čia tiek tepritapo, kiek jis buvo narys kurios giminės, ginklo sąjungos (phratria) ir prievolių skirstymo junginio (phyle). Taip pat ir Indijoje aukštųjų kastų, ypač riterių kastos, didikai turi priverstinai būti kurios gi-

minės nariais, o žemesniųjų ir vėliau atsiradusiųjų kastų žmonės priklauso prie vadin. *devak,* t. y. totemistinio junginio. Čia giminės reikšmė yra juo didesnė, kad jos vado žinioje yra vasalinis žemės dalinimas. Tad čia turime charismatinį žemės dalinimo principą: ne del to žmogus yra aukšto kilimo, kad turi žemės, bet del to turi žemės, kad yra kilmingos giminės, duodančios teisę gauti žemės. Tuo tarpu Okcidente feodalinis ponas dalino žemę vasalams ne pagal gimines, visai nepaisydamas giminystės ryšių; čia vasaliniai santykiai buvo grynai asmeninio pobūdžio. Kinuose dar ir nūnai randame pusiau komunistinį giminės ūkį. Giminė laiko kaimuose mokyklas, sandėlius, žiūri lauko darbų, tvarko turto paveldėjimą, atsako teismui už savo narių nusikaltimus; atskiras individas ir tegali ekonomiškai egzistuoti tik būdamas kurios giminės nariu; kreditas paprastai duodamas tik visai giminei.

G i m i n ę s u a r d ė dvi pajėgos. Viena tokia pajėga tai buvo tikybos p r a n a š ų mokslas. Pranašas ieško sau sekėjų, nepaisydamas jų giminės. Kristus sakė: „Aš neatėjau sėti taikos, bet karo, nes aš atėjau sukelti sūnų prieš tėvą ir dukterį prieš motiną“ (Mato 10, 34—35) ir: „Kas ateina pas mane be neapykantos savo tėvui, motinai, pačiai, vaikams, broliams, seserims, tas negali būti mano mokinys“ (Luko 14, 26). Šitie žodžiai tai kiekvieno pranašo programinė pažiūra į giminę. Viduramžiais bažnyčia stengėsi sulaužyti giminės paveldėjimo teisę, kad tikintieji galėtų testamentu užrašyti bažnyčiai žemę. Bet ji ne viena taip darė. Žyduose tam tikros pajėgos veikė lygiai tokia pat linkme. Ligi ištrėmimo giminė dar laikosi: grįžus iš ištrėmimo, buvo, berods, ir plebėjai įtraukti į giminės sąrašus, kuriuos seniau vedė tik diduomenė. Bet tas pasiskirstymas giminėmis neilgam teišliko, veikiausiai, del to, kad tajai kariškos kilmės institucijai nebebuvo pagrindo demilitarizuotoje valstybėje ir iš jos tepaliko tik priklausymas tam tikram konfesiniam junginiui.

Antroji pajėga, išardžiusi giminę, tai valstybės b i u r o k r a t i j a. Senovėje ji buvo labiausiai išaugusi Egipte naujosios imperijos laikais. Ten jau neberandame nė jokių giminės žymių, nes valstybė jos netoleruoja. Todel ten vyrų ir moterų teisės lygios, seksualiniams santykiams — laisva sutartis; vaikai paprastai gauna motinos vardą. Čia karalių valdžia, privengdama giminės institucijos, kaipo politinės konkurentės, stiprino biuro-

kratiją ir todel čia išsirutuliojimo vaisiai buvo kitoniški, nekaip Kinuose, kur valstybė nepajėgė palaužti giminės galios.

E. Namų bendruomenės išsirutuliojimas.

Primityvioje namų bendruomenėje galėjo ir nebūti visiško komunizmo. Čia jau dažnai turėta įsisavinto ir net vaikams įsavinto turto, ypač geležinių padargų bei audinių, ir tas turtas ėjo atskira paveldėjimo teise po moteries—moteriai, po vyro—vyrui. Bendruomenės viduje arba viešpatavo absoliutinė tėvo valdžia, arba ji buvo susilpninta kitų junginių, būtent motinos giminės ar totemistinės sąjungos.

Kur primityvi namų bendruomenė buvo komunistinė, ten tas komunizmas reiškėsi daugiau vartojimo, o ne turto turėjimo atžvilgiu; ir tokia bendruomenė galėjo tūleriopai toliau rutuliotis.

Iš mažosios šeimos galėjo išaugti d i d ž i o j i n a m ų b e n d r u o m e n ė, ar tai koperatiniais ar valdoviškais pagrindais, kaip senovės kunigaikščių *oikos,* arba baudžiavos dvaro ūkis. Koperatinis pradmuo įsigalėjo ten, kur ekonominės priežastys vedė prie darbo akumuliacijos, o valdoviškam ūkiui susidaryti daugiausia padėjo politiniai veiksniai.

Iš namų bendruomenės išsirutuliojo pietų slavų z a d r u g a ir Alpiuose vadin. v a l s č i a u s ū k i s. Abejur bendruomenė dažniausiai renka ūkvedį ir gali jį pašalinti. Pirminė santvarka — visiškas darbo ir uždarbio komunizmas: kas išėjo iš bendruomenės, tas neturi teisės reikalauti sau bendro turto dalies. Kitur, pav., viduramžių Sicilijoje ir Oriente, randame antrinę namų bendruomenės santvarką: turtas eina ne išvien, komunistiškai, bet dalimis; kiekvienas narys gali visados pareikalauti atidalinimo ir pasiėmęs savo dalį išeiti.

Tipinga v a l d o v i š k o j i namų bendruomenės lytis yra p a t r i a r c h a t a s. Jame charakteringa tai, kad turtas yra įsavintas vienam namų valdovui, iš kurio niekas negali reikalauti apyskaitos; čia viešpatauja absoliutinė, paveldima tėvo despotija visam gyvenimui. Tėvo valdžioje yra žmona, vaikai, vergai, gyvuliai, padargai, — *familia pecuniaque,* anot romėnų teisės, kurioje kaip tik ir randame išplėtotą klasikišką patriarchato tipą. Toji valdžia, *dominium,* buvo absoliutinė ir tėra mažas

nuo to absoliutizmo nukrypimas, jei valdžia žmonai vadinama *manus*, o vaikams—*potestas*. Namų valdovas tam tikrose ritualinėse ribose turėjo teisę savo žmoną ir vaikus parduoti, išnuomoti ar net užmušti. Babilonijos, romėnų, senovės germanų teisė leidžia namų tėvui kiekvienu metu įsūnyti svetimus vaikus, sulyginant juos su savo tikraisiais. Tarp vergės ir žmonos , tarp žmonos ir konkubinės nėra jokio skirtumo, lygiai kaip jo nėra tarp pripažintųjų vaikų ir vergų. Tėvo vaikai tuo tesiskiria nuo vergų ir vadinasi *liberi*, kad jie turi šansų ilgainiui patys tapti namų valdovais. Pagaliau čia turime grynai a g n a t i n ę g i m i n ę. Tokią agnatinę giminę dažniausiai randame ten, kur verčiamasi gyvulių ganymu, arba kur individualiai kovojantieji riteriai sudaro tam tikrą militarinį luomą, ar, pagaliau, kur yra sentėvių kultas — ne visai tas pats, ką velionių kultas[1], o, tikriau sakant, velionių kultas, susijęs su prieraišumu tam tikrai giminei. Iš to galima suprasti, kodel, pav., Kinuose ir Romoje tėvo valdžia išsilaikė tokia griežta ir tvirta.

Tokios senoviškos patriarchalinės bendruomenės nūnai niekur nerandame išsilikusios. Ją sulaužė luominė endogamija: kilmingos giminės leido savo dukteris tik už sau lygių, reikalaudamos, kad jaunamartė nebūtų lygi su vergėmis, o praneštų jas. Toliau, kada moteris nustojo buvusi darbo jėga, — o tas atsitiko pirmiausia taip pat kilmingose giminėse, — vyras liovėsi ją pirkęs darbui; tada giminė, norėdama išleisti savo dukteris, turėjo duoti joms kraitį, kad galėtų pagal savo luomą gyventi. Del šitos luominio principo įtakos ir atsirado skirtumas tarp legitiminės monogamijos ir patriarchalinės tėvo teisių šeimos. Kraitinės vedybos pasidarė normalinės, ir giminė statė sąlygą, kad jos duktė, įnešusi kraitį, taps vyriausioji žmona ir tik jos vaikai paveldės po tėvo turtą. Monogamijai kelią praskynė ne vyro noras turėti teisėtų įpėdinių, kaip kad tvirtina socialistinė teorija—jis galėjo įsigyti jų įvairiausiais būdais,—o moteries rūpinimasis, kad vyro turtą paveldėtų jos vaikai. Tačiau del to· monogamija dar nepasidarė absoliutinė būtenybė. Šeima ir toliau buvo dažniausiai pusiau poligaminė: greta vyriausios žmonos buvo antroji, trečioji ir t. t. Šitų vaikai arba visai nepaveldėdavo turto, arba paveldėdavo tik kurią jo dalį.

Kiek mums žinoma, m o n o g a m i j a, k a i p o v i e n i n-

---

[1]) Gali būti velionių kultas ir be sentėvių kulto, kaip, pav., Egipte.

telė jungtuvių lytis, įsigalėjo pirmiausia Romoje, kur jai turėjo ritualinės įtakos ypatingas romėnų sentėvių kultas. Romėnuose monogamija griežtai išsilaikė, tuo tarpu kaip Graikuose ji nors ir buvo, bet ne taip jau griežta. Vėliau monogamiją dar sustiprino krikščionybės mokslas, kuriuo pasekė šiuo atžvilgiu ir žydai, įvedę monogamiją, tik, berods, ne anksčiau, kaip Karolingų laikais. Kraitinės vedybos pravedė, berods, skirtumą tarp žmonos ir konkubinės, bet moterų giminė tuo nepasitenkino; ji rūpinosi dar daugiau apginti moteries interesus. Pirmiausia Romoje buvo įgyvendyta visiška ekonominė ir asmeninė moteries emancipacija iš vyro valdžios, įvedus vadin. laisvąsias jungtuves, kurias abi pusės galėjo kiekvienu metu nutraukti; tuo atveju moteris atgaudavo savo turtą, bet netekdavo visų teisių vaikams. Šitos institucijos neįstengė panaikinti net ir Justinijonas. Kad legitiminė monogamija yra kilusi iš kraitinių vedybų, aiškiai matyti ir iš to, jog tūlų tautų teisė skiria kraitines vedybas nuo bekraitinių; taip pav. Egipte ἔγγραφος — ἄγραφος - γάμος[1] ir viduramžiais Žyduose.

3 §. Ponų nuosavybės atsiradimas.

Mažoji šeima galėjo duoti pradžią namų komunai; bet iš jos išėjo ir didysis valdovo namų ūkis, kurio ekonominė reikšmė visų pirma yra ta, kad jis išugdė ponų nuosavybę žemei ir sykiu baudžiavą.

Turto diferenciacija, kuria šitas procesas rėmėsi, turėjo tūleriopų šaltinių. Vienas toks šaltinis buvo vado vieta, ar tai giminės vado, ar karo vado. Giminės vado žinioje buvo visa giminės žemė, ir jis dalino ją giminės nariams. Šitą tradicijomis turimą vietą vadas dažnai prisisavindavo, versdavo paveldima pono valdžia. Toks charizmatinis valdovas privalė ne tik pagarbos, bet ir paslaugos — dovanų, dienų, talkų lauko ir statybos darbams; visa tai buvo atliekama iš pradžių savo noru, ligi pagaliau virto prievole. Karo vadas galėjo tapti žemės ponu arba vidaus diferencijacijos keliu, arba išorinio užkariavimo dėka. Jis visur reikalavo didžiausios karo grobių dalies, skirstant užkariautąją žemę, lygiai kaip ir jojo palydovai

[1] Plg. L. Mitteis ir U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde, II, 1, psl. 200 ir tol.

turėjo čia pirmenybę. Šitoji pono žemė paprastai nėjo į skaičių tos žemės, kurią pasidalindavo bendruomenės nariai (kaip, pav., senovės germanų žemės valdysenoje), atvirkščiai — bendruomenė turėjo padėti ją dirbti.

Vidaus diferencijacija įvyko tada, kai, pakilus karo technikai ir patobulėjus šarvuotei, atsirado profesinių karių luomas. Ne kiekvienas beišgalėjo pats apsišarvuoti. Tad tie sluoksniai, kurie turėjo pakankamai turto, kad galėtų apsišarvuoti bei pasiruošti karui, ir išsiskyrė iš neturtėlių, neišgalinčių savaime visiškos laisvės išlaikyti. Drauge su karo technika kilo ir žemės ūkio technika, pririšdama žemdirbį vis labiau prie žemės. Tolesnė diferencijacija ėjo tuo būdu, kad viršutiniai sluoksniai, apsišarvavusieji ir pasiruošusieji karui, savo karo žygiais daugiau ar mažiau padidino turimosios žemės plotą, o neišgalintieji kariauti turėjo geruoju (išsipirkdami) arba varu verčiami aniems dirbti ir duoklę mokėti.

Vidaus diferencijacija galėjo eiti ir kitu keliu, nukariaujant svetimas tautas. Senų senovėje nukariautąjį priešą užmušdavo ir kartais net suvalgydavo (kanibalų orgijos). Tik vėliau imta jis naudoti kaipo darbo jėga, paverčiant vergu ar baudžiauninku. Taip atsirado tam tikras sluoksnis asmens ponų, kurie savo turimais žmonėmis galėjo plėšti skynimus, ko nepajėgė paprastas žemdirbys. Vergai ir baudžiauninkai galėjo būti naudojami arba komunistiškai, pavedant juos bendruomenei kolektyviam žemės darbui, arba individualiai, atiduodant vienam valdovui jo žemei dirbti. Štai iš kur atsirado karo bajorija.

Greta užkariavimo ir vidinės diferenciacijos turime dar ir beginklių atsidavimą ginkluotųjų globai. Nebūdami patys kariai ir nepajėgdami apsiginti, jie buvo priversti prisiimti sau poną globėju (*patronus* Romoje, arba *senior* Merovingų Frankuose), kurs juos gina, atstovauja jiems teisme, stoja už juos teisman - dvikovon, pav., Frankų valstybėje, arba duoda savo liudymą, atstojantį senoviškąją visos giminės priesaiką. Už tai globojamieji atidirba arba sumoka mokestį. Tačiau jie nėra ekonomiškai pajungti, juos tegali pašaukti į tokį darbą, kurs laikomas tinkamu laisvam piliečiui, tarp kita ko ir į karą. Paskutinėje Romos respublikos gadynėje atskiri senatoriai tuo būdu išstatė prieš Cezarį šimtus savo klientų ir kolonų.

Ketvirtoji ponų nuosavybės atsiradimo lytis—tai naujokynų kūrimas. Vadas, turėdamas daugiau žmonių ir darbo gyvulių, galėjo plėšti tokius skynimų plotus, kurie buvo neįkandami eiliniam žemdirbiui. O išplėštoji žemė principialiai priklausė tam, kas ją išplėšė, kol jis ją dirbo. Tad ir nelygus gyvulių bei darbo jėgų turėjimas padėjo ponams praplėsti turimos žemės plotus. (Kaip buvo naudojama nelygi ekonominė būklė, galime matyti kad ir iš Romos patricijų, prisisavinusių vadin. *ager publicus)*.

Pono žemė naujokynuose paprastai buvo išnuomojama arba ateiviams, pav., amatininkams, kurie tada patekdavo pono arba karaliaus globon, arba neturtėliams saviškiams. Klajoklių tautose pastariesiems buvo skolinami gyvuliai, šiaip visur juos įgyvendindavo pono žemėje, už kurią jie turėjo dirbti ir mokėti duoklę — vadin. kolonatas, buvęs Oriente, Italijoje, Galijoje, tikriausiai ir senovės Germanuose. Pinigų ir javų skolinimas irgi padėdavo akumuliuoti žemę bei žmonės. Todel, greta kolonų ir vergų, didelį vaidmenį vaidina, ypač antikiniame ūkyje, ir vadin. skolos vergai, *nexi*.

Šituose santykiuose dažnai susipina įvairios nelaisvės rūšys: vienos jų yra kilusios iš senoviškos giminės santvarkos, kitos remiasi naujoviška pono valdžia. Bežemiams ir ateiviams, esantiems pono globoje, giminė netenka reikšmės: jie nebepriklauso nei giminės, nei galolaukės bendruomenės ir tėra tik pono žemės imbūviai.

Kitas šaltinis, iš kurio radosi ponų nuosavybė — tai maginė charizma. Valdovu dažnai tapdavo ne tik karo vadas, bet ir magas, žynys, „lietaus darytojas“. Tie žyniai arba magai galėjo kurį daiktą užkeikti. Tokie užkeiktieji daiktai pavirsdavo *tabu* — neliečiami. Šituo būdu didieji magai susikūrė bažnytinę kunigų nuosavybę, o kur kunigas buvo sykiu ir kunigaikštis, ten *tabu* sąvoka būdavo plačiai naudojama ir privatinei nuosavybei įsigyti.

Šeštasis ponų nuosavybės susidarymo būdas buvo prekyba. Reguliuoti užsienio prekybą, atsižiūrint visų pirma savosios visuomenės interesų, buvo iš seno visiškai pavesta vienam vadui. Iš to jis pasidarė sau pajamų šaltinį, uždėjęs muitus, — kurie seniau buvo ne kas kita, kaip tik svetimžemių pirklių atsiteisimas už suteiktąją apsaugą, — imdamas mokestį už rinkos

koncesiją ir susisiekimo saugojimą. Toliau vadas dažnai pats ima verstis prekyba ir monopolizuoja ją, išstumdamas iš čia savo kaimynus, gentis ir giminaičius. Tuo būdu jis įsigyja lėšų, iš kurių teikia paskolas, ilgainiui paverčia saviškius skolos vergais ir suima į savo rankas jų žemę.

Vado prekyba galėjo eiti dviem linkmėm. Reguliuotąją ir monopolizuotąją prekybą vadas galėjo varyti v i e n a s s a u, arba s u s i d ė t i su kitais tokiais vadais ir įsteigti prekybos būstinę (Handelsniederlassung); tuo atveju įsikurdavo miestas, gyvenamas prekybinio patriciato, t. y. tokio privilegijuotojo luomo, kurio galia rėmėsi turtu, sukrautu iš prekybos.

Pirmąja linkme vado prekyba eina kai kuriose negrų tautelėse, pav., Kamerūno pajūry; bet didžiausio maštabo prekyba vieno valdovo rankose buvo senajame Egipte, kur visa faraonų galybė daugiausia ir rėmėsi tuo prekybos monopoliu; panašių dalykų randame taip pat Kyrene ir iš dalies viduramžių baudžiavoje. Antrąją vadų prekybos rūšį — sudėtinę prekybą ir iš jos išaugusius patricijų miestus—randame antikoje (Graikuose bei Romoje) ir ankstyvaisiais viduramžiais: Genujoje, Venecijoje, Rialte įsikūrusieji miesto patricijai vieni tėra pilnateisiai piliečiai; patys nebevarydami prekybos, jie finansuoja pirklius, teikia jiems kredito ir t. t.; užtat kiti sluoksniai, ypač aplinkiniai valstiečiai, yra prasiskolinę miesto patricijams. Tuo būdu greta kunigaikščio baudžiavos dvarų čia atsiranda ir miesto patricijato baudžiavos žemė. Todel antikai ir yra charakteringi tokie pajūrio miestai, gyvenami stambiųjų žemvaldžių, suinteresuotų drauge ir prekyba. Ligi helenizmo gadynės antikinė kultūra buvo pajūrio kultūra, ir joks anų senesnių laikų miestas nebuvo toliau įsidavęs krašto vidun, kaip valandos kelionė nuo jūros; čia, krašto viduje, ponas viešpatauja savo žmonėms.

Pagaliau, ponų nuosavybės šaknys gali būti ir fiskalinio pobūdžio, įaugusios į tam tikrą administracinę ir finansinę sistemą. Toji sistema galėjo būti dvejopa. Arba buvo v e d a m a s p a t i e s k u n i g a i k š č i o c e n t r a l i z u o t a s i s ū k i s, kurį a d m i n i s t r a v o s a m d o m i e j i v a l d i n i n k a i, ir visa politinė valdžia tepriklausė vienam kunigaikščiui, arba k r a š t o a d m i n i s t r a c i j o j e v y r a v o l u o m i n i s p r a d a s: visas kraštas buvo išdalintas krašto vasalams, mokesnių nuomininkams ir valdininkams, kurie, greta kunigaikščio ūkio, vedė

savąjį ir patys mokėjo administravimo išlaidas. Kur kokia buvo finansinė sistema, ten ir visa politinė bei socialinė krašto santvarka pagal to vienaip ar kitaip susidėjo. O katra iš tų dviejų sistemų turėjo įsigalėti, tai parėjo daugiausia nuo ekonominių santykių. Tarp Oriento ir Okcidento čia yra tipingų skirtumų. Oriente (Kinuose, Pietų Azijoje, Egipte) ūkio charakterį nulėmė drėgmėtiekos (irigacijos) kultūra, o Okcidente, kur ūkiai buvo kuriami skynimuose, — miško kultūra.

Drėgmėtiekos kultūra Oriente atsirado tiesiog iš primityvaus skvarbomojo žemės ūkio, kai dar neturėta dirbamųjų gyvulių. Greta jo išsiplatino daržų kultūra, užleidžiant vandenį iš didžiųjų upių — iš Eufrato ir Tigro Mezopotamijoje, iš Nilo Egipte. Drėgmėtieka bei jos reguliavimas privalė planingo ūkio, iš kurio ir išaugo priekiniame Oriente didysis karalių ūkis, ypač naujoje Thebų imperijoje. Asirijos ir Babilonijos karalių karo žygiai, — kurių dalyviai kariai tebėra dar vyrų namo kilmės, — buvo visų pirma žmonių medžioklė, gaudymas žmonių jėgos kanalams kasti ir dykumoms išdirbti[1]. Drėgmėtiekos reguliavimas pasilieka karaliaus žinioje, bet tam jis reikalingas daugybės valdininkų. Statybos bei vandens kelių valdininkija Egipte ir Mezopotamijoje, atsiradusi del ekonominių priežasčių, yra visų seniausia valdininkija pasauly. Čia ji tėra viena grandis didžiuliame karaliaus ūkio aparate. Atskiri valdininkai yra karaliaus vergai arba klientai, lygiai, kaip ir kareiviai, kuriuos dažnai dar ženklina, kad negalėtų pabėgti. Karaliaus finansų ūkis yra naturalinis ūkis, t. y. jis ima iš valdinių mokesčius natūra—piliava, supilama į sandėlius (Egipte), iš kurių išlaikomi karaliaus valdininkai ir darbininkai: naturalinė ordinarija yra tad seniausia valdininko algos lytis.

Šitos sistemos rezultatas ir buvo visų krašto gyventojų baudžiava karaliui. Visas kaimas atsakė solidariai už privalomą jam duoklę, ir atskiras valstietis buvo pririštas ne tik prie savo žemės, bet ir prie kaimo bendruomenės; šis principas, Ptolomejų laikais pavadintas ιδια, buvo griežtai laikomas: negalįs įrodyti savo ιδια, likdavo be įstatymų globos, „šunies vietoje“ („vogelfrei“). Tokia sistema buvo ne tik Egipte, bet taip pat Mezopotamijoj ir Japonijoj, kur nuo VII ligi X šimt. randame

[1] Tuo tegalime išaiškinti ir žydų tautos atsidūrimą Egipte.

vadin. *Ku-bun-den* sistemą; ir vienu ir antru atveju valstiečio gyvenimas yra labai panašus į tą, kokis buvo rusų myre.

Iš baudžiauninkų duoklės ilgainiui išsirutuliojo kunigaikščio pinigų ūkis. Ir čia buvo tūleriopi keliai: kunigaikštis galėjo vesti ūkį ir prekybą tik saviems reikalams, arba naudotis savo valdinių baudžiauninkų darbo jėga pramonės gamybai bei prekybai, ne tik saviems reikalams, bet ir pelnui rinkoje, kaip tai buvo Egipte ir Babilonijoje. Prekybos ir pramonės verslas tebuvo čia tik viena didžiojo namų ūkio šaka, nė kiek neskiriant pelno įmonės nuo namų ūkio. Šitokią ūkio lytį Rodbertus pavadino *oikos*[1].

Oikos vėlgi galėjo duoti pradžią tūleriopoms organizacijos lytims. Viena tokia lytis buvo Egipto javų žiro-bankai. Faraonas turėjo po visą kraštą javų sandėlius, į kuriuos valstiečiai supildavo ne tik piliavą karaliui, bet ir visą savo derlių, gaudami už tai čekius, lengvai paverčiamus pinigais[2].

Antra vertus, naturalinė duoklė galėjo tapti piniginiu mokesčiu karaliui; bet tam jau turėjo būti gerokai paplitusi pinigų apyvarta privatiniame ūkyje, šiek tiek išplėstos pelno įmonės ir susidariusi rinka, bent vidaus prekybai; visa tai jau randame Ptolomėjų Egipte. Sunku tik buvo, esant menkai tuo metu administracinei technikai, sudaryti sąmata. Todel valdovas paprastai suversdavo apskaičiavimo riziką kitiems, ar tai išnuomodamas mokesčių ėmimą rangovams ir valdininkams, ar pavesdamas patiems kareiviams išsirinkti mokesčius ir iš jų apsimokėti sau algas, ar, pagaliau, perleisdamas mokesčių ėmimą dvarų ponams. Atiduoti mokesčių ėmimas į privačias rankas teko del to, kad valstybė neturėjo patikimo mokesčių ėmimo aparato, negalėdama jo sudaryti iš menkos doros valdininkų personalo.

Mokesčių išnuomojimas rangovams plačiai praktikuojamas ir Indijoj[3]. Čia kiekvienas toks *zamindár'as* turi tendenciją pavirsti dvarininku. Ir naujokų ėmimas kariuome-

---

[1] Karl Robertus, Zur Geschichte der römischen Tributsteuern seit Augustus, Jahrbuch f. Nationalökonomie u. Statistik, IV. (1865) psl. 343 ir tol.

[2] Plg. F. Preisigke, Girowesen im griechischen Aegipten, Strasburg, 1910.

[3] Plg. M. Weber, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, 11, psl. 69 ir tol.

nei dažnai pavedamas rangovui, vadin. jagirdár'ui, kurs turi patiekti tam tikrą kontingentą, vis vien iš kur surinkęs; jis taip pat stengiasi pasidaryti didžiažemiu dvarininku. Panašus į jį buvo ir feodalinis naujokų rinkėjas, kuriam ta teisė suteikta, kaipo *lenas;* jis veikia visai savaimingai, rinkdamas naujokus kaip vėliau Europoje Valenšteinas. Valdovas, atiduodamas mokesčių ėmimą valdininkams, paprastai susidera gauti iš jų tam tikrą iš anksto nuskirtą sumą; ką jie išrenka daugiau, tas palieka jiems; už tai jie turi išlaikyti ir administracinį aparatą. Tokia buvo senoviškoji mandarinų valdymo sistema Kinuose arba satrapų šeimininkavimas senajame Oriente. (Pereinant į naujovišką finansų ūkį, statistika parodė, kad gyventojų buvo nepalyginti daugiau: mat, mandarinai nuslėpdavo tikrąjį jų skaičių).

Trečiasis valdovo finansų ūkio galimumas — pavesti mokesčių ėmimą patiems kareiviams. Šitos priemonės griebiamasi valstybei bankrutuojant, kada karalius nebeturi iš ko mokėti kareiviams algų. Tokiu keliu ėjo kalifų imperija, kada ją nuo 10 šimt. valdė samdiniai turkų kariai. Jie iškilo į karo bajorus, nes centralinė valdžia iš tikrųjų nebepajėgė imti mokesčių ir turėjo pavesti juos kariams. Šitas trejopas perleidimas seniau valstybei tepriklausiusios mokesčių ir kareivių ėmimo teisės privatiems asmenims — rangovams, valdininkams ar kariams — sudarė pagrindą orientalinei feodalizmo sistemai, atsiradusiai čia del technikinio valstybės nesugebėjimo suimti mokesčius savais valdininkais. Toji sistema išugdė antrinį racionalizuotąjį žemės komunizmą, solidarinę bendruomenės atsakomybę mokesčių nuomininkams, valdininkams ar kariams, bendruosius laukus ir valstiečių pririšimą prie žemės.

Ryškus skirtumas tarp Okcidento ir Oriento yra tas, kad čia, Oriente, valstiečiai nėjo baudžiavos dvarui, bet užtat karališkoji duoklė buvo iš jų lupte lupama. Be to, čia nuolat grėsė atokritis į naturalinį ūkį, kai tik atsirasdavo bent mažiausia kliūtis paversti į pinigus valstiečių duoklę, duodamą *in natura.* Todel orientalinės valstybės, rods, jau pasiekusios aukštos ir turtingos kultūros, vėl ūmai nusmukdavo į grynai naturalinio ūkio gyvenimą.

Pagaliau, ketvirtasis ir paskutinis būdas valdovo pajamoms

realizuoti buvo jų perleidimas giminių vadams arba dvarų ponams. Kunigaikščiui nebereikia tada steigtis savo administracinio aparato, jis užkrauna mokesčių rinkimą, o kartais ir kareivių ėmimą, jau esančios privatinio pobūdžio valdžios vykdytojams. Šitą būdą randame Romos imperijoje, kada imperatorių laikais kultūra pasislinko nuo pajūrio vidur-žemio link ir pati imperija, buvusi seniau, gali sakyti, pajūrio miesto sąjunga, tapo viduržemio valstybė. O viduržemy tebebuvo dar naturalinis baudžiavos ūkis. Jam teko dabar apimti ir mokesčių bei naujokų rinkimas.

Taip tad didžiažemiai dvarų ponai, *posessores*, tampa čia vadovaujamuoju luomu ligi Justinijono laikų. Jų priklausomieji žmonės padeda jiems išrinkti mokesčius, tuo tarpu kai imperatoriaus valdininkija jau nebetesi apimti išaugusios imperijos plotų. Administracinės technikos atžvilgiu šita padėtis charakteringa tuo, kad greta *municipia* atsiranda *territoria*, kurios priešaky stovi dvarininkas, laiduojąs valstybei tam tikrą mokesčių sumą ir naujokų kontingentą. Iš čia atsirado Okcidente kolonatas, kurs Oriente yra lygiai toks senas, kaip ir ιδια [1]. Dioklecijonas pritaiko pagrindinį šios institucijos dėsnį visai imperijai: ji dalinama į mokesčių rajonus, iš kurių niekam neleidžiama savo valia pasitraukti; tokio rajono viršininku yra dažniausiai žemės ponas dvarininkas, kadangi kultūrinis imperijos centras jau žymiai pasistūmėjęs nuo jūros viduržemio linkui.

Atskirai tenka paminėti ponų nuosavybės susidarymas kolonijose. Kolonijų pradėta įsigyti grynai fiskaliniu tikslu, norint išspausti iš jų ko daugiau pinigo (kolonialinis kapitalizmas). Siekdami to tikslo, naujieji valdovai vertė pagrobtojo krašto gyventojus mokėti piniginius mokesčius ir tiekti kolonialinių prekių, ypač šaknelių. Valstybė čia paprastai pavesdavo naudoti kolonijas prekybos bendrovėms (pavyzdžiai: Britų rytinės Indijos ir Olandų rytinės Indijos bendrovės). Tautelių vadams buvo uždėta solidarinė atsakomybė už duoklės tiekimą ir tuo būdu čia įvesta baudžiava: vadai pavirto ponais, o laisvieji valstiečiai jų baudžiauninkais, pririštais prie žemės; atsirado bendrieji laukai ir periodi-

---

[1] Plg. L. Mitteis ir U. Wilcken, Grundzügen und Chrestomatie der Papyruskunde, I, 26 psl.

nis tų laukų perdalinimas. — Kolonialinė ponų nuosavybė galėjo susidaryti ir kitu būdu — individualiniu žemės dovanojimu ponui. Čia tipinga yra *encomienda*[1] ispanų Pietų Amerikoje. Tai yra lėnas, duodąs teisės reikalauti iš indėnų lažo arba duoklės; tos rūšies *encomienda* buvo išsilikusi ligi 19 šimt. pradžios. Oriente valstybės teisių aproprijacija ponams įvyko fiskaliniu, pinigų ūkio būdu; o Okcidente ir Japonijoj ponų nuosavybė atsiranda iš feodalizmo sistemos lėnų naturalinio ūkio keliu[2].

Feodaliniam valdovui visų pirma rūpėjo sudaryti raitelių kariuomenė, pavedant žemę ir pono teises tokiems žmonėms, kurie ėmėsi vasalo pareigas eiti. Čia galėjo būti dvi formos: pono valdžia buvo įduodama arba kaipo *prebenda* (Pfruende) arba kaipo lėnas. Lėnų sistema su prebenda yra charakteringa Turkijos feodalizmui[3]. Čia principe nebuvo pripažįstama individualinės nuosavybės visam laikui, ji tebuvo duodama ligi gyvam esant; lėną kainojo pagal žemės derlių ir dalino pagal vasalo laipsnį, kilmingumą ir karinį išsitarnavimą; kadangi lėnas nebuvo paveldimas, todel jo valdytojo sūnus gaudavo jį tik tuomet, jei pats turėjo tam tikrų karinių pasižymėjimų. Išgaliai šį klausimą reguliavo Aukštoji Porta, kaipo vyriausioji lėnų vadyba, panaši į frankų majordomo instituciją. Šitai sistemai yra artima pirminė Japonų santvarka[4]. Japonija 10 šimtm. perėjo nuo Ku-bun-den sistemos prie prebendalinio feodalizmo. Šogunas, tiesioginis karaliaus vasalas ir vyriausis karo vadas, su savo valdininkais (*ba-ku-fu*) įkainodavo žemę pagal ryžių derlių ir dalindavo ją kaipo prabendą savo vasalams — *dai-*

---

[1] Plg. A. von Humboldt, Essai politique sur le royaume de la Nouvelle - Espagne, 2 leid. 6 t. Paris, 1826/27; A. Helps, The Spanisch conquest in Amerika, 4 t. London, 1855—1861; P. Leroy — Beaulieu, De la colonisation chez les peuples modernes, 3 leid. Paris 1886; psl. 12, — *Encomienda* galėjo būti įvesta tik padarius *repartimientos:* išdalinus indėnus atskiriems ponams pagal galvų skaičių.

[2] Plg. M. Weber. Wirtschaft und Gesellschaft (= Grundriss der Sozialökonomik, III Abt.; Tübingen, 1922) psl. 724 ir tol.

[3] Plg. P. A. v. Tischendorf, Das Lehenswesen in den moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche, Leipzig 1872; L. v. Ranke, Die Osmanen und die spanische Monarchie in 16. und 17. Jahrh., Leipzig,1877 (= Sämtl. Werke 35—36).

[4] Plg. anksčiau nurodytas T. Fukudos knygas.

mios, kurie savo ruoštu išduodavo ją saviesiems lènininkams, vadinamiesiems *samurai.* Vėliau lėnas perėjo į paveldėtiną nuosavybę; senoviškų santykių liekanos žymu iš to, kad šogunas ilgai dar kontroliuoja daimių ūkį, o šie vėl prižiūri savuosius vasalus.

Rusų feodalinė sistema buvo artimesnė europiškajai[1]. Rusijoje už lėną (pomiestja) vasalai - dvarininkai ligi Katarinos II laikų turėjo eiti carui tarnybą, valdininkauti ar karininkauti, ir, be to, laiduoti mokesčių išrinkimą iš valstiečių. O kadangi dar prie Petro Didžiojo vieton žemės mokesčių įvesti pagalviniai, tad dvarininkas turėjo atsakyti už tiek mokesčių, kiek „dūšių"" atrasdavo periodinės revizijos jo dvare. Kaip šita sistema paveikė žemės valdyseną, buvo jau nurodyta anksčiau.

Feodalizmas ryškiausiai išsirutuliojo, be Japonijos, viduramžiniame Okcidente[2]. Čia jam dirvą buvo paruošę paskutiniosios romėnų imperijos santykiai, ir valdovų bei žemės ponų valdžia, turėjusi jau pusiau feodalinio pobūdžio. Su tuo sutapo germanų giminių vadų teisės. Ponų valdžią nepaprastai sustiprino ir išplėtė didelių miško plotų skynimas, užkariavimai — mat, laimingojo karo žygio dalyviai turėjo gauti žemės, — pagaliau, masinis bežemių ir mažažemių valstiečių atsidavimas dvarininko globon, *obseqium,* kadangi jie patys, del pakilusios karo technikos, nebeišgalėjo apsišarvuoti ir nuo priešo apsiginti. Prisidėjo čia ir didelių žemės plotų atidavimas bažnyčiai. Bet sprendžiamosios reikšmės turėjo arabų įsiveržimas ir būtinas reikalas pastatyti prieš musulmonus raitelius krikščionių frankų raitelių kariuomenė. Karolis Martelis sekuliarizavo daug bažnytinių dvarų ir atidavė juos, kaipo *beneficia,* savo vasalams, stengdamasis tuo būdu įsigyti gerai išsimankštinusių raitelių, kurie patys galėtų apsišarvuoti sunkiaisiais šarvais. Ilgainiui ne tik žemė, bet ir tarnybos vietos bei teisės pradėta atidavinėti lėnais.

---

[1] P. Miliukov, Očerki po istoriji russkoj kulturi.

[2] Literatura, žiūr.: H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, II, psl. 207 ir tol.; R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 6 leid., psl. 167, 499 ir tol.; trumpą literatūros apžvalgą žiūr.; P. Vinogradoff, Origins of feudalism, atspaud. Cambridge mediaeval history, II, psl. 631 ir tol. ir „Feudalism" ten pat III, psl. 458 ir tol.

4 §. Baudžiava[1].

Tolesnis ponų nuosavybės, ypač okcidentalinės baudžiavos, išvidinis rutuliojimos parėjo nuo politinių ir luominių santykių. Ponų valdžia susidarė iš trijų atskirų dalių: žemės nuosavybė (baudžiava), žmonių nuosavybė (vergija) ir aproprijacia politinių teisių (uzurpacijos ar dovanojimo keliu), ypač teismo valdžios, gi Okcidente tai buvo visų svarbiausia.

Ponas visur siekia imuniteto santykiuose su valstybės valdžia. Kunigaikščio valdininkui draudžiama pereiti pono žemės ribos, o jei ir leidžiama, tai jis tik per poną tegali vykdyti suverenines teises (imti mokesčius, rinkti kareivius). Greta šitos neigiamosios imuniteto apraiškos yra ir teigiamoji: bent dalis tų teisių, kurių kunigaikščio atstovas negali betarpiškai vykdyti, tenka imunitetą turinčiam ponui. Šitą imuniteto lytį randame ne tik Frankų valstybėje, bet taip pat ir Babilonijoje, senovės Egipto ir Romos imperijoje. Sprendžiamos reikšmės turi teismo valdžios aproprijacija. Ponas, žemės ir žmonių savininkas, visur siekia prisisavinti ir teismo funkcijas. Kalifų imperijoje jam tai nepavyko: čia perdėm išsilaikė visuomeninis teismas. Geriau sekėsi ponams šiuo atžvilgiu Okcidente. Čia iš senų senovės ponas darė visą teismą vergams; laisvuosius teisė visuomeninis teismas, kurs sprendė taip pat ir puslaisvių kriminalines bylas, bet dažniausiai ne be pono juridinės pagalbos. Šis skirtumas tarp laisvųjų ir nelaisvųjų ilgainiui išnyko, kadangi pono valdžia nelais-

---

[1] Plg. K. Th. v. Inama-Sternegg, Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften während der Karolingerzeit, Leipzig, 1878; W. Wittich. Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland, Leipzig, 1896; G. Seeliger. Die soziale und politische Bedeutung der Grundherrschaft im früheren Mittelalter, Leipzig, 1903; M. Seering, Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig - Holstein, Berlin, 1903; A. Dopsch, Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, 2 leid., 2 t. Weimar, 1921—22; be to, aukščiau minėtieji raštai: P. Vinogradoff in: Cambridge mediaeval history.—H. Sée, Les classes rurales et le régime domanial en France, Paris, 1901, — F. Seebohm. The englisch Village comunity, 4 leid., London 1890; P. Vinogradoff, Villainage in England, Oxford 1892; tas pats, The growth of the manor. 2 leid. London. 1911; F. W. Maitland, Domesbay book and beyond, Cambridge 1897; F. Pollock ir F. W. Maitland, The history of English law before the time of Edward I, 2 leid. 2 t. Cambridge 1898. Be to literatūra, nurodyta: R. Kötschke, Wirtschaftsgeschichte, 80 psl. ir R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, psl. 217 sk., 453 sk.

viesiems susilpnėjo, o laisviesiems sustiprėjo. Nuo 10 ligi 13 šimtm. visuomeniniai teismai teikia vis daugiau pagalbos vergams, įsikišdami į jų santykius su ponu; del kriminalinių bylų vergai jau gauna atsakyti prieš visuomeninį teismą. Aplamai nuo 8 ligi 12 amžiaus vergų gyvenimas nuolat gerėja. Pasibaigus didiesiems svetimų kraštų nukariavimams, vergų prekyba mažėja ir rinkai patiekti vergų darosi vis sunkiau. Tuo tarpu vergų reikalaujama kaskart daugiau naujiems miškų plotams plėšti. Todel ponas, norėdamas įsigyti vergų ir juos išlaikyti, turėjo nuolat gerinti jų gyvenimo sąlygas. Vergų būklė gerėja dar ir del to, kad dabar ponas negali pats jų žiūrėti, nes jis čia jau nebe ūkininkas, kaip romėnų *possessor*, o visų pirma karys. Iš kitos pusės, pono valdžia laisviesiems sustiprėjo del pakitėjusių karo technikos sąlygų; pirmiau jis tebuvo namų galva tik tiems žmonėms, kurie sudarė jo šeimyną, *familia*, dabar gi tampa visų savo srities baudžiauninkų namų viešpačiu.

Kaip buvo laisvieji ir nelaisvieji piliečiai, taip buvo l a i s v a s   i r   n e l a i s v a s   ž e m ė s   v a l d y m o   s a n t y k i s. Čia skiriame *precaria* ir *beneficium*.

Precaria vadiname tokį žemės valdymo santykį, kur ponas duoda žemės laisvam kurio luomo piliečiui laisva sutartimi, jo paties prašomas. Toji sutartis, iš pradžios laikinė, bet kuriuo laiku atsimetama, ilgainiui pasidarė faktinai amžina, paveldima, o formaliai kas penkeri metai atnaujintina. *Beneficium* — tai lėnas, suteikiamas už tarnybą, kartais ir už duoklę. Vėliau išsiskyrė *beneficium* laisvo vasalo, kurs imasi lėnininko pareigų, ir šiaip laisvo piliečio, stojančio darban dvare. Prie šių dviejų laisvo žemės valdymo santykių tarp žemės pono ir žemdirbio prisidėjo dar trečias — n a u j a k ū r y b o s   n u o m a (Landsiedelleihe), kada žemės ponas duodavo žemdirbiui sklypą skynimų išsiplėsti ir paveldimai valdyti, imdamas už tai vadin. č y ž ę (Ebrzins, census). Tokių činšininkų, arba čyžininkų, paskum atsirado ir miestuose.

Šitos trys valdymo lytys tebuvo tik toms žemėms, kurių neapėmė dvaro ūkis. Baudžiavos dvaro priklausančiose žemėse santykiai buvo kitoniški; juos ryškiai vaizduoja Ka-

roliaus Didžiojo *Capitulare de villis*[1]. Čia pono žemė, — *terra salica,* dirbama paties dvaro, ir *terra indominicata,* pono sodybos, įsiterpusios į valstiečių kaimus, — buvo skiriamos nuo valstiečių žemės, dalinamos vėl gi į *mansi serviles* — aprėžtas lažas, ir *mansi ingenuiles* — neaprėžtas lažas, einamas žmonėmis ir arkliais ištisus metus ar tik per darbymetį. Valstiečių duoklė ir visas ponų žemių derlius buvo pilamas į vieną sandėlį ir ėjo pirmiausia kariuomenei bei dvariškiams maitinti, o kas atlieka — parduoti.

Santykis tarp laisvųjų ir nelaisvųjų žymiai pasikeitė, kada žemės ir teismo ponui pavyko sudaryti iš visų savo žemių viena ištisinė sritis. Iš pradžios tas sunkiai vyko, nes vieno pono baudžiauninkai buvo plačiai išdraikyti. Pavyzdžiui, Fuldos vienuolynas turėjo arti tūkstančio baudžiauninkų sodybų įvairiose vietose. Ponai nuo pat ankstyvų viduramžių stengėsi savo sritis apjungti, apskrieti. Čia jiems kiek padėjo vadin. realinė priklausomybė: ponas teduodavo sklypą žemės tik tam, kas sutiko būti ir jo baudžiauninku[2]. Iš antros pusės, dėliai to, kad pono dvare ir jo valdomoj srity gyveno drauge ir laisvieji ir nelaisvieji, išsirutuliojo vadin. kiemo teisė, ypatingai įsigalėjusi 13 šimtm. Pono teismo iš pradžios klausė tik nelaisvieji namiškiai, šeimyna, *familia,* ir be to tie nenamiškiai, kuriuos karalius, suteikdamas ponui imunitetą, buvo jo teismui pavedęs; tuo tarpu ponas turėjo savo dvare reikalų su įvairių luomų žmonėmis, atliekančiais tokį pat darbą. Čia tai laisvieji ir pravedė, kad ponas su savo imbūvių junginiu (Einung) sudarytų kiemo teismą, kuriame posėdžiautų ir priklausomieji žmonės. Tuo būdu iš pono buvo atimta absoliutinė, niekuo nevaržoma valia nustatyti savo imbūvių prievolės; jos buvo tradicijonalizuotos (lygiai, kaip vokiečių revoliucijos metu kareivių tarybos mėgino nustatyti karininkų santykius su kareiviais). Iš antros pusės nuo 10 ligi

---

[1] Plg. G. Baist, Zur Interpretation der Brevium exempla und des Capitulare de villis, Vierteljahrsschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte, XII (1914) psl. 22 ir tol. ir J. Jud und L. Spitzer, Zur Lokalisierung des sogenannten Capitulare de villis, Wörter und Sachen, VI (1914-15) psl. 116 ir tol., — kur atremiamas tvirtinimas, esą *Capitulare de villis* buvęs išleistas tik Akvitanijai, kaip mėgino išrodyti A. Dopsch, Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, I, psl. 26 ir t.

[2] Plg. F. Rörig: Luft macht eigen, in Festgabe für G. Seeliger, (Leipzig, 1920) 51 psl.

12 šimtm. įsigyveno dėsnis, kad jau pats žemės valdymo faktas *ipso jure* paveda jos valdytoją pono teismui.

Šito proceso padariniai buvo dvejopi: nelaisviesiems susilpnėjo jų nelaisvė, o laisviesiems susiaurėjo laisvė. Laisvės susiaurėjimas turėjo politinių šaknų: viena, ponui pavyko paimti visi imbūviai savo teismo žinion, ir antra, laisvieji valstiečiai, ekonomiškai neišgalėdami apsišarvuoti, buvo beginkliai, palikti pono globai. O nelaisvė susilpnėjo del to, kad paklausai valstiečių darbo rankoms ūmai padidėjo, ėmus plačiai skinti miškus ir (Vokietijoje) kolonizuoti Rytus; tatai leido nelaisviesiems ištrūkti iš pono valdžios, o ponus vertė siūlyti vienas per kitą geresnes valstiečiams sąlygas. Be to, vergų prekyba ir jų importas pasibaigė; tad turimieji vergai reikėjo tausyti ir geriau laikyti. Imbūviams į naudą išėjo taip pat ir pono įsitraukimas politikon. Tapęs profesiniu kariu, ponas nebegalėjo pats ūkininkauti, racionaliai ūkį vesti, negalėjo tad ir savo sąmaton įtraukti netikrų pajamų, o turėjo tenkintis tradicine bei sutartine valstiečių duokle.

Taip tad vidurinių amžių valstiečių luomą, giliai suskaidytą viduje, saistė pono valdžia ir dvaro teisė. Greta baudžiauninkų buvo ir laisvųjų valstiečių, nepriklausančių dvaro; vieni jų gyveno ant laisvos čyžinės žemės (jie nepriklausė ir pono teismo), kiti buvo laisvi savininkai[1]. Laisvieji valstiečiai niekad neišnyko visiškai, bet didesnis jų skaičius teišsiliko tik kur - ne - kur: Norvegijoje, kur lėno santvarka niekad nebuvo įsigyvenusi, vad. „odaliniai valstiečiai“ (ir greta jų bežemiai, nelaisvieji, laisvųjų valstiečių priklausomi žmonės), toliau, Vokiečių pajūry (Frizlandijoj Ditmarše), iš dalies Alpuose (Tiroly, Šveicarijoj), Anglijoje ir, pagaliau, kur - ne - kur Rusijoje, vadin. „šauliai“, laisvieji vienkiemiai, ir vėliau atsiradusieji kazokai — plebejinis karių luomas, gavęs nedidelius valstiečių žemės sklypus[2].

Lėno santvarka padarė tai, kad krašto valdovas, pradėjęs imti valstybės mokesčius, susidūrė iš vienos pusės su bajorų

---

[1] Plg. literatūrą, nurodytą K. V. Amira, Grundriss des germanischen Rechts (3 leid. Strassburg, 1913) 124 ir sk. psl., taip pat Kötschke n. v. 184 psl.

[2] Veberis juos yra pavadinęs „Panzerbauern“ — „šarvuoti valstiečiai“; bet tai gali būti tik „strieloki“, minimi ir Lietuvos metrikoje. *A. R.*

privilegija nemokėti mokesčių, ir iš antros — valstiečių pareiga juos mokėti. Prancūzų lėno teisė, norėdama padidinti šarvuotų vyrų skaičių, nustatė dėsnį: *nulle terre sans seigneur* (= nėra žemės be pono), kurs turėjo laiduoti žemės karių priaugliui: tokiais pat sumetimais Vokiečių karalius vertė atiduoti kiekvieną likusį be valdytojo lėną kitam lénininkui[1]. Ta aplinkybė, kad valstiečiai vieni temokėjo valstybinius mokesčius, pirmiausia ir paskatino karalių rūpintis valstiečių žemės išlaikymu; karaliui buvo neparanku, jei ponas pavarydavo valstietį nuo žemės, prikergdamas ją prie dvaro, nes dėl to mažėjo mokestinės žemės plotas. Štai dėl ko krašto valdovai ėmėsi valstiečių globos sistemos ir uždraudė bajorams savintis valstiečių sodybas. Iš visa to turime tokius ekonominius rezultatus: 1. Greta stambaus dvarininko ūkio išsiliko smulkusis valstiečių ūkis. Valstiečių baudžiava iš pradžios turėjo tenkinti tik paties pono reikmenes ir del to buvo tradicijomis nusistojusi. Valstietis nebuvo suinteresuotas išgauti iš žemės daugiau, negu reikėjo jam pačiam išmisti ir ponui duoklę atiduoti. Bet ir ponui nebuvo reikalo didinti valstiečių duoklė, kol jis negamino rinkai. Pono gyvenimo būdas maža kuo tesiskyrė nuo valstiečio. Todel ir „valstiečio išnaudojimas buvo apribotas pono skilvio sienomis“ (K. Marks). Tradicijomis nusistojusį valstiečių lažą bei duoklę gynė be to dar dvaro teisė ir dvaro imbūvių junginys (Einung). 2. Nuo to laiko, kai valstybei dėl mokesčių parūpo išlaikyti valstiečių luomas, į jų santykius su ponu pradėjo kištis juristai (ypač Prancūzijoje). Klaidingai manoma, esą Romos teisė padėjusi sugriauti senąją germaniškąją valstiečių teisę; priešingai: Romos teisės taikymas, apskritai imant, išėjo valstiečių naudai ir dvarininkų nenaudai. 3. Kur valstiečiai ėjo baudžiavą, arba kur ponas atsakė už jų mokesčius valstybei, ten valstietis buvo pririštas prie žemės; tą valstiečių pririšimą prie žemės ponai vis daugiau uzurpavo. Valstiečiui buvo leidžiama pasitraukti nuo žemės tik išsižadant jos; be to, jis dar turėjo pastatyti savo vieton pakaitalą. 4. Valstiečių

---

[1] [Max Weber „Wirtschaft und Gesellschaft“ (149 psl.) bene tikriau aiškina, kad tai buvęs paties bajorų luomo interesas. — Vok. leid.].

teisė žemei buvo labai nevienoda. Baudžiauninko žemė paprastai po jo mirties tekdavo ponui; jei ponas, stokodamas baudžiauninkų ūkininkų, ir neatsiimdavo tos žemės, tai jis bent imdavo iš įpėdinių tam tikrą palikimo mokestį. Laisvieji buvo arba nuomininkai, kiekvienu metu pavarytini, arba paveldimieji čyžininkai, kurių ponas pavaryti negalėjo. Vienu ir antru atveju teisinė padėtis buvo aiški; tik čia, berods, kartais įsikišdavo valstybė, drausdama pavaryti valstietį nuo žemės (Vokiečiuos vadin. „Meierrecht"). Laisvieji valstiečiai, patys atsidavusieji pono globon, negalėjo savo valia nuo jo atsitraukti, bet ir ponas neturėjo teisės jų be nieko pavaryti nuo žemės. Vokiečiuos jau „Sachsenspiegel" reikalauja, kad ponas, pašalindamas tokius „lasitus", išmokėtų jiems tam tikrą pinigų sumą. 5. Ponai paprastai visur pasisavino bendrąją galolaukę, o daugiur ir bendrąsias ganyklas. Senovėje giminės vadas buvo tik vyriausias galolaukės tvarkytojas. Vidurinių amžių eigoje ponai, uzurpuodami tą savo teisę, dažnai paverčia ją bendrosios galolaukės ir bendrųjų ganyklų apropriįacija. Valstiečių karus 16 šimt. Vokietijoje sukėlė daugiau toji uzurpacija, nekaip persunki duoklė. Valstiečiai reikalavo laisvų ganyklų ir laisvo miško; to jie ir negalėjo gauti, nes žemės jau buvo permaža ir miškai būtų buvę perdėm iškirsti, kaip Sicilijoje. 6. Ponas įsigijo sau daugel monopolinių teisių: malūnams, alaus darykloms, duonos kepykloms. Šitie monopoliai iš pradžių atsirado savaime, be jokios prievartos, nes tik dvaras galėjo pastatydinti malūną ar kitą tolygią įmonę; bet vėliau imta valstiečiai varu versti tomis įmonėmis naudotis. Be to, ponas turėjo teisių varyti valstiečius į talkas ir medžioklę; tos teisės susidarė taip pat iš patarnavimų, kurie seniau buvo teikiami giminės vadui gera valia, o paskui priverstinai pono išnaudojami.

Savo baudžiauninkus valstiečius ponas naudojo ne kaipo darbo jėgą, bet kaipo rentos mokėtojus; taip buvo visame pasauly, išskyrus tik du atveju, apie kuriuos paminėsime, kalbėdami apie kapitalistinį baudžiavos išsirutuliojimą[1]. Priežastys čia tokios: visų pir-

[1] Žiūr. 6 §.

ma pono tradicionalizmas; ponas buvo perdaug nerangus įsitaisyti savo didelį ūkį, kuriame būtų galėjęs naudoti valstiečius, kaipo darbo jėgą. Toliau, kol raiteliai tebebuvo svarbiausias kariuomenės branduolys, ponas turėjo eiti savas vasalo pareigas ir nuprato nuo ūkio, kaip valstietis nuo karo. Antra vertus, ponas neturėjo savo inventoriaus, o riziką jį įsigyti verčiau primesdavo valstiečiams. Be to, Europoje ponai turėjo laikytis vadin. dvaro teisės; Azijoje, — kur ponas, ėmęs gaminti rinkai, neturėjo reikiamos teisinės apsaugos, nes ten nebuvo nieko panašaus į Romos teisę, — nerandame nė tokio baudžiavos dvaro.

Rentas ponas gaudavo: 1. iš duoklės, kurią laisvieji valstiečiai mokėjo nuo žemės, o baudžiauninkai nuo galvos; 2. iš rinkliavos, kurią turėjo mokėti valstietis, parduodamas žemę; 3. iš mokesčių, kuriuos mokėjo valstietis, palikdamas turtą įpėdiniams (palaikų mokestis) arba išleisdamas dukterį už svetimo pono baudžiauninko (kraitinis mokestis). 4. iš mėzliavos už miško ir ganyklų naudojimą; 5) netiesioginiu būdu, pav., ponas vertė valstiečius taisyti kelius ir tiltus, varė į talkas. Šitie mokesčiai, duoklės ir mėzliavos buvo seniau išrenkamos vadinamąja tijūnų, arba vilikacijos, sistema, kuri yra charakteringa pietinės bei vakarinės Vokietijos ir Prancūzijos baudžiavai, ir apskritai bene bus seniausia baudžiavos santvarkos lytis. Ta sistema buvo reikalinga ten, kur vieno pono baudžiauninkai valstiečiai gyveno ne vienoj vietoj, o pakrikai, išsimėtę keliose apylinkėse; ponas paskirdavo kiekvienai apylinkei tijūną *(villicus)*, kurs rinkdavo iš tos apylinkės baudžiauninkų mėzliavą bei duoklę ir žiūrėjo, kad jie atliktų visas savo prievoles[1].

5 §. Valstiečių būklė įvairiuose Okcidento kraštuose prieš įsigalint kapitalizmui.

Prancūzija[2]. Iš senovės čia buvo vergai *(serfs)* ir pusiau laisvi valstiečiai. Vergai galėjo būti arba *serfs de*

---

[1] Plg. W. Wittich, Die Grundherrschaft in Deutschland, Leipzig, 1881;

[2] Plg. L. Delisle, Etudes sur la condition de la classe agricole

corps, kuriems darbas buvo neribotas, ponas turėjo visas teises, išskyrus teisę nužudyti, arba *serfs de mainmorte* — dirbą ribotą darbą ir turį teisę atsitraukti nuo pono; tik jiems atsitraukiant, lygiai kaip ir mirus, ponas galėjo atimti žemę. Pusiau laisvieji valstiečiai, *villains*, galėjo savo žemę perleisti kitam ir ėjo ponui ribotą lažą ar mokėjo duoklę; iš to ir galima pažinti juos buvus anksčiau laisvus. Šitie santykiai žymiai pasikeitė del dviejų aplinkybių. Viena, tikrųjų baudžiauninkų skaičius jau 12 ir 13 šimtm. perpus sumažėjo. Išsiplėtus pinigų ūkiui, ponai pradėjo masėmis atleidinėti savo baudžiauninkus valstiečius. Tai buvo pačių ponų interesas, nes iš laisvųjų valstiečių jie galėjo išrinkti kur kas daugiau mokesčių. Antra to pakitėjimo priežastis buvo pono imbūvių junginio (Einung) atsiradimas. Kaimo bendruomenė sudarė tokį junginį, kuris pasiėmė solidarią atsakomybę ponui už rentas; ponas užtat suteikė tokiam junginiui visišką administracijos savivaldybę, remiamą, be to, ir karalius. Abiem pusėm buvo iš to naudos: ponui — nes jis teturėjo dabar reikalo su vienu vieninteliu skolininku, ir valstiečiams — nes susijungus jų galia žymiai padidėjo. Toks santykių pakitėjimas buvo prancūzų bajorams juo parankesnis, kad jie nesilaikė žemės, kaip to meto Prūsų junkeriai, o nutolo nuo jos, susispietė prie karaliaus rūmų, tapo rentininkų luomu, kurs tebegyveno iš žemės, bet jau nesudarė jokios darbo organizacijos ir del to galėjo būti per vieną revoliucijos naktį išbrauktas iš ekonominės krašto santvarkos.

Italija[1]. Čia senoviškoji žemės valdysena anksti pakitėjo del to, kad miesto buržuazija supirko žemę arba revoliucinių sąjūdžių metu ekspropriavo žemininkus. Italijos mies-

---

et de l'état de l'agriculture en Normandie pendant le moyen âge, Paris, Evreux, 1851; K. Lamprecht, Beiträge zur Geschichte des französischen Wirtschaftslebens im 11. Jahrhundert, Leipzig, 1881; E. Bonnemère, Histoire des paysans depuis la fin du moyen âge jusqu'à nos jours. 4 leid. 3 t. Paris, 1886; F. Wolters, Studien über Agrarzustände und Agrarprobleme in Frankreich 1700—1790, Leipzig, 1905, be to, aukščiau nurodytus veikalus H. Sée, G. d'Avenel ir E. Levasseur.

[1] Plg. G. Arias, Il sistema della constituzione economica e sociale italiana nell' età dei comuni, Turin 1905; R. Caggese, Clasi e comuni rurali nel medio evo italiano. I t. Florencija, 1905; G. Dietzel, Uber Wesen und Bedeutung des Teilbaus (Mezzadria) in Italien, Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft XL (1884) XLI (1885).

tas greit panaikino baudžiauninkų vergovę, apribojo jų lažą ir duoklę ir įvedė vaisių paskirstymą ūkiais tuo būdu, kad kiekvienas ūkininkas sėjo tik tam tikrą vaisių. Tie vienavaisiai ūkininkai turėjo patiekti kiekvienas vis kitos rūšies produktų pono stalui, tad tokio paskirstymo tikslas iš pradžios buvo ne kapitalistinis, tik apyvokinis, turįs tenkinti pono namų ūkio reikmenes. Inventorių čia paprastai duodavo miesto patricijus, turtingas kapitalo, bet nesiverčiąs juo kapitalistiškai. Vienavaisis ūkis skyrė Italiją ir Pietų Prancūziją nuo kitų Europos kraštų.

Vokietija[1]. Šiaurvakarinė ir pietvakarinė Vokietija ir šalimoji Žiemių Prancūzija buvo tie svarbiausi kraštai, kur įvesta vilikacijos sistema pakrikai gyvenantiems baudžiauninkams. Tolesnis baudžiavos santykių išsirutuliojimas ėjo šiaurės vakaruose vienaip, o pietų vakaruose kitaip. Pietvakarių Vokietijoje vilikacijos baudžiava iširo, žemės pono, teismo pono ir asmens pono teisės suskilo ir virto paprastomis rentos teisėmis, tik kur-ne-kur išsiliko lažų ir palaikų mokesčių liekanos. Tad Pareinės ir apskritai pietvakarių Vokietijos valstietis buvo faktinai laisvas, galėjo savo žemę parduoti ir įpėdiniams palikti. Taip įvyko del to, kad čia stipriausiai įsigalėjo dvaro teisė, ir baudžiava buvo labai pakriki. Dažnai viename kaime gyveno keleto ponų baudžiauninkai. Be to, vienam ponui priklausė valstiečio asmuo, kitam — žemė, dar kitam — teismas, tad valstietis galėjo pasinaudoti amžina ponų nesantaika. Vakarinėje ir pietinėje Vokietijoje ponai vieno tepasiekė: jie prisisavino bendrąją galolaukę, o rečiau kur ir bendrąsias ganyklas. Šiaurės

---

[1] Plg. Th. Knapp, Gesammelte Beiträge zur Rechts - und Wirtschaftsgeschichte, vornehmlich des deutschen Bauernstandes. Tübingen, 1902; E. Gotthein, Die Lage des Bauernstandes am Ende des Mittelalters, vornehmlich in Südwest - Deutschland, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, IV (1885), to paties, Die Hofverfassung auf dem Schwarzwald, Zeitschr. für Geschichte des Oberrheins, XL (1886) psl. 257 ir tol.; Th. Ludwig, Der badische Bauer im 18. Jahrhundert, Strassburg, 1896. S. Haussman, Die Grundherliche Verfassung Bayerns in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, Strassburg, 1888. H. Wopfner, Die Lage Tirols zu Ausgang des Mittelalters und die Urschen des Bauernkrieges, Berlin und Leipzig, 1908; W. Wittich, (žiūr. aukščiau); G. F. Knapp, Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in der älteren Teilen Preussens, 2 dal. Leipzig. 1887. Daugiau literatūros žiūr.: Kötschke n. viet. psl. 137, 184 ir tol.

vakarų Vokietijoje ponai patys išardė vilikacijos sistemą. Atsiradus galimumui parduoti gaminius rinkoje, ponams buvo išrokavimo padidinti valstiečių pajamos ir sukurti tokie valstiečių ūkiai, kurie turėtų ko parduoti. Čia „Sachsenspiegelio“ laikais ir dar prieš tai ponai atleido daugybę baudžiauninkų. Atlikusioji nuo jų žemė buvo laisvai išnuomota laikiniems nuomininkams, vadinamiesiems „mejerams“; juos paėmė globoti valstybės valdžia, neleisdama ponui ūmai kelti nuomos, ir ilgainiui „mejerai“ tuos ūkius valdė paveldimai. Jei ponas norėjo tokį nuomininką pavaryti (kaip vokiškai sakydavo „abmeiern“), tada valstybė reikalavo pastatyti pavarytojo vieton kitą, kad nemažėtų valstybės mokesčiai. Bet ir ponų pačių interesas reikalavo turėti stambesnius ūkininkus; todel jie privertė imti žemę paveldimai, palikti ją įpėdiniams; iš to čia ir atsirado vyriausio sūnaus peveldėjimo teisė (Anerbenrecht). Nuomininkas paprastai mokėjo nuomą natūra; lažas pakeistas piniginiu mokesčiu. Vestfalijoje kai kur išsiliko asmeninė ponysta, bet tik tiek, kad, valstiečiui mirus, ponas galėjo paimti tam tikrą jo mantos dalį. Pietų rytuose (Bavarijoj, Aukštutiniame Pfalce, pietiniame Viurtemberge) valstiečių žemės teisė buvo vietomis labai bloga. Čia skirta: paveldimoji žemės teisė („Erbstift“) ir žemės valdymas ligi gyvam esant („Leibgeding“). Pastaruoju atveju, valstiečiui mirus, ponas galėjo padidinti jo palikuonims duoklę, arba žemę visai kitam atiduoti. Duoklę sudarė vadin. dešimtinė ir mokesčiai už perėjimą žemės į kitas rankas; duoklės dydis parėjo nuo to, ar žemė buvo paveldimai ar nepaveldimai valdoma. Lažas buvo visai mažas. Asmeninė ponysta daugumoje išsilaikė čia ligi 18 šimtm. Bet ji reiškė tik tiek, kad valstietis turėjo mokėti tam tikrą nedidelį įvairiai skaitomą mokestį savo asmens ponui, kurs dažnai buvo kitas, nekaip žemės ponas.

Visų geriausia teisinė valstiečių būklė ligi 16 šimtm. buvo Vokietijos Rytuose. Čia daugumas valstiečių buvo asmeniškai laisvi čyžininkai, lažo nėjo. Gana didelius žemės plotus valdė bajorai, gavusieji iš pat pradžių kaip lėną stambius ūkius, kartais po tris keturis valakus vienam kaime. Žemės ponas čia dažniausiai buvo ir teismo ponas. Šita aplin-

kybė padėjo vėliau priversti valstiečius eiti lažą ir stambiuosius bajorų ūkius paversti baudžiavos dvarais.

Anglijoje[1] buvo *villains in gross*, vergai, ir *villains regardant*, baudžiauninkai. Baudžiauninkai buvo pririšti prie žemės, bet turėjo savą teismo bendruomenę. Veikė stipri kiemo teisė, kuri kliudė ponams slėgti valstiečius ir didinti jų duoklę. Žemė ir teismas buvo vieno pono rankose, ir, normanams užkariavus kraštą, vasalai gavo lėno teisėmis dideles ištisines žemės sritis. Tačiau greta pono baudžiavos buvo stipri valstybės valdžia, ir anglų karaliai, išmokslintų juristų padedami, turėjo galios karališkuoju teismu suvaldyti ponus ir apginti valstiečius nuo perdidelio išnaudojimo.

6 §. Kapitalistinis baudžiavos išsirutuliojimas.

Baudžiava, atsiradusi ne be stiprios militarinių veiksnių įtakos, iš pradžios turėjo tik duoti ponams ponišką pragyvenimą, naudojant pavestą jiems žemę ir baudžiauninkų darbo jėgas; tačiau daug kur baudžiava krypo ir į kapitalistinį išsirutuliojimą. Galime pastebėti dvi to krypsnio formas: plantažą ir dvaro ūkį.

A. Plantažas.

Plantažas yra įmonė priverstinu darbu, tam tyčia rinkai gaminanti daržų produktus. Plantažo ūkis atsirado ten, kur žemės ponais tapo užkariautojai tokių užjūrio kraštų — kolonijų, kuriose sekėsi daržų kultūra. Plantažo produktai moderniniais laikais yra: cukrinė nendrė, tabakas, kava, medvilnė; senovėje — vynas ir alyva. Plantažai beveik visur prasidėjo pusplantažiais. Pusplantažy tik produktų pardavimas yra reguliuotas ir koncentruotas vienose rankose, o produktus gaminti paliekama atskiriems belaisviams darbininkams, kurie pririšti prie žemės, priverstinai dirba ir solidariai, visa bendruomenė, atsako už produktų tiekimą pusplantažininkui — kolonialinei bendrovei. Tokią būklę randame Pietų Amerikoje ligi revoliucijos 19 šimtm. pradžioje

[1] Literatūrą žiūr. 66 ir 67 psl.

ir Naujosios Anglijos valstybėse ligi jų atskilimo nuo metropolijos.

Pilnąjį plantažą randame šen bei ten po visą pasaulį. Tačiau klasikišku jo pavyzdžiu gali eiti šie du: antikinis Kartagos - Romos plantažas ir negrų plantažas pietinėse Jungtinės Amerikos valstybėse 19-me šimtmety. Pilnajame plantaže dirba drausmėj laikomieji belaisviai darbininkai. Čia nėra, kaip baudžiavoje, greta dvaro ūkio, atskirų valstiečių ūkių; čia visi baudžiauninkai suvaryti į krūvą po pono stogu. Tokiai įmonei sunkiausias dalykas — rasti pakankamai darbininkų, nes jie čia gyvena be šeimos ir patys nesidaugina. Todel šitokie plantažai gali išsilaikyti tik tada, jei sugaunama kiek reikia vergų, ar tai per karą, paimant belaisvių, ar periodiškai sumedžiojant negrų Afrikoje, toje vergų medžioklės šalyje. Antikinis plantažas[1] įsikūrė Kartagoje ir ten (rašytojo Mago) jau buvo moksliškai nagrinėjamas (ir romėnų literatūroje jį nagrinėjo Katonas, Varius, Kolumela). Pirmutinė sąlyga tokiam plantažui laikyti yra ta, kad rinkoje kiekvienu metu galima būtų pirktis vergų.

Romos plantažų produktai buvo alyva ir vynas. Pono ūkyje čia dirba *coloni,* laisvi smulkieji nuomininkai, ir greta jų *servi,* vergai. *Coloni* dirba javų laukus pono inventorium, tad jie tėra darbininkai, ne ūkininkai šiandienine prasme. Vergai neturi nuosavybės nei šeimos, jie suvaryti į bendrabutį, kur yra miegamasis, ligoninė, šaltoji. Jie laikomi griežtai kariškoj drausmėj, rytais stoja patikrinimui, eina į darbą rikiuotėj, drabužius paima ir sudeda atskiram kambary. Vienintelė išimtis tėra *villicus,* inspektorius: jis turi *peculium,* gali *būti contubernalis,* t. y. vedęs sau vergę už pačią, gali

---

[1] Plg. M. Weber, Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats - und Privatrecht, Stuttgart, 1891; A. Schulten, Die römischen Grundherschaften, Weimar, 1896; R. His, Die Domänan der römischen Kaiserzeit, Leipzig, 1896; Ed. Beaudoin, Les grands domaines dans l'empire romain, Nouvelle revue historique de droit français et étranger, XXI (1897) XXII (1898); K. Mitteis, Zur Geschichte der Erbpacht im Altertum, Abh. der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaft., 1901; specialiai apie kolonatą žiūr. Handwörterbuch der Statswissenschaften „straipsnius" Agrargeschichte" (M. Weber) ir „Kolonat" (M. Rostowzew); toliau, N. D. Fustel de Coulanges, Recherches sur quelques problèmes d'histoire, Paris, 1885, ir M. Rostowzew: Studien zur Geschichte des römischen Kolonats, Leipzig und Berlin, 1910.

ginti kiek gyvulių į pono ganyklas. Sunkiausia buvo apsirūpinti vergų prieauglium. Kadangi del vergų promiskuiteto maža tegimdavo vaikų, tad pažadėta vergei po trečio vaiko laisvė. Ta priemonė nieko negelbėjo, nes išėjusios į laisvę vergės laukė prostitucija. Ponui, gyvenančiam mieste, vis sunkiau buvo verstis, nes reikėjo vis naujų vergų. Kada pagaliau imperijos laikais liovėsi karai, o su jais ir nuolatinis vergų tiekimas, tada turėjo išnykti ir vergų bendrabutis: vergų rinkos atkirtimas reiškė čia tiek pat, ką moderninei pramonei reikštų anglių kasyklų sustojimas. Romoj plantažo pobūdis pasikeitė dar ir del to, kad tuo pat metu antikinės kultūros centras pasislinko į viduržemį, tuo tarpu kai internatinis vergų darbas buvo surištas su pajūriu ir jo susisiekimo galimumais. Pasislinkus kultūros centrui į viduržemį, kur viešpatavo tradicinis baudžiavos dvaras su savotiškomis susisiekimo sąlygomis, ir prie imperijos užstojus taikai, reikėjo griebtis kitokios sistemos. Tad imperijos žlugimo laikais vergai žemdirbiai jau turi šeimas ir žemės sklypą, *mansus serviles*, o kolonai jau ne tik duoklę moka, bet ir lažą eina, vadinas, beveik prilygsta vergams. Didvaldų žemininkų *(possessores)* luomas valdo visą imperijos ekonomiką ir politiką. Pinigų ūkis ir miestai smunka; pamažu grįžtama į naturalinio ūkio stadiją.

Panašių sunkenybių plantažo ūkiui atsirado ir pietinėse Jungtinės Amerikos Valstybėse. Čia plantažai susikūrė tada, kai didieji technikos išradimai paskatino medvilnės gamybą. Paskutinį 18 šimtm. trečdalį išrasta Anglijoje medvilnės verpiamoji (1768—69) ir audžiamoji (1785) mašina, o J. Amerikos valstybėse medvilnės lukštenamoji mašina (1793), kuri tik ir padėjo išnaudoti visą medvilnės derlių. Tada ir prasidėjo masinė medvilnės audinių gamyba, išstūmusi iš apyvartos lininius ir vilnonius gaminius. Tačiau mašinų darbas ir masinė medvilnės prekių gamyba davė Amerikoj visai kitokių vaisių, nekaip Europoje: čia medvilnės pramonė paskatino laisvųjų darbininkų organizaciją, — pirmoji didžiulė darbininkų profesinė sąjunga įsisteigė Lancashire, Anglijoje, — o Amerikoje ji palaikė vergovę.

16-tame ir 17-tame šimtmety masinei medvilnės gamy-

bai plantažuose mėginta panaudoti indėnai; bet jie veikiai pasirodė netinkami. Tada pradėta importuoti negrai vergai. Negrai, gyvendami be šeimos, nesiveisė, o prekyba vergais kai kuriose Naujosios Anglijos valstybėse buvo uždrausta, tad jau po vienos kartos — 18 šimtm. gale — radosi didelė negrų stoka. Jų vietai užkišti nepakako ir vargšų emigrantų, kurie plantažuose turėjo atidirbti už dideles anų metų kelionės išlaidas. Beliko griebtis vienintelės priemonės — negrų veisimo, kurs tūlose pietinėse valstybėse buvo taip sistematiškai varomas, kad galima išskirti valstybes negrų gamintojas ir negrų vartotojas. Bet čia netrukus prasidėjo ir kova del žemės, kurioje negrų darbas vartotinas. O vartotinas jis buvo tik ten, kur žemė visai pigi ir lengvai įgyjama, nes, turint brangias darbo jėgas, reikėjo pigios žemės. Juoba, kad negrų žemės darbas veikiai nuplėšdavo žemę, kadangi negrui negalima buvo paduoti į rankas jokio moderninio instrumento, jis tegalėjo dirbti primityviškais įrankiais. Čia išėjo aikštėn toks savotiškas reiškinys: vien komplementarinė gamybos priemonė „vergas" teduodavo rentą, tuo tarpu kaip žemė visai rentos nenešė. Iš to ir kilo kova tarp anų valstybių, kur darbas buvo laisvas, ir tųjų, kur dirbo belaisviai vergai. Politiškai ši kova reiškė žiemių kapitalistinių sluoksnių rungtynes su pietų plantažų aristokratais žemininkais. Pirmųjų pusėn stojo laisvi žemdirbiai „farmeriai", o plantažininkų pusę laikė baltieji pietų neturtėliai, „poor white trash"; jie priešinosi vergovės panaikinimui, nes del rasinio prestižo nenorėjo susilyginti su laisvais negrais ir, be to, bijojo jų konkurencijos[1].

Vergų darbas išsimoka tik ten, kur jis laikomas griežčiausioj disciplinoj ir be jokios pagailos išnaudojamas; toliau, būtinoji sąlyga — tai galėjimas pigiai įsigyti bei išmaitinti vergus ir ekstensyviai ūkininkaujant plėšti žemę, vadinas, turėti jos kiek tik norima. Kada vergai pabrango ir jų nebe-

---

[1]) Plg. J. E. Cairnes, The Slave Power, its character, career and probable designs, New Jork, 1862; E. von Halle, Baumwollproduktion und Pflanzungswirtschaft in den nordamerikanischen Südstaaten, 2 t. Leipzig, 1897, 1906: H. J. Nieboer, Slaviery as an industrial system, The Hague, 1900; Du Bois, The suppression of the African slave trade, New York 1904 (daugiausia teisės atžvilgiu); G. Knapp, Die Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit, 2 leid. Leipzig, 1909.

galima buvo išlaikyti nevedusių, tada sunyko antikinis plantažas, o sykiu išnyko ir vergija. Krikščionybė nesuvaidino čia to vaidmens, koks jai paprastai priskiriamas; daugiau jau čia padėjo stoikai imperatoriai, ėmęsi saugoti šeimą ir tuo būdu pravedę kelią vergų vedyboms. Žiemių Amerikoje daug prisidėjo prie vergijos panaikinimo kvekeriai. Tačiau jos likimas jau buvo nulemtas tada, kai kongresas (1787 m.) nutarė uždrausti vergų įvežimą nuo 1808 m., o sykiu ir laisva žemė pradėjo mažėti. Tad vergijos ūkis būtų ir savaime pasikeitęs dalinosios nuomos sistema, kaip tai įvyko po secesinio karo, kurs kilo išstojus pietinėms valstybėms iš sąjungos. Nugalėtojai šiauriečiai, išvadavę vergus, pradėjo juos tiesiog privilegijuoti ir del to, atsitraukus šiauriečių kariuomenei, negrai negavo balsavimo teisės ir apskritai tarp juodųjų ir baltųjų atsirado nepereinama kastų siena. Dabar negrai yra daliniai nuomininkai, paskendę skolose; kadangi geležinkelius turi savo žinioje baltieji didžiažemiai dvarininkai, tai negrams visados gali būti atskiras susisiekimas, ir jų laisvė kilotis tėra tik popieroje. Galima tad sakyti, kad negrų emancipacija netvarkingu būdu sudarė tą būklę, kuri būtų susidariusi savaime ir tvarkingu būdu, kai tik faktorius „laisva žemė" būtų išsibaigęs.

B. Dvaro ūkis.

Dvaro ūkiu vadiname tokią kapitalistinę stambią įmonę, kuri gamina rinkai versdamos arba tik gyvuliais, arba tik žemės darbu, arba abiejų kombinacija.

Jei visą pagrindą sudaro e k s t e n s y v u s g y v u l i ų ū k i s, tai jis gali būti b e k a p i t a l e įmone, kaip štai romėnų *campagna*[1]. Čia turime latifundijų ūkį, kurio šaknys veikiausiai eina dar iš bažnytinės valstybės laikų, iš baronų feodų. Romos didikų bajorų šeimos yra vis tokie „kampanijos" dvarininkai; žemę jie dažniausiai išduoda nuomininkams, kurie laiko daug gyvulių pieno ūkiui — Romai pienu aprūpinti. O valstiečiai čia senai buvo eksproprijuoti ir pavaryti nuo žemės.

[1] Plg. W. S o m b a r t. Die römische Campagna, Leipzig, 1888.

Stambųjį gyvulių ūkį su maža įdėto kapitalo randame taip pat Pietų Amerikos pampasose ir Škotijoje. Škotijoje valstiečiai taip pat buvo eksproprijuoti. Anglai, panaikinę Škotijos savarankiškumą (po mūšio ties Culloden, 1746 m.) ir užėmę Škotiją, vedė čia tokią politiką, kad senuosius klanų vadus pripažino žemės ponais *land – lords*, o jų klanų žmones palaikė jų nuomininkais, *tenants*. Vaisiai buvo tokie, kad 18-to ir 19-to šimtmečio eigoje „landlordai" nuomininkus išvarė ir žemę pavertė dykumomis medžioklei arba ganyklomis. Ganiavos ūkis su intensyvum kapitalu atsirado Anglijoje, kada čia išaugo vilnų pramonė, remiama (nuo 14-to šimtmečio) Anglijos karalių, kurie visų pirma rūpinosi gauti ko daugiau mokesčių, didinant vilnų žaliavos eksportą, ir tik vėliau stengėsi paskatinti vilnonių dirbinių gamybą gyventojų reikmenėms tenkinti[1]. Tada dvarininkai, prisisavinę bendrąsias ganyklas, pavertė jas avių ganiava *(enclosure)*. Be to, jie masėmis išpirkinėjo iš valstiečių žemę arba sudarydavo su jais sutartis, kuriomis buvo įkuriami stambūs avių ganiavos ūkiai. Šitas procesas, trukęs nuo 15-to ligi 17-to šimtmečio ir sukėlęs 18-tame šimt. gyventojų ir ypač visuomenininkų rašytojų tarpe smarkią agitaciją, pagimdė naują klasę stambiųjų kapitalistinių nuomininkų, kurie ėmėsi nuomoti didelius žemės plotus visai mažomis darbo jėgomis ir vertėsi čia daugiausia avių ganiava ir vilnų gamyba.

Kitos rūšies kapitalistinis dvaro ūkis tai toks, kur visa nusveria javų gamyba. Pavyzdžiu čia gali eiti Anglija per 150 mt. prieš tai, kaip Robertas Peel panaikino įvežamuosius muitus javams. Ligi tol stambusis javų ūkis, palaikomas apsaugos muitų ir eksporto premijų sistemos, masėmis eksproprijavo smulkiuosius ūkininkus ir pavedė žemę racionaliau ūkininkaujantiems nuomininkams. Ga-

---

[1] Plg. E. Nasse. Ueber die mittelalterlische Feldgemeinschaft und die Enhegungen des 16. Jahrhunderts in England, Bonn 1869; P. Vinogradoff, The growth of the manor, 2 leid., London, 1911; G. Brodnitz, Englische Wirtschaftsgeschichte, I t. Jena, 1918; W. Hassbach. Die Englischen Landarbeiter in den letzten Hundert Jahren und die Einhegungen, Leipzig, 1894; H. Levy; Entstehung und Rückgang des landwirtschaftlichen Grossbetriebes in England, Berlin, 1904; be to, anksčiau (20 psl.) nurodytus veikalus: Ashley, Rogers, Cunningham.

niavos farmos ir javų ūkio farmos vienur buvo atskiros įmonės, kitur suderintos vienoje ūkio įmonėje. Taip ėjo ligi tol, kol puritonų bei darbininkų agitacija nugriovė protekcinius javų muitus, javų auginimas pasidarė neberentabilingas ir darbo jėgos javų ūkiui nebereikalingos. Anglijos kaime gyventojų žymiai praretėjo, tuo tarpu kaip Airijoje greta didžiulių landlordų dvarų išsiliko ir smulkiųjų nuomininkų ūkiai[1].

Palyginti su Anglija, visai priešingi santykiai buvo Rusijoj[2]. Čia, berods, 16 šimtm. dar buvo vergų, bet daugumas valstiečių valdė žemę dalinės nuomos teisėmis, atiduodami ponui pusę viso derliaus. Ponas galėjo tokiam nuomininkui per metus atsakyti, tik retai kada tai darydavo. Bet kadangi ponams buvo parankiau gauti tvirtai nustatytą pinigų sumą, negu svyruojančią mėzliavą natūra, tad jie nuskyrė valstiečiams tvirtą čyžę *(obrok)*. Tuo pat metu jie mėgino ir laisvuosius nuomininkus varyti į lažą, ligi tol priverstiną tik vergams; kelią čia praskynė vienuolynų baudžiavos dvarai, kurie rūpestingiausiai ūkininkavo. Besiplečiant pinigų ūkiui, valstiečiai vis labiau brido į skolas; ganėjo vienų nederliaus metų, kad valstiečiai iki kaklo prisiskolintų; tuo būdu dingo jų laisvė atsitraukti nuo pono. Nuo 16-to šimtmečio pabaigos carų galia ir visa imperijos valdymo organizacija remiasi bajorų tarnyba. O smulkiesiems bajorams esamieji santykiai su valstiečiais buvo neparankūs, tiesiog pražūtingi, nes didvaldos ponai įstengdavo pasiūlyti valstiečiams palankesnes nuomos sąlygas, ir smulkieji bajorai likdavo be valstiečių. Del to carų politika siekia apginti smulkiuosius bajorus nuo didikų. Tam reikalui buvo išleistas ir caro Boriso Godunovo ukazas 1597 m.: juo nuomos sutartis buvo paskelbta neatsimestina, tad valstietis iš tikrųjų buvo pririštas prie žemės, įtrauktas į mokesčių sąrašus ir atiduotas pono globai. Pradėjus prie Petro Didžiojo imti pagalvinius mokesčius, išnyko seniau buvęs skirtumas tarp vergo ir laisvojo valstiečio. Abu jie dabar buvo pririšti prie žemės, abiem ponas turėjo neaprėžtą valdžią. Valstietis buvo čia taip pat be-

---

[1] Plg. M. J. Bonn.

[2] Plg. J. Engelmann, Die Leibeigenschaft in Russland, Leipzig, 1884 (vok. vert. 1900); E. V. Stern, Die russische Agrarfrage und die russische Revolution, Halle, 1918.

teisis, kaip ir Romoje vergas. 1713 mt. ponai gavo aiškią teisę plakti valstiečius rykštėmis; dvaro inspektorius savo nuožiūra sujungdavo jaunuosius į poras. Duoklės dydis, kaip ir atidavimas į kareivius, visiškai parėjo nuo pono valios; jis galėjo neklusniuosius valstiečius ištremti į Sibirą, galėjo kiekvienu metu atimti valstiečio lobį, nors kai kuriems iš jų ir pasisekdavo savo turtą nuo pono nuslėpti ir gerokai praturtėti. Tokio teismo, kur valstietis galėtų ieškoti tiesos, nebuvo. Ponas naudojo valstietį arba kaipo rentos tiekėją — vidurinėje Rusijoje, arba kaipo darbo jėgą — vakaruose, kur buvo eksporto galimumų. Tokiose tai sąlygose gyveno rusų valstietis, įžengdamas į 19-tą šimtmetį.

V o k i e t i j o j e buvo didelis skirtumas tarp Vakarų, kur valstiečiai teikė ponui rentą, ir Rytų bei Austrijos, kur jie ėjo baudžiavą į dvarą[1]. Seniau valstiečių gyvenimas vienur ir kitur buvo beveik vienodas, Rytuose net geresnis. Čia iš pradžios nebuvo asmeninės baudžiavos; valstiečiai turėjo čia didžiuosius valakus, lygius karališkajam valakui, ir jų teisė žemei buvo čia stipresnė, negu kitur Vokietijoje. Valstybės valdžia Prūsuose nuo Fridricho Vilhelmo I-jo ir Austrijoje nuo Marijos Terezės laikų draudė pavaryti valstiečius nuo žemės, nes valstietis buvo mokesčių mokėtojas ir rekrutas. Atimti iš valstiečių žemę buvo draudžiama taip pat Hanovere ir Vestfalijoje, bet žiemos vakarų Vokietijoje ir Bavarijoje buvo leidžiama. Nežiūrint į tai, kaip tik Rytuose dvarai daugiausia pasisavino valstiečių žemių, daugiau nekaip Vakaruose ir Pietuose. Priežastys čia buvo įvairios. Po trisdešimtmetinio karo, kuriame žuvo daugybė valstiečių, Vakaruose jų žemė buvo atiduota vėl valstiečiams, o Rytuose priskirta dvarams. Vakaruose ir Pietuose pono žemės buvo išsidraikiusios, o Rytuose ponai turėjo visą žemę krūvoj, ištisiniame plote. Bet Pietuose ir Vakaruose dideli dvaro ūkiai nesusidarė nei ten, kur bajorų žemės vientisiniais plotais tęsėsi. Čia, mat, baudžiauninkui žemės ponas, asmens ponas, teismo ponas buvo dažniausiai ne tas pats, o vis kitas asmuo, ir del to valstiečiai galėjo pasinaudoti ponų nesantar-

[1] Plg. G. von B e l o w, Territorium und Stadt, München und Leipzig, 1910, I—94; žiūr. taip pat 75 psl. 2 past. nurodytą literatūrą. Apžvalgą duoda: W. W i t t i c h, iš Grundriss der Sozialökonomik VII (1904)ir iš Handwörterbuch V—3 psl. 208 (straipsnis „Gutswirtschaft").

me, tuo tarpu kai Rytuose žemė, baudžiauninko asmuo ir teismas priklausė vienam ponui, buvo vieningas lėnas. Šitoji aplinkybė padėjo čia ponams atimti iš valstiečių žemę arba varyti juos į lažą, kuris seniau buvo privalomas tik teismo ponui, bet ne žemės ponui. Pagaliau Rytuose buvo mažiau bažnytinių žemių, nekaip vakaruose, o bažnytiniai dvarai iš tradicijos geriau elgėsi su savo baudžiauninkais, negu pasauliečiai ponai. Kur Rytuose bažnyčios žinioje ir buvo didesni žemės plotai, kaip štai Austrijoje vienuolynų dvarai, tai ir ten bažnyčia, nors racionaliai vedė ūkį, bet vis tik nebuvo tiek suinteresuota gamyba rinkai, kaip pasauliečiai dvarininkai[1]. Nes, reikia pabrėžti, šitą priešingybę tarp Vokietijos Rytų ir Vakarų daugiausia sudarė r i n k o s s ą l y g ų s k i r t i n g u m a s. Dvaro ūkis atsirado ten, kur vietinė rinka negalėjo suimti viso valstiečių pagamintojo javų kiekio, ir javai teko eksportuoti svetur. Kadangi Hamburgo pirklys negalėjo supirkinėti javų iš atskirų smulkių ūkių rytiniame Vokietijos pakrašty arba Silezijoj, tad savaime turėjo kurtis stambusis dvaro ūkis. O Pietų ir Vakarų valstietis turėjo netoliese miestą, kur jis galėjo savo gaminius parduoti. Todel čia ponui buvo parankiau imti iš valstiečio renta. Rytuose gi jis reikėjo naudoti kaip darbo jėga; juo mažėja žemėlapy miestai, juo daugėja dvarų ūkiai. Galų gale Vakaruose ir Pietuose tam tikrą vaidmenį suvaidino ir dvaro teisė bei su ja susiję tradicionalizmas, neleidžiąs bloginti esamos valstiečių būklės. Nurodinėjama dar, kad čia padėjęs kiek ir valstiečių karas su ponais, kurs, berods, buvęs valstiečių pralaimėtas, bet vis tik paveikęs kaip „nepavykęs generalinis streikas", išrašydamas ponams ugninį „mene-tekelfares". Tačiau reikia pastebėti, kad ir Anglija turėjo savąjį valstiečių karą 14 šimtm., ir vis tik ten valstiečiai buvo eksproprijuoti skaudžiau, kaip kitur. O jei Lenkijoje ir Vokietijos Rytuose nebuvo valstiečių sukilimų, tai del to, kad šie, kaip ir kiekviena revoliucija, kyla ne ten, kur maištininkų būklė blogiausia, šiuo atveju, kur valstiečių gyvenimas sunkiausias, bet kaip tik ten, kur jie jau yra pasiekę tam tikro sąmoningumo laipsnio.

---

[1] Plg. L. B r e n t a n o, Erbrechtspolitik. Alte und neue Feodalität, Stuttgart 1899.

Valstiečio santykis su ponu Vokietijos Rytuose buvo vadinamas ne „Leibeigenschaft“ (asmeninė ponysta), bet „Erbuntertänigkeit“ (tėvoniškoji baudžiava). Valstietis buvo dvaro inventorius, sykiu su dvaru perkamas ir parduodamas. Į pietus nuo Elbės buvo daug karališkųjų dvarų (domėnų) baudžiauninkų (karališkieji dvarai vietomis turėjo užėmę didelius žemės plotus, Meklenburge, pav., daugiau kaip pusę visos žemės) ir greta — privačių dvarų baudžiauninkai. Šiųjų žemės valdymo teisė buvo labai nevienoda. Vokiečiai valstiečiai seniau turėjo labai palankias sąlygas: jie paveldimai valdė žemę čyžės (činšo) teisėmis, tuo tarpu slavų valstiečių teisės buvo labai menkos. Ilgainiui tose vietose, kur gyveno slavų dauguma, ir vokiečių valstiečių teisės pablogėjo. Taip tad išėjo, kad Vokietijos Rytuose 18 šimtm. didžiulė dauguma valstiečių beturėjo lasitų teises; valstietis buvo pririštas prie dvaro. Jis neturėjo tikros paveldėjimo teisės, žemės nuosavybė nebuvo jam net laiduota ligi gyvam esant; tačiau atsitraukti nuo pono jis tegalėjo tik gavęs šio sutikimą ir pastatęs savo vieton įkaitą. Valstietis baudžiauninkas turėjo čia eiti į dvaro darbus ne tik pats, bet taip pat leisti savo suaugusius vaikus, vistiek, ar ponas buvo dvaro savininkas, ar tik domėno nuomininkas. Ponas galėjo priversti kiekvieną tokį lasitą paimti baudžiauninko dubą. Pagaliau ponai mėgino savališkai didinti lažą ir atimti iš valstiečių žemę. Bet čia jiems pastojo kelią kunigaikščių valdžia. Vokietijos Rytuose kunigaikščiai ėmėsi ginti valstiečius; jie uždraudė ponams panaikinti esamas valstiečių dubas, — ne iš didelės valstiečių meilės, bet del to, kad kunigaikščiams taip buvo naudingiau: valstietis ūkininkas mokėjo mokesčius ir davė rekrutus kariuomenei. Berods, kunigaikščiams pavyko apginti valstiečius tik ten, kur buvo tvirta kunigaikščių valdžia; kitur, kaip Meklenburge, pietinėje švediškoje Pomeranijoje ir Holšteino grafijoje gavo susikurti stambieji dvarų ūkiai.

Rytinėje Elbės pusėje dvaro ūkis, kaipo stambi įmonė, apie 1890 mt. buvo sezoninė įmonė; žemės ūkio darbininkai dirbo čia ne visus metus: žiemą jie turėjo verstis pašaliniu darbu pramonėje, kurio stoka paskiau ir buvo svarbiausia darbininkų vargo priežastis. Nuo-

latiniam darbui per visus metus dvare buvo laikomi bernai ir mergos; be jų buvo dar kita žemės darbininkų rūšis — kumečiai (Instleute). Jie gyveno dvare su šeimynomis, Silezijoje viename dideliame, kaip kareivinė, kumetyne. Dirbo jie pagal metinį kontraktą, nuo kurio abi pusės galėjo paskirtu laiku atsimesti. Užmokesčio gaudavo arba tvirtai sutartą ordinariją natūra ir kiek priedo pinigais, arba tam tikrą dalį darbo vaisių, pav., malinio ar kulinio; kūlė spragilais ištisą žiemą, paprastai iš šešto ligi dešimto grūdo. Tokiam darbui turėjo jie monopolines teises: ponas negalėjo jo niekam kitam atiduoti. Be to, vedant trilaukį ūkį, jie turėjo kiekviename lauke sklypelį žemės, kurį dirbosi pono gyvuliais bei padargais, ir daržą, kur sodinosi bulvių. Mokesčio pinigais jie kaip ir negaudavo, bet užtat nusipenėdavo kiaulių ir parsiduodavo likusius javus. Dėl to jie buvo suinteresuoti aukštomis kiaulių ir javų kainomis, vadinas, turėjo bendrų ekonominių interesų su ponu, o šiaip žemės ūkio proletariatas, gaudamas užmokestį pinigais, būtų buvęs suinteresuotas žemomis kainomis. Stambusis inventorius buvo pono, o spragilą ir dalgį turėjo kumetis savo turėti. Darbymečiui ponui reikėjo samdytis dar svetimų darbininkų, ar tai iš svetur atkeliavusių („Landsberger Schnitter"), ar iš šalimųjų kaimų. Kumetis be to dar, norėdamas gauti pilną ordinariją, turėjo statyti antrą darbininką, o darbymečiui ir du darbininku, ir paprastai leisdavo darban savo žmoną ar vaikus, tad iš tikrųjų visa šeimyna sueidavo su ponu į darbo nuomos santykį. Laisvas kontraktas, kaip pramonėje, tebuvo su ateiviais darbininkais ir su tais kumečiais iš baudžiauninkų, kurių dubų nesisekė sureguliuoti[1]. Tačiau jų santykiuose, palyginti su baudžiavos laikais, buvo tas pagrindinis skirtumas, kad tada ponas dirbo be savo inventoriaus valstiečių gyvuliais ir padargais, tad darbininkas nebuvo dar atskirtas nuo darbo įrankio.

Panaši dvarų darbo santvarka buvo taip pat Lenkijoje ir Gudijoje — eksporto kraštuose, kurie savo javus siuntė Visla ir Nemunu į pasaulinę rinką; o pačioje Rusijoje ponams buvo parankiau išnuomoti žemę valstiečiams, kurie tuo būdu išlaikė darbo įrankius savo rankose.

---

[1] Žiūr. toliau.

Tik baudžiaviškos žemės valdysenos išardymas panaikino tą komplikuotą abipusišką priklausomybę tarp valstiečio ir pono, padarė galą valstiečių išnaudojimui, ar tai kaipo darbo jėgos, ar kaipo rentos tiekėjo ponui, ir, pagaliau, atpalaidavo žemę nuo feodalinių sąvaržų. Baudžiavos panaikinimas davė asmeninę laisvę valstiečiams ūkininkams ir žemės darbininkams, leido jiems laisvai kilotis, atpalaidavo valstiečių žemę nuo bendruomenės ir pono teisių, ir, atvirkščiai, dvaro žemę nuo valstiečių teisių ten, kur buvo įvesta valstiečių apsauga. Baudžiava buvo panaikinta arba eksproprijuojant valstiečius, davus jiems laisvę, bet atėmus žemę (taip buvo Anglijoje, Meklenburge, iš dalies Pomeranijoje ir Silezijoje), arba eksproprijuojant ponus, atėmus jiems žemę ir atidavus ją laisviems valstiečiams (taip padaryta Prancūzijoje, pietvakarių Vokietijoje, ir aplamai beveik visur ten, kur baudžiauninkai betiekė ponams rentą, be to, didelėje Lenkijos dalyje, Rusų valdžiai eksproprijavus lenkus dvarininkus); arba, pagaliau, galėjo būti kompromisinis baudžiavos panaikinimas, duodant valstiečiams laisvę ir dalį žemės. Šitai įvyko ten, kur ponų luomas buvo sudaręs tam tikrą darbo organizaciją, nepakeistiną susyk nieku kitu: Prūsuose, pav., ponai iš savęs ėjo sričių viršininkų (landrotų) tarnybą ir valstybė negalėjo ūmai pakeisti jų apmokamais valdininkais, nes neturėjo tam lėšų. Toliau baudžiaviškos žemės valdysenos išardymas panaikino patrimonialinį pono teismą, visus ponų ir dvarų monopolius, galop, visus politinius ar sakralinius žemei titulus, einančius iš lėno teisių ar iš vadin. „mirusios rankos“ („tote Hand“). Šis pastarasis panaikinimas galėjo vėl reikšti: bažnytinių dvarų nusavinimą amortizacijos įstatymais (Bavarijoj), fideikomisų pašalinimą ar bent susiaurinimą (Anglijoj); pagaliau, atėmimą fiskalinių pono žemės privilegijų, ypač privilegijos nemokėti mokesčių, ir šiaip visų ypatingų politinių teisių, kaip tai padaryta Prūsuose 19-tojo šmtm. 60-taisiais metais ištisa eile finansinių įstatymų.

Tokie buvo įvairūs galimumai; rezultatai čia parėjo nuo

to, kas turėjo būti ekspropriJuotas: ponas ar valstietis. Pajėgos, spyrusios panaikinti baudžiavą, veikė visų pirma iš pačios baudžiavos santvarkos vidaus. Jos buvo ekonominio pobūdžio: čia susidėjo ir pono ir baudžiauninko valstiečio rinkos šansai bei rinkos interesai, kada pinigų ūkis tiekė vis platesnę rinką žemės ūkio gaminiams. Tačiau šitie veiksniai arba visiškai neprivedė prie baudžiavos panaikinimo, ar, jei kur tas ir įvyko, tai vien tik pono naudai: ponas ekspropriJavo valstiečius, kad galėtų atimtoje iš jų žemėje įsisteigti stambųjį dvaro ūkį. Baudžiavos santvarka buvo sugriauta tik prisidėjus čia kitiems išoriniams interesams: tai buvo rinkos interesai naujai atsiradusios miesto buržuazijos, kuriai rūpėjo panaikinti baudžiavą, kadangi ši stovėjo skersai kelio miestelėnų prekybos reikalams. Miestas bei miesto ūkis iš vienos pusės ir baudžiavos kaimas iš antros — atskirumo nebuvo tiek atskiri, kad vienur tebūtų buvęs grynai pinigų ūkis, kitur grynai naturalinis ūkis. Baudžiauninkai, berods, gana daug gamino pardavimui rinkoje, nes be to juk nė duoklės ponui nebūtų galėję sumokėti. Tačiau baudžiavos santvarka jau vien del to, kad vertė valstiečius eiti ponui lažą ir mokėti duoklę, mažino kaimų gyventojų perkamąją galią, neleisdama jiems atsidėti rinkos gamybai visomis darbo jėgomis. Iš to ir radosi antagonizmas tarp baudžiavos dvarininko ir miesto buržuazijos, čia prisidėjo ir besikuriančio kapitalizmo interesas gauti laisvą darbo jėgų rinką. Pirmosioms grynai kapitalistinėms pramonės įmonėms, jei jos norėjo aplenkti cechus, reikėjo patraukti darbininkų iš kaimo, o čia baudžiava laikė juos pririštus prie žemės. Be to, baudžiavos santvarkai buvo priešingas ir kapitalo interesas įsigyti žemės; kapitalistiniai sluoksniai taikėsi įdėti naujai sukrautus kapitalus į žemę, kad tuo būdu pakiltų į previlegijuotą dvarininkų luomą, o tam reikėjo atpalaiduoti žemė iš feodalinių varžtų. Pagaliau ta pačia linkme veikė ir fiskaliniai interesai valstybės, kurios išrokavimu, panaikinus baudžiavą, turėjo padidėti kaimo pajėgumas mokėti mokesčius.

Tokie tad buvo baudžiavos panaikinimo galimumai. Atskiruose kraštuose tas panaikinimas ėjo labai įvairiai[1].

K i n u o s e jau 3 šimtm. pr. Kr. buvo panaikinta feodalinė sistema ir įvesta privatinė nuosavybė žemei. Ši-huang-ti, pirmasai imperatorius iš Čingų dinastijos, rėmėsi nebe feodaline, bet patrimonialine kariuomene, kurią išlaikė iš savo valdinių duoklės. Kinų humanistai, vėlesniųjų konfucininkų pirmatakai, stojo imperatoriaus pusėn prieš feodalus ir suvaidino čia tokį pat racionalizuojantį vaidmenį, kaip ir Europos humanistai. Nuo to laiko fiskalinė politika Kinuose keitėsi nesuskaitomą daugybę kartų[2]. Priešingybės, tarp kurių ji blaškėsi, buvo tokios: iš vienos pusės — rinkliavinė valstybė, apmokanti kariuomenę ir valdininkus iš rinkliavų bei mokesčių, kuriuos išrenka iš savo valdinių; iš kitos pusės — leiturginė valstybė, naudojanti valdinius kaipo darbo jėgą, tenkinanti savo reikmenes iš naturalinių veikinių, kuriuos turi atlikti tam tikri luomai, — kaip štai Romos imperija Dioklecijono metu, sudariusi tam reikalui priverstines bendruomenes. Atsižvelgiant į tai, ir valdiniai buvo arba formaliai laisvi, arba valstybės vergai, kuriuos Kinuose valstybė išnaudojo nemažiau, kaip Europoje dvarininkas valstiečius, kuriuos naudojo kaip darbo jėgą, ne kaip rentos tiekėją. Leiturginėje valstybėje privatinė nuosavybė išnyksta. Valstietis pririštas prie žemės, priverstinai ją dirba, žemė periodiškai perdalinama bendruomenės nariams. Galutinis to kaitaliojimosi rezultatas Kinuose buvo tas, kad 18 šimt. atmestas leiturginės valstybės principas ir įsitvirtino rinkliavinė valstybė, imanti iš valdinių mokesčius, šalia kurių išliko kur-ne-kur viešojo lažo liekanos. Mokesčiai ėjo mandarinams, kurie iš to turėjo sumokėti valstybei tvirtai nustatytą sumą, patys spausdami iš valstiečių, kiek tik galėjo išspausti. Bet tas ne taip lengvai sekėsi, nes giminė buvo čia tokia galinga, kad kiekvienam valdininkui teko skaitytis su valstiečių nuotaika. Dabar valstiečiai

---

[1] Plg. straipsnius „Bauernbefreiung" — enciklopedijose „Handwörterbuch der Staatswirtschaften"; 11-3, 541 psl. (G. Knappo ir kt.) ir „Wörterbuch der Volkswirtschaft", 1—2, 365 psl. (J. C. Fuchs).

[2] Plg. N. J. K o c h a n o w s k y, Zemlewladienije ir Zemledielije w Kitaje, Izviestija Vostočnago instituta, 1907-8, tom XXIII-w. 2); A. J. I w a n o w, Wang-An-Ši i jevo reformi, St. Petrsb., 1900. Apžvalgą duoda: M. W e b e r. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I, 350 psl.

turi plačią laisvę. Yra berods dar nuomininkų, bet jie asmeniškai laisvi ir moka, palyginti, nedidelę čyžę.

Indijoje[1] baudžiava tebėra dar ir šiandien; čia ji atsirado vėliau, fiskaliniu būdu, išnuomojant mokesčius. Anglų įstatymdavybė Indijoj, kaip ir Gladstono politika Airijoj, gina seniau visai beteisį valstietį, draudžia atimti iš jo žemę ir savivališkai didinti duoklę, bet esamos santvarkos iš pagrindų nekeičia.

Ir priekiniame Oriente tebėra dar baudžiava, tik, berods, kiek silpnesnės lyties, nes feodalinė kariuomenė yra išnykusi. Persijoje ir kituose kraštuose pagrindiniai pertvarkymai pasilieka popieryje; Turkijoje *Wakuf'o* institucija kliudo ligi šiol žemės valdymo santykius modernizuoti[2].

Japonijoje viduramžiai siekia ligi 1861 mt., kada buvo nuversta bajorijos valdžia ir drauge panaikinta baudžiava[3]. Vietiniai feodalai, *sumarai,* neteko turtų ir ėmėsi verslo; iš jų paskum išėjo japonų kapitalistai.

Viduržemio jūrų kraštuose antikiniais laikais baudžiava buvo panaikinta tik tose vietose, ligi kur betarpiškai siekė didžiųjų miestų, Romos ir Atėnų, galia[4]. Jau ir čia pasirodė miesto buržuazijos ir bajorų dvarininkų interesų priešingumas; jį dar pagilino ta aplinkybė, kad miestelėnai čia buvo kreditoriai, o kaimo žmonės debitoriai. O kai prie visa to prisidėjo dar reikalas įtraukti plačias valstiečių mases į kariuomenę, tai Graikijoje ir susirūpinta duoti laisvos žemės hoplitams. Tokia buvo prasmė vadin. tironų įstatymų, pav. Solono: bajorų riterių gentys buvo verčiamos įstoti į valstiečių bendruomenes. Pagal Kleisthenio įstatymus (apie 500 m.) demokratija reiškė tai, kad kiekvienas atėnietis, noris turėti piliečio teises, privalo būti prisidėjęs prie kurio δημος, t. y. kaimo, lygiai taip, kaip vėliau viduramžinė italų demokratija vertė bajorus įstoti į cechus. Tuo buvo užduotas smūgis bajorijai ir žemės ponams, kurie ligi tol laikėsi nuoša-

---

[1] Plg. aukščiau nurodytą literatūrą.
[2] Žiūr. toliau.
[3] Plg. C. Rathgen, Japans Volkswirtschaft und Staatshaushalt; Leipzig, 1891; J. Ota-Nitobe, Ueber den japanischen Grundbesitz, Berlin 1890;
[4] Plg. literatūrą, nurodytą M. Weberio „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" 3 leid. I, 182 psl. sk.

liai nuo kaimo ir viršum jo. Riteris bajoras beturėjo dabar tokią pat teisę balsuoti ar užimti valdžios vietą, kaip ir kuris valstietis. Sykiu panaikintas visur ir laukų bendrumas.

Tolygūs buvo luomų kovos padariniai žemės valdysenai ir Romoje. Čia laukai išdalyti ketvirtainiais po 200 margų. Kiekvienas sklypas apvestas sužėlusia ežia, kuri draudžiama nuarti; ribos *(limites)* eina vieškeliais, kurie taip pat turi būti išlaikyti susisiekimo reikalu. Žemė labai lengvai perleidžiama iš rankų į rankas.

Ši žemės teisė turėjo būti sukurta vadin. dvylikos tabelių įstatymdavybės metu sąmoningai ir tam tikru atsidėjimu. Ji paisė tik interesų miesto buržuazijos, kuri žiūrėjo į bajorų dvarų žemę lygiai taip, kaip į miesto spekuliantų statybos sklypus, tendencingai naikindama skirtumą tarp kilojamojo turto ir žemės. Tačiau antikinė baudžiava pasiliko visur, kur tik nesiekė didmiesčių teritorija. Kadangi antikinė kultūra (ligi Aleksandro didžiojo Rytuose ir ligi Augusto Vakaruose) buvo pajūrio kultūra, tad vidužemy išsilaikė baudžiava ir vėliau plito iš čia tolyn, ligi pagaliau apėmė vėl visą imperiją ir pirmoje viduramžių pusėje pasidarė viešpataujanti institucija. Tik Italijos prekybinių miestų respublikos, visų pirma Florencija, ėmėsi grąžinti valstiečiams laisvę; joms, berods, rūpėjo čia miestų konsulų, tarėjų, cechinių pirklių ir šiaip laisvų profesijų žmonių interesai, o valstiečius jos paliko beteisius ir tik vėliau sinjorija ėmė vėl remtis valstiečiais prieš miestelėnus. Bet, šiaip ar taip, miestų patricijai davė valstiečiams laisvę, kad patys galėtų supirkinėti dvarų žemę iš bajorų rankų.

Anglijoje įstatymo keliu niekados nebuvo duota valstiečiams laisvė. Formaliai dar ir šiandien tebegalioja čia viduramžių teisė, tik ką prie Karolio II lėniniai ryšiai buvo panaikinti, ir visa lėnininkų žemė tapo visiška jų nuosavybe, *fee simple.* Aiški išimtis buvo padaryta tik vadin. *copyhold* žemei, priklausiusiai seniau baudžiauninkams valstiečiams, kurie neturėjo tai žemei originalių dovanojimo dokumentų, tik nuorašus, įregistruotus pono knygose. Anglijoje pats rinkos susidarymas panaikino baudžiavą savaime, iš vidaus. Užtat čia valstiečiai buvo perdėm ponų ekspropriJuoti:

jie gavo laisvę, bet neteko žemės. Prancūzijoje[1] išsirutuliojimas ėjo kaip tik priešinga linkme. Čia 1789 mt. revoliucija vieną rugpiūčio m. 4 d. naktį nušlavė visą feodalinę sistemą. Bet priimtas tada nutarimas turėjo būti dar interpretuotas. Tą interpretaciją davė konvento įstatymai: jais buvo paskelbta, kad visos valstiečių pareigos ponams turinčios feodalinio pobūdžio ir del to naikinamos be jokio atlyginimo. Be to, valstybė konfiskavo daugybę emigrantų ir bažnyčių dvarų ir išdalino juos valstiečiams ir miestelėnams. O kadangi jau ir prieš feodalinės sistemos panaikinimą čia buvo lygi paveldėjimo teisė ir naturalinis žemės pasidalinimas, tad Prancūzija, priešingai Anglijai, tapo vidutinių ir smulkiųjų valstiečių ūkininkų kraštu. Čia buvo eksproprijuoti ponai ir žemė aproprijuota valstiečiams. Galima tatai buvo del to, kad prancūzų dvarininkai jau senai nebežiūrėjo žemės ūkio, o buvo pasidarę karaliaus rūmų bajorais, užimamčiais karininkų ir valdininkų vietas, kurioms jie turėjo iš dalies net išimtinų teisių. Todel ir nusavinant dvarininkus buvo suardyta ne darbo organizacija, o tik rentininkiškas santykis.

Panašiai, tik ne taip revoliucingai, vienur smarkiau, kitur lėtesniu tempu ėjo išsirutuliojimas ir Pietų bei Vakarų Vokietijoje.

Badene valstiečių išsilaisvinimas prasidėjo jau 1783 metais prie Markgrafo Karolio Fridricho, kuriam didelės įtakos turėjo fiziokratai. Čia daug nusvėrė ta aplinkybė, kad pietinės Vokietijos valstybės po laisvės karų priėmė rašytąsias konstitucijas: konstitucinėje valstybėje buvo neįmanomi tokie santykiai, kurie galėjo būti vadinami asmenine baudžiava. Todel visur buvo panaikintas neribotas lažas, duoklės ir prievolės, kurios turėjo asmeninės baudžiavos pobūdį, — Bavarijoje jau 1808 m. (įrašyta į 1818 m. konstituciją); toliau buvo

---

[1] Plg. H. Doniol, La révoliution française et la féodalité, Paris, 1874; A. Lichtenberger, Le socialisme et la révoliution française, Paris, 1899; Jos. Schoelkens. Erbrecht und Bodenverteilung in Frankreich vor und nach der Revoliution, Neuss, 1910; P. Darmstädter, Ueber die Verteilung des Grundeigentums in Frankreich vor 1789, in: Festgabe K. Th. von Heigel gewidmet. München 1903; M. Kowalewsky, La France économique et sociale à la veille de la révoliution, Paris, 1909. Wolters, žiūr. 74 psl.

duota valstiečiams laisvė kilotis ir, pagaliau, sukurta palanki jiems žemės valdymo teisė. Šitai įvyko beveik visoj pietų ir vakarų Vokietijoj dvidešimtais ir trisdešimtais metais; tik Bavarijoj nusitęsė ligi 1848 metų. 1848 m. visur panaikintos ir paskutinės baudžiaviškos valstiečių pareigų liekanos, padedant valstybinėms kredito institucijoms išpirkti jas pinigais. Bavarijoj, pav., visos asmeninės prievolės panaikintos be jokio atlyginimo, o kitos paverstos išsipirktinomis pinigais; sykiu atpalaiduota visi lėniniai sąryšiai. Tuo būdu pietų ir vakarų Vokietijoje ponai buvo eksproprijuoti ir žemė aproprijuota valstiečiams; vadinas, čia išsirutuliojimas buvo toks pat, kaip ir Prancūzijoje, tik kad lėtesnis ir įstatymiškesnis.

Kitokia eiga buvo R y t u o s e: Austrijoje ir rytinėse Prūsų provincijose, Rusijoje ir Lenkijoje. Jei čia būtų imtasi tokiu smarkumu, kaip Prancūzijoje, tai būtų buvusi sugriauta esamoji darbo santvarka ir sukeltas visiškas chaosas. Gal ir čia buvo galima, kaip Danijoje, sudaryti palankios sąlygos skaldytis dvarams į valstiečių ūkius, tačiau neįmanoma buvo panaikinti iš karto visos feodalinės pareigos. Rytuose dvarų ponai neturėjo nei savo inventoriaus, nei gyvulių; čia nebuvo žemės ūkio proletariato, tik mažažemiai ūkininkai, dirbantieji dvaro žemę savo gyvuliais ir padarais, vadinas, tokia darbo organizacija, kurios iš karto negalima buvo išardyti. Tolesnę kliūtį sudarė ta aplinkybė, kad čia provincijai valdyti nebuvo apmokamų valstybės valdininkų, ir valdžia turėjo remtis bajorais dvarininkais, kurie valdininkų tarnybą ėjo kaip garbės tarnybą; tokia griežta reforma, kokią Prancūzijoje padėjo įvykdyti valstybės valdininkų juristų štabas, buvo tad čia negalima, lygiai kaip ir Anglijoje, kur dvarininkai aristokratai ėjo taikos teisėjų pareigas.

Jei laikyti tikruoju agrarinės įstatymdavybės uždaviniu valstiečių apsaugą ir jų ūkio išlaikymą, tai geriausiai bus pavykęs baudžiavos panaikinimas Austrijoje, bent geriau, nekaip Prūsuose, nes Austrijos valdovai, ypač Karolis VI ir Marija Terezija, geriau nusimanė reikalą, nekaip, sakysim, Fridrichas Didysis (kurio tėvas sakė, kas jis nemokąs net sudaryti nuomos sutarties nei nuomininkui antausių duoti).

Austrijoje[1], išskyrus Tirolį, kur daugumas valstiečių buvo laisvi, vienur valstiečiai ėjo darban kaip tėvoniškieji valdiniai, lažininkai (Erbunternanen), kitur atsimokėdavo baudžiavą duoklėmis (Grundhörigen). Dvarų, naudojančių valstiečius, kaipo darbo jėgą, daugiausia buvo Čekuose, Silezijoj, žemutinėj Austrijoj ir Galicijoj; šiaip visur baudžiauninkai mokėjo nuomos rentą. Vengrijoj šios dvi baudžiavos lytys—nuomininkavimas ir „robotų“ (lažų) ėjimas — pynėsi viena su kita. Didžiausia asmeninė nelaisvė buvo Galicijoj ir Vengrijoj. Valstiečiai skyrėsi į rustikalistus, t. y. tokius, kurie buvo įtraukti į mokesčių sąrašą („katasterį“) ir turėjo mokėti valstybei mokesčius („kontribuciją“), — ir dominikalistus, kurie gyveno dvaro žemėje („Hofland“ arba „Salland“) ir kontribucijos nemokėjo. Rustikalistai iš dalies turėjo geresnes sąlygas; jie, kaip ir dominikalistai, vėl buvo skirstomi į išsipirkusius ir neišsipirkusius. Neišsipirkusiems žemė galėjo būti atimta, o išsipirkusieji valdė ją paveldimai. Nuo 17-tojo šimtmečio pusės į šituos žemės valdymo santykius pradeda skverbtis kapitalistiniai interesai. Tad prie Leopoldo I čia pradeda kištis valstybė, iš pradžios tik fiskaliniu būdu, įvesdama priverstiną katastravimą, kad žinotų, nuo kokios aplamai žemės gali būti imami valstybiniai mokesčiai. Kadangi ši priemonė nieko nepadėjo, tai pereita prie vadin. „robotų patentų“ sistemos (1680 — 1738). Ji buvo tolygi darbininkų apsaugos įstatymdavybei: turėjo būti nustatyta, kiek daugių daugausia darbo gali būti reikalaujama iš kurio valstiečio. Bet ir tai neužkirto ponams kelio išgyvendyti valstiečius, nuvyti juos nuo žemės.

Todel Marija Terezė griebėsi mokesčių rektifikacijos sistemos, kuri turėjo sumažinti valstiečių išgyvendymą, nes vertė poną mokėti valstybei už išgyvendytąjį valstietį jojo mokesčius. Bet ir ši priemonė nedaug tepadėjo. Tada imperatorienė ėmėsi betarpiškai tvarkyti ponų santykius su valstiečiais ir įvedė (1770—1771 m.) urbarijas („inven-

---

[1] Plg. K. Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich - bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, 2 dal. Leipzig, 1894; to paties, Studien zur österr. Agrargeschichte, Leipzig. 1901; Emil Kun, Sozialhistorische Beiträge zur Landarbeiterfrage in Ungarn, Jena, 1903.

torių“ knygas); visos valstiečių pareigos turėjo būti galutinai sunormuotos ir surašytos urbarijose. Sykiu valstiečiams buvo duota teisė išsipirkti ir tuo būdu gauti žemę paveldimai valdyti. Ši priemonė Vengrijoje tuojau nuėjo niekais, o Austrijoje gerokai padėjo.

Tokia priemonė, berods, gynė valstiečius nuo besiskverbiančio agrarinio kapitalizmo, saugojo, kad nemažėtų valstiečių ūkių skaičius, bet esamos žemės valdysenos nejudino: ponams buvo paliekama senoviška jų būklė. Tik Juozapas II pradėjo leisti revoliucinius įstatymus. Jis visų pirma panaikino asmeninę baudžiavą ta prasme, kad valstiečiams buvo duota laisvė kilotis, laisvė pasirinkti verslą, laisvė vesti ar tekėti, ir nebereikėjo priverstinai eiti dvaran bernais. Jis principinai davė valstiečiams nuosavybės teisę turimai žemei ir ryžosi į didelę naujenybę, leisdamas 1789 mt. m o k e s č i ų i r u r b a r i j ų reguliavimo įstatymą. Senoviškajam naturaliniam baudžiavos dvaro ūkiui turėjo būti padarytas galas, visas lažas ir mėzliavos paversta tvirtu piniginiu mokesčiu; ponas taip pat turėjo ateity mokėti valstybei mokesčius pinigais. Šitas mėginimas vienu šuoliu pereiti prie mokestinės valstybės tipo nepavyko. Valstiečiai nepajėgė išrinkti tiek už savo gaminius, kad galėtų sumokėti piniginį mokestį ponui; dvaro ūkis pradėjo smukti, ir bajorai sukėlė tokią audrą, kad imperatorius ant mirties patalo buvo priverstas atšaukti didelę savo reformų dalį. Tik 1848 metais, kilus revoliucijai, visos esminės valstiečių pareigos ponams buvo panaikintos ar be jokio atlyginimo, ar už labai mažą. Be to, valstybė įsteigė kredito institucijas, kurios padėjo valstiečiams tų prievolių likučius išsipirkti. Šitie įstatymai apvainikavo Marijos Terezės ir Juozapo II pastangas.

Prūsuose[1] visados buvo didelis skirtumas tarp domėnų valstiečių ir privatinių valstiečių. D o m ė n ų v a l s t i e č i ų būklę žymiai pagerino jau Fridrichas Didysis. Visų pirmą jis panaikino prievolę bernauti dvare (Gesindezwangsdienst);

---

[1] Plg. G. F. K n a p p. Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens, 2 t. Leipzig, 1897; t o p a t i e s, Die Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit, 2 leid. Leipzig, 1909. G. D e s s m a n, Geschichte der schlesischen Agrarverfassung, 1904.

toliau jis pavedė 1777 mt. valstiečiams žemę paveldimai valdyti. Fridrichas Vilhelmas III 1799 mt. paskelbė principialiai panaikintas naturales valstiečių prievoles; ponai turėjo aiškiai jų išsižadėti, imdami domėnus nuomon. Tuo būdu domėnuose palengva buvo paruošta naujoviška darbo santvarka. Be to, valstiečiams buvo leista išsipirkti žemė nuosavybėn už nedidelius, palyginti, pinigus. Domėnų administracija mielai sutiko tas priemones, nes, viena, išsiperkamieji pinigai ėjo valstybės iždan ir, antra, domėnų valstiečiai, išsipirkusieji žemę nuosavybėn, neteko ir savo teisių valstybiniam dvarui, del to ir administracijai mažiau buvo su jais darbo. Daug sunkiau ėjosi su privatiniais valstiečiais. Fridrichas Didysis norėjo panaikinti asmeninę baudžiavą, bet susidūrė su (formaliai teisingu) atsakymu, kad Prūsuose asmeninės baudžiavos (Leibeigenschaft) nesą, o esanti tik tėvoniškoji pavaldinybė (Erbuntertänigkeit). Karalius neįveikė bajorų ir iš jų kilusių valdininkų. Reikėjo Tilžės ir Jenos katastrofos, kad jie nusileistų. 1807 metais buvo panaikinta tėvoniškoji pavaldinybė. Svarbiausias buvo klausimas, kaip padaryti su žeme, kurią valdė baudžiauninkai valstiečiai. Prūsų valdininkijoje čia buvo dvi pažiūros. Reikėjo pasirinkti vieną iš dviejų: arba žiūrėti, kad iš tam tikro žemės ploto būtų gauta ko daugiau vaisių, — imant pavyzdžiu Anglijos žemės valdyseną, kur tuo metu vestas intensingiausias žemės ūkis, — ir nepaisyti, kad valstiečiai turės išsikraustyti iš kaimo, — tokį kelią siūlė oberprezidentas von Schoen ir jo artimieji, — arba rūpintis, kad išliktų ko daugiausia valstiečių ūkininkų, nesivaikant Anglijos su jos intensyvia kultūra. Po ilgų derybų išėjo 1816 m. reguliuojamasis ediktas. Tai buvo kompromisas tarp valdžios politikos ir valstiečių apsaugos. Pirmiausia buvo paskelbti reguliuotini tie valstiečiai, kurie ėjo lažą su arkliais, o smulkieji, bearkliai, valstiečiai taip ir paliko, nes ponai pareiškė negalį apsieiti be jų rankų darbo. Bet ir stambesnieji buvo reguliuotini tik tuo atveju, jei jie sėdėjo įtrauktoje į katasterį žemėje ir valdė ją nuo 1763 metų. Apribojimas šitais metais — kaip tik septynmečio karo pabaiga — reiškė, kad visai maža dalis valstiečių žemės tegalėjo būti reguliuota. Reguliavimas turėjo įvykti jo pareikalavus. Valstietis gavo nuosavybėn savo dubą, nebėjo lažo ir nebedavė duok-

lių, bet sykiu neteko ir savo teisių dvarui. Jis atsisakė nuo savo teisės gauti iš dvaro pašalpos nelaimėje, pagalbos trobesiams taisytis, paskolos mokesčiams sumokėti; jis nebegavo daugiau naudotis dvaro ganyklomis ir mišku. Bet, svarbiausia, valstietis turėjo atiduoti ponui savo paveldimosios žemės trečią dalį, o nepaveldimosios pusę. Toks reguliavimo būdas buvo ponui labai naudingas. Tiesa, jis turėjo įsigyti savų gyvulių ir padargų, bet jam paliko trobelninkų lažas ir laisvos nuo valstiečių teisių pievos; be to, jis galėjo dabar aplyginti savo žemę, prikergdamas prie jos šalimus valstiečių sklypus, nes sykiu buvo nuimtas draudimas išgyvendyti valstiečius. Smulkieji valstiečiai, ėjusieji pėsčią lažą ir neišsigalintieji pakelti reguliavimo išlaidų, galėjo būti dabar be nieko pavaryti nuo žemės. Silezijoje bajorai buvo ypač galingi ir ten jie išsiderėjo sau dar didesnių privilegijų, o Poznanėje, kur baudžiavos naikinimas lietė dvarininkus lenkus, visi valstiečiai buvo paskelbti reguliuotini.

Tik 1848 metais įstatymų leidėjai Prūsuose padarė paskutinį žingsnį. 1850 m. įstatymas naikina visas valstiečių prievoles ponams. Be padienių dvaro bernų, šiaip visi valstiečiai buvo paskelbti reguliuotini ir visos prievolės bei naštos, kurias nešė valstiečių žemę, neišskiriant nė amžinosios nuomos, amžino činšo ir t. t., galėjo būti išpirktos. Ponai, berods, suspėjo ligi tol smulkiųjų valstiečių sodybas prisisavinti.

Bendrieji to rutuliojimosi padariniai Prūsuose buvo tokie: valstiečių ūkininkų skaičius sumažėjo, lygiai kaip ir jų žemės plotas. Nuo 1850 metų žemės ūkio darbininkai vis labiau virsta proletarais. Čia daugiausia nusvėrė vis kylanti žemės kaina. Dabar dvarui neišsimoka duoti žemės kumečiams, kaip seniau; kūlimas ir malimas iš dalinių panaikinamas ir pradedama mokėti pinigais. Ypač praplitus cukrinių runkelių kultūrai, stambusis žemės ūkis tampa sezonine įmone, kuri gali išsiversti tik su ateiviais darbininkais (vadin. „Sachsengänger"[1]), atvykstančiais pirmiau iš lenkiškųjų Rytų provincijų, paskiau iš Rusų Lenkijos ir Galicijos. Jiems nereikia nei tam tikrų namų statyti, nei žemės duoti;

[1] Plg. K. Kärger, Die Sachsengängerei, Berlin, 1890.

juos galima sugrūsti į kareivines ir laikyti taip, kaip nesutiktų laikomas nė joks vokietis darbininkas. Taip klajoklių darbininkų darbas pradeda vis daugiau atstoti seniau prie žemės prisirišusį valstietį, paskum čiabuvį darbininką, surištą bendrais ekonominiais interesais su ponu.

Rusijoje[1] apie valstiečių išlaisvinimą kalbėjo jau caras Aleksandras I, bet padaryti jis taip pat maža padarė, kaip ir Mikalojus I. Reikėjo pralaimėtojo Krymo karo, kad pagaliau tas klausimas būtų iš vietos išjudintas. Aleksandras II bijojo revoliucijos ir po begalinių tarybų 1861 m. išleido didįjį valstiečių laisvės manifestą. Žemės skyrimas valstiečiams sutvarkytas taip: visa valstybė padalyta į juostas ir kiekvienoje juostoje nustatyta maksimalinis ir minimalinis žemės dalinys („nadiel") vienai „dūšiai"; daliniai įvairavo nuo 3 ligi 7 hektarų. Bet ponas galėjo tokio skyrimo ir išvengti, atidavęs valstiečiui be išpirkimo vieną ketvirtadalį minimalinio dalinio. Šituo būdu dvarininkas, tikrai sakant, sukurdavo proletarinę valstiečio šeimą, kuri be darbo jo dvare negalėjo išgyventi. Šiaip jau valstiečiai gavo žemės tik išsipirktinai. Išperkamoji suma buvo juo didesnė dešimtinei, juo mažesnis valstiečio dalinys; čia įstatymų leidėjai rėmėsi tokiu samprotavimu: mažesnieji daliniai esą geresnėse žemėse ir valstietis juo daugiau išimąs pelno iš dešimtinės, juo mažiau jis turįs žemės. Išsipirkimui palikta pereinamasis laikas: per pirmuosius dvejus metus visi valstiečiai turėjo dar senoviškai mokesčius mokėti ir lažą eiti. Be to, išsipirkti tebuvo galima tik gera valia su dvarininku susitarus. Del šitos priežasties valstiečiai netruko dvarininkams prasiskolinti. Juoba, kad išperkamųjų dalinių kaina buvo gana aukšta, būtent, 16⅔ kartų padaugintas metinis valstiečio činšinis mokestis; tos sumos reikėjo mokėti kas-

---

[1] Plg. W. G. Simkowič, Bauernbefreiung (Russland), enciklopedijoje „Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3 leid. II, 602 psl., ir ten nurodytą literatūrą. [Rusų kalba žiūr.: W. J. Semevskij, Krestjanskij vopros v Rossiji vo 2-oj polovinie XVIII i 1-oj polovinie XIX vieka, t. I i II, I Petrap. 1888; A. Kornilov, Krestjanie v Rossiji i krestjanskij vopros v. XIX v. „Novy encikl. slovar" pod redakc. K. Arsenjeva. Petr. 1915, T. XXIII,; to paties, Krestjanskaja reforma, Petrap. 1905, P. Liaščenko. Krestjanskoje dielo i poreformennaja zemleustroitelnaja politika, t. II, č. l. Petrapilis 1913; Kovanko. Vykupnaja operacija. Kiev. 1914. „Velikaja reforma" t. I-IV. Petr. 1912; Ivaniukov, Padienije kriepostnavo prava v Rossiji, 2 leid. Petr., 1903; N. Oranovskij, Nadielenije zemlioj pomieščičjich krestjan, Moskva, 1913.].

met 6% per 48 metus. Nors išperkamieji mokesčiai du kartu buvo mažinami, bet jie dar tebeliko neišmokėti ištikus 1905—6 m. revoliucijai. Geresnėmis sąlygomis buvo atleisti valstybinių dvarų valstiečiai, gavusieji nuosavybėn visą jų valdomą žemę. Bet valstiečių išlaisvinimas Rusijoj tebuvo vienapusiškas; jie buvo dabar laisvi nuo pono, bet tebeliko pririšti prie bendruomenės, myro baudžiauninkai. Valstietis negalėjo laisvai kilotis, nes myras turėjo teisę visados grąžinti kaiman kiekvieną iš to kaimo kilusį, kur jis bebūtų ir kas jis bebūtų. Šita teisė buvo palikta, nes caro valdžia tokį tariam. agrarinį komunizmą laikė konservatyviniu elementu ir tikriausia carizmui atrama kovoje su liberalizmu.

Vakarų provincijose, ypač Lenkijoje[1], Rusų valdžia baudžiavos panaikinimą vykdė kitaip. Lenkijoje jau Napoleono kodeksas buvo panaikinęs asmeninę baudžiavą, palikdamas betgi valstiečių žemę dvarininkams. Tuo pasinaudoję, dvarininkai pavarė nuo žemės daugybę valstiečių, ligi 1846 metais jiems tai vėl buvo uždrausta. 1864 m. Rusų valdžia pravedė baudžiavos panaikinimą Lenkijoje ponų nenaudai, keršindama jiems už 1863 m. sukilimą ir norėdama patraukti valstiečius savo pusėn. Skiriant valstiečius nuo dvaro, buvo imama domėn tik valstiečių pareiškimai. Todel čia valstiečių išlaisvinimas iš tikrųjų virto formaliu lenkų bajorų nuniokojimu. Ypač daug prisirašė tuo metu valstiečiai miško ir ganyklų servitutų dvaruose.

Baudžiavos santvarkos išardymo padarinys yra šiandieninė žemės valdysena. Vienur valstiečiai atleisti nuo ponų ir nuo žemės (Anglijoje), kitur atleisti nuo ponų

---

[1] A. J. F. C. Graf. Rostworowski, Die Entwicklung der bäuerlichen Verhältnisse im Königreich Polen, Jena, 1886; K. v. Gaszczynsky, Die Entwicklung der bäuerlichen Selbständigkeit im Königreich Polen; München, 1905; [Žr. Kirkor-Kiedroniowa, Wlosciania i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego. 1912, Krakow. Wl. Grabski, Historya towarzystva rolniczego, t. I-II. 1914. Apie baudžiavas ir valstiečius *Lietuvoje:* Užnemunėje (kairiojoj Nemuno pusėje) literatūra ta pati, kaip ir nurodytoji Lenkijai; Aukštaičiuose ir Žemaičiuose (dešinėj Nemuno pusėj) po rusais, be bendrosios rusų literatūros: E. Römer, Beiträge zu Litauens Wirtschaftsgeschichte, München 1897 (ji supopuliarizuota lietuviškai: Baudžiava Lietuvoje. 1900), P. Klimas, Lietuvos žemės valdymo istorija iki lenkmečių. Vilniuje, 1919. *Pabaltėj:* A. Agthe Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, Tübingen, 1909. — A. Tobien, Die Bauernbefreiung in Livland, Tübingen, 1905.].

ir pasiėmė žemę (Prancūzijoje), dar kitur — mišri sistema (likusioje Europoje; čia Rytų santykiai labiau panėši į Anglijos).

Kaip galutinai susidėjo agrariniai santykiai kuriame krašte, tai daug nusvėrė esamoji paveldėjimo teisė. Ryškiausia priešingybė tuo atžvilgiu pasirodė tarp Anglijos ir Prancūzijos. Anglijoje feodalinė paveldėjimo teisė — primogenitūra — tapo visuotinė teisė žemei paveldėti. Visą žemę, ar tai valstiečio ar pono, paveldi čia tik vyriausias sūnus. O Prancūzijoje, jau ir prie *ancien régime,* žemė paprastai buvo lygiomis dalinama; Napoleono kodeksas čia tik padarė tokias dalybas priverstinas. Vokietijoje randame didžiausių skirtumų. Kur ir yra nedalomojo paveldėjimo teisė, tai čia ji neatiduoda visos žemės vyriausiam sūnui, bet paveldėtojas turi išmokėti kitiems įpėdiniams dalis. Nedalomojo paveldėjimo teisė vienur buvo del grynai technikinių priežasčių, — pav. dideliems dvarams arba stambiems Švarcvaldo vienkiemiams, nes čia naturalinės dalybos veik negalimos, — kitur ji atsirado istoriškai iš baudžiavos laikų: ponui rūpėjo turėti pasiturinčių baudžiauninkų, ir del to jis neleido dalyti valstiečių sodybų. Rusijoje ligi 1907 m. Stolipino reformos viešpatavo agrarinis komunizmas: valstietis gaudavo savo žemės dalinį ne iš tėvų, bet iš kaimo bendruomenės.

Moderniniai įstatymai perdėm panaikino feodalinius leno ryšius. Juos iš dalies atstojo fideikomisai. Pirmiausia šį institutą užtinkame Bizantijos imperijoje, pradedant 12-uoju šimtmečiu, kaipo tam tikrą savotišką fundaciją: kad imperatorius negalėtų atimti žemės, ji buvo užrašoma Bažnyčiai ir tuo įgydavo sakralinį pobūdį. Tikslas, kuriam Bažnyčia turi tą žemę naudoti, — pav., išlaikyti tiek ir tiek vienuolių, — buvo aiškiai apibrėžiamas; iš to, kas dar nuo fundacijos iš rentos atliko, devynios dešimtosios turėjo per amžių amžius eiti aukojusiai šeimai. Taip atsirado islame *Wakuf'o* institutas — tariamai fundacija maldyklai ar kitam kuriam dievotam tikslui, o iš tikrųjų tam, kad aukojanti šeima amžinai turėtų rentą iš žemės, kurios sultonas negali apdėti mokesčiais. Arabai atnešė tą fideikomiso institutą į Ispaniją, o iš čia jį perėmė Anglija ir Vokietija. Anglijoje kilo jam pasipriešinimas, bet juristai surado formą, vadin. *entails,* t. y. tokių žemės sklypų, kurie perleidžiami iš vienos kartos į kitą tik tokiomis kontrakte pa-

žymėtomis sąlygomis, kad ta žemė nebus dalinama ir nepateks į svetimųjų rankas, kol neišnyks giminė. Tokiu būdu Anglijoje didesnę žemės dalį suėmė į savo rankas nedaugelis šeimų, o Prūsuose dar nesenai viena šešioliktinė visos žemės buvo fideikomisų suvaržyta. Prancūzijoje tokia pat linkme veikė šeimų sutartys. Iš to ir turime fideikomiso būdu surištą latifundijų valdyseną Anglijoje, Skotijoje ir Airijoje, toliau (prieš 1918 m.) kai kuriose Silezijos ir buvusios Austrų-Vengrų imperijos dalyse, pagaliau mažesniu mastu Vokietijoje, kur šiaipjau nusveria vidutiniškai stambus žemės ūkis.

Nuo to, kaip rutuliojos žemės valdysena ir kaip buvo panaikinta baudžiava, labai daug parėjo ne tik bendrieji žemės santykiai kaime, bet ir viso krašto tolesni politiniai santykiai aplamai. Čia ypač didelės svarbos turėjo klausimas, ar kuriame krašte išsilaikė žemininkai aristokratai, ir kokie jie buvo.

Aristokratas sociologine prasme yra toks žmogus, kurs pagal savo ekonominę būklę gali gyventi politikai, neprivalydamas gyventi iš politikos, vadinas, rentininkas; taigi šis pažymys netinka nei darbininkui, nei įmonininkui, kurį darbas, sau pačiam ir šeimynai išlaikyti, riša prie tam tikros įmonės. Kaimo aplinkumoje tikras aristokratas yra dvarininkas, gyvenąs vien iš žemės rentos. Tokių aristokratų Europoje, berods, turi tik Anglija ir šiek tiek senoji Austrija. Prancūzijoje gi del dvarininkų ekspropriacijos politika sumiestėjo: čia nebe dvarų aristokratija, tik miesto plutokratija neprivalo uždarbiauti ir gali vien politikai atsidėti. Vokietijoje agrariniai santykiai rutuliojosi taip, kad čia tokių žemės rentininkų, galinčių laisvai atsidėti politikai, teliko plonas sluoksnis, daugiausia dar rytinėse Prūsų provincijose, kur valstiečiai buvo plačiausiai eksproprijuoti. Tačiau Prūsų junkerių daugumas nesudaro tokio aristokratinio sluoksnio, kaip anglų lordai. Jie tėra vidutinės kaimo buržuazijos luomas, tebeturįs dar senoviškų feodalinių bruožų, bet šiaip jau įsipynęs į ekonominę visų dienų kovą del rinkos interesų. O kai nuo pereito šimtmečio 70-tųjų metų ėmė kristi javų kainos ir sykiu pakilo gyvenimo reikmenų lygis, junkerių aristokratiškumui ir visai atėjo galas, nes 400—500 margų dvaras nebetesi patiekti poniškai aristokratiškos buities. Iš to aiškėja ir nepaprastai aštri

interesų kova, kurią šis luomas vedė ir tebeveda, lygiai kaip ir jo politinis nusistatymas. Iširus baudžiavos santvarkai ir išnykus paskutinėms laukų bendrumo liekanoms, perdėm įsigyveno individualinė žemės nuosavybė. Tuo tarpu ir visuomenės struktūra šimtmečių eigoje pakitėjo aukščiau nurodyta linkme: namų bendruomenė ėjo vis siauryn, ligi pagaliau individualinės nuosavybės subjektu tapo šeimos tėvas su savo žmona ir vaikais; o tai anksčiau nė techniškai nebūtų buvę galima. Be to, ir pati namų bendruomenė žymiai persiformavo viduje: viena, jos funkcijos teapima dabar dažniausiai tik vartojimo sritį, ir, antra, jon pamažu įvedama sąskaitomybė. Tolydžio stiprėjant paveldėjimo teisei, vis labiau imama skirti ir žmonos nuosavybė nuo vyro nuosavybės. Toks persiformavimas dviem kalbamom linkmėm buvo susijęs ir su pramonės bei prekybos išsirutuliojimu.

ANTRASIS SKYRIUS.

Amatai bei kasyklų pramonė ligi kapitalizmo išsirutuliojimo.

Įvadui į amatų istoriją: H. *Boos*, Gesch. der rheinischen Städtekultur, III, 2, Berl. 1899, psl. 3-376; K. Th. v. *Inama-Sternegg*; Grundriss der germanischen Philologie, III, 2, Strassburg 1902, psl. 23 sk.; W. *Ashley* (plg. 18 psl.); *to paties*: Early history of the english woolen industry, London, 1887; G. *Schmoller* Grundriss der allg. Volkswirtschaftslehre, I t. München, 1913 lig 1919; H. de. B. *Gibbins*, Industrial history of England, 7 leidimas, London, 1912.

§ I. Svarbiausios amatų suskirstymo lytys.

K. *Bücher*, Straipsnis „Gewerbe", iš „Handwörterbuch der Staatswissenschaften; *to paties*: Entstehung der Volkswirtsschaft, I t. (plg. 2 psl. 2 past.).

Technikos prasme amatais vadiname žaliavos apdirbimą; paprastai amatų sąvoka neapima žaliavos gamybos, tad ir kasyklų pramonės, bet čia mes pastarąją priskirsime prie amatų ir tuo būdu „amatais" vadinsime visus tuos ekonominius veiksmus, kurių nelaikome žemės ūkio, prekybos arba transporto veiksmais.

Amatai, kaipo žaliavos apdirbimas, ekonomiškai visur *atsirado pirmiausia šeimos ūkyje savoms reikmenėms tenkinti*. Amatas čia buvo priedinis darbas. Mums jis rūpi tik nuo to laiko, kada pradėta *verstis* amatų *darbu*, ne vien savajam namų ūkiui pasitiekti. Toks darbas gali būti dirbamas svetimam namų ūkiui, dažniausiai baudžiauninkų—pono namų ūkiui; tada šito namų ūkio reikmenės tenkinamos gaminiais, paimtais iš kitų (valstiečių) namų ūkių. Bet toks priedinis amatų darbas gali būti dirbamas ir kaimui. Taip yra indų kaime. Čia amatininkai, dažniausiai mažažemiai, negalį išgyventi iš žemės; juos laiko kaimas, mokėdamas jiems už darbą pinigais arba pyla; jie turi dirbti kiekvienam, kas tik jų amato darbo reikalingas. Tokį darbą vadina „demiurginiu".

Antrasis būdas apdirbinėti žaliavą ne savo šeimos ūkio reikalams yra gamyba pelnui, t. y. profesinis amatas. Profesiniu amatu vadiname tad tokį didesnį ar mažesnį, laisvą ar nelaisvą mokyto amatininko darbą, dirbamą ponui, bendruomenei ar savo sąskaiton, kurs yra specializuotas ar tai profesijomis susiskaidžius, ar techniškai išsispecializavus.

Iš pat pradžių, kaip matome, amatų darbas atsiranda uždarame namų ūkyje savo šeimos reikalams. Ir čia jau randame seniausią specializacijos lytį — griežtą darbo padalinimą tarp vyrų ir moterų. Moteriai pirmiausia tenka dirbti lauko darbai; ji yra seniausias žemdirbys. Bet ji toli gražu nėra taip gerbiama, kaip Tacitas, čia prasimanydamas, sakosi radęs germanuose; senovės Anglijoje suvilioti moteris tiek tereiškė kaip ir kuris daiktas sugadinti: už tai reikėjo apsimokėti pinigais. Moteris buvo lauko darbų vergė; ji turėjo apdirbti žemę, nuvalyti bei sudoroti javus, be to, gaminti verdamus indus ir, pagaliau, aprūpinti šeimą drapanomis: verpti, austi, megzti. Audimui, berods, buvo charakteringų išimčių: Egipte sedėjo prie staklių vyrai (nelaisvieji), — kas ne be reikalo taip krito į akį Herodotui, — ir taip buvo visur, kur staklės buvo sunkiai paaudžiamos arba vyrai demilitarizuoti. Iš kitos pusės, vyro darbas buvo: kariauti, medžioti, žiūrėti gyvulių, dirbti nauges ir kailius ir, pagaliau, gaminti mėsą. Pastarasis darbas ėjo ritualiniu aktu; mėsa senovėje buvo valgoma tik mėsos orgijų metu, į kurias principinai leisdavo tik vyrus: moterims tekdavo, kas nuo vyrų atlikdavo.

Bendrai dirbamą amatų darbą randame atsitiktinai, dažniausia prie trobesių statymo. Čia darbas buvo toks sunkus, kad viena šeima, o juoba vienas vyras, neįstengė jo padirbti, Jį dirbo visu kaimu, vieni kitiems pasitelkdami ir už talką atsimokėdami gėrimo vaišėmis, kaip ligi šiol daroma Lenkuose; labai senais laikais amatų darbas buvo talkomis dirbamas giminės vado reikalams, vėliau laivų statyboje, kurios imdavosi kelios laisvai susitarusios bendruomenės (ta proga ir atsirado jūrų plėšikavimas). Pagaliau būdavo ir taip, kad metalams išdirbti susidėdavo keletas ar keliolika laisvų piliečių (geležies dirbimas berods atsirado gana vėlai; seniau namus statydavo be metalinių vinių, taigi paplokščiais stogais, kaip Alpų namas).

Kaip matyti jau iš talkų išsiplatinimo, seniausieji amatų specialistai nebuvo dar tam tyčia išmokslinti profesiniai amatininkai. Jų sugebėjimas buvo išvedamas veikiau iš maginių momentų; senovėje tikėta, kad žmogus gali išmokti kurio dalyko magijos būdu. Ypač derėjo tas gydytojo profesijai: „žynys“ yra viena seniausių profesijų. Aplamai kiekvienas gerai išprusęs amatininkas laikyta senovėje magu, ypač tikėta, kad kalviu gali tapti tik per magišką charizmą, nes kalvių darbo dalis (geležies suvirinimas) atrodė paslaptinga ir jie patys iš to darė paslaptį. Toliau randasi išmokslintų amatininkų giminės vado ar apskritai didponio stambiajame namų ūkyje; didponiai galėjo gabesnius savo baudžiauninkus pramokyti amatų, jiems ir buvo reikalingas mokytų amatininkų darbas. Pagaliau, mokyti amatininkai galėjo atsirasti ir dirbdami mainams rinkoje. Čia lėmė klausimas: ar tam tikras amatas turi rinką? Kas nupirks pabaigtą dirbinį, perėjusį per įvairių amatininkų rankas? Tai yra tie klausimai, su kuriais surišta cechų kova ir jų iširimas. Išsispecializavęs, išmokslintas amatininkas gali kurį laiką dirbti laisvai atsargai, pardavimui rinkoje. Jis pats, kaip smulkus verslamonininkas, gabena savo dirbinius rinkon. Šį kraštutinį atvejį vadinsime „savaiminiu amatu“. Galimas jis yra tik tada, kai amatininkas turi žaliavos ir įrankių. Žaliavos, o kartais ir darbo įrankių, amatininkai gali pasitiekti ir koperatišku būdu; taip, viduramžių cechuose tam tikra žaliava (geležis, vilna) buvo bendrai perkama ir padalinama, kad būtų išlaikyta cecho narių lygybė. Priešingas kraštutinumas — kada amatininkas dirba svetimam, kaipo samdomas darbininkas; tai esti tada, kai amatininkas neturi nei žaliavos, nei darbo įrankių, kada jis parduoda rinkoje tik savo darbo jėgą, o ne savo darbo vaisių. Vidury tarp tų kraštutinumų yra amatininkas, kurs dirba užsakomas. Jis gali turėti savos žaliavos ir savus darbo įrankius; jei čia jis savo dirbinius parduoda vartotojui (kurs gali būti ir pirklys, imąs iš jo prekes) — tai tokį darbą vadiname „laisva gamyba klientams“. Gali tačiau būti ir taip, kad amatininkui žaliavą ir darbo įrankius, arba vieną kurį tų dviejų dalykų, dažniausiai žaliavą, tiekia užsakytojas, kurs pats yra ir vartotojas; čia sakome esant „klientų samdomąjį amatą“. Pagaliau užsakytoju gali tapti verteiva, kurs užsako tam, kad pats galėtų iš to pelnyti; tada amatininko darbo

jėga išimtinai priklauso verteivai, kurio patiektąjį darbą jis dirba. Tas dažnai atsitinka dėl amatininko prasiskolinimo verteivai arba del to, kad amatininkas faktinai neišgali pasiekti rinkos, kaip, pav., viduramžių eksporto amatuose. Šitą sistemą vadiname „patiektine namų pramone“ („Verlag“). Čia šalia verteivos pirklio, kurs dažniausiai (nors ne visada) patiekia žaliavą, o kai kada ir darbo įrankius, turime samdomąjį „patiektinės namų pramonės darbininką“, kurs negali pats gabenti savo gaminių rinkon, kadangi stokoja reikiamos darbo organizacijos.

Žiūrėdami darbininko santykių su darbo vieta, galime išskirti šiuos atvejus: I. Amato darbas dirbamas savo namuose. Čia darbininkas gali būti „savaiminis amatininkas“, pats nustatąs kainą savo dirbiniams, arba „klientų samdomasis amatininkas“, dirbąs savo namuose vartotojo užsakytąjį darbą, ar, pagaliau, verslamoninko samdininkas, dirbąs savo namuose; 2. Amato darbas dirbamas svetur, ne savo namuose. Tada amatininkas gali būti vartotojo parsikviečiamas į namus, kaip dar šiandien dažnai daroma su siuvėjais ir siuvėjomis; tokie amatininkai seniau keliaudavo iš namų į namus. Arba pats amatas gali būti tokios rūšies, kad jo savuose namuose nepadirbsi, pavyzdž., mūrinimas, baltinimas ir kt.; arba, pagaliau, amatininkas dirba atskiroje nuo savo buto dirbtuvėje, ergasterijoje. Ergasterija ne būtinai jau turi būti fabrikas[1]; tai gali būti prekyvietėje įtaisyta dirbtuvė, kuri paverčiama sykiu ir parduotuve; be to, atskirą dirbtuvę gali išsinuomoti susidėję keli amatininkai, arba ji gali priklausyti ponui, kurs, kaipo verslamoninkas, stato ten dirbti savo vergus, ir dirbinius arba pats parduoda, arba už tam tikrą duoklę palieka juos vergams patiems parsiduoti[2]. Ergasteri-

---

[1] Kaip tai sako Ed. Meyer, Die Sklaverei im Alterum, 35 (Smulkieji raštai, 1909).

[2] Apie antikinį vergų darbą plg. toliau 113 psl.; apie antikinius amatus, ypač apie ergasteriją žiūr.: K. Grünberg, str. „Sklaverei“ iš „Handwörterbuch“ VII, 3. psl. 526 ir sk.; K. Bücher, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Tübingen, 1922, psl. 179 ir sk.; G. Salvioli, Le capitalisme dans le monde antique. Etudes sur l'histoire de l'économie romaine. Paris, 1906; P. Guirand, La main-d'oeuvre industrielle dans l'ancienne Grèce, Paris, 1900; E. Cicotti, Il tramonto della schiavita nel mondo antico, Turin 1899; A. Mauri, I citadini lavoratori dell' Attica nei secoli V. et IV a. C. Milana, 1895.

jos charakterį ryškiausiai vaizduoja naujoviškoji verslamoninko dirbtuvė, kur darbininkas dirba pasamdytas verslamoninko, nustatančio darbo sąlygas ir išmokančio darbininkui užmokesnį.

Apropriacija įmonės pastatų, — t. y. pastovaus kapitalo, kuriuo vadiname darbo patalpas ir darbo priemones, kiek šių neapima jau įrankių sąvoka, — gali taip pat būti tūleriopa. Gal pastatai ir visai nėra reikalingi; tada sakome esant grynąjį amatą, kaip viduramžių cechuose; čia pastatų nebuvimas yra charakteringas, kad, jiems atsiradus, tuojau būna pavojus cechams iširti. Arba pastatai gali būti įtaisyti ir vedami kurios koperatiškos bendrovės (kaimo, miesto, amatininkų bendrovės). Šis atvejis dažnai pasitaiko, ir vėlgi ypatingai viduramžiais, kada cechai patys steigėsi pastatus. Be to užtinkame ir pono pastatų, kuriuos darbininkai gauna naudoti už tam tikrą mokestį, pav., vienuolynas pastatydina valcinį malūną ir parsamdo jį laisviems darbininkams.

Galimas tačiau daiktas, kad ponas, pastatų savininkas, ne persamdo jų laisviems darbininkams, bet leidžia ten dirbti savo vergus arba baudžiavos amatininkus, kurių dirbinius jis pats parduoda. Tatai vadiname oikiniais amatais; tokia dirbsena, pradedant nuo faraonų laikų, eina įvairiais pavidalais per visus viduramžius, čia kunigaikščio. čia baudžiavos pono ar vienuolyno įmonėse. Oikiniuose amatuose namų ūkis nėra atskirtas nuo įmonės ir ši aplamai tėra priedinis verslas; visai kitaip yra kapitalistinėje verslamonėje. Čia darbas dirbamas verslamoninkui priklausančiomis darbo priemonėmis ir del to jis reikalingas tam tikros dirbtuvinės disciplinos. Kapitalisto verslamoninko dirbtuvių pastatai įpajamojami jo sąskaityboje, kaipo nuolatinis kapitalas; tokio kapitalo susikaupimas į vienas rankas ir išardė cechų santvarką.

§ 2. Amatų bei kasyklų pramonės išsirutuliojimo laipsniai.

Išsirutuliojimui pradžią yra davę namų amatai, dirbami saviems smulkiojo ar stambiojo ūkio reikalams[1]. Iš čia tiesus kelias vedė į giminės amatą, kurs buvo galimas del to, jog viena kuri giminė turėjo arba žaliavos, ar tam tikro amato mokslo monopolį[2]. Giminės amatai iš pradžios tebuvo priedinis darbas, pageidaujamas priedas prie pagrindinio uždarbio, bet ilgainiui vis labiau virto pagrindine profesija. Ir vienu ir kitu atveju tatai reiškė, jog namų bendruomenė savo turimais įrankiais ir savo žaliava namie gamina tam tikrus dirbinius ir tiekia juos rinkai; vadinas, namų amatas prakirto uždarame namų ūkyje langelį į rinką. Žaliavos monopolis atsirasdavo iš to, kad tik vienos kurios giminės gyvenamame plote tebūdavo tam tikro akmens, metalo ar kitos kurios medžiagos klodai (dažniausiai druskos, metalų ir molio kasyklos). Jų išdirbėjai galėjo virsti keliaujančiais pirkliais, patys verstis savo dirbinių prekyba, kaip tūlos giminės Brazilijoje, arba rusų „kustarai", kurie vienu metų tarpu dirba žemę, o kitu tarpu verčiasi savo amato dirbiniais. Arba monopolį galėjo sudaryti ypatinga kurio amato darbo kokybė, kada amatininkai žino kokią dirbimo paslaptį ar yra nepaprastai išprusę tą amatą dirbti, ir kiti negali taip lengvai to jų ypatingo sugebėjimo perimti. (Tai dažnai randame ypač dailiųjų vilnos audinių gamyboje). Čia turime ypatingą „savaiminio amato" lytį, kur amatas yra tam tikros žemės savininkų monopolizuotas, paveldimai charizmatiškai pririštas prie tam tikros giminės ir kilties. Gamyba čia interetniškai specializuota. Gaminiais mainoma arba tik su geografiškai šalimais kraštais, artimiausiais kaimynais, kaip Afrikoje, arba eina tolesnis išsirutuliojimas. Jam gali būti du keliai. Vienas kelias veda į kastų susidarymą, kaip

---

[1] Plg. K. Bücher, Arbeit und Rhythmus, 5 leid. Leipzig 1896; A. Vierkandt, Naturvölker und Kulturvölker, Leipzig, 1900, psl. 120 sek.; H. Schurtz. Urgeschichte der Kultur, Leipzig, 1900, psl. 158 sek.; E. Hahn. Die Entstehung der wirtschaftlichen Arbeit, Heidelberg, 1908; F. Stuhlmann, Handwerk und Industrie in Ostafrika, Hamburg, 1910.

[2] Plg. K. von den Steinen, Unter den Naturvölkern Zentralbrasiliens, Berlin, 1894.

Indijoje[1]. Atskiroms giminėms patekus vieno valdovo valdžion, tų giminių amatai, seniau ėję horizontaliai, vienas greta kito, dabar susikloja vertikaliais klodais, vienas ant kito, ir interetninis darbo pasidalinimas vyksta tarp to paties valdovo valdinių. Senovėje buvęs etninis atskirų giminių svetimumas atsispindi čia kastų santvarkoje, daro ir šiandien dar kastas tiek svetimas, tolimas, kad vienos kastos žmonės negali su kitos kastos žmonėmis valgyti, negali vestis ir tegali priiminėti tik tam tikros rūšies patarnavimus. Kastų santvarka turi ko didžiausios reikšmės visai Indų visuomenės santvarkai, nes jos šaknys yra ritualinės, tad ir religinės. Ji stereotipizavo visus amatus ir padarė negalimus pritaikinti naujus išradimus ir sukurti kapitalistiškai pagrįstą pramonę. Šiokiam ar tokiam techniškam išradimui įvesti būtų reikėję pradėti nuo pat kastų lipynės apačios nauja kasta. Ir jei komunistinis manifestas sako apie proletarą, kad jis laimėti turi visą pasaulį, o prarasti gali tik savo grandinius, tai tas pats galima pasakyti ir apie indą[2], tik ką jis savuosius grandinius tegali nusimesti tik aname pasaulyje, atlikęs šitajame visas savo kastos prievoles ligi pat paskutinosios. Kiekviena indų kasta turi savo tvirtai nusistojusią, tradicinę dirbseną; kas pameta iš tėvų protėvių paveldėtą savosios kastos gamybos būdą, tas ne tik išmetamas iš kastos, tampa *paria*, bet netenka ir savo šansų aname pasaulyje atgimti aukštesnės kastos žmogumi. Del tokių sąvaržų Indų kastų santvarka tapo sociališkai ir ekonomiškai konservatingiausia sistema. Tik anglų įtaka ją ilgainiui kiek išjudino; kapitalizmas ir čia žengia žingsnis po žingsnio priekin.

Antrasis kelias iš interetninių mainų stadijos veda į s p e c i a l i z a c i j ą r i n k o s g a m y b a i. Vietinis, jau nebe etninis, darbo pasidalinimas gali iš pradžios būti d e m i u r g i n i s, — vadinas, dar ne rinkai taikomas: čia kaimas arba dvaro ponas pasamdo amatininką, dažniausiai ateivį, dirbti

[1] Plg. E. S e n a r t, Les castes dans l'Inde. Les faits et le sistème, Paris, 1896; R. F i c k, Die soziale Gliederung im nordöstlichen Indien zu Buddhas Zeit, Kiel, 1897; A. K. C o o m a r a s w a m y, The Indian craftsman, London, 1909; B. H. B a d e n - P o w e l l žiūr. aukščiau 36 psl.; „The Indian Empire", 4 t., Oxford 1908-09 (sistematinis žinynas); M. W e b e r, Ges. Aufsätze zur Religionssoziologie, 11 psl. 1, 99 ir tol.

[2] Plg. M a x W e b e r, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie II, 121.

kaimui ar ūkiui. Tokie buvo Indų kaimo amatininkai[1], o ir Vokietijoje dar ligi 14 šimtmečio dvaro ponui dedama pareiga parūpinti kaimui amatininkų. Tad čia turime lokalinę specializaciją savajam vartojimui; tokių amatininkų vietos paprastai eina paveldimai iš tėvų į vaikus. Lokalinė specializacija yra visai kas kita, negu specializacija rinkai, kadangi čia nėra nė jokių mainų. Be to, ši specializacija dar ne visai išsiritusi iš interetninės specializacijos lukšto, nes amatininkai čia dažniausiai svetimos kilties žmonės.

Kitokia yra amatų santvarka specializuotoje oikinėje pramonėje, didžiajame kunigaikščio ar didponio namų ūkyje, kur atskiri specialistai amatininkai, o kartais ir ištisi amatininkų luomai, dirba tam tikrus amatus privatiniams ar politiniams pono reikalams. Ir čia turime specializaciją be mainų. Antikoje šita dirbsena labai išsiplėtusi: didžiajame namų ūkyje greta *officia* — valdininkų, skiriamų paprastai iš vergų tarpo, — randame ir *artificia.* Jas sudaro taip pat dažniausiai vergai, dirbantieji čia, šitos *familia rustica* tarpe, didelių dvarų savybės reikalams, kaipo įvairių kategorijų amatininkai: kalviai, šaltkalviai, dailidės, staliai, audėjai ypač audėjos moterų name (γυναικεῖον), malikai, kepėjai, virėjai. Bet juos randame ir didžiajame namų ūkyje mieste, pas tokius miesto didponius, kurie turi daug vergų. Yra išsilikęs imperatorienės Livijos, Augusto žmonos, sąrašas amatininkų, kurie turėjo dirbti imperatorienės garderobai ir kitoms asmeninėms reikmenėms; ten randame surašytus siuvėjus, drožėjus, dailides ir daugybę kitokių amatininkų[2]. Panašiai buvo Indų kunigaikščių rūmuose ir Kinuose, o taip pat ir viduramžių baudžiavos dvaruose, tiek pasaulinių dvarininkų, tiek vienuolynų.

Greta šitų amatininkų, tenkinančių asmenines pono reik-

---

[1] Tolygūs buvo ir lenkų „naroczenicy" — nelaisvėliai, kurie gyveno kaimuose aplink karaliaus pilį, dirbdavo įvairius amatų darbus pilies įgulai ir už tai gaudavo žemės. Plg. F. Rachfahl, Die Organisation der Gesamtstaatsverwaltung Schlesiens vor dem Dreissigjährigem Kriege, 26 psl. M. J. Warszawski, Entwicklung der gutsherrlich - bäuerlichen Verhältnisse in Polen und die Bauernfrage in 18 Jahrhundert, Zürich und Leipzig, 1914.

[2] Plgk. Monumentum libertorum et servorum Liviae Augusti, C I L. VI n. 3926 — 4326, prie to H. Willrich, Livia (Leipzig 1911) 72.

menes, yra ir tokių, kurie dirba jo politiniams tikslams. Didelio maštabo pavyzdį rodo faraonų administracija naujoje Egipto imperijoje, išvijus hiksus. Čia randame sistemą valstybinių sandėlių, pripildomų iš valdinių mezliavos, ir sykiu plačią amatų specializaciją įvairiems faraono namų ūkio ir politikos reikalams[1]. Valdininkai apmokami iš tų sandėlių natūra, vadinas, gauna tam tikrą ordinariją, ir jai išduotieji orderiai eina apyvarton, nelyginant dabartiniai valstybės paskolos lakštai.

Jie pagrįsti iš dalies ūkininkų darbu, iš dalies specializuotų oikinių amatininkų darbu. Dideliuose priekinio Orento oikuose pirmiausia atsirado ir išsiplėtojo ir prabangos dirbinių amatai. Egipto ir Mezopotamijos karalių dirbtuvėse jų išmokslinti vergai amatininkai padirbo nuostabius senoviškai orientališko meno šedevrus, ir tuo būdu oikai gavo atlikti nemažą kultūros istorinę misiją. P e r e i t i nuo šitos dirbsenos prie gamybos klientams, prie r e g u l i a r i n ė s g a m y b o s p a r d a v i m u i r i n k o j e, tegalima buvo tik tada, kai atsirado pakankamai piningingų pirkėjų, kai mainų ūkis buvo jau bent kiek išsiplėtęs. Ir čia, beaugant amatams iš oiko gemalo, pasirodė tie patys galimumai, kaip ir valstiečio ūkiui besirutuliojant. Kunigaikštis, baudžiavos dvaro ponas, vergų valdovas galėjo arba naudoti išmokslintus amatininkus kaipo darbo jėgą, pats jais gamindamas rinkai, arba imti iš jų rentą. Pirmuoju atveju, t. y. kai ponas pats tampa įmonininku ir naudoja savo žmones (baudžiauninkus, vergus), kaipo darbo jėgą, mes matome, tiek antikoje, tiek viduramžiuos, kad ponui reikia turėti žmogus, kurs rūpintųsi gaminius rinkoje parduoti. Toks yra *negotiator* — pirklys, kunigaikščio ar didponio namų ūkio tarnautojas komisionierius. Ponas gali šituo atveju keleriopai naudoti savo žmones, kaipo darbo jėgą. Jis gali d u o t i j i e m s d a r b ą į n a m u s. Žmonės gyvena savo butuose ir turi padirbti ponui tam tikrą kiekį gaminių. Jie gali dirbti iš savo žaliavos arba gauti ją iš pono. Antikoje (senovėje) šitoji dirbsena labai išsiplėtusi: puodžiai ir audėjos nemaža gaminių rinkai pagamino tuo būdu, dažniausiai vadin. mo-

---

[1] Plg. F. P r e i s i g k e (aukščiau 62 psl. past.) ir W. S p i e g e l b e r g, Demotische Papyri der Strassburger Bibliothek, Strassburg, 1902. Toliau: E d. M e y e r. Geschichte des Altertums, I; A. E r m a n, Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum 1922; H. T h u r n w a l d, Staat und Wertschaft im alten Aegypten, Zeitschrift fur Sozialwissenschaft, IV, 1901.

terų namuose — γυναικεῖον. Viduriniais amžiais šitokiu būdu Silezijoj ir Čekijoj išaugo lininių audinių pramonė. Ponas čia yra, taip tariant, amatininko patiekovas. Arba: ponas galėjo imtis d i r b t u v i n ė s g a m y b o s. Antikoje mes randame stambiuose dvaruose priedines įmones: akmenų ir smėlio kasyklas, plytines; toliau, vadin. *gynaikeion,* kuriame verges suvarydavo verpti ir austi, dar ir Karolingų laikais vadin. **genicium.**

Dirbtuvinė gamyba ypač plačiai buvo išplėtota viduramžių vienuolynų ūkyje; benediktinai, kartgauzeriai ir kt. laikė savo alaus daryklas, malūnus, spirito varyklas ir kitas įmones. Nelaisvą amatininkų darbą naudojo ne tik priedinės įmonės dvaruose, bet ir miesto įmonės. Čia paprastai pirklys, sutraukęs į savo rankas didoką prekybos kapitalą, steigia nelaisvo darbo įmones. Antikoje jas dažnai užtinkame. Taip, pav., Demostenas pasakoja[1], kad jis paveldėjęs po tėvo dvi ergasterijas, būtent, vieną ginklakalių dirbtuvę ir vieną lovų dirbtuvę (lovos buvo tada ne kasdieninio vartojimo, o prabangos dalykas); šis sutapimas paaiškinamas tuo, kad Demosteno tėvas prekiavo dramblio kaulu, kurs buvo vartojamas ir ginklų rankenoms ir lovoms pagražinti, ir, subankrutavus skolininkams, paėmė užstatan abi dirbtuves sykiu su vergais amatininkais. Toliau Lysias mini skydų fabriką su šimtu vergų. Abiem atvejais čia matome gamybą iš vienos pusės tik pačiam viršutiniam visuomenės sluoksniui, iš kitos pusės — karui. Nei vienu, nei antru atveju tai nėra „fabrikas“ modernine prasme, tik ergasterija. Kas ji per viena, ar joje nelaisvas darbas, ar kooperatiškas bendradarbiavimas — tenka kiekvienu atveju atskirai ištirti. Jei ergasterija buvo stambi įmonė, kurioje vergai dirbo rinkai, tai čia iš esmės būta darbo sambūrio, o ne darbo specializacijos ir darbo junginio. Čia daugelis darbininkų dirbo lygiagrečiai, savarankiškai, kas sau vis tą patį gaminį. Jų žiūrėjo vyresnysis, mokąs ponui dvigubą asmens čyžę; jam rūpėjo tik tiek, kad gaminiai būtų maždaug vienodi. Tokiomis sąlygomis negalėjo būti nė kalbos apie tokios rūšies stambiąją įmonę, kaip dabartinis fabrikas; nes ergasterijai, — kuri ne būtinai turėjo priklausyti ponui, nors galėjo

---

[1] Plg. A. S c h ä f e r, Demosthenes und seine Zeit, I, Leipzig, 1856 psl. 252 sk.

ir taip būti, — visų pirma stokojo pastovaus kapitalo; negalima buvo paversti tokios įmonės moderniniu fabriku dar ir del tam tikro vergų darbo ypatumo; žmonių kapitalas ėda išteklių kai tik labiausiai tuo momentu, kada užtrūksta pardavimas, ir tai ėda tikrąja žodžio prasme dar kitaip, ne kaip pastovusis mašinų kapitalas. Vergai buvo medžiaga itin jautri ir rizikinga; vergui mirus, darėsi nuostolis įmonininkui, tuo tarpu kaip šiandien laisvas darbininkas pats turi pakelti savo egzistencijos riziką. Vergai galėjo ir pabėgti, ypatingai karo metu, ir darydavo tą, ypač nesisekant karui; Atėnams pralaimėjus Peloponeso karą, dingo veik visas pramonėn įdėtas vergų kapitalas. Toliau, vergų kainos šuoliais svyravo dėliai karų, kurie antikoje buvo normalė būtis, o taikos metas tik išimtis. Graikų **polis** veda karą be paliovos; daryti nuolatinė taika laikoma neleistinu dalyku; daromos terminuotos taikos sutartys, kaip šiandien prekybos sutartys. Romoje karas taip pat visų dienų reiškinys. Ir vergai buvo pigūs tik per karą, o taikos metu nepaprastai brangūs. Ponas turėjo žiūrėti, kaip geriau panaudotų šitą, gal ir labai brangia kaina įgytą, vergų medžiagą: ar naudoti tik vyrus, laikant juos bendrabučiuose, ar maitinti visą šeimą. Antruoju atveju moterims reikėjo duoti kitokio darbo, kaip vyrams; del to ponas negalėjo savo įmonės specializuoti, o turėjo varyti tame savo oike kelias darbo šakas; jei jis vis delto specializavo, tai kiekvieno vergo mirtis fatališkai kenkė darbui. Reikia dar pridurti, kad vergai dirbo nenoromis, be jokio susiinteresavimo; tik jau visai barbariška disciplina galėjo išspausti iš vergo tiek darbo, kiek šiandien laisvam akordiniam darbininkui tik juokas padirbti. Delto stambios vergų darbo įmonės tėra reta išimtis; perdėm istorijoje jos atsiranda didesniu mastu tik ten, kur ta ar kita amato šaka turi absoliutinį monopolį. Iš Rusijos pavyzdžio matome, kad ir baudžiauninkų darbo fabrikai visiškai pereina nuo monopolio išlaikymo; sulig tuo metu, kai monopolis išnyksta, dingsta ir tie fabrikai, neatsilaikydami prieš laisvų darbininkų konkurenciją[1].

Ergasterija berods dažnai reiškė ir ką kita: ponas ne visados tapdavo verslamoninku, jis dažnai naudojo vergų dar-

---

[1] W. Tugan-Baranowski, Geschichte der russischen Fabrik, Berlin, 1900. [W. Tugan-Baranowski, Russkaja fabrika v prošlom i nastojaščem, 3 leid. 1908.].

bo jėgą tik rentai gauti. Iš pradžių jis leisdavo vergui pasimokyti amato; pramokytas vergas, jei jo neišnuomodavo kitam ponui, galėjo dirbti savarankiškai, ar kur parsisamdyti; pagaliau, galėjo ir visai gauti laisvę savu amatu verstis; šiaip ar taip, ponas visados uždėdavo jam tam tikrą mokestį: čia mes turime ekonomiškai laisvą, asmeniškai nelaisvą darbą. Kartais vergas turėdavo savų, o kartais ponas jam skolindavo lėšų *(peculium)*, kad galėtų verstis prekyba ar kuriuo smulkiu amatu. Šituo būdu antikoje buvo naudojama daugybė vergų. Panašius santykius užtinkame viduramžiuose, lygiai ir Rusijoje, ir visur randame tam tikrą tos rentos pavadinimą: 'αποφορα, *Leibzins, obrok;* iš to galima spręsti, kad tai nebuvo kokie reti, nepaprasti santykiai, o visai normalūs, kasdieniniai.

Tačiau ponui išsimokėjo šitaip naudoti vergai tik ta sąlyga, jei buvo rinka, ir tai ne tolima, o vietos rinka, kurioje vergai galėjo parduoti savo darbo jėgą ar savo dirbinius. Lygindami darbo santvarką antikoje ir viduramžiuos, matome, jog pradžia abejur buvo tokia pat, bet vėliau keliai toli išsiskyrė, ir tai dėl to, kad rinkos struktūra vienur ir kitur buvo griežtai skirtinga. Antikoje vergai liko pono galioje, viduramžiuos jie pasidarė laisvi; čia jau randame platų sluoksnį laisvų amatininkų, kurių antika nežino. Priežastys čia buvo tūleriopos: I. Skirtingos vartojimo reikmenės Okcidente, palyginti su kitais kraštais. Reikia tik įsižiūrėti, kuo tenkinasi tokia japono ar graiko namų apyvoka. Japonas gyvena namuose iš medžio ir popieros; šiaudinė pynė ir medinė atrama galvai, iš kurių susidaro lova, keletas indų ir puodų puodelių — tai ir visi rakandai. Yra išsilikęs varžytynių protokolas iš vieno nuteisto graikų aristokrato, gal būt Alkibiado, bylos: tenka stebėtis, kaip maža mantos jo turėta; daugiausia ten būta meno kūrinių. Viduramžių patricijaus namų rakandai jau daug masyvesni ir materiališkesni. Tą skirtumą sudarė nevienodas klimatas. Italijoj dar šiandien krosnies kūrenimas laikomas nereikalingu daiktu, o antikoje ir lovos buvo tik prabanga: šiaipjau žmonės įsigūždavo į apsiaustą ir miegodavo tiesiog ant žemės; tuo tarpu Žiemių Europoje reikėjo krosnių ir lovų: seniausi žinomi mums cechų raštai kalba apie Koelno

antklodžių audėjų cechą. Negalima pasakyti, kad graikai visai nuogi būtų vaikščioję, dalis jų kūno buvo apdengta; bet jų apdaro vartojimo nesulyginsi su tuo, kas reikalinga vidurinės Europos žmogui. Pagaliau, irgi dėl skirtingo klimato vokiečiai daug daugiau valgė, negu pietiečiai: Dante vienoj vietoj vadina Vokietiją „ėdūnų žeme". Kaip tik radosi galima šias reikmenes patenkinti, Vokiečiuos turėjo, pagal „paskutiniojo naudingumo" dėsnį, daug labiau išsiplėsti amatų gamyba, nekaip antikoje. Šis išsirutuliojimas ėjo nuo 10 ligi 12 šimtmečio. — 2. R i n k o s s k i r t i n g u m a i, p a l y g i n t i s u a n t i k a (Rinkos išsiplėtimas). 10—12 šimtmečio Žiemių Europoje buvo daug daugiau piningingų pirkėjų amatų dirbiniams, nekaip antikos kraštuose. Antikos kultūra buvo pajūrio kultūra. Nė vienas kiek žymesnis miestas nebuvo atokiau nuo pajūrio, kaip vienos dienos kelias. Visas kraštas užu tos siauros pajūrio juostos buvo, berods, įtrauktas į rinkos tinklą, bet tai nebuvo piningingas užukraštis (hinterliandas), nes jis tebesivertė dar naturaliniu ūkiu.

Toliau, antikinė kultūra rėmėsi vergų darbu. Kada ji pasistūmėjo krašto vidun ir pradėjo virsti viduržemio kultūra, vergų įvežimas užtrūko. Todel dvarininkai stengėsi pasidaryti nepriklausomi nuo rinkos ir pasitiekti visa, kas reikia, savomis darbo jėgomis. Šita oiko autarkija, kurią Rodbertus[1] tarė buvus perdėm senovėje, iš tikrųjų tepasireiškė vėlesnėje antikoje ir aukščiausio laipsnio pasiekė Karolingų laikais. Ji tai visų pirma veikė rinkos susiaurėjimą; vėliau čia prisidėjo dar ir fiskalinės priemonės[2]. Šitas procesas reiškė, kad vėlyvoji antika vis labiau grįžo į naturalinį ūkį. Viduramžiais, nuo 10 šimtmečio, rinka vėl pradeda plėstis, nes valstiečiai darosi piningesni. Jų priklausomos būklės sąlygos palengvėjo, pono kontrolė susilpnėjo, kadangi žemės ūkio intensyvumas žymiai pažengė, o ponas, būdamas riteris karys, negalėjo ta pažanga pasinaudoti ir turėjo palikti visą žemės rentos prieauglių valstiečiams. Tik tokiomis sąlygomis ir tegalėjo vėl pakilti amatai. Prasidėjo periodas prekyviečių koncesijų ir miestų įkūrimų, kurie 12 ir 13 šimt. praplinta ir Rytuose. Ekonominiu at-

---

[1] Zur Geschichte der römischen Tributsteuern seit Augustus, I Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, IV (1856), psl. 341.

[2] Plgk. M. W e b e r, Agrargeschichte, Altertum (žiūr. aukščiau 78 psl. I past.).

žvilgiu tai buvo kunigaikščio spekuliacijos: kunigaikščiui rūpėjo turėti imbūvių, išgalinčių mokėti mokesčius, ir del to jis kūrė miestus ir prekyvietes, įkurdindamas ten žmones, kurie pirko - pardavinėjo. Tos spekuliacijos ne visados sekdavosi. Antai, kada vis didėjantis antisemitizmas nuvijo žydus į Rytus ir čia lenkų didikai, pasinaudodami tuo, mėgino kurti miestus, jiems iš to dažniausiai nieko gero neišeidavo. — 3. Vergovės, kaipo darbo santykio nerentabilingumas. Vergovė išsimokėjo tik tada, jei vergai galima buvo pigiai išmaitinti. Žiemiuos tatai nebuvo galima, ir del to čia labiau pravertė naudoti vergas, kaipo rentos mokėtojas.— 4. Ypatingas vergovės santykių palaidumas Žiemiuose. Pabėgusieji vergai Žiemiuose visur galėjo prisiglausti. Tam tikros kriminalinės policijos nebuvo, ponai atkalbinėjo vienas nuo kito imbūvius, ir, kas paspruko, nedaug terizikavo, nes visados galėjo rasti vietą pas kitą poną arba mieste. — 5. Miestų įtaka. Karaliai dažnai duodavo miestams privilegijas, iš kurių atsirado dėsnis: „Miesto oras daro laisvą“. Pagal jį kiekvienas žmogus, iš kur jis beatvyktų ir kurio luomo bebūtų, kartą apsigyvenęs mieste tapdavo miestelėnu. Miesto pilietija iš dalies ir susidarė iš tokių ateivių. Jų tarpe buvo ir bajorų, ir pirklių, ir nelaisvėlių, mokytų amatininkų.

Šitas procesas ėjo juo lengviau, juo valstybės valdžia silpnėjo, ir tuo pat stiprėjo miestų partikuliarizmas; miestai darėsi tiek galingi, kad jie tiesiog perniek laikė ponus dvarininkus. Tiesą sakant, dėsnis: „Miesto oras daro laisvą“ nebuvo savaime visų pripažįstamas. Iš vienos pusės karaliai turėjo prižadėti didikams, kad miestams nebūsią leidžiama daugiau privilegijų įsigyti, iš kitos pusės karaliams reikėjo pinigų, ir tas vertė juos teikti miestams vis didesnių privilegijų. Čia ėjo kova del galios, ir ilgainiui paaiškėjo, kad politinė kunigaikščių galia, kuriai rūpėjo palaikyti miestai, buvo stipresnė už ekonominę ponų galią, suinteresuotą nepaleisti iš dvarų baudžiauninkų, mokančių ponui čyžę.

Amatininkai, įsikūrusieji miestuose tų privilegijų dėka, buvo įvairios kilmės; ir teisinė jų būtis buvo labai įvairi. Retas kuris tebuvo pilnateisis pilietis, turįs savo žemės, neapkrautos prievolėmis; iš dalies tai buvo asmeniniai čyžininkai, moką

čyžę ar tai miesto ponui, ar dvarininkui. Trečią kategoriją sudarė vadin. „muntmanai“: jie buvo asmeniškai laisvi, tik globojami pilnateisio piliečio, kurs už tam tikrus patarnavimus gynė juos ir atstovavo jiems teisme.

Be to ir mieste buvo baudžiaviškų ūkių, kurie laikė savus amatininkus ir turėjo savišką amatų tvarką. Tačiau nereikia manyti, kad laisvų miesto amatininkų darbo santvarka išėjo iš amatų santvarkos baudžiavos dvare[1]. Miesto amatininkai paprastai priklausė kas savo asmens pono, be to, viršum jų dar buvo miesto ponas ar žemės ponas. Todel įvesti tam tikrą amatų santvarką galėjo tik pats miestas; pasitaikydavo net, kai miesto ponas, nenorėdamas, kad jo paties baudžiauninkai patektų į laisvą miesto amatininkų luomą, neduodavo jiems naudotis tomis teisėmis, kurias buvo miestui suteikęs.

Laisvieji amatininkai neturi pastovaus kapitalo. Jie teturi savo įrankius; jiems trūksta kapitalistinės sąskaitybos. Jie čia beveik visados samdomieji amatininkai, parduodą savo darbo jėgą, ne savo dirbinį. Ar jie taip ir liko samdomaisiais amatininkais, ar pasidarė savaiminiais — tai parėjo nuo rinkos būklės.

Samdomasis amatas išsiliko visur tas, kur dirbta didžturčių sluoksniams, savaiminis — gamyboje plačioms masėms. Masė perka atskiras gatavas prekes; todel tik išaugus plačių masių perkamajai galiai susidarė pagrindas savaiminiam amatui, kaip vėliau ir kapitalizmui. Berods, negalima visai aiškiai išskirti samdomojo ir savaiminio amato, jie daug kur yra susipynę. Bet, aplamai imant, ankstyvuose viduramžiuose, kaip ir antikoje, Indijoj ir Kinuose, kaip ir Vokietijoje, amatininkų darbas buvo samdomasis. Jie galėjo dirbti arba pas užsakytoją arba namie; tai parėjo visų pirma nuo medžiagos brangumo. Aukso, sidabro, šilko, brangių audinių neduodama amatininkui į namus, jis parsikviečiamas pas save, kad ko nenuvogtų, nenusuktų. Todel užsakytojo namuose amatininkai dirba daugiausia pas viršutinius sluogsnius. Antra vertus, savo namuose turėjo dirbti tie amatininkai, kurių įrankiai arba labai brangūs, arba sunkiai transportuojami, kaip: kepėjai, audėjai, šaltkalviai, malikai; čia jau randama pastovaus kapitalo pradžią.

---

[1] Žiūr. toliau 125 psl.

Amato darbas galėjo būti ir nei visai savaiminis, nei visai samdomasis, o mišrus, žiūrint, kurion pusėn nusveria tradicija ar atsitiktinumas. Bet terminologijoje visur daugiausia randame minint užmokestį už samdomąjį darbą: εκδοτης, μισθος *merces.* Visi šitie pavadinimai kalba apie darbo mokestį, ne apie kainą. Ir Dioklecijono edikte tvirtos taksos nustatomos darbo mokesčiui, ne kainoms.

§ 3. Cechų amatai.

Th. Reil, Beiträge zur Kenntnis des Gewerbes im hellenistischen Aegypten, Leipzig. 1913; M. Chwostov, Sketches on the organisation of industry and trade in Greck and Roman Egypt, Kasan, 1914; U. Wilcken, Griechische Ostraka, I t. Leipzig, 1899; E. Rodocanachi, Les corporations ouvrières à Rome, 2 t. Paris, 1894; I. P. Waltzing, Etudes historiques sur les corporations professionelles chez les Romains, Brüssel, 1895/1900; A. Doren, Studien aus der Florentiner Wirtschaftsgeschichte, I t. Stuttgart, 1901; G. von Schönberg, Zur wirtschaftlichen Bedeutung des deutschen Zunftgewerbes im Mittelalter, Jahrbücher fur Nationalökonomie und Statistik IX (1868); K. Bücher, Die Bevölkerung von Frankfurt a. M. im 14 Jahrhundert, I t. Tübingen, 1886; K. Th. von Inama-Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, 3 dal. Leipzig, 1901; G. Brodnitz, Englische Wirtschaftsgeschichte, I t. Jena, 1918.

Cechas yra amatininkų susivienijimas pagal profesinio darbo rūšį. Jis funkcijonuoja, siekdamas dviejų dalykų: reguliuoti darbą viduje ir monopolizuoti jį išorinai. Jis to pasiekia, versdamas prisidėti prie cecho kiekvieną, kas tik toje vietoje tokį amatą dirba.

Cechų, kaipo nelaisvų organizacijų, būta vėlyvoje antikoje, Egipte, Indijoje ir Kinuose; tai leturginiai cechai. Jie atsiranda iš to, kad tam tikros amatų grupės buvo verčiamos tenkinti (ar tai kunigaikščio ar bendruomenės) politines reikmenes, ir tam tikslui amatai buvo padalyti į profesijas. Spėta, kad ir Indų kastos atsirado iš tokių cechų. Bet iš tikrųjų jos išaugo iš interetninių santykių; tik ką čia esamos kastos buvo panaudotos tuo būdu, kad valstybė, vesdama natūralinį finansų ūkį, savam vartojimui ir iš amatų ėmė duoklę natūra.

Ankstyvoje antikoje leturginiai cechai buvo ypač tuose miestuose, kurie turėjo reikšmės karui. Romos respublikos kariuomenėje greta raitelių centurijų yra *centuria fabrum,* t. y. karo ūkio amatininkai. Vėlesnioji Romos valstybė, norėdama

palaikyti gerą gyventojų nuotaiką, turėjo rūpintis privežti javų. Tam reikalui buvo sudaryta *navicularii* — organizacija, kuriai uždėta pareiga statyti laivai. Paskutiniais imperijos šimtmečiais, del fiskalinių sumetimų, beveik visas ūkis buvo leturgiškai organizuotas.

Pasitaiko ir ritualinių cechų. Ne visos indų kastos yra cechai, bet daugelis jų — ritualiniai cechai. Kur buvo kastos, ten be jų nebuvo ir neprivalėjo būti kitokių cechų. Nes kastų esmė ta ir yra, kad šioks ar kitoks darbas skiriamas tik tam tikrai kastai.

Trečioji cecho rūšis — tai laisvas susivienijimas. Jis charakteringas viduramžiams. Jo pradžia siekia, gal būt, vėlyvąją antiką; bent jau romanizuotame vėlyvajame helenizme randame užuomazgą tokių junginių, turinčių cechų pobūdį. Keliaujantis amatininkas (vok. vadin. „Handwerksbursche") atsiranda pirmaisiais krikščionybės laikais. Be jo ir krikščionybė nebūtų gavusi išsiplėsti; iš pat pradžios tai tiesiog buvo keliaujančių amatininkų tikyba. Apaštalas Povilas, pats būdamas toks keliaujantis amatininkas, savo žodžiais: „Kas nedirba, tegul ir nevalgo" — išreiškė specifinę amatininkų etiką.

Antikoje tačiau terandame šį tą panašu į laisvų cechų užuomazgą; šiaip jau antikiniai amatai, kiek galime įžiūrėti, turėjo perdėm charizmatinio giminės amato pobūdį (jei jie nebuvo įterpti į oiką). Cechų idėjos visiškai nežino antikinė demokratija. Ji tiesiog priešingybė cechų demokratijai: prie erechtejono stulpų dirba greta ir Atėnų pilietis, ir laisvas metekas, ir vergas amatininkas. Priežastys iš dalies politinės, daugiausia ekonominės; be to, vergai ir laisvieji negali dalyvauti to paties kulto šventime. Toliau, cechų nėra ten, kur viešpatauja kastų santvarka, nes ten jie nereikalingi; menka jų reikšmė ir ten, kur tebėra giminės ūkis, kaip Kinuose. Čia kiekvienas miesto amatininkas vistiek priklauso savo kaimo; o Pekino (ar kito kurio miesto) piliečio teisės nėra, del to negali rastis ir cechai, įaugusieji į miestų esmę.

Cechų betgi randame Islame; čia būta net ir cechų revoliucijų, nors ir labai retai, kaip štai Bucharoje.

Okcidentalinių viduramžių cechų dvasia bene tiksliausiai bus charakterizuota tokiu posakiu: cechų politika yra

maisto politika. Kadangi, palyginti su žmonių skaičiumi, maistas vis mažėja ir del to konkurencija darosi vis smarkesnė, cechai visų pirma rūpinasi reguliuoti amatų darbą taip, kad cechų nariai galėtų be vargo gyventi. Kiekvienam cecho nariui turi būti laiduotas jo tradicinis maistas; ta „tradicinio maisto" sąvoka primena dabarties „living-wages" (gyvenimo uždarbį).

Kokiomis priemonėmis stengėsi cechai to tikslo pasiekti? Cechų vidaus politika visomis galimomis priemonėmis rūpinosi išlaikyti šansų lygybę visiems cecho nariams, panašiai, kaip tas daryta kaime, perdalinėjant valstiečiams laukus. Tos lygybės siekiant, reikėjo neleisti stambesniam kapitalui susikaupti vienose rankose, ypač vieno kurio meistro, reikėjo žiūrėti, kad vienas kuris meistras nepasidarytų daug turtingesnis už kitus. Tam reikalui cechas reguliavo darbo procesą: nė vienas meistras negalėjo dirbti kitaip, kaip buvo tradicijų nustatyta; cechas kontroliuoja prekės kokybę; kontroliuoja ir tvarko priimtinų mokinių ir darbininkų skaičių; reguliuoja žaliavos įpirkimą, pirkdamas, kiek gali, bendrai visiems; žaliavą perka kartais ir miestas ir išdalina atskiriems meistrams. Kada pereita prie savaiminių amatų, ir amatininkas, tapęs mažu kapitalistėliu, turėjo pakankamai lėšų, kad galėtų pats žaliavos nusipirkti, cechai (nuo 14 šimtm.) reikalauja turto liudymo. Beturčiai gali dirbti kitų samdomi. Atsiradus perdaug amatininkų, palyginti su uždarbio šansais, cechas uždaromas ir meistrų skaičius aprėžiamas (šis kraštutinumas tik kur-ne-kur tepasitaiko). Pagaliau cechas reguliuoja santykius tarp atskirų amatininkų. Cechas žiūrėjo, kad nepadirbtas gaminys eitų kiek galint ilgesnį kelią viename ūkyje, ir kad atskiras darbininkas kiek galint ilgiau turėtų dirbinį savo rankose. Todel ir darbo pasidalinimas čia turėjo būti ne technikinė specializacija, o tik išilginis suskaldymas pagal dirbinių rūšis. Taip, pav., ápdaro amatuose darbo pasidalinimas nėjo tuo būdu, kad visas gamybos procesas, nuo pluošto ligi gatavo drabužio, būtų skersai skeliamas pagal atskirus amatus — verpėjų, audėjų, dažytojų, siuvėjų ir t. t., — atvirkščiai, cechai kiek galėdami stengėsi, kad specializacija eitų pagal gatavo dirbinio rūšį, t. y. kad vienas amatininkas dirbtų tik kelnes, kitas tik švarkus ir t. t. Todel vidurmažių cechų sąrašuose ir randame du šimtu įvairių cechų ten, kur, mūsų

manymu, technikinio reikalo žiūrint, ganėtų dviejų, trijų dešimčių. Ne be pagrindo bijota, kad, skeliant gamybos procesą skersai, paskutinis amatininkas, stovįs arčiausiai rinkos, pavers kitus savo samdininkais, ekonomiškai juos pasijungs.

Tiek darė cechai maisto politikos reikalu; bet jie rūpinosi taip pat ir laiduoti visiems savo nariams šansų lygybę. Tam tikslui turėjo būti suvaržyta laisvoji konkurencija. Todel cechai reguliavo: 1. Amato techniką, nustatydami skaičių darbininkų ir ypač mokinių, kuriuos gali laikyti kiekvienas narys, tuo atveju, būtent, kada mokinių vardu pradėta imti darban labai pigūs darbininkai, cechas nuskirdavo vienam meistrui nedaugiau kaip vieną, du mokiniu; 2. žaliavos rūšį; ypač tokiuose amatuose, kuriuose buvo lydomi metalai (pavyzdž. varpų liejikų), cechas griežtai kontroliavo lydinio sudėtį, kad būtų išlaikyta aukšta kokybė ir išvengta nelojalės konkurencijos; 3. technikinį darbo procesą, pavzdž. alaus raugimą, odos dirbimą, dažymą ir t. t.; 4. cechas kontroliavo ir vartojamųjų įrankių rūšį; atskiri cechai paprastai savinosi monopolį tam tikrų įrankių, kuriuos tik tas vienas cechas tegalėjo vartoti; ta įrankių rūšis būdavo tradicijų nustatyta; 5. prekių kokybę, prieš patiekiant jas rinkai.

Be to, cechai reguliavo ir įmonės ekonomiką: 1. neleido susikaupti vienose rankose didesniems kapitalams, kad cecho viduje neatsirastų verslamoninkas, kuris prašoktų kitus meistrus ir pavergtų juos ekonomiškai; tam tikslui buvo draudžiama susidėti su prašalaičiu, nepriklausančiu ceche, tik tokie draudimai retai buvo įvykdomi; 2. cechas draudė priimtiesiems meistrams dirbti kitų meistrų duodamą darbą, kad šie ilgainiui nepaverstų anų savo gizeliais; taip pat draudė imti ir pirklio tiekiamą darbą, nes tai turėjo atvesti į „patiektinę namų pramonę“. Cecho amatininkas, jei jis dirbo samdomąjį darbą, turėjo imti jį tiesiog iš klientų ir jiems atiduoti savo dirbinius; savarankiškam amatininkui buvo idealas pačiam siūlyti savo dirbinius rinkoje. 3. Cechai kontroliavo ir žaliavos pirkimo šansus; jie draudė perpirkimą, t. y. nė vienas cecho narys neturėjo teisės perpirkti medžiagos, kad paskui ją kitiems pardavinėtų. Bet dažnai būdavo perleidimo teisė: kiekvienas cecho dalyvis, netekęs medžiagos, galėjo reikalauti, kad draugas perleistų jam savo kaina. 4. Cechai

trukdė taip pat ir perpardavimą; kiekvienas narys turėjo pats parduoti rinkoje, kur, be to, buvo draudžiama siūlyti pigiau, negu kiti nariai pardavinėja, ir pavilioti klientus; tuo būdu deryboms kelias buvo užkirstas. 5. Cechai draudė pardavinėti svetumus dirbinius; jei kuris amatininkas tuo nusikalto, jis buvo laikomas pirkliu ir iš cecho išmetamas. 6. Pagaliau, cechai reguliavo ir kainas, nustatinėjo taksas, vis žiūrėdami, kad nariams būtų garantuotas „tradicinis maistas".

Išorinė cechų politika yra aiškiai monopolinė politika: 1. Cechas siekia ir išgauna, kad jam daugeliu atvejų pavedamos amatų policijos funkcijos, ir jis sudaro amatų teismą: antraip jis negali vykdyti technikinės kontrolės ir išlaikyti narių lygybės. 2. Jis siekia ir išgauna privalomą priklausymą cechui, nors įvykdyti tai ne visada gali. 3. Daugeliu atvejų cechai išgavo ir teritorialinį monopolį: tam tikroje teritorijoje, kurią apima amatinė cecho valdžia, neleidžiama nė joks kitas necechinis amatas. Tokio monopolio cechai siekė visur, bet gavo jį visiškai tik Vokietijoje, iš dalies Prancūzijoje ir Italijoje, o Anglijoje nieko nepasiekė. Šia priemonė cechai gynėsi nuo keliaujančių amatininkų, kuriuos beveik visai išnaikino, ir nuo kaimo amatininkų; kada cechai turėjo amatus savo rankose mieste, pirmas dalykas jiems buvo — panaikinti kaimo konkurenciją. 4. Pereinant vieno cecho dirbiniams į kito cecho rankas, buvo nustatomos kainų taksos; kainos cecho viduje buvo minimalinės, išorėn—monopolinės. 5. Kad cechas galėtų įvykdyti savo priemones, darbo diferencijacija turėjo būti išilginis skėlimas, o ne skersinis darbo proceso suskaidymas, t. y. kiekvienas amatininkas, kaip jau minėta, turėjo padirbti tam tikrą dirbinį nuo pradžios ligi galo. Visomis tomis priemonėmis cechai užkirto kelią didelėms įmonėms cechinių amatų viduje susikurti. Bet jie neįstengė užkirsti kelio beįsigalinčiai patiektinės namų pramones sistemai, vadinas, amatininko priklausomybei nuo pirklio. Vėlesniam rutuliojimosi laikotarpy cechai griebėsi ir kai kurių kitų priemonių. Prisireikė jų tada, kada cechinė santvarka jau nebetesėjo duoti maisto vis didėjančiam žmonių skaičiui, kada naujų uždarbio šansų galėjo teikti tik interlokalinis darbo pasidalinimas, kapitalistinė įmonė, rinkos išsiplėtimas. Visų pirma cechai juo toliau juo labiau sunkino

išėjimą į meistrus. Tam buvo įvestas vadin. „meistro dailėdarbis“ („Meisterstück“); tai, palyginti, vėlesnio rutuliojimos padaras, nes tik nuo 15 šimtmečio „meistro dailėdarbis“ reikalauja didelių ekonominių išgalių ir tikrai užkerta kelią į meistrus neturtėliams. Vėliau senieji meistrai, virtusieji savaiminiais amatininkais, reikalavo iš naujo meistro ne tik dailėdarbį padirbti, bet ir įrodyti, kad turi tam tikrą minimalinį kapitalą.

Tada tik pradėta tvarkyti amato mokinių ir gizelių būvis, ypač kontinentalinėje Europoje. Nuskiriamas ir vis ilginamas mokslo laikas; Anglijoje jis truko ligi septynerių metų (kitur penkerius metus, Vokietijoje daugiausia trejus metus). Mokinys, išėjęs mokslą, tampa gizeliu. Ir šis turi išgizeliauti paskirtą laiką. Vokietijoje iš to atsirado keliaujantieji gizeliai. Čia kiekvienas gizelis turėjo kiek laiko dirbti keliaudamas, kol jis įsikurdino kaipo meistras; Prancūzijoje ir Anglijoje šis paprotys nebuvo žinomas. Pagaliau cechas ne retai ėmėsi ir apriboti meistrų skaičių, nustatydamas, kiek jų daugiausia gali būti. Šitos priemonės griebėsi ne tik patys cechai, gindami savo ekonominio monopolio interesus, ją vartojo kartais ir miestas (miesto ponas ar miestų taryba), tada, būtent, kai jie bijojo, kad, atsiradus perdaug meistrų, nebus tinkamai dirbami tie amatai, kurie turėjo didelės reikšmės karui ar gyventojų maitinimui. Apribojus meistrų skaičių, pradėjo reikštis tendencija paveldimai aproprijuoti meistro vietą. Del to visuose viduramžių kraštuose ir buvo išsiplatinusi, nors ir ne perdėm įsigyvenusi, taisyklė, jog meistrų sūnūs, paskiau ir meistrų žentai, turi pirmenybės įstoti į cechą meistrais. Tokiu būdu vėlyviausiais viduramžiais tam tikros amatų šakos įgavo smulkiojo kapitalistinio verslo pobūdį. Iš čia ir atsirado gizelių luomas; atsirado jie, tiesa, ne tik ten, kur meistras tapo savaiminiu amatininku ir privalėjo tam tikro kapitalo žaliavai įsigyti bei įmonei vesti, bet daugiausia ten, kur meistrų skaičius buvo griežtai apribotas.

§ 4. Okcidentalinių cechų atsiradimas.

Stambiajame baudžiavos pono ar kunigaikščio namų ūkyje greta *officia* buvo ir *artificia,* turėjusios tenkinti na-

mų ūkio ir politikos reikmenes[1]. Ar cechai atsirado iš šitų baudžiaviškų organizacijų? Vadinamoji „kiemo teisės teorija" atsako į šį klausimą teigiamai[2]. Jos pažiūra buvo tokia: Įrodyta, kad baudžiavos ponai laikę amatininkus savajam vartojimui ir iš to išaugusi amato organizacija, įtraukta į „kiemo teisę". Ėmus davinėti koncesijas prekyvietėms, prasidėjo pinigų ūkio era. Ponams buvę naudinga turėti savo žemėje prekyvietę, nes jie galėjo imti iš pirklių muitus. Tuo būdu amatininkams baudžiauninkams, dirbusiems ligi tol tik pono darbą, atsiradusi proga dirbti rinkai, kuria jie ir pasinaudoję. Kitas išsirutuliojimo laiptas buvęs miestas. Miestą paprastai įkurdindavęs žemės ponas ar kunigaikštis, gavęs iš karaliaus tą privilegiją. Jis naudodavęs miestą, leisdamas čion dirbti amatininkams, pririštiems prie pono „kiemo teisės" ir imdamas iš jų už tai rentą. Jis ir įvedęs jiems cechinę organizaciją, ar tai siekdamas politinių kariško pobūdžio tikslų, ar žiūrėdamas savojo namų ūkio interesų. Cechai tad buvę iš pat pradžių valdoviška miesto pono organizacija *(magisteria)*. Toliau ėjusi cechų susijungimo epocha. Amatininkai, sujungti į tą valdovišką organizaciją, jungęsi ir daręsi ūkiškai savarankiški, nes, gamindami rinkai, jie prasigyvenę pinigo. Prasidėjusi kova del rinkos ir del autonomijos; amatininkai juo toliau, juo labiau ėmę viršų, ir pagaliau, įsiterpus čia pinigų ūkiui, žemės ponas buvęs eksproprijuotas. — Šita teorija, imant ją visą ištisai, neišlaiko kritikos[3]. Ji išleidžia iš akių, kad miesto ponas, t. y. teismo ponas yra kas kita, negu žemės ponas, ir kad miesto įkūrimas yra šiaip ar taip susijęs su teismo funkcijų perleidimu tam asmeniui, kuriam su-

---

[1] Žiūr. aukščiau 111 psl.

[2] Žymiausi jos reiškėjai: K. W. Nitzsch, Ministerialität und Bürgertum, Leipzig, 1859 ir G. Schmoller, Die Strassburger Tücher -und Weberzunft, Strassburg, 1879—1881; vėlesniais jos gynėjais galima laikyti: R. Eberstadt (Magisterium und Fraternitas, Leipzig, 1897, ir Der Ursprung des Zunftwesens und die älteren Handwerkerverbände des Mittelalters, Leipzig, 1900); P. Sander, Zur Verständigung über das mittelalteriche Zunftprobleme (Schmollers Jahrbuch XXVIII 1904); G. Seeliger, Die soziale und politische Bedeutung der Grundherrschaft im früheren Mittelalter, Leipzig, 1903 ir W. Sombart (žiūr. aukščiau 19 psl.); Plg. čia A. Dopsch, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, II, 394 psl.

[3] Plg. G. V. Below, Territorium und Staat, München und Leipzig, 1900.

teikiama privilegija miestas įkurdinti. Teismo ponas, remdamasis savąja viešateisiškąja valdžia, galėjo apdėti savo jurisdikcinės srities imbūvius lygiai tokiomis pat prievolėmis, kaip ir žemės ponas arba asmens ponas savuosius imbūvius (berods, tik turėdamas atsižvelgti į tai, kad persunki prievolių našta neatbaidytų norinčiųjų jo srityje įsikurdinti). Todel ir pasitaiko dažnai, kad teismo srities imbūviai atlieka teismo ponui tokias prievoles, kurių šiaip jau tik asmens ponas iš savo baudžiauninkų tereikalauja. Pagalviniai ir palaikų mokesčiai ne visada yra tikra asmeninės ponystės žymė. Juos ėmė ir miesto ponas nuo tų savo imbūvių, kuriems jis nebuvo nei asmens ponas, nei žemės ponas. Todel teismo ponas, kurio priklausė amatininkai, ne būtinai turėjo būti jiems ir asmens ponas. Dar mažiau pagrindo turi nuomonė, esą cechui santvarka išėjusi iš „kiemo teisės". Iš tikrųjų mes randame mieste ne vieno, o keleto ponų baudžiauninkus su skirtinga „kiemo teise" ir sykiu matome užuomazgą vieno amato junginio, iš kurio vėliau išaugo cechas. Negalimas daiktas, kad viena šitų „kiemų teisių" būtų sudariusi pagrindą amato sujungimui. Baudžiavos ponai dažnai netgi stengėsi neleisti dėtis į cechus tiems savo imbūviams amatininkams, kurie priklausė prie jų *„artificia"*. Toliau, negalima įrodyti, kad amatininkų junginiai (pav., *fraternitates)*, kurie buvo prieš atsirandant cechams, paskum su jais sutapo. *Fraternitates* buvo tikybiniai junginiai, o cechai pasaulinės kilmės. Teisybė, daugeliu atveju tikybiniai junginiai sudarė užuomazgą pasauliniam, bet čia turime įrodymų, kad cechai iš pat pradžių turėjo pasaulinį pobūdį ir tik vėlyvajame viduramžy, ypač įvedus Dievo kūno procesiją, ėmė reikšti pretenzijų į tikybinį dignitetą. Pagaliau „kiemo teisės" teorija apskritai perdaug aukštai vertina žemės pono galybę. Kur jis nebuvo sykiu ir teismo ponas, ten ir jo galybė buvo, palyginti, nedidelė. Iš tikrųjų baudžiavos santvarkos nuopelnai amatų ir cechų išsirutoliojimui pasireiškė visai kitoj srity, nekaip spėja „kiemo teisės" teorija. Sąryšy su rinkos konkurencija ir technikine antikos tradicija, baudžiavos santvarka padėjo iškilti individualiai išmokslintam amatininkui, atsipalaidavusiam nuo namų ir giminės junginio. Tad

ji čia tenka priskaityti prie tų elementų, kurie visą amatų rutuliojimasį Okcidente nukreipė kitu keliu, negu Oriente, būtent neleido išsiplėtoti giminės ir kilties amatams (kaip Kinuose ir Indijoje). Tai įvyko tuo būdu, kad, besistumiant antikinei kultūrai nuo pajūrio viduržemio linkui, įsikūrė viduržemio miestai, kurie sutraukė jai nebe etniškai, o lokališkai specializuotus amatininkus, dirbančius rinkai, ir tuo išstūmė interetninius mainus. Dvarų oikas priaugino gerai išmokslintų amatininkų; pradėjus jiems dirbti ir pardavimui, baudžiauninkai amatininkai suplaukė į miestą ir ėmė gaminti rinkai. Cechai padėjo šitai tendencijai toliau plėstis ir įsigalėti. Kur cechai nelaimėjo, ar kur jų visai nebuvo, ten išsiliko namų ir giminės amatai, kaip štai Rusijoje.

Į klausimą, ar profesinis amatininkas Okcidente buvo iš seno laisvas ar nelaisvas, negalime duoti bendro atsakymo. Nelaisvas amatininkas minimas, be abejojimo, senesniuose šaltiniuose, nekaip laisvas. Be to, senovės raštuose randame minint tik nedaugelį amato rūšių; Lex Salica kalba tik apie *faber,* kurs čia galėjo reikšti ir kalvį, ir medžio amatininką, ir kitą kurį darbininką. Pietų Europoje laisvi amatininkai minimi jau 6-tame šimtmety. Žiemiuose 8-me; nuo Karolingų laikų jie dažniau pasitaiko.

Cechas gi neabejotinai atsiranda tik miesto dirvoje. Norėdami aiškiai suprasti, kaip jis atsirado, turime atminti, kad viduramžių miesto gyventojų sudėtis buvo labai mišri ir kad privilegijomis naudojosi ne tik laisvos kilmės miestelėnai. Daugumas gyventojų buvo nelaisvi; iš kitos pusės, ėjimas miesto ponui tam tikrų prievolių, panašių į baudžiaviškas, nereiškė dar nelaisvumo. Šiaip ar taip, galima tikrai sakyti, kad didelė miesto amatininkų dalis, gal būt daugumas, kilo iš nelaisvųjų; kad *mercator* — techniškai tas žodis reiškia tą pat, ką ir „pilietis" — galėjo tapti tik tas, kas gamina rinkai, pats, kaipo savaiminis amatininkas, stato savo gaminus rinkai; kad didžiulė amatininkų dauguma buvo „muntmanai", t. y. turėjo per globėją laisvą pilietį („Muntherr"); kad pagaliau amatininkas, kiek ir kol jis buvo nelaisvas, priklausė pono teismo, bet tik tais reikalais, kurie buvo „ kiemo teismo" kompetencijoj, vadinas, tik tiek, kiek jis tebeturėjo baudžiaviškos žemės ir baudžiaviškų prievolių; rinkos reikalais jis priklau-

sė ne pono „kiemo teismo“, o miesto ar posėdininkų („Schultheissen“) teismo ir vėlgi ne del to, kad jis buvo laisvas ar nelaisvas, o del to ir tiek, kiek jis buvo *mercator* ir, kaipo toks, dalyvavo miesto apyvartoj.

Italijoj cechai veikiausiai bus išsilikę iš vėlyvųjų romėniškų laikų[1]. Žiemiuose gi cechai galėjo atsirasti ne kitaip, kaip tik gavę tam tikrų teisių iš teismo pono; nes tik jis tegalėjo suteikti priverstinos galios toms priemonėms, kurios buvo reikalingos cechų gyvenimui tvarkyti. Prieš cechus būta, matyt, įvairių privatinių junginių, tik mes neturime apie juos tikresnių žinių.

Miestų ponai iš pradžios pasiliko sau įvairiausių teisių santykiuose su cechais; reikalaudami iš cechų tam tikrų prievolių, tiek karinio, tiek ekonominio pobūdžio (mokesčių), miesto reikalams, jie visų pirma savinosi teisę skirti cecho pirmininką; policiniai, kariniai, maisto politikos sumetimai dažnai vertė miesto ponus kištis į pagrindinius cechų amato darbo klausimus. Visas šias miesto pono prerogatyvas vėliau prisisavino cechai, ar tai revoliucijos keliu, ar išpirkdami jas iš pono už tam tikrą atlyginimą. Apskritai cechai nuo pat atsiradimo veda kovą. Jie kovoja: visų pirma del teisės patiems skirtis pirmininką ir išsidirbti įstatus, nes kitaip jie negali vykdyti monopolinės savo politikos; toliau, del priverstino dėjimosi į cechus, ką jie nesunkiai pasiekė, nes miesto ponas ir pats buvo tuo suinteresuotas; jie kovojo, norėdami atsikratyti reikalaujamomis iš jų prievolėmis ir lažu (miesto ponui ar miesto tarybai), čyžėmis (asmeninė ir žemės čyžė), policijos baudomis (jau 1099 audėjų kova prieš lažą pasibaigė jų naudai), nuomomis ir t. t.; dažnai ta kova baigdavosi tuo, kad prievoles išpirkdavo už tam tikrą tvirtą sumą, už kurią cechai ėmė solidarinę atsakomybę. Pagaliau cechai kovojo prieš globos sistemą („Muntmannentum“), ypač kratydamiesi globėjo („Muntherr“) atstovavimo teisme; galop jie reikalavo ir politinės lygybės su bajorų giminėmis.

Laimėjus cechams tas kovas, prasideda specifinė cechų maisto politika, siekianti įkūnyti cechų monopolį. Priešininkai

---

[1] Plg. L. Hartmann, Urkunde einer römischen Gärtnergenossenschaft vom Jahre 1080, Freiburg 1892; to paties, Zur Wirtschaftsgeschichte Italiens im frühen Mittelalter, Gotha 1904.

buvo pirmiausia vartotojai. Jie buvo neorganizuoti, kaip ir šiandien ir visados. Bet jiems galėjo atstovauti miestas ar kunigaikštis. Ir vienas ir antras griežtai priešinosi cechų monopoliui. Miestas dažnai pasilikdavo sau teisę geresniam vartotojų aprūpinimui skirti „laisvus meistrus“, nors cechas ir būtų meistrų skaičių aprėžęs. Toliau, miestas plačiai kontroliavo maisto pramonę, steigdamas skerdyklas, mėsines, malūnus, kepyklas ir dažniausiai versdamas cechinius amatininkus naudotis šitomis įstaigomis. Priversti buvo juo lengviau, kad ankstyvesnieji cechai dirbo visai be pastovaus kapitalo. Be to, miestas kovojo su perdideliu cechų įsigalėjimu, nustatydamas maksimalines kainas ir maksimalinį darbo mokestį, tuo tarpu cechai statė minimalines kainas ir minimalinį darbo mokestį. Cechams teko kovoti ir su konkurentais. Jų konkurentai buvo baudžiavos dvarų, ypač vienuolynų, amatininkai kaime, o iš dalies ir mieste. Jei pasauliečiai ponai, atsidėję karo menui, ne tiek rūpinosi amatais, tai vienuolynai, vesdami racionalinį ūkį ir sukrovę nemaža turtų, išsigalėjo pristeigti įvairiausių amatų įstaigų. Ėmę gaminti ir miesto rinkai, jie darė gana aštrią konkurenciją cechams ir susidūrė su griežtu jų pasipriešinimu. Dar ir reformacijos laikais vienuolynų amatininkų konkurencija buvo vienas iš akstinų, pastūmėjusių miestelėnus Liuterio pusėn. Greta to, cechai veda kovą apskritai su visais kaimo amatininkais, laisvais ar nelaisvais, dirbančiais savo ar užsakytojo namuose. Šitoje kovoje paprastai ėjo išvien prieš cechus kaimo amatininkai ir pirkliai. Vis delto kovą laimėjo cechai: namų amatai ir giminės amatai beveik visiškai išnyko.

Trečią kovą cechai veda su darbininkais, ypač su tais, kurie buvo bepasidarą meistrais, kai cechas aprėžė meistrų skaičių ar kitaip kaip apsunkino išėjimą į meistrus. Šiuo atveju cechas draudžia amatininkui dirbti savo, o ne meistro sąskaiton, draudžia gyventi savo atskiram bute (nes tada meistras negali gizelių kontroliuoti ir savo drausmėje laikyti), draudžia gizeliui, ligi neišėjus į meistrus, vesti; šis pastarasis draudimas nesisekė tačiau įvykdyti, nes vistiek atsirado vedusiųjų gizelių luomas.

Toliau cechas kovoja su pirkliais, ypač su smulkiaisiais, kurie aprūpina miesto rinką ir perka savo prekes ten, kur pi-

giau gauna. Mažmeninė prekyba buvo nerizikinga, palyginti su tolimąja urmo prekyba, ir del to davė tikro pelno. Mažmenininkai, kurių tarpe drabužių siuvėjai sudarė tipišką luomą, buvo kaimo amatininkų prieteliai ir miestiškių nprietetliai; cechų kovos su jais tenka priskirti prie aštriausių socialinių kovų, žinomų viduramžiuos.

Šalia kovos su mažmenininkais lygiagrečiai eina savitarpio kovos cecho viduje ir tarp atskirų cechų. Cecho viduje, kada tame pačiame ceche atsirado kapitalingų ir bekapitalių amatininkų: čia kapitalingieji turėjo šansų paversti bekapitalius savo samdiniais, ir šiems teko gintis. Tarp atskirų cechų, kai tame pačiame produkcijos procese atsirado kapitalingų ir bekapitalių cechų. Vokietijoje, Flandruose ir Italijoje šios kovos privedė prie kruvinų cechinių revoliucijų, Prancūzijoje tik vieną kartą sukėlė didelį sambrūzdį, o Anglijoje perėjimas prie kapitalistinės namų pramonės sistemos įvyko beveik be jokių revoliucinių smurto veiksmų; aštriausios jos buvo tose srityse, kur produkcijos proceso skėlimas ėjo ne išilgai, o skerspiūviu. Ypač tekstilinėje pramonėje, kur greta dirbo karšėjai, audėjai, dažytojai, siuvėjai ir t. t.; čia ir kilo klausimas, kuris iš šitų atskirų produkcijos stadijų savininkų privers kitus užleisti jam rinką, atiduoti didžiausią pelną ir virsti jo darbininkais. Labai dažnai šiuo atveju nugalėtojais tapdavo karšėjai, priversdami kitus sutikti su tuo, kad jie supirkdavo žaliavą, patiekdavo ją ir gaminius gabendavo rinkon. Kitais atvejais viršų gavo audėjai, ar karšėjai, Londone, pav., siuvėjai, gavę viršų visoms pirmesnėms produkcijos stadijoms. Del to Anglijoje ir matome ilgainiui sėdint „cechuose“ turtingus ponus, kurie su amatu nebeturi nieko bendra. Dažnai kova pasibaigdavo laikiniu kompromisu, kurs vėliau vis delto atvesdavo į tai, kad viena kuri produkcijos stadija užkariaudavo rinką. Tipiškas toks procesas matyt, pavyzdžiui, Solingene: 1487 metais kalviai, kardų tekintojai ir kardų švytintojai po ilgos kovos padarė sutartį, pagal kurią kiekvienas iš tų trijų cechų turėjo laisvą rinką. Bet pagaliau rinka vis tik pateko kardų tekintojams. Šitose rungtynėse dažniausiai laimėdavo rinką galutinė gamybos proceso stadija, nes iš čion geriausiai galima buvo

pažinti klijentų reikmenės. Paprastai tas atsitikdavo tada, kai vienas kuris galutinis gaminys turėdavo ypatingai geras rinkos sąlygas: karo metu, pavyzdžiui, balnininkai paprastai ekonomiškai pavergdavo odininkus. Arba galėjo laimėti kapitalingiausia gamybos proceso stadija: kas pajėgdavo įsigyti brangesnių darbo įrankių, tam ir pavykdavo priversti kitus jam tarnauti.

§ 5. Cechų iširimas ir patiektinės namų pramonės išsirutuliojimas.

G. Schmoller, Die Strassburger Tucher und Weberzunft, Strassb. 1879; A. Abram, Social England in the 15 century, London; 1909, I—21; 117—130; G. Unwin, Industrial organisation in the 16. and 17. centuries, London 1904; Les métiers et corporations de la ville de Paris, XIII siècle. Le Livre des métiers d'Etienne Boileau publié par R. de Lespinasse et F. Bonnardot, Paris, 1889; E. Martin-Saint-Léon; Histoire des corporations, de métiers, 2 leid. Paris 1909; G. Fagniez, L'économie sociale de la France sous Henri IV, Paris 1897; E. Gothein, Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes, Ibd. Strassburg, 1892; L. Brentano, Die Arbeitergilden der Gegenwart, I Bd., Leipzig, 1871.

Cechų iširimas, pastebimas nuo viduramžių pabaigos, ėjo keliais ruožtais.

1. Cecho viduje randasi amatininkų, kurie iškyla į prekybininkus ir patiekovus. Meistrai, įsisteigusieji įmonių pastatus, perka žaliavą, patiekia darbą kitiems cecho nariams, atliekantiems gamybos procesą, ir parduoda gatavus dirbinius. Tatai priešinga cecho organizacijos prasmei. Ir vis tik šis procesas yra tipiškas Anglijos cechų išsirutuliojime. Ypač Londone ir kituose didmiesčiuose, nežiūrint į atkaklų cechų demokratijos priešinimąsi vadinamiesiems „Oldermen'ams", cechai išvirto į *livery - companies* — prekybininkų cechus, kuriuose tikras narys tebuvo tas, kuris tiekė rinkai, o visi kiti, nusmukusieji į samdinius darbininkus ar namų amatininkus, neteko balso rinkimuose, tad ir nebegalėjo dalyvauti cecho veikimo kontrolėje[1]. Tačiau tik šis perversmas ir tepadarė galimą technikinę pažangą, nes cechų demokratijos

---

[1] Plg. H. Hausser, Ouvriers du temps passé, 2 leid., Paris, 1906, psl. 119 sk.

viešpatavimas reiškė technikinį sustingimą. Vokietijoje cechų rutuliojimos ėjo kiek kitu keliu; čia amatininkas, tapęs patiekovu, išeidavo iš amatininkų cecho ir įstodavo į prekybininkų, siuvėjų ar konstablių (įžymių eksporto ir importo pirklių) cechą.

2. Cecho savitarpio santykiuose vienas cechas iškyla kito sąskaiton. Kaip atskirame cече kai kurie meistrai tapdavo prekybininkais, taip ir ištisi cechai virsdavo prekybininkų cechais, pavergusiais kitus (amatininkų) cechus. Tas buvo galima ten, kur darbo pasidalinimas ėjo skersiniu piūviu. Pavyzdžių randame Anglijoj *(merchant - tailors)* ir kitur. Ypač 14 šimtm. perdėm eina cechų savitarpio kovos del savarankiškumo. Dažnai abu procesai eina pagrečiui: atskiruose cechuose dalis meistrų tampa prekybininkais ir tuo pat metu kai kurie cechai virsta prekybininkais; paprastai šiam procesui simptomatingas cechų susiliejimas. Jį randame Anglijoj ir Prancūzijoje, bet ne Vokietijoj. Jo priešingybė — cechų skilimas, kada atskirų cechų prekybininkai savitarpy susijungia, kaip tai matome ypač 15 ir 16 šimtm.: čia vilnos karšėjų, audėjų, dažytojų ir kt. cechų prekybininkai susijungia ir bendrai reguliuoja visus tuos amatus; tokiu būdu sujungiami visai heterogeniniai produkcijos procesai, dirbami smulkiose įmonėse.

3. Kur žaliava labai brangi ir jos įvežimas reikalauja didoko kapitalo, ten cechai tampa priklausomi nuo importininkų. Italijoj, sakysim, Perugijoj, šį procesą paskatino šilkas[1], žiemiuose — gintaras. Bet tokiu akstinu galėjo būti ir nauja, ligi tol nevartota žaliava. Taip veikė, pav., medvilnė: kai tik ji tapo visuotinio vartojimo objektu, bematant greta cechų, ar iš tų pačių cechų, įsisteigė patiektinės namų pramonės įmonės, kaip štai Vokietijoje, kur šiame procese svarbų vaidmenį suvaidino Fugai.

4. Cechai tampa priklausomi eksportininkų. Tik pat ūkio pradžioje namų ar kilties amatininkas gali pats savo gaminiams rasti pirkėjų. Kai tik amatas pradeda dirbti dau-

---

[1] Plg. R. Graf Broglio d'Ajano, Die venetianische Seidenindustrie und ihre Organisation bis zum Ausgang des Mittelalters, Stuttgard, 1893. H. Sieveking, Die genueser Seidenindustrie im 15. und 16. Jahr. Schmollers Jahr. XXI, 1897.

giausia, ar bent iš didelės dalies, eksportui, tada būtinai prireikia pirklio. Atskiras cecho amatininkas nebesužiūri eksporto reikalų. O pirklys turi ne tik reikiamo kapitalo, bet ir žinių, kur galima kas parduoti, ir slepia tas žinias, kaipo savo verslo paslaptį.

Patiektinės namų pramonės sistema labiausiai įsigalėjo tekstlinėj pramonėj[1], čia jos užuomazgos būta jau ankstyvaisiais viduramžiais. Ji pažino nuo II šimtm. vilnos kovą su linais, lygiai kaip 17 ir 18 šimtm. vilnos kovą su medvilne, nugalėjusia vilną. Karolis Didysis nešiojo tik lininius drabužius, bet vėliau, vis labiau demilitarizuojantis, imta vartoti kaskart daugiau vilnos, juoba, kad žvėrių kailiai pabrango, iškirtus didelius plotus miškų. Vilnoniai dirbiniai tampa svarbiausioji prekė viduramžių prekyvietėse, tiek Prancūzijoje, tiek Anglijoje, tiek Italijoje. Berods vilna buvo dalinai išdirbama kaime, bet paskum ji vis delto sudarė pagrindą viduramžių miestų didybei ir jų ūkio klestėjimui: antai Florencijoj miesto revoliucijose vis pirmauja vilnos darbininkų cechai. Čia anksti randame taip pat ir patiektinės pramonės žymes. Jau 13 šimtmety atskiri vilnos patiekovai dirba pastoviai rinkai Champagnės prekymečiuose. Didelio masto patiektinę namų pramonę randame pirmiausia Flandruose, paskui Anglijoje, kur Flandrų vilnos pramonė išugdė masinę vilnos gamybą, kaip ir aplamai vilna, pradedant nuo žaliavos gamybos ir baigiant gatavais dirbiniais, nulėmė visą Anglų ūkio istorijos eigą. Jau 13 ir 14 šimtm. Anglija eksportuoja nedažytus ir nekonfekcijonuotus pusfabrikačius. Mildažiams ir konfekcininkams reikalaujant, Anglų vilnos pramonė pereina prie gatavų dirbinių gamybos. Įsidėmėtina, kad čia patiektinės namų pramonės sistemą susidarė kaimo audėjai ir miesto pirkliai. Anglų cechai buvo daugiausia prekybininkų cechai ir viduramžių pabaigoje galėjo ryžtis imti darban kaimo amatininkus. Tada konfekcininkas ir mildažys sėdi mieste, audėjas kaime. Pagaliau tų miesto prekybininkų cechų tarpe kilo kova mildažių bei konfekcininkų su eksportininkais. Tad iš vienos pusės patie-

---

[1] Plg. L. Duchesne, L'évolution économique et sociale de l'industrie de la laire en Angleterre, Paris, 1900; H. Pirenne, Geschichte Belgiens, 1—4 t., Gotha, 1899—1913; J. Burnley, The history of wool and wool combing, London, 1889; A. Doren, a. n. v.

kovų kapitalui tenka vesti kova su amatininkų cechais, o iš kitos pusės eksporto kapitalas ir patiekovo kapitalas Anglijos vilnų pramonėje išsiskiria jau karalienės Elzbietos laikais ir 17 šimtm. stoja griežton kovon: tai pirmoji prekybinio kapitalo kova su industriniu kapitalu. Ši padėtis charakteringa visoms stambiosioms Anglų industrijoms ir buvo priežastis, del ko Anglijoje cechai visiškai neturėjo įtakos gamybos išsirutuliojimui.

Tolesnioji dalykų eiga Anglijoje ir Prancūzijoje nukrypo visai kita linkme, negu Vokietijoje, kur santykiai tarp kapitalo ir cechinių amatų buvo visai kitoniški. Anglijoje ir ypač Prancūzijoje perėjimas į patiektinės namų pramonės sistemą buvo visuotinis reiškinys. Atstanga tai sistemai liovėsi savaime, be jokio įsikišimo iš viršaus. Todel Anglijoje nuo 14 šimtm. vieton darbininkų luomo atsiranda smulkių meistrų luomas. O Vokietijoje atsitiko kaip tik priešingai. Anglijoje senoji cechų dvasia išnyko. Jei čia ir matome įvairius cechus susijungant ar susiliejant, tai šito proceso vykdytojai yra prekybininkai, kurie nenori duotis cechų varžomi ir del to patys dedasi į cechus, išstumdami iš jų bekapitalius meistrus. Formališkai imant cechai dar ilgam išsiliko; rinkimų teisė Londono City— kuri buvo ne kas kita, kaip turtingų honoracijų organizacija — buvo viena iš cechų liekanų. Vokietijoje išsirutuliojimas eina priešinga linkme. Čia, mažėjant maistui, palyginti su žmonių skaičiumi, cechai tolydžio uždaromi; prasideda čia ir politiniai momentai. Anglijoje nebuvo to miestų partikuliarizmo, kurs nulėmė visą Vokiečių ūkio istorijos eigą. Vokietijos miestai varė savarankišką cechų politiką, kol tik galėjo, net ir tuomet, kada jie jau buvo įjungti į kunigaikščio teritoriją. Tuo tarpu Anglijoje ir Prancūzijoje miestai gana anksti liovėsi vedę savarankišką ekonominę politiką, nes čia jų autonomija buvo apkarpyta. Anglijos miestai ne labai to ir paisė, nes jie buvo atstovaujami parlamente, ir 14 bei 15 šimtm. (vėliau virto kitaip) miestelėnai atstovai sudarė parlamente daugumą. Besitęsiant šimtamečiam karui su Prancūzija, visą Anglų politiką darė parlamentas, ir susibūrusieji čia interesantai vedė racionalią vieningą amatų politiką. Tačiau 16 šimtm. rūpinamasi nustatyti vieningas darbo mokestis, atėmus šią funkciją iš taikos teisėjų ir pavedus ją vienai centralinei instancijai;

pagaliau, lengvinamos sąlygos įstoti į cechus — tai jau ženklas, kad cechus visiškai laiko saujoje kapitalistiniai prekybininkai, gavusieji čia viršų ir turintieji savo atstovus parlamente. Vokietijoj gi miestai, dar ir prijungti prie kunigaikščio teritorijos, tebevarė savarankišką cechų politiką; kunigaikščiai, žiūrėdami rimties ir tvarkos, berods, kontroliavo cechus, bet naudojo tą savo priežiūros teisę itin atsargiai ir konservatiškai, taikydamies prie senoviškos cechų politikos. Todel sprendžiamuoju laikotarpiu, būtent, 16 ir 17 šimtm., cechai čia išsilaikė; jie galėjo pasidaryti uždari, ir pirmoji beįsigalinčio kapitalizmo banga praūžė pro Vokietiją, užtvenkus Angliją bei Niderlandus ir kiek silpniau Prancūziją. Vokietija čia taip pat eina atsilikusi ankstyvajame kapitalistiniame sąjūdyje viduramžių gale ir naujųjų amžių pradžioje, kaip ir riteriniame sąjūdyje prieš keletą šimtmečių.

Tolesnį charakteringą skirtumą darė nevienodas socialinių santykių įsitempimas. Vokietijoje viduramžių pabaigoje randame gizelių sąjungų, streikų ir revoliucijų[1]. Anglijoje ir Prancūzijoje jų tolydžio vis rečiau pasitaiko, nes ten gizelis tikisi pasieksiąs tariamos savarankiškos smulkaus meistro būklės, kada jis dirba savo namuose tiesiog patiekovui. Vokietijoje to tariamojo savarankiškumo nebuvo, nes čia trūko patiektinės namų pramonės sistemos ir, uždarius cechus, gizeliai žiūrėjo į meistrus, kaip į savo priešus.

Okcidentalinė ankstyvojo kapitalizmo pramonės sistema ne visados ir net ne dažniausiai išaugo iš amatų (rečiausiai taip buvo Vokietijoje, daug dažniau Anglijoje), o labai daugeliu atvejų atsirado š a l i a amatų, įtraukus į darbą kaimiškius amatininkus vieton miestiškių, arba sukūrus naujas stambias pramonės šakas, kada imta vartoti nauja žaliava (ypač medvilnė). Amatai čia spyrėsi prieš patiektinę namų pramonę kol tik galėjo, — Vokietijoje žymiai ilgiau, negu Anglijoje ir Prancūzijoje.

Tipiškos patiektinės namų pramonės stadijos yra šios: 1. Patiekovas turi vien faktinį supirkimo monopolį amatininko dirbiniams. Tas supirkimo monopolis paprastai atsirado del

[1] Plg. G. S c h a n z, Zur Geschichte der deutschen Gesellenverbände, Leipzig, 1877.

amatininko prasiskolinimo: patiekovas, kaipo pirklys, geriau pažįsta klientelę ir priverčia amatininką vien jam savo dirbinius parduoti. Supirkimo monopolis yra tada susijęs su pardavimo monopoliu: tuo atveju patiekovas visiškai monopolizuoja rinką ir jis vienas težino, kur galiausiai prekė turi atsidurti. 2. Patiekovas tiekia žaliavą. Dažniausiai, nors ne visados, jie šiuo atveju turi ir monopolį amatininko dirbiniams. Ši stadija buvo prieita Okcidente perdėm visur, užu Europos tik reta kur. 3. Patiekovas kontroliuoja ir gamybos procesą. Jis tuo rūpinas, nes jam svarbu turėti vienokios rūšies gaminiai. Todel dažnai amatininkas gauna iš patiekovo ne tik žaliavą, bet ir pusfabrikačius, kaip štai 19 šimtm. Vestfalijos drobių audėjai gaudavo metmenis bei ataudus ir turėdavo išausti nurodyto dydžio audeklus. 4. Tokiais atvejais ne retai, nors ir ne taip jau dažnai, patiekovas tiekia ir įrankius; šis būdas gana plačiai praktikuojamas Anglijoje, pradedant nuo 16 šimtm., o kontinente plečiasi tik pamažu. Apskritai jis apima tik tekstilinę pramonę: patiekovai masėmis pasidirbdina staklių ir tiekia jas paskum darbininkams nuomon; tuo būdu patiekovas eksproprijuoja darbininkui visas darbo priemones ir, be to, stengiasi monopolizuoti dar ir jo gaminių pardavimą. 5. Patiekovas imasi kombinuoti įvairius gamybos procesus (šis atsitikimas gana retas, daugiausia pasitaikęs tekstilinėj pramonėj): jis perka žaliavą ir tiekia ją atskiriems darbininkams, ligi pagaliau iš jų rankų išeina gatavas dirbinys. Kada pasiekiama ši stadija, tada amatininkas vėl yra įgijęs sau poną, lygiai kaip jį turėjo oikinis amatininkas, tik dabarnykštis gauna mokestį pinigais ir vieton didžiojo namų ūkio atsiranda stambusis verslamoninkas, kurs gamina rinkai.

Patiektinė namų pramonė galėjo taip ilgai išsilaikyti svarbiausia del to, kad pastovusis kapitalas buvo visai menkas: audykloje viso kapitalo tebuvo staklės, o verpykloje, prieš išrandant mechaninę verpiamąją mašiną, ir dar mažiau. Visas jis yra atskirų darbininkų nuosavybė; jo atskiros dalys čia ne koncentruotos kaip moderniniame fabrike, o decentralizuotos ir del to neturi ypatingos reikšmės.

Nors namų pramonė ir buvo išsiplatinusi po visą pasaulį, bet paskutinioji jos stadija, — toji, būtent, kada patiekovas tie-

kia darbo įrankius ir tvarko atskiras gamybos proceso dalis, — tik labai retai tebuvo prieita kituose ne Okcidento kraštuose. Anglijoje, kiek galima įžiūrėti, neišsiliko jokių patiektinės namų pramonės žymių[1], tuo tarpu kaip Kinuose ir Indijoj jos būta. Bet ir ten, kur ji buvo įsišaknijus, galėjo vis delto išlikti smulkiųjų amato meistrų darbas. Galėjo netgi išsilaikyti ir cechas su gizeliais ir mokiniais; tik čia jo pirmykštis charakteris pasikeitė: arba jis tapo namų pramonės darbininkų cechu (tai dar ne moderniškoji profesinė darbininkų sąjunga, bet jau jos pirmatakas), arba cecho viduje įvyko susiskaidymas į prekybininkus ir darbininkus. Namų pramonę nelaisvomis darbo jėgomis matome buvus visam pasauly, kaipo baudžiavos pono, vienuolyno ar šventyklos namų pramonę. Laisvoji namų pramonė vietomis išaugo iš valstiečių ūkininkų amatų darbo: valstietis pamažėl tampa namų pramonės darbininku, gaminančiu rinkai. Šita linkme ėjo amatų išsirutuliojimas ypač Rusijoj. Valstietis „kustaras" iš pradžios pats gabena ar per tarpininką parduoda rinkon tik tai, kas atlieka nuo jo ūkio: čia mes turime valstiečio namų amatą, kurs neina giminės amatų keliu, o metasi į patiektinę namų pramonę. Visai tokią pat dirbseną randame Oriente ir Azijoje, tik Oriente ją savotiškai pakreipia bazarų sistema: amatininko dirbtuvė čia atskirta nuo jo buto ir pritraukta juo arčiau bendros centralizuotos prekyvietės, kad kiek galint išvengtų pirklio priklausomybės: vadinas, lyg ir viduramžių cechų sistema didesnės potencijos. Greta valstiečio amatininko priklausomybės pirklio patiekovo, randame tokią pat priklausomybę ir miestiečio amatininko. Ypač ryškų pavyzdį matome Kinuose; bet kadangi giminė čia imasi išleisti giminaičių pagamintus dirbinius, todel sąryšis su giminės amatu neleido išsiplėsti patiektinės namų pramonės sistemai. Indijoje kastos kliudo pirkliui absoliučiai pavergti amatininką. Tenai pirklys lig pat pastarųjų laikų negalėjo suimti į savo rankas gamybos priemonių tiek, kaip kitur, kadangi jos buvo kastoje paveldimos. Vis delto primityviškos lyties patiektinė namų pramonė išsiplėtė ir čia. Paskutinė ir tikroji priežastis, delko jos išsirutuliojimas tuose

---

[1] Plg. H. Francotte, L'industrie dans l'ancienne Grèce, 2 t. Briukselis, 1900—1901.

kraštuose, palyginti su Europa, žymiai atsiliko, — tai buvimas ten nelaisvų darbininkų ir maginis Kinų ir Indijos tradicijonalizmas.

6 §. Dirbtuvinė gamyba. Fabrikas ir jo pirmatakai.

E. Levasseur, žiūr. aukščiau 20 psl.; R. W. C. Taylor, Introduction to a History of the Factory System, London, 1886; A. Julin, Les grandes fabriques en Belgiques vers le milien du 18. siècle (Mémoires publié par l'Academie royale de sciences, 63); G. Martin, La grande industrie en France sous le règne de Louis XIV, Paris 1899; to paties, La grande industrie en France sous le règne de Louis XV, Paris, 1900; O. Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der Vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert, Leipzig, 1890; J. E. Thorold - Rogers, Six centures of work and wages; The hystory of English labour, 2 leid., London, 1912; W. Sombart, Der moderne Kapitalizmus, 4 leid., 2 t., 2 pustm., München und Leipzig, 1921; G. F. Steffen, Studien zur Geschichte der englischen Lohnarbeiter, I t., Stuttgart, 1901; A. des Cilleuls, Histoire et régime de la grande industrie en France aux 17. t 18. siècles, Paris, 1898; L. Mosnier, Origines et développement de la grande industrie en France, Paris, 1898; K. Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 — 1860, I t., Leipzig, 1907.

Dirbtuvinę gamybą, skirdami ją nuo naminio amatų darbo, sakome esant tada, kai namų ūkis atskirtas nuo darbo įmonės. Ūkio istorijoje dirbtuvinė gamyba yra buvusi tūleriopų lyčių. Tosios lytys šios:

1. Atskiros smulkios dirbtuvės. Jų buvo iš seno visur ir visados; čia ypač pažymėtina vadin. bazarų sistema, kur buvo sutraukta daugelis tokių dirbtuvėlių, kad būtų lengviau joms bendradarbiauti. 2. Ergasterija. Ir ši taip pat visuotinai išsiplatinus; viduramžiuos ji buvo vadinama *fabrica.* Tas pavadinimas daugprasmis: juo galėjo būti vadinama ir kokia lindynė rūsy, kurią amatininkų sąjunga išsinuomojo dirbtuvei įsitaisyti, ir monopolinio samdomojo amato dirbtuvė baudžiavos dvare. 3. Stambiosios nelaisvo darbo dirbtuvės. Jas dažnai sutinkame visoje ūkio istorijoje; labiausiai išsikerojusios jos bus buvusios bene vėlyvajame Egipte. Čia jos veikiausiai bus atsiradusios milžiniškame faraono oike. Iš to kur-ne-kur išaugo ir samdomojo darbo dirbtuvės; kelios medvilnės dirbtuvės viršutiniame Egipte vėly-

vojo helenizmo laikais bus bene pirmutinės tos rūšies įmonės; bet tikriau čia ką spręsti galėsime tik tada, kai bus ištirti Bizantijos ir Islamo šaltiniai. Galima spėti, kad Kinuose ir Indijoje taip pat būta tokių dirbtuvių; tipiškos jos ir Rusijai, bet čia jomis pamėgdžiota Vakarų Europos fabrikas[1]. — Anksčiau mokslininkai, jų tarpe ir Karolis Marksas, paprastai skyrė fabriką nuo manufaktūros. Manufaktūra vadinta tokia laisvo darbo dirbtuvė, kur darbininkai jau suburti į vieną vienetą ir dirba drausmėje, bet nevartoja dar jokių mechaninių darbo jėgų. Vargiai begu verta daryti šis kazuistinis skyrimas. Tikriau fabriku reikia vadinti laisvo darbo dirbtuvė su pastoviu kapitalu. Čia nesvarbu, kas per vienas tas pastovusis kapitalas: gali tai būti brangokas arklių maniežas ar mechaninė vandens jėga. Svarbu tik, kad verslamoninkas dirba su pastoviu kapitalu, nes tuomet jis būtinai turi vesti kapitalo sąskaitybą. Vadinas, fabrikas šita prasme yra tai kapitalistinė darbo proceso organizacija, t. y. specializuoto ir kombinuoto darbo organizacija vienoje dirbtuvėje, naudojant pastovų kapitalą ir vedant kapitalo sąskaitybą.

Fabrikas šita prasme ekonomiškai gali atsirasti ir egzistuoti tik ta sąlyga, jei yra masinių pirkėjų pastovi rinka, vadinas, jei yra tam tikra rinkos organizacija. Nepastovi rinka verslamoninkui nepakenčiama, nes jam tenka nešti visa konjunktūros rizika; jei jam priklauso, pav., staklės, tai jis turi jas įskaičiuoti, o iš kitos pusės, atsitikus nepalankiai konjunktūrai, negali išmesti į gatvę ir audėjų. Todel rinka, kurią jis skaičiuoja, tur būti ne tik plati, bet ir reliatyviai pastovi. O tam vėlgi turi būti tam tikras nuolatinis kiekis piningingų pirkėjų. Pinigų ūkis turi tad būti jau kiek išsiplėtęs, kad galima būtų tikėtis surast tam tikrą skaičių pirkėjų. Tolesnė sąlyga yra — pigi, palyginti, gamybos technika. To reikalauja pastovusis kapitalas, nes dabar verslamoninkas yra verčiamas tęsti darbą ir nepalankiai konjunktūrai esant, tuo tarpu kai anksčiau, kol jis tik dalino darbą amatininkams į namus, jis galėjo visus konjunktūros

[1] Plg. aukščiau (114 psl. 1 past.) nurodytą Tugan - Baranowki'o knygą.

nuostolius jiems sukrauti, palikdamas (tekstilinėje pramonėje) jų stakles be darbo. O norėdamas rasti pastovią rinką, jis turi gaminti pigiau, negu gamina tradicinė amatininkų ir namų pramonės technika.

Pagaliau, fabrikų atsiradimui yra būtina ir tam tikra socialinė sąlyga: turi būti ganėtinai daug laisvų darbininkų; vergų darbu pagrįstas fabrikas neįmanomas.

Moderninio fabriko darbui reikalingųjų laisvųjų darbininkų buvo tik Okcidente ir tik čia jų buvo pakankamai, todel tik čia ir galėjo atsirasti fabrikų sistema. Tos darbininkų masės klasikiškame paskesnio fabrikinio kapitalizmo krašte, Anglijoje, atsirado, būtent, iš valstiečių, pavarytų nuo žemės. Anglija, savo salinės būklės dėka, neprivalėjo didelės sausumos kariuomenės, o galėjo tenkintis nedidele, bet gerai išmokslinta samdinių armija ir atsitiktinai surenkama kariuomene. Todel Anglija, nors ir anksti tapusi vieninga valstybė ir galėjusi vesti vieningą ūkio politiką, nežino valstiečių apsaugos: čia valstiečių pavaryta nuo žemės daugiau negu kur kitur. Šituo būdu mestos į rinką darbo pajėgos davė galimumo susikurti iš pradžios patiektinei namų pramonei ir smulkiųjų meistrų sistemai, o paskum ir industrinei fabrikų sistemai: valstiečių proletarizacija jau 16. šimtm. sudarė tokią bedarbių minią, kad Anglijai teko susirūpinti neturtėlių globa. Tuo tarpu kaip Anglijoje dirbtuvinė sistema atsirado tarsi savaime, kontinente ją turėjo planingai ugdyti valstybė[1]. Čia nuo 15 šimtm. pabaigos, įvykus visų uždarbio šansų aproprijacijai, pradeda nepakakti maisto, ir beturčių klausimas darosi vis aštresnis. Todel Vokietijoje pirmieji fabrikai atsirado kaipo beturčių ir bedarbių globos įstaigos, į kurias priverstinai grūsdavo darbininkus. Todel čia dirbtuvinės gamybos atsiradimas buvo tik tuometinės ūkio sistemos mitybinių galėjimų funkcija: kada cechai jau nebeišsigalėjo duoti žmonėms pakankamai galimumų pramisti, tada ir teko pereiti prie dirbtuvinės gamybos sistemos.

Fabrikų sistemos pirmatakai Okciden-

---

[1] Todel iš Anglų šaltinių mes daug mažiau gauname patirti apie dirbtuvinės sistemos pradžią, negu iš kontinentalinių, nes Anglijoje valstybei neteko rūpintis jos ugdymu.

te. Cechiniai amatai dirba be pastovaus kapitalo, del to čia nereikia nė didelių išlaidų pastatams. Bet jau viduramžiuos buvo gamybos šakos, kur reikėjo pastatų. Šitos gamybos įmonės buvo organizuojamos taip, kad pastatus joms steigė arba cechai bei miestai visuomenės ūkio pagrindais, arba dvaro ponas valdoviško ūkio reikalui. Priešviduramžių laikais (ir užueuropiniuose kraštuose) pastatai yra oiko.

Tokių dirbtuviškų įmonių, įsisteigusių greta cechų amatų, buvo:

1. Įvairių rūšių malūnai[1]. Grūdų malūnus iš seno valdė arba žemės ponas, arba teismo ponas, ypač vandeninius malūnus, kuriems teises ponas vedė iš savosios vandens regalijos. Tie malūnai paprastai buvo monopoliniai, t. y. valstiečiai turėjo priverstinai juose ir tik juose malti, kitaip jie nebūtų galėję ir išsilaikyti. Daugumas jų priklausė vienuolynams, privatiems ponams, miestams arba teritorijos ponams: 1337 mt. Brandenburgo markgrafas turėjo Neumarkėj ne mažiau kaip 56 malūnus. Malūnai buvo, berods, maži, bet ir tokį malūną įsirengti atskiras malūnininkas nebūtų finansais išgalėjęs. Tūlus jų paskum įsigijo miestai. Kunigaikštis ar miestas paprastai malūnus išnuomodavo, dažnai paveldima nuoma. Darbo atžvilgiu vis tai buvo smulkios įmonės. Visa, kas čia pasakyta, dera ne tik grūdų malūnams, bet taip pat ir lentpiūvėms, aliejinėms ir t. t. Būdavo ir taip, kad teritorijos ponas ar miestas pavesdavo malūnus miesto patricijams ir tuo būdu atsirasdavo malūnų patricijatas. Gale 13 šimtm. Kelno miesto patricijai, valdžiusieji 13 malūnų, susidėjo koperatiškan junginin, kuris skirstė pelną pagal turimųjų teisių dalinius; toksai junginys vis tik skyrėsi nuo akcinės bendrovės tuo, kad čia malūnai buvo persamdomi, vadinas, naudojami tik rentai gauti.

2. Kepyklos. Tik dvaro pono, vienuolyno, miesto ar kunigaikščio kepyklos galėjo pakelti tas išlaidas, kurios buvo reikalingos joms įrengti ir tekniškai ištobulinti. Tokios kepyklos buvo iš pradžių įrengtos saviems ūkio reikalams, bet vė-

---

[1] Plg. C. Koehne, Das Recht der Mühlen bis zum Ende der Karolingerzeit, Breslau 1904; Ed. Schulte, Das Gewerberecht der deutschen Weistümer, Heidelberg, 1909.

liau pradėta jos parsamdyti, ir ilgainiui atsirado kepyklų monopolis.

3. Alaus daryklos[1]. Didelė dauguma alaus daryklų iš seno buvo monopolinės dvaro įmonės, gaminančios saviems dvaro reikalams. Vėliau kunigaikščiai pradėjo dalinti alaus daryklas, kaipo lėną, ir apskritai leido jas laikyti tik gavusiems tam tikrą koncesiją; tas įvesta tada, kai alaus pradėta daug vartoti ir radosi pavojus, kad daryklos, besisteigiančios viena prie kitos, bus pertankios, tad ir persilpnos, nebeišgalinčios mokėti mokesčių. Miestuose, neliečiant naminio alaus gamybos, buvo alaus daryklų monopolis, kurs reikalavo, kad darykla būtų išsyk įrengta, kaipo pelno verslamonė. Teisė naudoti alaus daryklas buvo viena svarbiausiųjų patricijų privilegijų. Tobulėjant alaus darymo technikai, ėmus dėti apynių, daryti tirštąjį, geriau išdarytą alų, išsispecializavo ir alaus darymo teisės, prisavintos atskiriems miesto patricijams.

Alaus darymo teisė priklausė dabar tik atskirų patricijų šeimų, kurios pirmiausia ėmėsi vartoti techniškai tobuliausius gamybos metodus. Bet šalia to kiekvienas pilietis turėjo alaus pasidarymo teisę, t. y. galėjo sau alaus pasidaryti darykloje. Tad ir alaus daryklos buvo veikiau visuomeninės įmonės, o ne kapitalistinės, dirbančios su pastoviu kapitalu, verslamonės.

4. Liejyklos. Jos tapo itin svarbios, kai atsirado patrankos. Italija su savo *bombardieri* parodė kitoms okcidentalinėms valstybėms kelią. Iš pradžios liejyklos buvo miestų įmonės, kadangi miestai, ir visų pirma, kaip žinoma, Florencija, pradėjo vartoti artileriją. Iš jų patrankas perėmė kunigaikščių kariuomenės ir atsirado kunigaikštiškos liejyklos. Bet nei kunigaikščių nei miestų liejyklos nebuvo kapitalistinės įmonės, o tik savybės ūkio įstaigos, tenkinančios tik savininko kariškai politines reikmenes, neturinčios pastovaus kapitalo.

5. Geležies dirbtuvės. Jos atsirado pradėjus racionaliau apdirbinėti geležį. Svarbiausios tos rūšies įmonės yra susijusios su kasyklų, rūdos tirpyklų ir druskos laužyklų darbo sritimi.

---

[1] Plg. J. Grewe, Das Braugewerbe der Stadt Münster bis zum Ende der fürstbischöflichen Herrschaft im Jahre 1802, Leipzig, 1908.

Visos ligi šiol suminėtos įmonės buvo vedamos visuomenės ūkio pagrindais, o ne kapitalistiškai. Privatinio ūkio įmonių, kur turime jau pirmąjį pastovaus kapitalo laipsnį, vadinas, kur dirbtuvė, darbo įrankiai ir žaliava sujungti vienose rankose, ir ligi moderniškojo fabriko vaizdo tetrūksta didžiųjų darbo mašinų ir mechaninių jėgos šaltinių, — tokių įmonių kur-ne-kur galime rasti 16, o gal jau ir 15 šimtm.; bet vargiai dar jų būta 14-me. Visų pirma atsiranda dirbtuvių, kuriose viename būste koncentruota daug darbininkų, bet labai maža tėra darbo specializacijos. Tokių įmonių, visai panašių į ergasteriją, buvo visur ir visados. Bet kalbamosios tuo skiriasi nuo senoviškųjų, kad čia turime laisvų darbininkų darbą. Berods, prievartos ir čia visur reikėjo, tik toji prievarta buvo dabar pačių darbininkų skurdas. Darbininkams, kurie stojo į tokias dirbtuves, nebuvo kitos išeities, nes, neturėdami įrankių, jie jokiu būdu negalėjo prasimanyti darbo; vėliau globojamoji varguomenė imta ir priverstinai varyti į tokias dirbtuves. Organizaciją vienos tokios dirbtuvės, būtent, tekstilinės pramonės dirbtuvės, randame aprašytą vienose angliškose eilėse iš 16 šimtm. Dirbtuvėje pastatyta du šimtai staklių; jos priklauso dirbtuvių savininkui ir verslamoninkui, kuris taip pat duoda žaliavą ir savinasi dirbinius. Audėjai gauna darbo užmokestį; čia jau minimas vaikų ir padedamasis darbas; tai pirmieji darbo sąjungio pradai. Darbininkams maitinti verslamoninkas laiko visą štabą maisto darbininkų, mėsininkų, kepėjų ir t. t. Šia įmone stebėtasi, kaip didžiausiu stebuklu; pats karalius lankėsi jos pažiūrėti. Bet 1555 m. jis, paklausęs cechų amatininkų skundų, uždraudė bet kokią panašią konkurenciją. Kad toks uždraudimas dar buvo galimas, tatai charakterizuoja ano meto santykius. 18 šimtmety stambiosios pramonės įmonių slopinimas, jau vien del fiskalinių ir pelno politikos sumetimų, būtų buvęs visiškai neįmanomas. Anais laikais jis betgi buvo dar galimas, nes visas skirtumas tarp aprašytosios įmonės ir patiektinės namų pramonės tėra tas, kad čia visos staklės sutelktos savininko namuose. Iš to verslamoninkas turėjo, berods, ir daug pliusų: čia pirmą kart pasireiškė darbo drausmė, kur galima buvo kontroliuoti, ar vienodi dirbiniai gaminami ir kiek jų pagaminama. Darbininkui gi toks drausmės darbas buvo minusas (kaip ne į širdį jam ir

šiandieninis fabriko darbas), ir jis ėmėsi jo tik vargo verčiamas. Bet ir verslamonininkui, greta naudingos jam darbo kontrolės, ėjo ir nenaudingas rizikos padidėjimas: kol jis, kaipo patiekovas, tiekė stakles darbininkams į namus, tol buvo daug mažiau pavojaus, kad jos galli būti ar tai gamtos rykštės, ar žmonių smurto, vienu metu sunaikintos, negu dabar, kai jos visos buvo sutelktos viename būste; ne taip greitai galėjo tada kilti ir maištas ar sabotažas. Pagaliau visa tokia dirbtuvė tebuvo tik smulkių dirbtuvėlių akumuliacija vienuose namuose. Todel 1543 m. Anglijoje taip lengvai ir galėjo būti išleistas draudimas laikyti daugiau kaip dvejas stakles, nes tuo būdu buvo naikinamos nebent tik ergasterijos, bet ne kokios specializuoto ir kombinuoto darbo organizacijos.

Naujos išsirutuliojimo tendencijos pasireiškė tik įvedus technikinę specializaciją ir darbo sąjungį ir sykiu ėmus naudoti ne žmonių darbo jėgas. Tokios įmonės, kurių viduje matome darbo specializaciją ir darbo kombinaciją, yra didelė retenybė 16 šimtm.; 17-ajam ir 18-ajam šimtm. jau tipiškos pastangos jų įsikurti. Žmonių darbo jėgą atstoja iš pradžių gyvulių jėgos (arklių maniežas), paskum mechaninės gamtos jėgos, būtent, pirma vanduo, toliau oras: olandų vėjiniai malūnai iš pradžių buvo įrengti tik tam, kad išpumpuotų vandenį iš polderių, t. y. nuo jūros atitvenktų slėnių. Kur sykiu sutampa: darbo drausmė dirbtuvėje, technikinė specilizacija, darbo sąjungis ir ne žmonių darbo jėgos naudojimas, — ten turime jau moderninio fabriko pradžią. Akstiną šitam išsirutuliojimui davė kasyklos, pirmiausia ėmusios naudoti darbui vandens jėgą; jos tad praskynė kelią visam kapitalistinio išsirutuliojimo procesui.

Dirbtuvinė įmonė, kaip jau sakėme, galėjo griebtis darbo specializacijos bei kombinacijos, vartodama pastovų kapitalą, tik tąją, tarp kita ko, būtinąją sąlygą, jei ji turėjo tam tikrą tvirtą ir bent minimaliai išplėstą rinką. Iš to galima suprasti, kodel pirmutines tokias stambias įmones su darbo specializacija ir pastoviu kapitalu matome dirbant politinėms reikmenėms. Tokių įmonių pirmatakai buvo kunigaikščių monetų dirbtuvės viduramžiuos. Dėl kontrolės tos dirbtuvės turėjo būti uždaros. Monetininkai (vok. vadinti „Hausgenos-

sen“) dirbo labai paprastais įrankiais; bet tai jau buvo dirbtuvinis darbas su plačia vidujine specializacija. Tad čia jau galime įžiūrėti kai kuriuos vėlesniojo fabriko pažymius. Panašios įmonės, tik didesniu mastu, žymiai praplėtus technikinę ir organizacinę struktūrą, vėliau įkurtos ginklams, o paskui ir uniformai gaminti, kai įsigyveno taisyklė, kad politinis valdovas turi patiekti kariuomenei drabužius. Uniforma galėjo būti įvesta tik atsiradus masiniam kariškų rūbų vartojimui, antra vertus, ir fabrikui darbo galėjo rastis tik susidarius per karus tam tikrai rinkai. Pagaliau prie šių įmonių, ir tai pirmon vieton, turime skirti ir kitas karo pabūklų dirbtuves, ypač parako fabrikus. Greta karo reikmenių tenkinimo eina gamyba p r a b a n g o s r e i k m e n ė m s, visados randanti tikrų pirkėjų. Tam dirba įvairūs fabrikai: gobelinų ir kilimų (kaipo puošmena seniau plikų sienų ir grindų, jie įėjo dabon kunigaikščių rūmuose nuo kryžiaus karų laikų), aukso dirbinių ir porcelianos (okcidentalinėms kunigaikščių manufaktūroms čia paveikslu ėjo Kinų imperatorių ergasterijos), langų bei veidrodžių, stiklo, aksomo, šilko ir apskritai dailiųjų audinių, muilo (kurs, palyginti, nesenai pradėtas vartoti; antikoje tam reikalui vartota alyva), pagaliau, cukraus; visa tai gaminama tik patiems viršutiniams visuomenės sluoksniams. Antroji tokių įmonių rūšis steigiasi prabangos dalykams demokratizuoti, patenkinti plačiųjų masių prabangos reikmenes, padirbinėdama surogatus tų produktų, kurie gaminami viršutinėms klasėms. Kas neišgali įsitiekti gobelinų ir meno kūrinių, tas nori bent spalvotomis popieromis sienas išsimušti. Todel gana anksti atsiranda tapetų fabrikai. Čia pat tenka priskirti mėlynųjų dažų, skarbylo ir cikorijos gamyba; vis tai yra surogatai, atstojantieji masėms prabangos gaminius, vartojamus viršutinių sluoksnių.

Visiems tiems gaminiams, išskyrus paskiausia suminėtuosius, rinka buvo iš pradžios labai siaura. Ji apėmė tik didikų sluoksnius, turinčius savus rūmus ar bent į rūmus panašius namus. Todel nė viena tų pramonės šakų negalėjo gyvuoti kitaip, kaip tik g a v u s m o n o p o l į i r v a l s t y b ė s k o n c e s i j ą. Teisinė tų naujų įmonių padėtis santykiuos su cechais buvo neaiški. Kaipo priešingos cechų dva-

siai, jos atrodė cechams įtartinos. Todel kurios jų nebuvo valstybės išlaikomos ar bent subvencijonuojamos, tos būtinai rūpinosi bent jau koncesiją išgauti. Valstybė davė joms koncesijų, norėdama, viena, tenkinti didponių apyvokos reikmenes, antra, duoti darbo gyventojų prieaugliui, kurs jau nebeišsiteko cechuose, ir, pagaliau, del fiskalinių sumetimų, gyventojų mokestingumui padidinti.

Taip, P r a n c ū z i j o j e Pranas I-sis įsteigė St.- Etienne ginklų fabriką ir Fontainebleau tepetų fabriką. Tai buvo pradžia ištisos serijos *manufactures royales,* kurios dirbo valstybei ir viršutinių sluoksnių prabangos reikmenėms. Prasidėjęs tuo būdu industrinis Prancūzijos išsirutuliojimas, Colberto laikais įgavo tik kitą pavidalą. Valstybės pastangas tiek Prancūzijoje, tiek Anglijoje palengvino ta aplinkybė, kad cechų privilegijos apėmė ne visą miestą, kuriame tas cechas įsikūrė, o buvo „laisvavietės", nepriklausančios cechų: taip, pav., didelė dalis Paryžiaus buvo necechinė teritorija ir tame „milieu privlégié" galėjo būti įkurdinti moderninio fabriko pirmatakai.

A n g l i j o j e cechai buvo išimtinai miesto korporacijos: užu miesto cechų teisė neveikė. Todel čia fabrikų industrija, sekdama patiektinės namų pramonės ir uždaros dirbtuvės pavyzdžiu, įsikūrė kai tik tokiose vietose, kur nebuvo miestai, ir del to ligi 1832 m. parlamento reformos fabrikų industrija negalėjo siųsti savo atstovo į parlamentą. Šiaip jau iš Anglijos mes neturime beveik nė jokių žinių apie tokias manufaktūras ligi galo 17 šimtmečio. Tačiau negalimas daiktas, kad jų nebūtų buvę. Tikriausiai jos buvo, bet neprivalėjo valstybės paramos, kadangi cechų galybė buvo jau tiek sumenkėjus, jog manufaktūroms nereikėjo prieš juos privilegijų. Be to, galima prileisti, kad čia dirbtuvinė gamyba būtų veikiau išsiplėtusi, jei santykiai būtų buvę tokie, kaip Vokietijoje, ir jei smulkiųjų meistrų sistema nebūtų galėjusi gaminti pigiau.

Beveik nieko negirdime apie valstybines privilegijas ir N i d e r l a n d u o s e, nors čia, Amsterdame, Haarleme, Utvechte hugenotai gana anksti pristeigė įvairių fabrikų (veidrodžių, šilko, aksomo).

A u s t r i j o j e iš vienos pusės valstybė mėgino 17 šimtm.

pritraukti į savo kraštą fabrikantų, duodama tūlais atvejais privilegijų, kurios turėjo juos ginti nuo cechų; iš kitos pusės ir didponiai feodalai steigia fabrikus, kurių pirmutinis bene bus Sinzendorfo grafo šilkų verpykla Čechuose.

V o k i e č i u o s e pirmoji manufaktūra atsirado miesto sąlygose, būtent, 16 šimtm., Ciuriche; čia hugenotai tremtiniai išdirbinėjo šilką ir brokatą. Toliau ji veikiai plėtėsi ir kituose Vokietijos miestuose. 1573 metais randame Augsburge cukraus ir 1592 aukso brokato fabrikus, 1593 Niurnberge muilo fabriką, 1649 Ausburge dažyklą, 1676 dailiųjų vilnonų manufaktūrą Saksonijoj, 1686 vilnonų manufaktūrą Halėje ir Magdeburge, 1698 aukso vielos pramonę Augsburge, pagaliau, pradedant nuo 18 šimtm., visur porcelianos manufaktūras, iš dalies kunigaikščių valdomas, iš dalies jų subvencijonuojamas.

Visa tat drauge suėmus, reikia pabrėžti viena, kad f a b r i k a s a t s i r a d o n e i š a m a t o ir ne atimdamas duoną amatui, bet iš pat pradžios š a l i a j o. Fabrikas visų pirma griebėsi naujų produkcijos formų ar naujų produktų, pav., medvilnės, porcelianos, aukso brokato, arba surogatų, — vis tokių dirbinių, kurių cechiniai amatininkai nedirbo ir kurie negalėjo daryti jiems konkurencijos. Fabrikai iš tikrųjų pradėjo masėmis paveržti darbą amatams tik 19 šimtm., lygiai kaip ir namų pramonę jie pradėjo išstumti, visų pirma anglų tekstilinėje industrijoje, irgi tik 18 šimtmety. Tačiau amatai iš pat pirmų dienų kovojo su fabriku ir jo pirmataku — uždara dirbtuve, ir tai kovojo del principinių priežasčių, nujausdami pavojų, kurs grėsė jiems iš tos naujos produkcijos formos. Kaip f a b r i k a s a t s i r a d o ne iš amatų, taip i r n e i š n a m ų p r a m o n ė s, o v ė l g i greičiau š a l i a jos. Klausimą: namų pramonė ar fabriko sistema — nulėmė reikiamo pastovaus kapitalo kiekis. Kur nereikėjo pastovaus kapitalo, ten namų pramonė ir ligi šių dienų išsiliko. Kur jo reikėjo, ten atsirado fabrikas, tik ne iš namų pramonės, o dažniausiai tuo būdu, kad verteiva paimdavo vesti kurią įmonę, seniau buvusią dvaro pono ar visuomenės ūkio, ir pradėdavo privačia iniciatyva gaminti dirbinius rinkai. Pagaliau reikia dar pabrėžti, kad ir ne mašina pagimdė moderninį fabriką, o tikriau tarp jųdviejų tebuvo koreliacinis santykis. Mašininis

darbas iš pradžios naudojo gyvulių jėgą: dar pirmoji Arkwright'o (1768) verpiamoji mašina buvo arklių sukama. Darbo specializacija ir darbo disciplinavimas uždaroje dirbtuvėje buvo tačiau būtina sąlyga ir sykiu akstinas, skatinantis vartoti vis daugiau mašinų ir vis labiau jas tobulinti. Paskirta premijos už mašinų sukonstruavimą. Jo principas — ugnimi pakelti vandenį — parėjo iš kasyklų dirbsenos ir rėmėsi naudojimu garo, kaipo varomosios jėgos. Ekonomiškai mašinos vartojimas reiškė reguliarės kalkuliacijos įvedimą.

Moderninio fabriko atsiradimas ir jo padariniai turėjo be galo didelės reikšmė tiek verslamoninko, tiek darbininko gyvenimui.

Dirbtuvių gamyba, dar ir prieš pradedant vartoti mašinas, vertė darbininką dirbti tokioje dirbtuvėje, kuri nebuvo nei jo, darbininko, namai, nei vartotojo namai. Berods, darbo jėgų koncentracija šiokios ar tokios rūšies yra visados buvusi. Bet antikoje faraonas ar žemės ponas sutelkdavo darbininkus, kad jie gamintų jo politinėms ar didžiojo namų ūkio reikmenėms. Dabar gi darbininkų ponu tapo dirbtuvės savininkas, verslamoninkas, gaminąs rinkai. Darbininkų koncentracija uždaroje dirbtuvėje dar ir naujųjų amžių pradžioje iš dalies buvo įvykdyta prievartos keliu: neturčius, benamius, nusikaltėlius varu grūdo į fabriką; Newcastle kasyklų darbininkai ligi 18 šimtm. nešiojo apkaustytas geležines apikakles[1]. Bet kaip tik 18 šimtm. laisva darbo sutartis ir pakeitė visur nelaisvąjį darbą. Ji davė verslamoninkui galimumo: sutaupyti kapitalo, nes jo nereikėjo dabar išleisti vergams pirkti; primesti kapitalo riziką darbininkui, tuo tarpu kai vergo mirtis reiškė nuostolį ponui; nebesirūpinti darbininkų reprodukcija, tuo tarpu kai vergovės darbo santvarka ir iširo, veltui besistengdama šeimomis reproduktuoti vergų; padalinti darbą racionaliai, atsižvelgiant vien į technikinį tikslingumą, kas nors buvo ir anksčiau daroma, vis delto taisykle virto tik sukoncentravus laisvas darbo jėgas vienoje dirbtuvėje; pagaliau, vesti tikslią kalkuliaciją, kuri vėlgi buvo galima tik turint dirbtuvę ir joje laisvąjį darbą.

Nežiūrint į visas šitas aplinkybes, palankias dirbtuvinio

---

[1] Plg. G. F. Steffen, aukščiau 138 psl., L. Brentano, aukščiau 131 psl.; L. Lallemand, Historie de la charité, 4 t. Paris, 1912; L. M. Leonard, The early history of english poor relief, London, 1900.

darbo išsiplėtimui, jis vistik iš pradžių buvo negajus, daug kur atsiradęs ir vėl išnyko, kaip Italijoj ar ypač Ispanijoj, kur jį vaizduoja vienas garsus Velazquez paveikslas, ir kur paskiau jo neberandame. Ligi pirmosios 18 šimtm. pusės jis nesudarė dar būtinos ir visų reikalingiausios dalies bendroje gamyboje; šiaip ar taip, reikia vis delto pastebėti, jog naujųjų amžių pradžioje, dar ir prieš mašinų gadynę, dirbtuvinė gamyba su laisvu darbu niekur nebuvo taip išsiplėtusi, kaip Okcidente. Čia pasistengsime išaiškinti, del kurių priežasčių kitur ekonominis išsirutuliojimas nėjo tokia pat linkme.

Indija turėjo aukštai išugdytą amatų techniką. Bet čia okcidentališkos dirbtuvės išsiplėtimą trukdė kastos, kurios savitarpio santykiuos yra „nešvarios“. Berods Indų sakralinė teisė nedraudžia dirbti įvairių kastų žmonėms vienoje dirbtuvėje. Žinomas net dėsnis: „Dirbtuvė yra švari“. Ir vis delto jei Induose dirbtuvinė sistema negalėjo išaugti į fabriką, tai tuo daug kaltas ir kastų svetimumas. Joms tokia dirbtuvė turėjo atrodyti nepaprasta anomalija. Visos pastangos įvesti Indijoje fabrikų darbą susidūrė su didelėmis kliūtimis, net ir jutos pramonėje ligi pat 19 šimtmečio. Net ir tada, kai kastų stangumas tapo kiek išjudintas, nemaža kliudė dar ir stoka darbo disciplinos, taip žymi Induose. Kiekviena kasta turėjo kitokį ritualą, kitokias darbo pertraukas, šventė kitokias šventes. —

Kinuose itin stiprus buvo giminės sąryšis kaimo aplinkoje. Dirbtuvinis darbas čia yra bendras giminės ūkis. Šalia to Kinuose buvo tik patiektinė namų pramonė. Koncentruotas įmones, ypač porcelianos manufaktūras, steigė tik imperatoriai ir didieji feodaliniai valdovai; jose dirbo nelaisvieji amatininkai daugiausia pono savybės ūkio reikalams, tik iš mažos dalies rinkai. — Antiką šiuo atžvilgiu charakterizuoja politinis vergų kapitalo nepastovumas. Antikoje dirbo vergų ergasterija; bet tai buvo sunki ir rizikinga įmonė. Todel ponas verčiau naudojo vergus, kaipo rentos mokėtojus, o ne kaipo darbo jėgą. Įsižiūrėjus į antikinį vergų lobį matyti, kad čia surinkti įvairiausių darbo šakų vergai, ir nieku būdu negalima iš to sukurti moderniškos dirbtuvės. Nesunku pagaliau ir numanyti, delko taip buvo. Kaip šiandien turtas investuojamas į tūleriopas vertybės popieras, taip ir antikos vergų savininkas buvo priverstas laikyti tūleriopų darbo rūšių amatininkus, kad

sumažintų riziką. Galiausiai rezultatas vistik buvo toks, kad vergų laikymas kliudė įsikurti stambioms įmonėms. — Ankstyvaisiais viduramžiais nelaisvojo darbo vis labiau stokojo ar net ir visai trūko; jo, berods, atgabendavo rinkon, bet tik mažą kiekį. Be to, buvo didelė kapitalo stoka ir pinigų turtas negalėjo būti paverstas kapitalu. Pagaliau valstiečiai ir laisvi darbininkai, pramokusieji amato, turėjo daug šansų savarankiškai įsikurti, nes, priešingai antikai, laisvas darbininkas galėjo pasinaudoti nuolat didėjančia Europos Rytų kolonizacija, čia įsikurti ir rasti apsaugą nuo savo buvusiojo pono. Todel ankstyvaisiais viduramžiais buvo beveik negalima steigti stambių dirbtuvių. Čia dar juo toliau, juo labiau prisidėjo ir amatinės, ypač cechų teisės suvaržymai. Bet jei tų kliūčių ir nebūtų buvę, tai vistiek būtų stokoję pakankamai plačios rinkos. Todel net ir ten, kur anksčiau būta stambiųjų įmonių, ilgainiui matome jas smulkėjant, kaip susmulkėjo stambieji žemės ūkio vienetai Karolingų laikais. Dirbtuvinio amatų darbo užuomazgos buvo besikuriančios ir karalių ūkiuose (*fisci*), ir vienuolynuose; bet ir jos veikiai susmuko. Visur kur dirbtuvinė gamyba tapo dar retesnė, negu naujųjų amžių pradžioje, kada ji taip pat galėjo iškilti tik kaipo kunigaikščio valdoma ar bent jo privilegijuojama įmonė. Ir vienu ir antru atveju trūko specifiškai dirbtuvinės technikos. Ji atsirado tik labai iš palengvo 16 ir 17 šimtm., o galutinai tik tada, kai buvo mechanizuotas gamybos procesas. O tam mechanizavimui akstiną davė kasyklų pramonė.

§ 7. Kasyklų pramonė ligi moderniniam kapitalizmui nesusikūrus.

Kasyklų darbas iš pat pradžių ėjo žemės paviršiuje. Svarbiausieji kasyklų produktai primityviais laikais bus bene buvę paviršinė geležis ir šiaip rūda, randama vidurinėje Afrikoje, ir plautinis auksas Egipte. Kada pereita prie požeminio darbo, imta kasti šachtos ir štolės, tada prireikė ir didesnės darbo jėgos, ir daugiau materialinių išteklių. Tuo tarpu kasyklos įmonė buvo itin rizikinga, nes niekados iš anksto negalėjai žinoti, kiek kuri gysla bus naši ir suvers einamąsias išlaidas, kurios požeminiam darbui turėjo būti nemažos. Jei tos išlaidos nesusivertė, įmonė turėjo žlugti, ir šachtoms grėsė pavojus „pri-

gerti". Del tos priežasties požeminio darbo imtasi koperatinės bendrovės pagrindais. Tada kiekvienas bendrininkas greta k a s i m o t e i s ė s turėjo ir k a s i m o p r i e v o l ę: jei vienas meta dirbęs, šalimajai šachtai gresia pavojus.

Į m o n i ų v i e n e t a i iš pradžių buvo maži: ankstyvaisiais viduramžiais paprastai dirba vienoje šachtoje ne daugiau, kaip 2—5 darbininkai.

Iš t e i s i n i ų p r o b l e m ų, kurias sukėlė kasyklų darbas, visų pirma kyla klausimas: kas turi teisę kasti tam tikroje vietoje? Į tą klausimą gali būti tūleriopi atsakymai. Pirmiausia, galimas daiktas, kad ta teisė priklausė g a l o l a u k ė s b e n d r u o m e n e i, tačiau pozityvių, šaltiniais paremtų, įrodymų tam neturime. Toliau prileistina, kad teisė tokiems nepaprastiems radiniams galėjo priklausyti g i m i n ė s v a d u i, bet ir šitai nėra visai tikra, bent Europoje.

Tais periodais, apie kuriuos galime ne vien spėlioti, bet ir ką tikrai nusakyti, teisinė būklė susidaro pagal šiuo du galimumu. Kasimo teisė eina kaipo *pars fundi:* keno nuosavybė žemės paviršius, tam priklauso ir kas yra po žeme; beje, čia žiūrima ne valstiečio, o pono nuosavybės. Arba: visi požeminiai turtai yra r e g a l i j a; juos disponuoja politinis valdovas, vadinas, teismo ponas, karaliaus vasalas ar pats karalius; niekas, netgi ir žemės ponas, negali imtis kasyklų darbo, negavęs politinio valdovo koncesijos; čia politinių valdovų regalijos interesas rėmėsi pirmiausia reikalu turėti juo daugiau brangiųjų metalų monetoms kaldinti. — Tolesnieji galimumai susidarė tada, kai reikšmės įgavo r a d ė j a s, visvien, ar kasimo teisė priklausė žemės ponui, ar regalijos valdovui. Šiandien veikia laisvo kasimo principas. Tai reiškia, kad kiekvienas, atlikęs tam tikrus formalumus, vadinas, gavęs licenciją, turi teisę ieškoti žemėje kasyklų produktų; radėjas, atradęs kurią gyslą, gali kasti, neprivalydamas nė žemės savininko sutikimo, tik sumokėjęs jam tam tikrą atlyginimą už sugadintą žemės paviršių.

Moderninis laisvo kasimo principas greičiau galėjo atsirasti ten, kur buvo kasyklų regalija, negu ten, kur kasimo teisė priklausė žemės ponui. Ponas, turėdamas tą teisę, neleido prašalaičiams ir ieškoti klodų, o regalijos valdovui ga-

lėjo rūpėti pritraukti į savo kraštą ko daugiau darbo jėgų[1].

Atskiruose kraštuose kasyklų teisės ir kasyklų darbo istorinė eiga atrodo taip.

Apie seniausias neokcidentalines kasyklų įmones Indijoje ir Egipte labai maža teturime žinių, pav., apie Sinojaus kasyklas, kurias, tur būt, iškasdino seniausieji faraonai[2]. Kiek geriau gauname pažinti kasyklų santvarką Graikų ir Romos antikoje. Sidabro kasyklos Laurione buvo valstybinė įmonė. Atėnų valstybė išnuomodavo tą įmonę ir pelną dalindavo piliečiams. Atėnų laivynas, kuriam buvo lemta laimėti Salamio kautynes, įsikūrė tuo būdu, kad piliečiai keletą metų atsisakė nuo savo dalinio iš sidabro kasyklų pelno ir skyrė jį laivynui statyti. Kaip tose kasyklose buvo dirbama, nėra žinios. Šiek tiek galima numanyti iš to fakto, kad labai turtingi piliečiai turėjo nemaža kasyklų darbo mokytų vergų—Nikias, Peloponeso karo vadas, turėjęs jų visą tūkstantį, kuriuos išnuomodavęs kasyklų nuomininkams[3].

Apie Romos kasyklas šaltiniai nevienodai liudija. Iš vienos pusės pandektose minimas nusmerkimas kasyklų darbams, todėl atrodytų, kad čia normaliai buvę naudojami bausmės vergai ar pirktiniai vergai. Bet iš kitos pusės buvo matyt ir tam tikrų rinktinių darbininkų, nes turime liudymų, kad nusikaltusius kasyklų darbininkus išplakdavę ir išmesdavę iš kasyklų darbo. Šiaip ar taip, Hadrijono laikų dokumentas

---

[1] Žiūrint šitų įvairių galimumų, mokslo literatūroje del okcidentalinių kasyklų pradžios kilo ginčas, ėjęs ta pačia vaga, kaip ir ginčas del laisvų amatininkų atsiradimo. G. Schmoller, Die deutsche Bergwerksverffassung von 1400—1600 (Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung X) iš: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft XV (1891), viduramžių kasyklų organizaciją veda iš kiemo teisės: kasyklų valdininkai buvę pono dvaro valdininkai. Kaip tik priešingos pažiūros laikosi: Ad. Arndt, Zur Geschichte und Theorie des Bergregals und der Bergfreiheit, Halle, 1879, kurs visą rutuliojimos veda iš regalijos. Bešališkai gvildena klausimą: E. Gothein, Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes, 1 t. Strassburg, 1892; C. Neuburg, Goslars Bergbau bis 1552, Hannower, 1892; A. Zycha, Das Recht des ältesten deutschen Bergbaues bis ins 13. Jahrhundert, Berlin, 1899; to paties, Das böhmische Bergrecht des Mittelalters auf Grundlage des Bergrechtes von Iglau, 2 t., Berlin, 1900.

[2] Plg. K. Fitzler, Steinbrüche und Bergwerke im ptolomäischen und römischen Aegypten, Leipzig, 1910 (ypač 56 ir 110 psl. sk.).

[3] K. Riezler, Ueber Finanzen und Monopole im alten Griechenland, Berlin, 1907; U. Wilcken, Alexander der Grosse und die hellenistische Wirtschaft, Schmollers Jahrbuch XLV (1921).

Lex metalli Vipascensis, nesenai atrastas Portugalijoje,[1] tikrai liudija tais laikais kasyklose buvus laisvą darbą, bent jau ne vergų dirbamą. Kasyklos buvo imperatoriaus nuosavybė. Iš to betgi dar nereikia spręsti čia buvus kasyklų regaliją; imperatoriai šeimininkavo kaip tinkami provincijose ir pirmiausia paimdavo į savo rankas kasyklas. Technika, kuri turėjo būt buvusi pagal Lex metalli Vipascensis, prieštarauja kitų antikos šaltinių nurodymams. Taip, pav., pasak Plinijaus, vandeniui iš kasyklų išsemti sustatydavę nuo dugno iki pat viršaus eiles vergų, kurie leisdavę kibirus per rankas, o Vipaskoje jau randame tam reikalui vandens traukiamąsias olas, vadin. štoles, greta šachtų, per kurias traukiamos kasenos.[2] Iš antikos tradicijos eina ir viduramžių štolinis kasyklų darbas. Ir apskritai toje kasyklų santvarkoje, kuri numanoma pagal Lex metalli Vipascensis, daug kas panėši į vėlesniuosius viduramžių santykius. Kasyklas valdo imperatoriaus skirtas ***procurator,*** kurį viduramžiais atitinka politinio valdovo skiriamas kasyklų meistras. Kasyklose, kas pradėjęs, turi priverstinai tęsti darbą. Kiekvienas gaudavo teisę varyti į žemę penkias atskiras *putei* (viduramžiais jas atitinka penkios šachtos); reikia manyti, kad gavusis tą teisę turėjo visas penkias ir dirbti. Jei jis nepanaudojo tos savo teisės per tam tikrą nuskirtą laiką (gana trumpą, trumpesnį, negu viduramžiais), tai jo dalinys buvo atimamas ir galėjo būti paimtas kiekvieno, kas ryžosi toliau dirbti. Be to, imantis kurių kasyklų, reikėjo sumokėti tam tikri mokesčiai. Nesumokėjus jų, kasyklų nuosavybė dingdavo, jos tapdavo vėl laisvos. Kasamojo lauko dalis turėjo būti rezervuota valstybei (lygiai kaip ir ankstyvaisiais viduramžiais), kuri be to dar gaudavo tam tikrą viso kasinio dalį, būtent pusę (viduramžiais ta dalis sumažėjo ligi vienos septintinės ar dar mažiau). Kasyklų darbą varė *socii;* prie jų galėjo dėtis kiti dalyviai; prisidėdami jie turėjo sumokėti tiems *socii* dalį išlaidų štolėms ir šachtoms įtaisyti; nesumokėjęs netekdavo savo teisių.

Viduramžiais Vokietija daugiausia už kitus kraštus gami-

---

[1] Išspausdintas pas Bruns Gradenwitz, Fontes iuris Romani antiqui I, psl. 239 sk., vienintelis prieš 1906 m. žinomas fragmentas ir CIL, II, psl. 788 sk. su paaiškinimais. Plg. I. B. Mispoulet, Le régime des mines à l'époque romaine et au moyen-âge, Paris, 1908.

[2] Plg. H. Diels, Antike Technik, 2 leid., Leipzig und Berlin, 1920.

no brangiųjų metalų, o Anglija cino. Vokiečiuos pirmiausia randame karališkąsias kasyklas, bet ne regalijos dėka, o todel, kad pati žemė priklauso karaliui, pav. Rammelsberge (paliai Golsarą) 10 šimtm.; greta to, karališkose upėse dirba aukso plovyklos, kurios už tam tikrą čyžę gauna karaliaus leidimą, einantį vėlgi ne iš kasyklų regalijos, bet iš karaliaus teisių didiesiems vandens keliams. Karaliui priklausanti kasyklų teisė pirmąkart buvo suteikta privatiems žmonėms prie Henriko II, bet taip pat ne regalijos būdu, o atiduodant vienuolynams pačią žemę. Karalius iš seno turėjo teisę gauti dešimtinę iš visų kasyklų produktų. Šita teisė paprastai buvo perleista privatiems. Tik vienuolynams jau 11 šimtm. ir šitą teisę teikė karalius, kadangi jiems buvo pavedamas valstybės turtas.

Viešosios valdžios santykiai su kasyklų būsena įėjo į naują stadiją prie Hohenštaufenų. Fridrikas Barbarosa aiškiai formulavo regalijos sąvoką, kuria rėmėsi jau ir Konrado III priemonės šioj srity: regalija reiškė tai, kad niekas negali gauti *licentia fodiendi* be karaliaus koncesijos, išsipirktinos už tam tikrą mokestį. Dabar karaliaus koncesijos privalė ir žemės ponai. Šis nuostatas veikiai prigijo. Jau „Sachsenspiegel" patvirtina karaliaus regaliją kasykloms. Tačiau teoretinės pretensijos į kasyklų regaliją tuojau privedė karalių prie konflikto su kunigaikščiais. Kasyklų regaliją atskiriems kunigaikščiams pripažino tik aukso bulė[1].

Karaliaus kova su žemės ponais del kasyklų ėjo ir kituose kraštuose. Vengrijoje didikai įveikė karalių, nes ten jis, norėdamas įsteigti kasyklas, turėjo visiškai nusipirkti tą žemės plotą. Sicilijoje, kur dar Rogeris I. visus požeminius turtus buvo pripažinęs žemės savininko nuosavybe, 12 šimtm. karaliui pavyko pravesti savo regalijos teisę. Prancūzijoje ir Anglijoje eiga buvo kaip tik priešinga. Prancūzijoje[2] baronai maždaug ligi 1400 m. reiškė pretensijų į kasyklas, kaipo *pars fundi*. Vėliau baronus įveikė karalius, tapęs vieninteliu kasyklų regalijos valdovu ligi pat revoliucijos, kuri paskelbė

---

[1] Plg. Inama - Sternegg, a. n. v. t. II. III. 2; K. Wutke, Studien über die Entwicklung des Bergregals in Schlesien, Berlin, 1896; L. Beck, Geschichte des Eisens, 5 t. Braunschweig 1892 - 1903.

[2] Plg. A. Hanauer, Etudes économiques sur l'Alsace ancienne et moderne, 2 t., Paris 1876—78.

kasyklas tautos nuosavybe. Anglijoje[1] karalius Jonas reiškė pretensijų į visuotinę kasyklų regaliją, ypač į svarbias cino kasyklas. Bet 1305 m. karalius turėjo pripažinti, jog jis neturi teisės laikyti kasyklų privalomomis jo koncesijos. 16 šimtm. prie Elžbietos regalija faktinai teapėmė tik brangiuosius metalus; visos kitos kasyklos ėjo kaipo *pars fundi,* ir karaliaus regalija visai nesiekė beprasidedančių anglių kasyklų. Prie Karolio I dar kartą susispirta del kasyklų teisės, bet galiausiai karalius buvo visiškai nugalėtas; visi požeminiai lobiai tapo žemės ponų („landlords") nuosavybe.

Vokietijoje k a s y k l ų l a i s v ė, t. y. laisvė ieškoti kastinos vietos, atsirado ne iš galolaukės bendruomenės, bet iš vadin. „laisvųjų kalnų". „Laisvasis kalnas" („gefreiter Berg") yra tokia kasama apylinkė, kurioje žemės ponas leidžia kiekvienam kasti. Rammelsbergas 10 šimtm. buvo dar karaliaus įmonė. 11 šimtm. karalius padovanojo jį Goslaro miestui ir Valkenrido vienuolynui. Vienuolynas savo ruožtu leido kiekvienam iš laisvos konkurencijos kasti už tam tikrą mokestį. Panašiu būdu Triento vyskupas 1185 m. leido kasti savo sidabro kasyklose kiekvienam, kas priklausė prie laisvos kasyklų darbininkų bendruomenės[1]. Šis procesas, primenąs tuo pat metu teikiamas rinkų ir miestų privilegijas, ėjo del to, kad nuo 11 ligi 14 šimtm. nepaprastai išaugo laisvų mokytų darbininkų galia. Mokyti kasyklų darbininkai buvo reti ir turėjo monopolinės vertės. Atskiros partikuliarinės valdžios konkuravo viena su kita ir siūlė jiems viena už kitą geresnes sąlygas. Tuo būdu prieita kasyklų laisvės, darbininko teisės laisvai kasti tam tikrose ribose. Sekdami tą procesą, galime suskirstyti Vokiečių viduramžius į šias epochas.

Iš pat pradžios kasyklas, matyt, e k s p l o a t a v o galingiausioji v a l d ž i a p a t i, steigdama koncentruotas savo įmones, nors kur-ne-kur matome ir valstiečius mokant kasyklų naudojimo mokestį. Toliau pirmoji ir svarbiausioji epocha buvo ta, kada kasyklų darbininkai įgijo nepaprastai didelės galios. Rezultate juo labiau, juo plačiau eina kasyklų aproprijacija darbininkams ir ekspropriijacija iš pono, kurs belieka tik

---

[1] Plg. aukščiau (131 psl.) cituotą G. U n w i n'o knygą.
[2] M. v. W o l f s t r i g l - W o l f s k r o n. Die Tiroler Erzbergbaue von 1301 bis 1665, Innsbruck, 1903. Plg. ir F. O. H o p p e, Silberbergbau zu Schneeberg bis 1500, Heidelberg, 1908.

čyžės ponu, tegaudamas už savo kasyklų lobius rentą. Įmonės savininku tampa dabar koperatinė darbininkų sąjunga. Ji dalinasi pelną, kaip valstiečiai valakus, t. y. laikydamiesi, kiek galima, lygybės principo. Susidaro kasyklų bendruomenė, apimanti visus kasyklų interesentus, t. y. visus tuos, kurie kasyklose dirba (vėliau tuos, kurie čia kitiems darbo duoda), išskiriant betgi kasyklų žemės poną. Ta bendruomenė atstovauja savo nariams išorės santykiuose ir laiduoja mokesčių sumokėjimą ponui. Rezultate kiekvienas kasyklų dalininkas („Gewerke") gauna atsakyti už kasyklų gamybos kaštus. Įmonės buvo paprastai smulkios. Vienas dalininkas galėjo įsigyti ne daugiau kaip šešias šachtas; pačios šachtos tebuvo primityviški urvai. Dalininkas turėjo šachtą, kol ją dirbo; jei jis bent trumpam laikui liovėsi dirbęs, netekdavo tos savo nuosavybės. Kadangi kasyklų bendruomenė solidariai laidavo čyžės sumokėjimą, ponas visai metė dirbęs savomis įmonėmis. Jo čyžė, t. y. priklausanti jam kasinio dalis, tolydžio vis mažėjo ir nuo pusės viso kasinio, kurią jis seniau gaudavo, nukrito ligi septintos, pagaliau ligi devintos dalies.

Kitą epochą prasideda diferencijacija pačių darbininkų tarpe. Atsiranda vienas sluoksnis dalininkų, kurie patys nedirba, ir antras — tokių, kurie dirba, bet priklauso nedirbančiųjų, vadinas, tas pats procesas, kaip ir kapitalistinėje namų pramonėje. Šita padėtis 13 šimtm. susidarė jau daug kur, nors dar ne visur ir ne visiškai. Dalininkai iš dalies dar tebėra apriboti ir del to negali išaugti stambus kapitalizmas (nors trumpesniam laikui ir gaunama kartais didelio pelno), o tik smulkiųjų rentininkų sluoksnis.

Trečiąją epochą žymi vis didėjąs kapitalo reikalingumas. Vis daugiau kapitalo reikia pirmiausia del to, kad štolinis darbas vis labiau išplečiamas. Ventiliacijai ir vandens išpompavimui turi būti kasamos vis gilesnės štolės, kurios išsimoka tik per ilgesnį laiką ir del to reikalauja iš anksto įdėti gerokai kapitalo. Tuo būdu į dalininkų - darbininkų tarpą įsiterpia kapitalistas.

Ketvirtoje stadijoje vyksta rūdos prekybos koncentracija. Seniau kiekvienas dalininkas gaudavo savo kasimo dalį *in natura* ir galėjo daryti su ja, ką tinkamas. Tad rūdos pirkliui nesunku buvo faktinai suimti į savo rankas visas

kasinys. Pirklio įtaka kasykloms vis didėja, ir šiai stadijai kai tik ir yra charakteringas stambiųjų rūdos pirklių susikūrimas, būtent, 16 šimtm. Įsigalėjusių rūdos pirklių spaudžiami, kasyklų dalininkai stengiasi nuo jų apsiginti, ir tuo tikslu rūdos pardavimą paima į savo rankas kasyklų dalininkų sąjunga („Gewerkschaft"). Iš to ėjo tolesnė konsekvencija, kad toji sąjunga ėmė vadovauti ir pačiam kasyklų darbui, tuo tarpu kai seniau kiekvienas dalininkas kasė, taip tinkamas. Dar toliau nuosekliai eidama, dalininkų sąjunga įsisteigė kaipo kapitalo asociacija su kapitalo sąskaityba, ir kiekvieno dalininko uždarbis ar primokėjimas ėjo per sąjungos kasą. Tuo būdu pradėta atsiskaičiuoti sąmatiniais periodais: kiekvienam darbininkui buvo užrašoma kreditan ar debetan.

Atskirai imant, kasyklų darbo formų išsirutuliojimas ligi moderninio kapitalizmo išaugio ėjo šiaip[1].

Susidėjus kasyklų dalininkams į sąjungą, ponas priverčiamas nebesikišti į kasyklų darbą; dalininkai draudžia pono valdininkams leistis į šachtas; tik darbo draugai teturi teisę kontroliuoti vienas kitą. Pradėtas kasimas vis reikia priverstinai tęsti, bet tai daryti verčia jau nebe pono interesas, o bendruomenės, kuri atsako mokesčių sumokėjimą. Čia tad lengvai galime įžiūrėti panašumą į Rusų myrą, kur atskiras valstietis, ir panaikinus baudžiavą, tebeliko pririštas prie žemės.

Toliau eina kasyklų aproprijacija daliniais kiekvienam dalininkui. Ginčijamas yra klausimas, kokio pobūdžio buvo tie daliniai, ar tai buvo iš pradžios realiniai daliniai, tik vėliau pavirtę vadin.*kuksais,* idealiniais daliniais[2]. Prie kasyklų bendruomenės priklausė ir visi samdomieji darbininkai, o dalininkų sąjungą sudarė tik turintieji dalinius. Nėra aiškių žinių, kaip anksti susidarė dalininkų sąjunga, bet viena aišku, kad kasyklų bendruomenės narys nebuvo tolygus dalininkui. Kada darbininkai paėmė į savo rankas ne tik darbo įrankius, bet ir žaliavą,

[1] Plg. E. Gothein, Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes, 1 t. Strassburg 1892; O. Hué, Die Bergarbeiter, 1. t., Stuttgart, 1910; J. Strieder, Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen, München, 1914; W. Möllenberg, Eroberung des Weltmarktes durch das Mansfeldische Kupper, Gotha, 1911.

[2] Autorius čia negana griežtai pasisakė prieš šitą Zychos (žiūr. aukščiau) pažiūrą [Vok. leid.].

prasidėjo susiskaidymo procesas pačių darbininkų tarpe, irimas, kurs pagaliau privedė prie kapitalizmo. Nuolat didėjant darbininkų paklausams, į kasyklas traukė vis nauji darbininkai. Senieji tačiau nesutiko priimti ateivių į savo bendruomenę, ir šie tapo „nebendrininkais", samdiniais, gizeliais, dirbančiais atskiro meisterio sąskaiton. Tuo būdu greta išorinės diferencijacijos prasidėjo ir išvidinė.

Iš skirtingos įvairių darbininkų padėties kasyklų gamybos procese ėjo ir skirtingos jų teisės kasykloms. Antai, vis didėjant specializacijai, reikalauta vis daugiau kasykloms kalvių. Jie veikiai tapo samdomais darbininkais, gaunančiais be užmokesčio pinigais dar ir tam tikrą kasinio dalį. Skaidomai veikė taip pat ir nevienodas šachtų našumas. Seniau čia galiojo cechinis principas: dalininkų sąjunga turėjo teisės ypatingai našią šachtą paimti savo žinion, ir tada jos labiau eidavo visų bendruomenės narių naudon. Ilgainiui tas išnyksta. Atskirų darbininkų uždarbio šansuose vis dažniau pasitaiko netikėtų skirtumų. Vieni gauna milžiniško pelno, kiti vos uždirba skurdžiam pragyvenimui.

Tas skirtumas buvo dar pagilintas, kada nebedirbantieji dalininkai įvedė laisvą dalinių pardavimą. Tuo būdu į kasyklų bendruomenės tarpą gavo įsiskverbti grynai kapitalistiški interesentai. Visą šitą procesą galutinai pribaigė vis didėjąs kapitalo reikalingumas. Juo kasyklos ėjo gilyn, juo daugiau lėšų reikėjo štolių ir šachtų statybai. Reikalas turėti vis daugiau kapitalo padarė tai, kad tikraisiais kasyklų dalininkais teliko tik pasiturį bendrininkai, juoba, kad dabar teisė imtis kasyklų darbo iš naujo teduodama žmonėms, turintiems gerokai kapitalo. Tada ir pati dalininkų sąjunga savo ruožtu ima krauti turtą. Seniau ji buvo beturtė organizacija; kiekvienas kasyklų darbininkas privalėjo rūpintis savąja šachta ir jos finansavimu; dalininkų sąjunga įsikišdavo tik tuomet, jei atskiras dalininkas netesėjo savo prievolių. Dabargi dalininkų sąjunga turi pati rūpintis surasti kapitalo, nes juo toliau, juo daugiau sujungiama į vienas rankas ir štolių statyba vandens išpumpavimui ir šachtų statyba klodų eksploatacijai, tuo tarpu seniau štolių ir šachtų statyba buvo paskirstyta atskiroms organizacijoms, kurios už tai gaudavo tam tikrą kasinio dalį. Reikalas atskirai mokėti už štolių įrengimą buvo kasyklų

dalininkams tarsi pašinas po nagu. Del to jie stengiasi vis labiau paimti štoles į savo rankas. Dalininkų sąjunga dabar pati tampa kapitalo valdytoja. Bet atskiras dalininkas po senovei atsako už gamybos kaštus savo šachtoje, turi tuos kaštus „avansuoti"; tai ir yra jo svarbiausioji funkcija, nes paties kasyklų darbo jis jau nebedirba. Jis turi taip pat ieškotis darbininkų, daryti su jais darbo sutartis ir juos apmokėti. Bet ir ši padėtis darosi vis labiau neracionali. Gamybos kaštai atskirose šachtose labai nelygūs, o darbininkai laikosi išvien, kovodami su atskiru dalininku. Todel dalininkų sąjunga imasi pagaliau samdyti bei atlyginti darbininkus ir apmokėti šiaip visus gamybos kaštus bendron sąskaiton, iš kurios atsiskaitoma pirma trumpais periodais, kas savaitė, paskum kartą per metus. Atskiras dalininkas dabar teturi primokėti savo kaštų dalį ir gauti kasimo dalinį, iš pradžios išduodamą natūra. Pagaliau šis procesas privedė prie to, kad dalininkų sąjunga pati parduoda visą kasinį ir gautąją sumą paskirsto atskiriems dalininkams pagal jų dalinius.

Šio proceso eigoje žlugo tos priemonės, kuriomis kitados kasyklų darbininkai mėgino apsisaugoti nuo nelygybės savo tarpe. Taip, pavz., išnyko draudimas akumuliuot kasyklų dalinius, kurių seniau tegalėjo būti suimta į vienas rankas nedaugiau kaip trys. Juo daugiau pati dalininkų sąjunga ėmė į savo rankas bendrojo ūkio veidimą, juo labiau buvo sistematiškai didinami kasyklų laukai ir juo dažniau tie padidinti laukai buvo atiduodami atskiriems dalyviams, — juo greičiau turėjo išnykti ir visi panašūs apribojimai, buvusieji tada, kai dar kiekvienam darbininkui laisvai buvo leidžiama kasti, ir tatai vedė prie neracionalios technikos, neracionalaus šachtų steigimo. Toliau, norėdamos sistematizuoti kasyklų darbą ir sustabdyti nenašių šachtų eksploataciją, atskiros dalininkų sąjungos vis dažniau susilieja, įvyksta jų fuzija, — Freibergo kasyklose pasitaikanti jau 15 šimtm. gale, — vadinas, reiškinys, panašus į kai kuriuos cechų istorijos bruožus. Kai šis visas procesas jau buvo tiek pažengęs, tada, nuo 16 šimtm., įsikišo ir regalijos ponas, eidamas čia išvien su kasyklų darbininkais. Stoka racionalumo ir sistemos darbe buvo žalinga darbininkams, virtusiems smulkiųjų kapitalistų dalininkų samdiniais, lygiai kaip ir atskiriems dalininkams, ir sykiu mažino regalijos pono paja-

mas. Vadinas, tiek įmonės rentabilingumo reikalas, tiek darbininkų interesai vertė regalijos poną įsikišti į kasyklų santvarką, ir tada tai buvo sukurtos vieningos kasyklų teisės, iš kurių išaugo rūdos prekyba. Tos teisės — tai jau artimiausi stambiojo kapitalizmo išsirutuliojimo pirmatakai; jos visos tiesia kelią stambiajai, techniškai ir ekonomiškai racionaliai įmonei. Kaipo senoviškos santvarkos rudimentas, teišsiliko savotiškas kasyklų bendruomenės padėjimas ir cechinė darbininkų organizacija. Šiaipjau regalijos ponas sukūrė racionalią kasyklų sąjungą („Gewerkschaft") — kapitalistišką gamybos formą su idealiniais daliniais („kuksais"; pradžioje kuksų buvo iš viso 128). Čia dalininkai temoka savo įnašus ir gauna pelno dalį, o darbininkus samdo ir rūdą parduoda jau pati sąjunga.

Šalia kasyklų savarankiškai dirba r ū d o s t i r p y k l o s. Jos, kaip ir kasyklos, tenka priskirti prie tų įmonių, kurios gana anksti įgavo stambiosios įmonės pobūdį. Tirpyklų darbui buvo reikalingos medinės anglys. Todel senesniais laikais tipiški šių įmonių savininkai buvo žmonės, turėjusieji didelius miškų plotus — dvarų ponai ir vienuolynai. Kai kur, bet toli gražu ne visur, tirpyklos buvo kombinuotos su kasyklomis. Ligi 14 šimtm. vyrauja smulkioji įmonė, taip kad, pavz., vienas tik anglų vienuolynas galėjo turėti ne mažiau kaip keturiasdešimt smulkių tirpyklų. Bet vienuolynai kai tik ir išugdė stambiąsias tirpyklų įmones. Kur kasyklos buvo vienose, o tirpyklos kitose rankose, ten tarp jų įsiterpė r ū d o s p i r k l i a i. Jie iš pat pradžių sudarė cechą, kuris amžinai vedė kovą su kasyklų dalininkų sąjunga. Savo verslo praktikoje jie pasižymėjo didžiausiu suktumu, bet, šiaip ar taip, jų organizacijas tenka laikyti užuomazga tų milžiniškų monopolių, kurie susikūrė 15 šimtm. gale ir 16 šimtm. pradžioje.

Pagaliau reikia dar prisiminti vertingiausią ir reikšmingiausią specifinio Okcidento produktą — a k m e n s a n g l i s. Jau viduriniais amžiais jų reikšmė pamažėl vis didėjo. Randame, kad pirmąsias akmens anglių kasyklas įsteigė vienuolynai; Limburgo įmonės atsiranda 12 šimtm., Newcastle — 13 šimtm., o 14 šimtm. Newcastle jau gaminama pardavimui; 15 šimtm. prasideda akmens anglių gamyba Saaros srity. Bet visos šitos įmonės dirba dar vartotojo, o ne gamintojo reikmenėms. Londone dar 14 šimtm. buvo išleistas draudimas kūrenti ak-

mens anglis, nes jos užteršia orą. Tas draudimas nuėjo niekais; akmens anglių eksportas iš Anglijos taip greitai augo, jog teko paskirti tam tikri matavimo valdininkai anglims į laivus krauti.

R ū d o s t i r p i n i m a s s u a k m e n s a n g l i m i (vieton medinių anglių) pasidarė tipiškas tik 16 šimtm. Tada prasidėjo lemiamasai geležies sąjungis su akmens anglimis. Dabar ir šachtos teko vis labiau gilinti. Iš čia kilo technikai nauja problema: kaip u g n i m i p a k e l t i v a n d u o? Moderninės g a r o m a š i n o s idėja atsirado iš štolių statybos kasyklose.

TREČIASIS SKYRIUS

Prekių ir pinigų apyvarta prieškapitalistiniais laikais.

F. E u l e n b u r g, Ideen und Probleme in der deutschen Handelsgeschitsforschung, iš : Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre, Gustav Schmoller zur 70. Wiederkehr seines Geburtstages dargebracht, 2. dal. Leipzig 1908.

O. N o ë l, Histoire du commerce du monde depuis les temps les plus reculés, 3 t., Paris 1891—1906. Ch. L e t o u r n e a u, L'évolution du commerce dans les diverses races humaines. Paris 1897; R. L a r i c e, Storia del commercio, 2. leid., Milanas 1910; G. L u z z a t t o, Lezioni di storia del commercio, Padua 1921; E. S p e c h t, Die Handelsgeschichte des Altertums, 3 (atsk.) tom. Leipzig 1905—1906; N. R e i c h e s b e r g, Die Enstehung der modernen Verkehrswirtschaft, Bern 1916; H. P i g e o n n e a u, Histoire du commerce de la France, Paris 1887; E. L e v a s s e u r, Histoire du commerce de la France, 2 dal. Paris, 1911—1912; H. P i r e n n e, Villes, marchés et marchands au moyen-âge, Revue historique LXVII (1898); A. S c h u l t e, Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig, 2 t. Leipzig, 1900; W. H e y d, Histoire du commerce du Levant au moyen âge, éd. française par F. R a y n a u d, 2 t. Leipzig 1885; A. S c h a u b e, Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge, München und Berlin 1906; G. Y v e r, Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au 13. et au 14. siècles, Paris 1903; G. S c h a n z, Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters, 2 tm. Leipzig 1881; History of domestic and foreign commerce of the United States, 2 t., Washington 1915 (su plačia Amerikos ūkio istorijos bibliografija).

L. G o l d s c h m i d t, Universalgeschichte des Handelsrechts, 1 tm. Stuttgart 1891; P. Huvelin, L'histoire du droit commercial, Paris 1904 (su bibliografija); P. R e h m e, Geschichte des Handelsrechtes, Leipzig 1914.

1 §. Prekybos išsirutuliojimo pradmens.

Prekyba pat pradžioje yra interetninis reiškinys; tos pačios kilties ar tos pačios giminės žmonės neprekiauja tarpusavy, tik vis su svetimos kilties nariais; tad prekyba yra seniausios socialinės bendruomenės išorinis reiškinys. Ji gali rastis iš i n t e r e t n i n ė s g a m y b o s s p e c i a l i z a c i-

jos. Tuo atveju arba gamintojai patys prekiauja savo gaminiais, arba vaizbininkai (Hausierer) parduoda svetimos kilties gaminius. Bet seniausieji prekybos mainai eina vis tarp svetimų kilčių. Kilties prekyba savaisiais gaminiais galėjo reikštis įvairiomis formomis. Visų pirma tai galėjo būti priedinis verslas ūkininkams ar namų amatininkams, kuriuo jie vertėsi tam tikrais metų sezonais. Iš šitos stadijos atsirado vaizba (Hausiererei) kaipo savarankiškas verslas. Susidaro kilčių bendruomenės, kurios vien prekyba ir tesiverčia; galėjo būti tačiau ir taip, kad amatų darbą dirbančias kiltis lankė kitos, prekiaujančios kiltys. Kitas kelias vedė į kastų prekybos atsiradimą. Klasikiškos formos kastų prekybą matome Indijoje. Ten prekyba monopolizuota atskirų kastų rankose, būtent, *banja* kastos rituališkai aprėžta. Greta šitos prekybos, varomos tam tikrais aprėžtais etniniais pagrindais, randame sektų, kurios turi verstis prekyba del to, kad magiški ritualiniai draudimai faktinai neleidžia tų sektų nariams imtis kito kurio verslo. Tokia yra Indų *džainos* kasta. Džainos žmonėms draudžiama žudyti bet koks gyvūnas, ypač silpnasis. Del to jie negali tapti kariais, negali dirbti daugelio kitų amatų, pav., tokių, kur reikia kūrenti ugnis, nes čia gali žūti vabzdžiai; džainos nariai negali lyjant keliauti, nes purvyne galėtų sumindžioti sliekus ir t. t. Todel džainai belieka tik sėdėti vietoje ir verstis prekyba. Jos narių sąžiningumas taip pat gerai žinomas, kaip ir banjos pirklių suktumas.

Nedaug kitoks buvo ir žydų tautos kelias į prekybinės parijų tautos gyvenimą. Ligi ištrėmimo į Egiptą žydų tautoje buvo įvairių luomų: riterių, ūkininkų, amatininkų, šiek tiek ir pirklių. Pranašų mokslas ir ištrėmimas pavertė sėslią žydų tautą į kieminėjančią, ir ritualas neleido grįžti prie sėslaus žemės darbo: kas griežtai laikėsi žydų ritualo, tas negalėjo būti žemdirbys. Tuo būdu žydai tapo miestelėniška parijų tauta; skirtumas tarp fariziejų šventųjų ir nežinančių įstatymų laukininkų tebėra aiškiai žymus ir evangelijose[1]. Žydai daugiausia susimetė į pinigų prekybą, nes ši leido visiškai atsidėti įstatymų studijoms. Tad žydus į prekybą, ypač į pinigų prekybą, pastūmėjo ritualinės

[1] Plg. M. Weber, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, III, psl. 351, 403 sk.

priežastys, ir toji prekyba yra čia rituališkai aprėžtoji kilmės arba tautos prekyba.

Antrasis galimumas prekybai rutuliotis buvo ponų prekybos atsiradimas, susidarymas tokio ponijos sluoksnio, kurs vertėsi prekyba. Pirmiausia baudžiavos ponams galėjo ateiti į galvą — ir iš tikrųjų visur jie to griebėsi — teikti rinkai atliekamus savo baudžiauninkų dirbinius. Tam reikalui ponas skyrė profesinį pirklį savo valdininku. Toks yra antikos *actor*, varąs prekybą pono vardu, toks viduramžių *negotiator*, kurs už leną, ordinariją ir kt. gabena rinkon savo pono ar vienuolyno baudžiauninkų gaminius. *Actor* ir *negatiator* nėra tai pirkliai šiandienine žodžio prasme, tik samdyti komisionieriai. Kita ponų prekybos rūšis atsirado del beteisiškumo svetimžemių pirklių, kurie visur buvo reikalingi apsaugos ir galėjo jos gauti tik iš politinės valdžios. Ši teikė jiems apsaugą, kaipo koncesiją už tam tikrą mokestį. Ir viduramžių kunigaikštis duodavo pirkliams koncesijų ir imdavo iš jų už tai mokestį. Iš šito apsaugos santykio daug kur išsirutuliojo paties vado ir kunigaikščio varoma prekyba, pav., Afrikos pajūryje, kur vadai monopolizavo tarpinę prekybą ir patys ėmė prekyba verstis. Šituo prekybos monopoliu rėmėsi visa jų galybė; netekę jo, neteko jie ir savo galybės.

Kita prekybos lytis, kurios ėmėsi kunigaikščiai, tai dovaninė prekyba. Sename Oriente politiniai valdovai, jei nekariavo vienas su kitu, turėjo nuteikti vienas kitą gausiomis dovanomis. Ypačiai Tell-el-Amarnos lentelės iš laikų po 1400 m. pr. Kr. rodo, jog Egipto faraonai ir priekinės Azijos valdovai dažnai pasikeisdavo dovanomis. Įprastiniai mainų objektai yra iš vienos pusės auksas ir lenktynių vežėčios, iš antros — arkliai ir vergai. Pirmiau dovanos buvo siunčiamos laisvai, pasikliaujant atpildu. Bet kadangi siuntėjui dažnai tekdavo apsivilti, negaunant nieko atgal, todel vėliau imta reikalauti dovanos prieš dovaną ir tuo būdu dovaniniai mainai virto tiksliai apskaičiuojama prekyba. Pagaliau daugely ūkio istorijos vietų randame savarankišką kunigaikščio prekybą[1].

---

[1] Tad savarankiška kunigaikščio prekyba galėjo atsirasti ne tik iš svetimšalių pirklių apsaugos, bet ir savaime!

Labai senų pavyzdžių duoda čia didžiuliu maštabu Egipto faraonai, kurie, būdami laivų savininkais, varė importą ir eksportą, vėliau — Venecijos dožai pirmaisiais jų miesto laikais, pagaliau, daugelio Azijos ir Europos patrimonialių valstybių kunigaikščiai, pav., Habsburgai ligi pat vėlyvojo 18 šimtmečio. Šitą prekybą kunigaikštis galėjo vesti pats, arba panaudoti savo monopolį prekybai koncesijonuoti ar išnuomoti. Šia pastarąja priemone jis paskatino profesinių pirklių susikūrimą.

2 §. Technikinės prekių transporto sąlygos.

Plg. straipsnius: „Verkehrsmittel und - wege“ (F. C. Huber) ir „Verkehrswesen im deutschen Mittelalter“ (Th. Sommerland) išspausd. „Handwörterbuch der Staatswissenschaften, VIII, 3 leid. (gausūs literatūros nurodymai); toliau: W. Gotz, Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels Stuttgart, 1888; O. T. Mason, Primitive travel and transportation, New York, 1897; C. Merckel, Die Ingenieurtechnik im Altertum, Berlin 1899; E. Gasner, Zum deutschen Strassenwesen von der ältesten Zeit bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts, Leipzig, 1889; F. Rauers, Zur Geschichte der alten Handelsstrassen in Deutschland, Gotha, 1908; P. H. Scheffel, Verkehrsgeschichte der Alpen, 2 t. Berlin 1908—1913; W. Lotz, Die Verkehrsentwicklung in Deutschland seit 1800, 4 leid., Leipzig, 1920. W. L. Lindsay, History of merchant shipping and of ancient commerce, 4 t., London, 1874—1876; W. Vogel, Geschichte der deutschen Seeschiffahrt I t. Berlin, 1915; F. Podesta, Il porto di Genova dalle origini fino alla caduta della republica Genovese, Genua 1913.

Reikėjo tam tikrų technikos sąlygų, kad galėtų atsirasti savarankiški profesiniai pirkliai. Visų pirma turėjo būti bent kiek sutvarkyti ir numatomi transporto galimumai. Berods, turime manyti juos buvus labai ilgą laiką visiškai primityviškus. Ne tik Asirijos ir Babilonijos laikais Mezopotamijoje upėms perplaukti buvo vartojamos oro pripūstos ožkenos, bet dar ir Islamo gadynėje upių kėlyba ilgą laiką eina pūstiniais laivais (Schlauchschiffe). Žeme keliaujant, pirkliui teko ligi pat vėlyvų viduramžių naudotis šiais transporto galimumais: savais pečiais, ant kurių jis ligi 13 šimtm. velka savo prekes; kraunamaisiais gyvuliais arba dviračiu, užkinkytu vienu, daugiausia pora gyvulių; beje, pirklys turi keliauti čia tokiais keliais, kuriuos vargiai begu galima būtų ir pavadinti keliais šiandienine prasme. Tik Oriente ir Afrikoje jau gana anksti, rodos, būta ka-

ravanų prekybos, kur krovinius neša vergai. Šiaip ir čia paprastai naudojamasi kraunamaisiais gyvuliais. Tipiškas kraunamasis gyvulys Pietuose buvo asilas arba mulas; kupranugaris užtinkamas Egipto paminkluose tik vėliau, ir dar vėliau arklys, kurs iš pradžios tebuvo vartojamas tik karui ir tik paskesniais laikais eina transporto priemone. Tokios pat primityviškos susisiekimo priemonės buvo ir j ū r ų p r e k y b o s k e l i a i s. Antikoje ir viduramžių pradžioje paprastai vartojama irklinė valtis, kurios konstrukciją turime vaizduotis visiškai prastą; čia būta dar varžtų, kuriais reikėjo suveržti valtis, kad nesubyrėtų. Burių vartojimas yra, berods, toks senas, kad nežinia nė kas jas išrado; bet tuo metu burių nevartota taip, kaip dabar, jos tik padėdavo irtis pavėjui, o laviruoti prieš vėją nemokėta dar, rodos, ir ankstyvaisiais viduramžiais; Eddoje apie tai neaiškiai teminima, ir abejotina, ar tikrai pirmasis pradėjo prieš vėją laviruoti Andrius Doria, kaip tai skelbia viduramžių tradicija. Iš Homero ir iš kitų šaltinių žinome, kad anais laikais laivai tebuvo tokio didumo, kad juos galėjo kas vakarą ištraukti ant kranto. Inkaras, seniau tebuvęs sunkus akmuo, tik labai palengva įgavo šiandienykščią savo formą.

Jūreivybė tad iš pradžios nesiekė toliau pajūrio; tolimoji jūreivybė atviroje jūroje prasidėjo tik Aleksandrijos laikais, kada arabai ėmė stebėti monsūnus ir, jų padedami, keldintis per plačiąsias jūras į Indiją. Nautiniai instrumentai vietai apspręsti buvo Graikuose visai primityviški: hidometras, iš kurio, panašiai, kaip iš smėlio laikrodžio, byrėjo rutulėliai, žymį nuplauktų mylių skaičių, ir βολις — gilumui matuoti. Astroliabija teišrasta aleksandrijišku periodu; tuo metu imta statyti ir pirmieji švyturiai. Viduramžių, lygiai kaip ir arabų, jūreivybė buvo toli atsilikus nuo Kinų jūrų meno. Busolė ir kompasas, Kinuose vartojami jau 3 ir 4 šimtm. po Kr., Europoje tesužinoti tik tūkstantis metų vėliau. Betgi čia, Viduržemio ir Šiaurės jūrėse, įvedus kompasą, jūreivybės technika smarkiais šuoliais ėjo pirmyn. Įtvirtintas vairas laivo gale vis delto buvo įvestas visur ne anksčiau, kaip 13 amž. Nautinės taisyklės ilgai buvo slaptas dalykas; jos teko svarstyti Hanzos susirinkimuose, kurie tuo būdu prisidėjo prie jūreivybės pažangos. Sprendžiamos reikšmės čia pagaliau turėjo nautinės astronomijos patobulinimai, padaryti arabų ir iš jų per žydus patekę Ispanijon, kur 13 šimtm. Alfonsas X sustatydino jo vardu

vadinamas tabeles. Kai Okcidento jūreiviai leidosi paskum į tolimąsias užjūrio keliones, jie susidūrė su problemomis, kurių negalėjo išspręsti, teturėdami itin primityviškas priemones. Visos astronominės observacijos turėjo žiemiuose orientuotis pagal poliarinę žvaigždę, pietuose kryžius[1] ilgą laiką buvo jūrininkų kelrodis. Amerigo spręsdavo apie ilgio laipsnį pagal mėnulio konjunktūrą; 16 šimtm. pradžioje ilgio laipsniai pradėta matuoti laikrodžiu, kuris buvo jau tiek patobulintas, kad pagal šiokį ar tokį saulės aukštumą vidurdienį galima buvo atskirti, kuris ilgio laipsnis. Kvadrantas, kuriuo lengvai galima nustatyti pločio laipsniai, pradėtas vartoti bene 1594 m.

Jūreivybės tempas buvo toks, koks anose sąlygose ir tegalėjo būti. Nepaprastai didelis skirtumas pasidarė tada, kai vieton irklinių laivų imta vartoti buriniai. Vis delto antikoje jūrų kelias Gibraltaras - Ostia truko 8—10 dienų ir maždaug tiek pat kelias Mesina-Aleksandrija. Tačiau nuo to laiko, kai anglai 16 ir 17 šimtm. įvedė racionalį burių pritaikymą, radosi burlaivių, kurie nė kiek neatsilikdavo nuo vidutinių garlaivių, tik jų greitumas visiškai parėjo nuo vėjo.

3 §. Prekių transporto ir prekybos organizacijos formos.

A. Svetimšalis pirklys.

Jūrų prekyba iš seno buvo visur sykiu ir piraterija; karo laivas, piratų laivas, prekybos laivas — iš pradžios nesiskiria vienas nuo kito. Susiskirstymas įvyko tuo būdu, kad prekybos laivas išvirto į karo laivą, o ne atvirkščiai; įvedus prekybiniame laive daugiau irklininkų eilių ir kitas naujenybes, jis tiek techniškai ištobulėjo, kad, atsižvelgiant į didelius kaštus ir maža belikusio ruimo kroviniams, jis jau nebetiko prekybos reikalui. Antikoje pirmieji laivų savininkai buvo faraonai bei Egipto kunigija, ir čia visai nerandame privatiniu laivininkystės bendrovių. Bet jų būta Graikuose jau Homero laikais ir Finikijoje. Iš pat pradžių ir Graikuose laivai, matyt, buvo miesto karaliaus rankose, kurs naudojo juos tiek prekybos, tiek piraterijos reikalams. Bet čia prieš jo valią išaugo galingos giminės, kurios įsisteigė

---

[1] Kuris atstoja šiaurės „Grįžulio ratus". *Vert.*

savo laivų ir pagaliau miesto karalių telaikė *primus inter pares.*

Romoje seniausiais laikais užjūrio prekyba buvo vienas svarbiausių miesto galybės šaltinių. Tik mes nežinome tikrai, kiek turėta laivų ir kokio dydžio pasiekė aktyvinė prekyba. Bet, matyt, Roma šioje srityje toli gražu neprilygo Kartagai. Vėliau romėnai perėjo prie pasyvinės prekybos. Po puninių karų įsisteigė privatinė romėnų laivininkystės bendrovė. Tačiau Romos politika buvo taip ryškiai kontinentalė, kad, pav., senatoriui nepritiko turėti laivų; respublikos, o dar ir imperijos metu jam buvo draudžiama laikyti daugiau laivų, negu reikėjo jo paties ūkio atliekamiems gaminiams rinkon gabenti.

Kaip laivo įmonė buvo antikoje sutvarkyta ekonominiu atžvilgiu, mes beveik nežinome. Tiek tėra aišku, kad vis daugiau buvo naudojami vergai, kaipo varomoji jėga. Laivų vedėjai buvo mokyti amatininkai. Graikų ir Romos laivuose randame kapitoną, vairininką ir trimitininką, kurs trimituoja taktą yrėjams. Negalime taip pat aiškiai įsivaizduoti ir santykių tarp laivų savininkų ir pirklių. Iš pradžios pirkliai buvo ir laivų savininkais, bet Graikijos miestuose veikiai atsiranda tam tikras jūros pirklių luomas εμποροι, kurs verčiasi užsienio prekyba. Tik toji užsienio prekyba buvo, matyt, labai menka, nes kai reikėjo parūpinti masinių prekių, ypač javų antikos didmiesčiams, tatai turėjo būti daroma visuomeniško ūkio būdu. Atėnuose laivai, grįždami iš kelionės, turėjo parvežti miestui javų; Romoje miestas pats paėmė į savo rankas laivininkystę bei javų tiekimą ir reguliavo tą darbą ilgokai dar ir imperijos laikais. Imperija, berods, suteikė jūreivybei taiką ir saugumą ir tuo būdu daug padėjo jūrų prekybai pakilti; bet šis būvis neilgai tęsėsi. Imperatoriai, privalėdami laikyti valstybės pasieniuose nuolatinę kariuomenę, buvo reikalingi didelių finansinių išteklių ir del to turėjo griebtis leiturginės valstybės išlaidų organizacijos. Tos išlaidos juo toliau juo daugiau buvo padengiamos ne tiek iš mokesčių, kiek leiturgiškai, būtent tuo būdu, kad valstybė cechiškai organizavo atskirų profesijų grupes ir uždėjo joms tam tikras naturalines prievoles valstybei. Už tai tos grupės gavo atitinkamos amato šakos monopolį. Ši sistema privedė ir prie leiturgiško laivininkystės naudojimo ir del to laivininkystė veikiai pradėjo smukti. 3 šimtm. sunyko privatinis prekybos laivynas, o sykiu ir karo lai-

vynas, ir tada vėl galėjo smarkiai išsiplėsti piraterija. Apie tas antikos institucijas, kurios buvo sukurtos teisinių prekybos formų reikalui, tegalime spręsti iš vieno kito išsilikusio dokumento. Čia pirmiausia turime *lex Rhodia de iactu* avarijos atvejui[1]. Iš jo matome, kad viename laive buvo paprastai vežamos keleto pirklių prekės. Jeigu del avarijos dalis prekių reikėjo iš laivo išmesti, tai dalyviai turėjo bendrai prisiimti nuostolius. Kita institucija — jūrų paskola *(foenus nauticum)*, kurią viduramžiai perėmė iš antikos, parėjo nuo to, kad jūrų prekyba turėjo pakelti nepaprastai didelę riziką. Jei prekėms, kurios ėjo per jūrą, buvo duodama paskola, tai, laivui žuvus, nei kreditorius, nei skolininkas negalėjo tikėtis savo pinigų atgauti. Šis abipusis pavojus buvo padalytas tuo būdu, kad kreditorius gaudavo nepaprastai dideles palūkanas (gal 30%), bet užtat turėjo pakelti visą riziką, vadinas, turėjo vienas prisiimti nuostolį, jei prekės, ar tik dalis jų, žuvo jūroje. Iš antikos oratorių—Demosteno ir kitų — kalbų sužinome, jog jūrų paskola privedė prie to, kad kreditorius ilgainiui gavo paimti į savo rankas kuone visą jūreivybės verslą. Jis nuskirdavo jūreiviui kelionės laiką ir kelią ir nurodydavo, kur turi būti iškrautos prekės. Iš tokios jūrų pirklių priklausomybės kapitalistui galima spėti, kad jie patys menkai teturėjo kapitalo. Jūrų paskolą vienam laivui paprastai sudėdavo keli kreditoriai, pasidalindami riziką. Toliau dažnai pasitaikydavo, kad vienas kreditoriaus vergas, kaipo kontrolierius, lydėjo prekių transportą per jūras; ir iš šito matyt, kaip daug jūrų prekyba pareidavo nuo pinigų skolintojo. Jūrų paskola eina per visą antiką ligi pagaliau Justinijonas uždraudė ją, kaipo lupikišką. Šis uždraudimas neilgam tepatvėrė, bet vis tik padarė tiek, kad jūrų kredito formos pasikeitė.

Viduramžių santykiai neaiškūs. Kaip tai derėjo prieškapitalistiniam periodui, laivų statyklos (verfės) buvo miesto nuosavybė, ir miestas nuomojo jas cechiniams laivų statytojams. Jūrų prekyba turėjo ne tiek kapitalistišką pobūdį, kaip antikoje. Paprasta jūrų prekybos forma buvo asociacija visų suinteresuotų ta pačia prekybos tranzakcija. Del didelės rizikos per visus viduramžius nebuvo pastatytas gal nė vienas laivas atskiro asmens

---

[1] Plg. L. Goldschmidt, Lex Rhodia und Agermanament, iš: Zeitschrift für das gesammte Handelsrecht (1889) XXXV; H. Kreller, Lex Rhodia. Untersuchungen zur Quellengeschichte des römischen Seerechtes, ten pat, LXXXV (1921).

sąskaiton, o vis keleto ar keliolikos dalininkų, laivo partnerių. Iš kitos pusės, atskiri partneriai turi savas nuosavybės dalis keliems laivams. Kaip laivų statyba bei laivų nuosavybė, taip kiekviena atskira jūrų prekybos verslamonė buvo tam tikros asocijacijos objektas. Tą asocijaciją sudarė laivo savininkas, laivo vadas, įgula, pagaliau, sykiu keliaujantieji pirkliai. Visi jie yra susidėję į koperatinę bendrovę ir vežasi prekes; berods, čia pirkliai, užuot keliavę patys, dažnai pasivaduoja savo tarnautojais. Rizika prisiimama bendrai, pelnas ir nuostolis dalinami pagal sutartą koeficientą.

Greta šitos koperatiškos rizikos bendruomenės turime kapitalisto jūrų paskolą. Ji buvo mėgiama keliaujančių viduramžiais pirklių, nes jiems buvo naudinga pirkti už ją prekes ir tuo sudėti riziką kreditoriui. Pagal pizantiškos jūrų teisės *constitutum usus* palūkanų mokėta 35% ; maždaug toks pat palūkanų dydis su nedideliais skirtumais buvo ir kitur. Atskiroms paskoloms palūkanos ėjo pagal tam tikrą tarifą, atsižvelgiant į pavojaus didumą.

Iš pradžios su ta rizikos bendruomene visi pirkliai plaukė patys, veždami savo prekes: tai buvo smulkūs pirkliai, besirūpiną patys savo prekes iškišti. Ilgainiui tas paprotys išnyksta. Vieton to atsiranda *commenda* ir, tur būt, tuo pat metu *societas maris*. Ši institucija randama lygiai Babilonijos ir Arabų, kaip ir Italų bei (kiek modifikuota) Hanzos teisėje ir reiškia, jog bendruomenę sudaro du bendrininkai, kurių vienas palieka namie, išplaukimo uoste, o antras veža prekes į užjūrį. Šis santykis iš pradžios turėjo, matyt, asmeninės paslaugos pobūdį: pirkliai pasigelbėdami veždavo pamainiui vieni kitų prekes. Vėliau tas santykis pasikeitė: vienas įdėdavo kapitalo, o antras atlikdavo pačią jūrų prekybos tranzakciją. Pinigų davėjai buvo iš dalies profesiniai prekybininkai, o iš dalies, ypač Pietuose, šiaip piniguočiai (pav., bajorai), kurie savo atliekamus pinigus norėjo pelningai įdėti į prekybą. Sandėris buvo toks, kad keliaujantis *socius* gaudavo pinigus arba pinigais įkainotas prekes; šis indėlis sudarė prekybos kapitalą ir technišku vardu vadinosi *commenda*. Prekės buvo parduodamos užjūry ir už gautuosius pinigus perkamos kitos, kurias, sugrįžus namo į uostą, vėl įkainodavo ir parduoda-

[1] Plg. W. Silberschmidt, Die Commenda in ihrer frühesten Entwicklung, Würzburg, 1884.

vo. Jei palikusis namie *socius* buvo davęs visą kapitalą, tai jis gaudavo tris ketvirtadalius pelno; o jei jis ir keliaujantis *socius* buvo bendrai sudėję indėlį, kas paprastai buvo daroma santyky ⅔ : ⅓, tai jiedu pelną dalinosi pusiau. Šitame sandėryje charekteringa tai, kad čia pirmąkart sutinkame kapitalistišką atskaitomybę; pradinis kapitalas lyginamas su galutiniu kapitalu ir skirtumas sudaro pelną pinigais, kurs ir dalinamas. Bet formos atžvilgiu tai dar nėra pastovi kapitalistinė įmonė, tik vis dar atskira verslamonė, kur del kiekvienos tranzakcijos atskirai atsiskaitoma. Šis institutas viešpatavo jūrų prekyboje per visus viduramžius, bet, dar ir perėjus prie pastovios kapitalistinės įmonės, jis pasiliko a t s k i r o s verslamonės atsiskaityme.

Viduramžių prekybos a p y v a r t a[1], palyginti su moderniniais santykiais, tiesiog minimalė; čia prekiauja vien tik smulkūs pirkliai, versdamiesi mažais kiekiais. 1277 m. Anglų vilnos eksportas sudarė 30.000 dvigub. centnerių. Tos masės apyvartoje dalyvavo 250 pirklių, tad kiekvienam teko į metus 120 dvig. centn. Vidutinis didumas vienos komendos Genujoj 12 šimtm. buvo apie 1000 vok. sidabr. markių; 14 šimtm. Hanzos srityse buvo draudžiama prisiimti daugiau, kaip v i e n ą komenda, o didumo ji ir čia nebuvo didesnė. Visa apyvarta tarp Hanzos ir Anglijos tuo metu, kada ši prekyba buvo intensingiausia, pasiekė 15.000 markių. Apyvarta Talino (Revelio) uoste galime susekti iš muitinės sąrašų; 1369 m. dvylikoje išplaukusių iš ten laivų dalyvavo 178 pirkliai, kurių kiekvienas išsiuntė vidutiniškai už 1600 vok. markių (prieškariniu kursu). Venecijoj vidutinė laivo važta siekė 6000 sidabr. vok. markių, Hanzos srityse 14 šimtm. — 5000. Į Talino uostą 15 šimtm. per metus įplaukdavo 32 laivai; į Liubeką, didžiausią Hanzos uostą, 1386 m. įplaukė 430 ir išplaukė 870 laivų. Čia knibždėte knibžda smulkių kapitalistėlių pirklių, kurie patys veža savo prekes arba įduoda jas vežti kitam: iš to suprantamas ir jų koperavimas. Del piratų pavojaus atskiras laivas negalėjo pasirinkti sau kelionės laiko. Laivai jungėsi į karavanus, ginklavosi patys, arba buvo lydimi ginkluotų laivų palydovų. Vidutinis karavano kelionės ilgumas Vi-

[1] W. S t i e d a, Revaler Zollbücher und - quittungen des 14. Jahrhunderts (= Hansische Geschichtsquellen, 5 t.) Halle, 1887; t o p a t i e s, Ueber die Quellen der Handelsstatistik im Mittelalter, Berlin, 1903; R. K ö t z s c h k e; Deutsche Wirtschaftsgeschichte (plg. aukščiau 20 psl.; A. S c h u l t e. (plg. 162 psl.) II, psl. 720 sk.

duržemio jūrose svyravo nuo pusės metų ligi metų; iš Genujos karavanas išplaukdavo į Orientą tik kartą per metus, iš Venecijos du kartu. Del tokio plaukiojimo karavanuose kapitalas tik labai palengva tegalėjo apsiversti. Vis delto, nežiūrint visų tų aplinkybių, prekybos, kaipo pajamų šaltinio, reikšmė nebuvo jau tokia menka. 1368 m. prekybos apyvarta visuose Baltijos uostuose sudarė 15.000.000 sidabr. vok. markių, tad triskart tiek, kiek Anglijos karalius turėjo iš visos valstybės pajamų. Žeminėje prekyboje rizika buvo daug mažesnė, nekaip jūrose, nes čia negrėsė gamtos siaubas, tik plėšikų pavojus. Bet užtat išlaidos buvo nepalyginti didesnės. Esant mažesnei rizikai, nebuvo čia nė pirklių koperavimo. Nebuvo taip pat ir tam tikros paskolos žeminei prekybai, kaip kad buvo jūrų paskola. Berods, mėginta ir čia panaši paskola įvesti, bet prieš ją griežtai stojo popiežiai, įžiūrėję čia neleistiną lupikavimą.

Ir žeminėje prekyboje pirklys paprastai lydi savo prekes. Tik nuo 13 šimtm. transporto sąlygos yra jau tiek saugios, kad pirklys gali įtikėti savo prekes tarnautojui palydovui, vad. *vectuarius*, o tai reiškia, kad tuo metu jau turėjo būti užsimezgę reguliarūs prekybos santykiai tarp siuntėjo ir gavėjo. Žeminę prekybą daug trukdė technikiniai sunkumai del blogų kelių. Paprastai manoma, kad Romos vieškeliai buvę labai geri[1]. Bet iš tikrųjų jie toli gražu nebuvo tokie paveikslingi. Katonas ir Varijus įspėja vengti jų del daugybės besibastančių ten valkatų ir knibždančių gyvių ir pataria nesistatyti trobų arti vieškelio, nes artimiesiems gyventojams dedama prievolė duoti butus kareiviams. Kraštutinėse provincijose Romos vieškeliai, gal būt, pravertė ir susisiekimui. Bet tiesiant juos apie gyventojų susisiekimo reikalus nė kiek negalvota, kas aiškiai matyt iš to, kad jie nuvesti tiesia linija, visai nepaisant gyvenamųjų vietų. Pagaliau, Romos laikais ir apsaugoti rūpintasi tik tie keliai, kurie buvo reikalingi sostinei maistu aprūpinti arba kariniams bei politiniams tikslams. Tų kelių išlaikymas buvo leiturgiškai uždėtas valstiečiams, iš kurių del to neėmė mokesčių. Viduramžiais baudžiavos ponai del fiskalinių sumetimų rūpinosi išlaikyti kelius. Kelių ir tiltų taisymas buvo užkrautas baudžiauninkams valstiečiams, vadinamiesiems *scararii*, kaipo viena pačių sun-

---

[1] Plg. Naeher, Die roemischen Militärstrassen und Handelswege in der Schweiz und in Südwestdeutschland, 2 leid. Strassburg, 1888.

kiųjų prievolių, kokias tik žino baudžiavos santvarka; už kelių naudojimą ponai ėmė muitus. Tarp žemės ponų nebuvo jokio sutarimo, kaip racionaliau pravedus kelias, kiekvienas vedė taip, kad jis gautų ko daugiau muitų ir kelio mokesčių, kurie apmokėtų jam išlaidas. Sistematiškai pradėta vesti keliai pirmiausia Lombardijoj, būtent, Lombardų sąjungos laikais.

Del visų šitų sąlygų a p y v a r t a sauskeliais buvo viduramžiuos dar daug mažesnė, nekaip jūromis. Dar 16 šimtm. vieno didelio prekybos namo faktorius važiuoja iš Augsburgo į Veneciją parvežti šešiolikos maišų medvilnės. Apskaičiuota, kad prekės, kurios viduramžių pabaigoje per vienerius metus perėjo per Gotardą, galėtų sutilpti į 1 ar 1½ prekių traukinio. Kadangi apyvarta buvo tokia maža, tai pelnas turėjo būti atitinkamai didelis, kad galėtų padengti muitus ir kelionės pragyvenimo išlaidas. Tokiais keliais ir kelionės laikas buvo labai ilgas. Pirklys, ir žeme keliaudamas, negalėjo kaip tinkamas pasirinkti kelionės laiko. Keliai buvo pavojingi ir keliauti tegalima buvo su palydovais; o palydovų tiekėjas laukė, kol susidarys didesnis keliaujančių skaičius. Tad ir žeminė prekyba turėjo taikytis prie k a r a v a n ų. Karavanai žinomi iš senų senovės, juos sutinkame Babilonijoje ir viduramžiuose. Antikoje ir Oriente buvo valdžios skirti karavanų vadovai. Viduramžiuos tuo rūpinosi miestai. Tik po to, kai 14 ir 15 šimtm. vadin. „krašto taika“ sudarė pakenčiamas saugumo sąlygas, pirkliai galėjo pavieniui leistis į kelionę. Techniškai tas buvo galima atsiradus tam tikrai žemės transporto organizacijai, vadin. p a s t o t ė m s, v e ž i m a m s (Rottfuhren)[1].

Pastotiniai vežimai buvo baudžiavos institucijų padaras, gavęs pradžią vėl gi iš vienuolynų. Baudžiavos ponas už tam tikrą atlyginimą tiekė pirkliams arklius, vežimus, kraunamuosius gyvulius ir t. t., naudodamas čia savo baudžiauninkus. Tam tikrų kaimų valstiečiai, kuriems ši prievolė buvo uždėta, kaipo lažas, turėjo paeiliui važiuoti pastotėn; ilgainiui šie baudžiau-

---

[1] Plg. J o h. M ü l l e r, Das Rodwesen Bayerns und Tirols im Spätmittelalter und zu Beginn der Neuzeit (Vierteljahrsschrift f. Sozial- und wirtschaftsgeschichte III (1905); t o p a t i e s, Das Spätmittelalterliche Strassen - und Transportwesen der Schweiz und Tirols (Geographische Zeitschrift XI (1905); O. S t o l z, Zur Geschichte der Organisation des Transportwesens in Tirol im Mittelalter (Vierteljahrschrift f. Soz. u. WG. VIII (1910).

ninkai tapo savarankiškais profesiniais vežėjais. Bet tik tada, kai pastotinių vežimų organizaciją paėmė į savo rankas miestai, iš to išaugo sistematinė įmonė. Pastotiniai vežėjai miesto ribose susijungė į cechą. Jų pačių rinktas vyresnysis laikė ceche griežtą drausmę, vedė derybas su pirkliais ir dalino važtas atskiriems cecho nariams. Čia bendrai laikomasi principo, kad transporto vadovas atsako už transportą.

Organizacija kėlybos vidaus vandenyse turėjo įvairių formų [1]. Iš pradžios visos teisės, tad ir kėlyba tuose vandenyse, priklausė išimtinai žemės ponams bei vienuolynams. Tačiau jie patys dažniausiai nepajėgė tų savo teisių išnaudoti, o turėjo perleisti jas transporto darbininkų sąjungai, kuri ilgainiui ir visai eksproprijavo žemės ponus, įsigydama monopolį kėlybai jų vandenyse. Vėliau, ypač įsikūrus miestams, atsirado laisvi laivininkystės cechai, kurie tiksliai skirstė atskiriems cecho nariams prekių važtas. Būdavo ir taip, kad vidaus vandenų transporto organizaciją į savo rankas paimdavo miestų savivaldybės. Plukdymo monopolį Isaru turėjo Mittenvaldo piliečiai, kurie prekių transporto teisę naudojo paeiliui. Aukštumų žemės ūkio sunkiąsias prekes plukdydavo žemyn, o brangius dirbinius gabendavo aukštyn. Pagaliau atsirado uždari pelnaujami koperatyvai, kurie laivininkystę paėmė į savo rankas. Išsiplėtė jie iš poniškųjų ir cechinių laivininkystės organizacijų. Iš poninių jie išėjo, pav., Salzach'e ir Inn'e. Iš pradžių plukdymo monopolį turėjo Salzburgo arkivyskupas. Vėliau laivininkai susibūrė ir sudarė vidaus laivininkystės bendrovę. Bendrovė buvo laivų savininku, ji samdė transporto darbininkus, o plukdymo monopolį iš arkivyskupo gavo įkaitu (už skolą). 15 šimt. jis vėl tą monopolį išpirko ir leno teisėmis išnuomojo. Taip pat ir Murgo laivininkystė priklausė miško plukdytojų pelno bendrovės, kurią sudarė medžių ir miško vieninteliai savininkai (monopolistai). Didieji Švarcvaldo miškų ištekliai privedė prie to, kad Murgo laivininkystės veikimo sritis pasiekė ir Reiną; ji pasidalino į miško plukdymą ir transportą Reinu; pagaliau buvo pradėta plukdyti ir svetimos prekės uždarbio tikslais. Iš cechų išaugo ir Dunojaus

---

[1] Plg. E. Gothein, Zur Geschichte der Rheinschiffahrt (Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst XIV, 1895); R. Bettgenhauser, Die Mainz - Frankfurter Marktschiffahrt im Mittelalter, Leipzig, 1895.

laivininkystė Austrijoje ir viršutinio Reino laivininkystė Vokiečiuos koperatiniais pagrindais: panašiai, kaip kasyklų bendruomenėje kasyklos, taip čia laivai buvo koperatinės bendrovės nuosavybė.

Tokiose sąlygose būdamas pirklių luomas visų pirma buvo reikalingas asmeninės apsaugos. Kai kur ši apsauga turėjo sakralinį pobūdį, būtent, kada svetimšalis pirklys buvo skelbiamas esąs ypatingoje dievų ir vado globoje.

Kita asmeninės apsaugos forma—sudarymas tam tikrų palydovinių sutarčių su tos srities galiūnais, pav., viršutinėje Italijoje ankstyvaisiais viduramžiais. Čia vėliau miestelėnai privertė pavojingus prekybai riterius plėšikus kraustytis į miestą, išdraskę jų pilis ir vietomis paėmę į savo rankas pirklių apsaugą. Kai kur, pav., Šveicarijoje, mokestis, pirklių mokamas palydovams, sudarydavo pakelės gyventojams svarbiausias jų pajamas. Antras didelis prekybos reikalas buvo teisinė apsauga. Pirklys buvo nepilietis, jis neturėjo tokių juridinių galimumų, kaip tos tautos ar tos giminės žmogus, ir del to buvo reikalingas ypatingos teisinės apsaugos. To tikslo iš pradžios siekė represalijos institutas: jei skolininkas, pav., pirklys iš Genujos ar Pizos, nenorėjo ar negalėjo sumokėti savo skolos Florencijoje ar Prancūzijoje, tada buvo suimami kiti jo tautiečiai. Tokia nelemtybė ilgainiui negalėjo būti pakenčiama ir seniausios prekybos sutartys išsidera atsisakymą nuo represalijos. Atmetę į šalį šią primityvę represijos priemonę, randame ir šiaip įvairių institutų, atsiradusių teisinės pirklio apsaugos reikalui. Kadangi pirklys, būdamas svetimšalis, negali stoti prieš teismą, todel jis reikalingas patrono, kuris jam atstovautų; tuo remiasi savotiškas antikos reiškinys — *proxenia*, kur bičiulystė yra susijusi su svečio bičiulio interesų atstovavimu. Ją atitinka viduramžių viešnagės teisė: švetimžemis pirklys turi teisę ir prievolę būti kurio piliečio globoje: pas jį jis turi sudėti savo prekes, o šis, kaipo šeimininkas, privalo tas prekes kontroliuoti, saugodamas savosios bendruomenės reikalus. Didelė pažanga, palyginti su šitais santykiais, buvo hanzos susidarymas, padidėjus pirklių skaičiui. Iš pradžios ji paprastai buvo gildija užsieninių pirklių, kurie svetimam mieste varė prekybą ir jungėsi bendrajam apsaugos reikalui. Savaime suprantama, kad šis junginys tebuvo galimas, gavus ku-

nigaikščio ar miesto leidimą. Sykiu su šia pirklių organizacija paprastai buvo steigiamos ir tam tikros prekybinės būstinės (Niederlassungen), kad pirkliams nereikėtų tuč tuojau savo prekių išparduoti. Tam reikalui viduramžiais visam pasauly žeminei prekybai buvo karavanų krovyklos, o jūrinei—faktorijos, be to — *fondachi,* sandėliai ir prekybos namai [1]. Čia buvo du galimumai. Arba prekybos namus patys įsisteigė svetimžemiai pirkliai saviems interesams; tą jie galėjo padaryti tada, kai jų darbas tame svetimame krašte buvo būtinai reikalingas. Tuo atveju jie turėjo autonomiją ir patys rinkosi sau pirmininką, kaip antai vokiečių hanzos pirkliai Londone. Arba čiabuviai pirkliai primetė šias institucijas svetimiesiems, kad galėtų kontroliuoti jų pelną ir juos pačius pažaboti; pavyzdys: vokiečių pirklių *fondaco* Venecijoje. Pagaliau prisireikė nuskirti ir tam tikras prekybos laikas. Reikėjo, kad pardavėjai ir pirkėjai vieni kitus rastų. Tam reikalui įsisteigė nuolatiniai prekymečiai ir ilgainiui buvo įvestos ***prekymečių koncesijos.*** Prekymečiai visur — Egipte, Indijoj, antikoj, viduramžiuos — buvo kunigaikščių įsteigti svetimžemiams pirkliams ir jiems atiduodami į koncesiją. Tokia koncesija turėjo tikslo, viena, aprūpinti valdovo reikmenes ir, antra, teikti iždui pajamų: iš prekybos apyvartos ir kunigaikštis norėjo pelnytis. Todel, duodamas koncesiją, valdovas paprastai susitardavo su pirkliais del tiekimo palydovų, už tam tikrą atlyginimą, steigė atskirą rinkos teismą (juo iš dalies buvo suinteresuotas kunigaikštis, gaunąs tam tikrą teismo mokestį, iš dalies ir svetimžemis pirklys, kurs juk negalėjo stoti į paprastuosius to krašto teismus), toliau, reguliavo matus, saikus ir monetas, o podraug ir susisiekimo laiką bei formą. Kaipo atlyginimą už tuos visus savo darbus, kunigaikštis ėmė prekyvietės muitą. Iš šitų pirminių santykių tarp pirklio, lankančio prekymetį, ir kunigaikščio, teikiančio koncesiją, išsirutuliojo ir tolesnieji ryšiai. Pirkliai buvo reikalingi didelių pastatų, kur galėtų savo prekes tikrinti, sverti ir sudėti. Tuo rėmėsi kunigaikštis — del fiskalinių sumetimų versdamas juos naudotis, pav., jo iškraunamaisiais prietaisais („kranu“). Be to, reikėjo kontroliuoti pirklių apyvarta, nes

---

[1] Plg. H. Simonsfeld, Der Fondaco dei Tedeschi und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen, 2 t. Stuttgart 1887.

nuo tos apyvartos buvo imami mokesčiai. Čia iždo interesams daugiausia padėjo privertinas maklerio tarpininkavimas. Maklerio institutą Vakarai perėmė iš Oriento *(simsarius, sensarius,* iš čia „Sensal"). Prie visų šitų sąvaržų prisidėjo priverstinas kunigaikščio kelių naudojimas, kadangi kunigaikštis galėjo laiduoti pirklio saugumą tik keliaujant jam kunigaikščio keliais, ir, pagaliau, priverstinas tam tikros prekyvietės naudojimas: svetimžemis pirklys del kontrolės turėjo prekiauti tik viešumoje, prekyvietėje, arba sandėliuose.

B. Čiabuvis pirklys.

Praeitame paragrafe atvaizduotieji santykiai yra buvę ne tik viduramžių prekyboje, bet taip pat Arabijoje ir apskritai visur pasauly, kol prekyboje vyravo svetimžemis pirklys. Tie santykiai griežtai pakitėjo, kai susidarė čiabuvių pirklių luomas.

Tipišku reiškiniu jis tapo, rodos, tik miestams išsirutuliojus, nors ir anksčiau, be abejojimo, būta nuolatinių pirklių, susikūrusių tam tikruose prekybiniuose naujokynuose aplink pilis. Technikinis čiabuvio pirklio vardas — *mercator.* Viduramžiais tuo vardu buvo vadinamas pirklys, gavusis privilegijų įsikurti mieste ir, būtent, pirmiausia pirklys mažmeninkas, parduodąs ar tai savus, ar svetimus gaminius. Tiesa, kai kuriuose teisės šaltiniuose, ypač paminkluose Reino krašte, tas žodis reiškia tą pat, ką „pirklys" šiandieninėje prekybos teisėje: *mercator* esąs kiekvienas, kas *lucri causa* perka ir parduoda. Betgi negalimas daiktas, kad toks šios sąvokos supratimas būtų buvęs viduramžiais visuotinis. Pagal viduramžių miestų gyventojų struktūrą, *mercator,* tikrai sakant, tegalėjo vadintis ne pirklys urmininkas, o kiekvienas tas, kas gabeno šiokią ar tokią prekę rinkon, ar tai amatininkas, ar profesinis prekybininkas.

Profesinių pirklių luomas perėjo tokias išsirutuliojimo stadijas. Pirmų pirmiausia čiabuvis pirklys yra keliaujantis prekybininkas. Jis keliauja periodiškai, parduodamas savo prekes svetur, ar iš ten parsigabendamas. Kita stadija yra ta, kada jis pats nebekeliauja, o siunčia su prekėmis savo tarną, tarnautoją ar bendrininką. Šios dvi stadijos dažnai susipina. Trečiojoj stadijoj išauga faktorijų sistema. Pirklys jau tiek

turtingas kapitalo, kad jis steigia užsieny savo prekybos būstines, ar bent laiko ten savo tarnautojus; tuo būdu atsiranda interlokalinė filijų sistema. Pagaliau čiabuvis pirklys tampa sėsliu ir pradeda prekiauti su užsieniu korespondencijos būdu. Šis būdas tebuvo galimas vėlyvais viduramžiais, nes anksčiau jau turėjo būti susidarę pakankamai saugūs interlokalio transporto santykiai ir taip pat pakankamai saugi interteritorialinė teisė.

Viduramžių prekyboje daugiausia svėrė mažmeninė prekyba. Net ir tie pirkliai, kurie prekes gabeno iš tolo, iš Oriento, steigėsi jas parduoti tiesiog vartotojams. Taip buvo mažesnė rizika, pastovesnis, tikresnis ir, paprastai, didesnis pelnas, nekaip būtų buvę urmo prekyboje, o be to susidarydavo monopolinė rinka. Dar ir hanziečiai nebuvo pirkliai šiandieninine žodžio prasme, o siekė kiek galėdami paimti į savo rankas mažmeninę prekybą svetimame krašte ir mėgino Rusijoje, Švedijoje, Norvegijoje ir Anglijoje išstumti vietinius mažmenų pirklius. Dar 16 šimtm. tą pačią politiką varė Anglijoje *Merchant adventurers,* kuriems karalienė Elžbieta buvo suteikusi privilegijų.

Urmininkų pirklių tikrąja žodžio prasme ankstyvaisiais viduramžiais gal visiškai nebuvo; tik į galą viduramžių pradėjo jie rastis, pamažėl daugėdami didžiuosiuose pietų Europos prekybos centruose, tuo tarpu kai žiemiuose jų kur-ne-kur vienas kitas tesirado [1].

Čiabuvių pirklių luomas turėjo kovoti su kitais sluoksniais[2]. Iš vienos pusės vietiniams pirkliams tenka vesti visa eilė kovų su prašalaičiais, kaip antai, kova del miesto rinkos monopolio. Į tą rinką skverbiasi svetimų kilmių ar svetimų giminių prekyba, ypač amatinių kilmių, iš tolo atgabenančių savus gaminius, arba svetimos kilmės ateivių prekybinių tautų konkurencija. Iš noro atsikratyti tokia konkurencija kilo ir kova su žydais. Ankstyvaisiais viduramžiais Vokietijoje negirdėti, kad žydai būtų buvę nemėgiami. Dar 11 šimtm. Speyero vyskupas, norėdamas, anot jo, išaukštinti savo miestą,

---

[1] G. v. Below, Grosshändler und Kleinhändler im deutschen Mittelalter, iš: Probleme der Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1920.
[2] Čia žiūr. ypač raštus: G. v. Below, Ueber Theorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker: Der Untergang der mittelalterlichen Stadtwirtschaft, abu: Probleme der Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1917.

parsikviečia į jį žydus. Tik kryžiaus karų metu, kada susidėjo krūvon tikybinio karo ir prekybinės žydų konkurencijos įtaka, kilo pirmoji antisemitizmo banga Europoje, nors antisemitinių reiškinių randame jau ir antikoje, kaip matyt iš Tacito, kurs kaltina žydus *superstitio* ir, kaip tikras romėnas, niekina ir laiko negarbinga kiekvieną orientališką Ἔκστασις. Ši kova su žydais ir kitomis svetimomis prekybinėmis tautomis — kaveršais, lombardais ir siriečiais — yra aiškus simptomas, kad jau atsiranda tautinių prekybininkų luomas. Iš kitos pusės vietiniams miesto pirkliams reikia kovoti ir su saviškiais pirkliais, susikūrusiais kaimuose. Ši kova pasibaigė 15 šimtm. visišku miestiečių pirklių laimėjimu; pav. Bavarijos hercogas Liudvikas Turtingasis (1450—1479) tiesiog giriasi, kad jis savo krašte visus kaimo pirklius suvaręs į miestus, kad geriau galėtų kontroliuoti. Toliau vietos pirkliai įvairiomis formomis veda kovą su nevietiniais, stengdamiesi neleisti jiems varyti mažmeninės prekybos. Miesto pirkliams iš dalies pasiseka išgauti, kad svietimiesiems pirkliams teleidžiama prekiauti tik tam tikromis dienomis. Jiems draudžiama parduoti tiesiog vartotojui, o taip pat prekiauti tarpusavy, kad lengviau juos būtų sukontroliuoti; pagaliau jiems aprėžiama prekybos sritis: jie verčiami parduoti savo prekes toje vietoje, į kurią jas atvežė parduoti ar tai vartotojams, ar vietos pirkliams. Čiabuviams pirkliams pavyko išgauti tolydžio vis aštresnė ateivių pirklių kontrolė. Pastariesiems buvo uždėta priverstinos viešnagės prievolė: t. y. jie turėjo būtinai pasirinkti sau per šeimininką kurį pilietį, kurs saugotų ir sykiu kontroliuotų jų prekes (plg. aukščiau 175 pusl.). Bet kadangi čia buvo pavojus, kad šeimininkas gali varyti su svečiu draudžiamus gešeftus, todel imta steigti vieši sandėlių namai su priverstinu apsigyvenimu. Tokių namų pavyzdys yra *Fondaco dei Tedechi* Venecijoje. Kiekvienas vokietis pirklys turėjo ten apsigyventi ir sudėti visas savo prekes. Fondaco neturėjo beveik jokios autonomijos: valdininkai vokiečių pirkliams buvo miesto skiriami ir patys pirkliai maklerių kontroliuojami. Priverstinas maklerių tarpininkavimas buvo vaisingiausia kontrolės priemonė, kuri neleido prekiauti svečiui su svečiu ir padėjo sukontroliuoti apyvartą tarp svetimžemio pirklio ir vietos gyventojų. Taip tad

maklerio institutas yra atsiradęs del vietos pirklių monopolistinių tendencijų ir del miesto pastangų kontroliuoti kiekvieną atskirą svetimšalio pirklio sandėrį. Pačiam makleriui buvo draudžiama daryti bent kokios tranzakcijos savo sąskaiton ar tapti bendrininku; jis, kaipo valdininkas, gaudavo tik tam tikrą mokestį nuo visų tranzakcijų, kurias jis kontroliavo.

Antras didelis pirklių kovos objektas — tai tarpusavio šansų lygybė. Iš pirklių, lygiai ginamų visos pirklių korporacijos, vienas kuris neturėjo įsigyti didesnių šansų, nekaip kitas; tas ypač rūpėjo mažmeninkams. To tikslo siekė draudimas iš anksto pirkti ir teisė reikalauti perpardavimo. Draudžiama buvo pirkti iš svetimšalio pirklio prekes anksčiau, negu jis atveš jas į miestą; iš kitos pusės kiekvienas vietos pirklys turėjo teisę reikalauti, kad jam būtų perparduota dalis užpirktųjų prekių, sumokant pirkimo išlaidas. Ši taisyklė buvo pakenčiama tik mažmeninkams. Urmo prekyba, ypač tolimoji prekyba, negalėjo su tokiomis sąlygomis sutikti, jei norėjo bent kiek plačiau rutuliotis. Todel ir prasidėjo aštri kova, juo aštresnė, juo daugiau laisvių pajėgė iškovoti sau urmo prekyba.

Trečioji kova čiabuviams pirkliams tenka vesti del paties uždarbio ploto. Čia ėjosi tuo, kad visi uždarbio pragumai mieste būtų ko plačiau išnaudoti. Iš to kilo kova del priverstino kelių ir sandėlių naudojimo, t. y. visi pirkliai turėjo būti priversti naudotis tam tikroje vietoje tik tam tikrą kelią ir susiversti savo prekes tik tam tikroje apyvartos vietoje ar apyvartos uoste. Šis priverstinumas iš pradžios prekybos ūgiui buvo tik naudingas, nes be monopolio, kurs tuo būdu susidarė tam tikroms vietoms ir tam tikriems keliams, teturint tokias menkas apyvartas, nė nebūtų buvę galima sukurti technikinių pagrindų prekybai ir surasti lėšų tiems keliams ir uostams statyti. Tatai betgi nekeičia fakto, kad tie, kurie siekė šį monopolį įsigyti, visų pirma miestų ponai ir kunigaikščiai, vadovavosi vien fiskaliniais sumetimais. Kiekvienas teritorijos ponas mėgino karu įsigyti sandėlių ir kelių teisę. Kilusios iš to kovos buvo ypač smarkios Vokietijoj 14 ir 15 šimtm. Sandėlių ir kelių teisė buvo sykiu ir kovos objektas ir kovos priemonė. Jei sandėlių teisė priklausė tam tikrai vietai, tai tos vietos valdovas, užtvėręs ar išsukęs kelius, galėjo gerokai pakenk-

ti ir savo politiniam priešininkui; tokių pavyzdžių ypač daug galime rasti Anglų ir Flandrų santykių istorijoje paskutiniais šimtmečiais.

Pagaliau čiabuviai pirkliai turi kovoti su vartotojais, būdami patys tarpusavy susiskaldę: vieni suinteresuoti vietine rinka, kiti tolimąja prekyba. Vartotojui rūpi labiausiai pirkti iš pirmųjų rankų, tiesiog iš svetimšalių pirklių. O daugumos čiabuvių pirklių interesai reikalauja atsižvelgti visų pirma į mažmeninkus, neužkertant betgi kelio ir tolimajai prekybai. Ilgainiui pasirodė, jog šiųdviejų siekimų negalima kartu suderinti. Prasidėjęs del to urmininkų atskilimas įneša priešingumus į pirklių luomą, ir mažmeninko interesai darosi vis artimesni vartotojų interesams.

C. Mugių prekyba.

Tiek svetimšalių, tiek čiabuvių pirklių prekyba turi galvoj visų pirma vartotoją. Greta to atsiranda mugių prekyba, pirmoji prekybos forma, kur pirklys prekiauja su pirkliu. Kadangi viduramžių pirkliai buvo daugiausia lokališkai suinteresuoti mažmeninkai, todel mugės išaugo į svarbiausiąją interlokalinės prekybos organizacijos formą. Mugėms charakteringa tai, kad jas lanko ne vietos pirkliai, o keliaujantieji, kurie tyčia keliauja į mugę; be to mugėje perka-parduoda tik esamas prekes, ir tuo mugės skiriasi nuo šiandieninių biržų, kuriose perka-parduoda ne tik ką nesamas, bet dažnai dar nė nepagamintas prekes.

Tipišku mugės paveikslu gali eiti Šampanijos (Champagne) mugės [1]. Keturiuose didžiausiuose Šampanijos prekybos centruose buvo šešios mugės, kurių kiekviena truko penkiasdešimt dienų, įskaitant čia paruošiamąsias ir baigiamąsias tranzakcijas, k. a. vekselių apmokėjimas ir t. t. Tad tos šešios mugės apėmė visus metus, išskiriant šventadienius. Mugės turėjo savo organizacinę vyresnybę; buvo tam tikras mugės teismas, susidedąs iš *custodes nundinarum,* į kurį įeidavo vienas *civis* ir vienas *miles* — palydovų klausimams spręsti. Pirmą kartą toks teismas minimas 1174 m.; didžiausios galybės

---

[1] Plg. E. Bourguelot, Ètudes sur les foires de Champagne (iš: Mémoires de l'Académie des Inscriptions) Paris 1865; E. Basserman, Die Champagner Messen, Tübingen, 1911; M. Brèsard, Les foires de Lyon an 15-e ef 16-e siècle, Paris 1914.

jis buvo pasiekęs 13 ir 14 šimtm. Jis turėjo policinę ir baudžiamąją valdžią mugės lankytojams ir galėjo, griebdamasis aštriausios priemonės, net uždrausti lankyti mugę. Šitą priemonę naudojo ir kitos vyresnybės, pav., bažnyčia: dažnai del politinių ar fiskalinių sumetimų buvo uždedama ekskomunika, kad ekskomunikuotieji negalėtų lankyti mugės; toks likimas ištikdavo kartais ištisas komunas. Šampanijos reikšmė prekybos politikoje parėjo nuo to, kad šis kraštas geografiškai buvo lygiai vidury tarp Anglų vilnų gamybos srities bei Flandrų vilnų apdirbamosios pramonės iš vienos pusės, ir Italijos — didžiausio orientalinių prekių importininko — iš kitos pusės. Todel svarbiausios Šampanijos mugių prekės buvo vilna ir vilnos dirbiniai, būtent pigūs vilnonai. Iš pietų mainais už tai ateidavo aukštos vertės gaminiai kaip antai: dailioji avių šikšna, pipirai ir šaknelės, alūnas, brangus medis baldams dirbti, dažai audiniams dažyti, vaksas, šafranas, kamparas, guma, lakas ir įvairūs Pietų ir Oriento produktų mišiniai. Vilnonų mugė buvo svarbiausia iš visų Šampanijos mugių ir darydavo didžiausią apyvartą. Čia sueidavo įvairiausios visų pasaulio kraštų monetos. Todel Šampanija tapo pirmutinis p i n i g ų m a i n y m o i r s k o l ų a p m o k ė j i m o centras, y p a č p r a l o t i n i ų s k o l ų. Pasaulinis didikas, kurs nemokėjo savo skolų, buvo savo pily pirkliui neįgriebiamas. O dvasininkui, nesumokėjusiam skolos, grėsė ekskomunika už netesėjimą žodžio. Kadangi del to aukštieji dvasininkai turėjo ypatingą kredito pasitikėjimą, todel daugelis vekselinių tratų buvo išduodama pralotų vardu; tie vekseliai turėjo būti apmokėti keturiomis dienomis prieš bendro atsiskaitymo pradžią, antraip grėsė ekskomunika. Tai buvo daroma del to, kad pirklys mugės metu turėtų gyvų pinigų; ši tranzakcija buvo juo lengvesnė, kad pralotai, bažnytinėmis priemonėmis verčiami mokėti, turėjo taip pat ir didesnių gerantijų pinigus gauti, kadangi tiems, kurie jiems nesumokėjo, irgi grėsė bažnytinės bausmės.

Nė viena to meto mugė neturėjo tokios didelės reikšmės kaip Šampanijos[1]. Vokietijoj mėginta Frankfurtą padaryti mu-

[1] Plg. B. F. R a c h f a h l, Wilhelm von Oranien, I, Halle, 190, psl. 305 sk. (apie Antverpeno mugę); E. H a s s e, Geschichte der Leipziger Messen, Leipzig 1885; G. W u s t m a n n, Geschichte der Stadt Leipzig, Leipzig 1905; R. H ä p k e, Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt, Berlin 1908.

gių miestu; čia jos pamažu, berods, plėtėsi, bet niekad neprilygo Šampanijos (ar bent Lijono) mugėms. Rytų Europoje Naugardas, o vėliau Nižnij-Naugardas buvo ta vieta, kur mainams susitikdavo Hanzos pirkliai su Rusų kailių pirkliais bei žemės ūkio gaminių tiekėjais. Anglijoje[1] buvo daugelis mugių, bet nė viena jų negalėjo susilyginti su Šampanijos mugėmis.

4 §. Ekonominės prekybos įmonių formos.

Racionalė prekyba yra pirmutinė sritis, kurioje pasireiškė sąskaitomybė, įsigalėjusi paskum visame ekonominiame gyvenime. Tikslios sąskaitybos reikalas atsirado pirmiausia ten, kur buvo varoma bendroviškoji prekyba. Iš pradžios prekyboje buvo tokia maža apyvarta ir toks didelis pelnas, kad vesti tikslios sąskaitybos nė nereikėjo: kainos buvo iš tradicijos nusistojusios, ir pirklys galėjo tikėtis parduodamas gauti pakankamai aukštą kainą. Tik subendrovinus prekybą, teko imtis tiksliai vesti sąskaitas, pagal kurias galima būtų atsiskaityti.

Technikinės skaičiavimo priemonės beveik ligi pat naujųjų amžių pradžios buvo labai netobulos. Dabartinė mūsų pozicinių skaičių sistema[2] yra išrasta Indų, iš kurių ją perėmė arabai, ir iš čia bene žydai atnešė į Europą.

Bet tik kryžių karų laikais ji buvo jau tiek išsiplėtusi, kad galėjo tapti praktine skaičiavimo priemone. O be šios skaičiavimo sistemos racionalė sąskaityba nebuvo galima. Visos tautos, kurios skaičiavo raidžių skaičiais, kaip romėnai ir kinai, turėjo, be to, dar turėti tam tikrą mechaninę skaičiavimo priemonę. Antikoje ir ligi vėlyvųjų viduramžių tokia priemonė buvo skaičiuojamoji lenta *(abacus)*, kuri vartota dar ir tada, kai ara-

---

[1] Apie prekybos organizaciją viduramžių Anglijoje: E. Lipson, An introduction to the economic history of England, I t. London, 1915, psl. 196 sk. N. S. B. Gras, Evolution of the english corn market from the 12 to the 18 century, Cambridge (Harvard) 1915 (su plačia bibliografija).

[2] F. Woepcke, La propagation des chiffres indiens, žiūr.: Journal asiatique XVI (1863); A. Nagl, Ueber eine Algorismusschrift des XII Jahrhunderts und über die Verbreitung der indisch - arabischen Rechenkunst und Zahlzeichen im christlichen Abendlande, žiūr.: Zeitschrift für Mathematik und Physik XXXIV (1889), historisch literarische Abteilung; W. Cantor, Vorlesungen über Geschichte der Mathematik, 3 leid. Leipzig, 1907, I, 707 psl. L. Jordan, Materialen zur Geschichte der arabischen Zahlzeichen in Frankreich, Archiv f. Kulturgeschichte III (1905).

[Lietuvių kalba žiūr. M. Mačernis, Šis tas iš skaičių ir skaitmenų istorijos, „Švietimo Darbas“ 1928 m. 7 nr. *Vert.*].

bų poziciniai skaičiai buvo jau senai žinomi. Mat, vos praplitusi Europoje pozicinių skaičių sistema laikyta iš pradžios smerktina nepadorios konkurencijos priemone, nes ir apsukriausias pirklys, nenoris tos skaičiavimo sistemos vartoti, sunkiai galėjo atsilaikyti prieš savo konkurentą, kurs ją vartojo. Todėl mėginta jos vartojimas uždrausti; net tokie aukštai išlavintieji Florencijos vilnoninkų cechai, ir tie iš pradžios buvo ją uždraudę. Bet gi su *abacus* buvo labai sunku atlikti dalyba, kuri del to buvo laikoma slaptu mokslu; todel išsilikusios iš anų laikų florentiečių sąskaitos, darytos skaičiuojamomis raidėmis, yra ligi trijų ketvirtadalių ar keturių penktadalių klaidingos. Del tos priežasties romėniškų skaičių vėliau laikytasi tik įtraukiant į knygas, o faktinas skaičiavimas buvo atliekamas arabiškais skaičiais. Apie 15 ir 16 šimtmetį pozicinių skaičių sistema išsikovojo visuotinį pripažinimą. Pirmosios skaičiavimo knygos, kurios galėjo būti naudingos pirkliui, atsirado 15 šimtm., nes senesnioji literatūra iš 13 šimtm. buvo nepakankamai populiari. Tik praplitus tuo būdu pozicinių skaičių sistemai, galėjo išaugti okcidentalinė buhalterija. Jai lygios nėra visam pasauly, o ir antikoje tėra buvusi jos užuomazga. Okcidente ir tik vienam Okcidente atsiranda piniginė sąskaityba, tuo tarpu kaip Oriente pasilieka naturalinė sąskaityba (prisiminkime tik Egipto javų žiro - sąskaitybą). Berods, savotišką buhalteriją veda ir antikos bankai (graikų τραπεζιται ir romėnų *argentarii)*. Bet čia užrašai tėra dokumentarinio pobūdžio, jie daromi tik tam, kad būtų galima neabejotinai konstatuoti, kokie yra teisiniai santykiai, o rentabilingumas kontroliuoti jiems visai nerūpi. Tikroji buhalterija atsirado tik viduramžiais Italijoje, ir dar 16 šimtm. vokietis komisijonierius važiuoja į Veneciją išmokti ten buhalterijos. Atsirado ji ten, kur reikėjo vesti prekybos bendrovės sąskaityba[1]. Seniausias nuolatinės prekybos įmonės savininkas visur — Kinuose, Babilonijoj,

[1] Plg. A. Kluckhohn, Zur Geschichte der Handelsgesellschaften und Monopole im Zeitalter der Reformation (iš: Historische Aufsätze dem Andenken an Georg Waitz gewidmet, Hannover, 1886); M. Weber, Zur Geschichte der Handelsgeselschaften im Mittelalter, Stuttgart 1889; W. Heyd, Beiträge zur Geschichte des deutschen Handels. Die Grossen Ravensburger Gesellschaften, Stuttgart, 1890. F. Keutgen, Hansische Handelsgesellschaften vornehmlich des 14. Jahrhunderts (Vierteljahrschrift für Soz. u. WG. IV, 1906). E. v. Roon - Basserman, Sienesische Handelsgesellschaften des 13. Jahrhunderts, Mannheim, 1912.

Indijoj, ankstyvaisiais viduramžiais — buvo šeima. Prekybinės šeimos sūnus, paūgėjęs, tapdavo komisijonierium, o vėliau tėvo bendrininku. Taip per ištisas kartas viena šeima funkcijonavo kaipo pinigų ir kredito tiekėja, kaip antai Babilonijoje Ibigi namas 6 šimtm. pr. Kr. Tiesa, tai nebuvo tokios komplikuotos ir apdairios verslamonės, kaip šiandieninės, jų tranzakcijos gana paprastos. Vis delto pažymėtina, kad nei Babilonijos, nei Indijos prekybos namai, kiek mums žinoma, nevedė jokios buhalterijos, nors pozicinių skaičių sistema, bent jau Indijoje, buvo žinoma. Priežastis čia veikiausiai ta, kad tenai, kaip ir apskritai visame Oriente bei Kinuose, prekybos asociacija buvo šeimos vidaus dalykas, ir del to sąskaitomybė nebuvo reikalinga. Prekybos bendrovė su nešeimyniškiais, kaipo tipiška įmonė, atsiranda tik Okcidente.

Pirmoji subendrovinimo forma buvo čia atsitiktinė bendrovė — *commenda*[1]. Tolydžio darant tokius sandėrius, jie galėjo ilgainiui tapti nuolatine įmone. Tuo keliu ir nueita, tik čia buvo charakteringų skirtumų tarp Europos Pietų ir Žiemių.

Pietuose paprastai verslamoninku tampa keliaująs pirklys, kuriam įduodama *commenda,* nes besibastant jam ištisus metus po Orientą, niekas jo negali sukontroliuoti. Todel jis tampa verslamoninku, priima komendas iš įvairių pusių (ligi dešimties ir dvidešimties) ir atsiskaito su kiekvienu komendos davėju atskirai. Žiemiuose gi paprastai verslamoninku tapdavo namie pasilikęs *socius;* čia jis pats susiderėdavo su keletu keliaujančių socijų ir duodavo jiems komendas. Keliaujančiam faktoriui čia paprastai draudžiama imti kelios komendos; todel jis tampa priklausomu nuo namiškio bendrininko, kurs tuo būdu iškyla į įmonės vedėjus. Šie skirtumai darėsi del to, kad prekyba vienur ir kitur buvo kitoniška; Pietuose kelionės buvo kur kas rizikingesnės, kadangi reikėdavo leistis į Orientą.

Komendos verslui išsiplatinus, išaugo ir nuolatinė prekybos verslamonė. Sąskaitomybė prasiskynė kelią į šeimą, nes, suėjus į prekybos santykius su nešeimyniškiais komendos davėjais, teko atskirai atsiskaityti ir su kiekvienu šeimos nariu, įdavusiu *commendą.* Italijoje šis išsirutuliojimas ėjo sparčiau, negu Vokietijoje, čia vėlgi Pietai pralenkė Žiemius. Fugų šeimos pirkliai dar ir 16 šimtm., berods, turi svetimo kapitalo, bet labai ne-

---

[1] Plg. aukščiau 170 psl.

noriai priima svetimus socijus. Tuo tarpu Italijoj jau 14 šimtm. šeimos bendruomenės asociacija su svetimaisiais vis plačiau pratkikuojama. Iš pradžios ir čia neskirta namų apyvokos nuo įmonės. Bet tas išskyrimas čia palengva pravedamas, remiantis viduramžine pinigų sąskaityba, tuo tarpu kaip Kinuose ir Indijoje jis taip ir lieka nežinomas. Didžiųjų Florencijos prekybos šeimų, pav. Medičių, sąskaitose iš pradžios buvo sykiu įrašomos namų ūkio išlaidos ir piniginės tranzakcijos su popiežiais; atsiskaitoma iš pradžios tik su svetimaisiais iš gautosios komendos, o šeimyniškių daliniai eina į bendrąją namų ūkio iždinę.

Galop namų ūkio ir verslo sąskaitybos atskyrimą, tad sykiu ir ankstyvojo kapitalizmo institucijų išsirutuliojimą, sprendžiamai paveikė kredito reikalas. Kreditas ne tiek buvo reikalingas, kol prekyba ėjo gyvais pinigais. Bet kada pradėta daryti ilgaterminiai sandėriai, tada turėjo kilti ir kredito garantijų klausimas. Jos buvo laiduojamos tokiomis štai priemonėmis. Viena, rūpintasi išlaikyti krūvoje visos giminės turtas, neišleidžiant iš šeimos bendruomenės ir tolimiausios eilės genčių; tam tikslui įsikūrė, pav., ir didžiųjų Florencijos prekybinių giminių *palazzi*. Tolesnė priemonė — solidarus visų šeimyniškių laidas. Už bet kurią kiekvieno šeimos bendruomenės nario skolą laidavo kiekvienas kitas narys. Solidarus laidas veikiausiai bus atsiradęs iš baudžiamosios teisės papročių: čia nusikaltus kam valstybės išdavimu, sudegindavo nusikaltėlio namus ir išblaškydavo jo šeimą, kaipo įtariamą. Iš čia solidari atsakomybė bus perėjusi ir į civilinę teisę. Įsiterpus į šeimos bendruomenę svetimam kapitalui ir svetimiems asmenims prekybos tikslu, atsirado reikalas nustatyti tam tikra sutartimi, kiek kuris narys gali suvartoti ir kas turi teisę atstovauti prekybos namams. Šiaip jau visur šeima atsako už tėvą; bet niekur ta solidarė atsakomybė nebuvo taip griežtai nuosaki, kaip okcidentalinėje prekybos teisėje. Italijoje jos šaknys ėjo iš šeimos ūkio bendruomenės; čia jos atskiros stadijos tokios: gyvenimas po vienu stogu, bendra dirbtuvė, pagaliau bendra firma. Kitaip Žiemiuose, kur plačiosios šeimos bendruomenės nebūta; čia kredito reikalas buvo rūpinamas tuo būdu, kad visi prekybos verslamonės dalyviai pasirašydavo tam tikrą sutartį, laiduojančią bendrą visų atsakomybę. Tada kiekvienas atskiras dalyvis ėmėsi dažniausiai

neaprėžtą atsakomybę už visumą, bet ne atvirkščiai: visuma neatsakė už atskirus dalyvius. Galop įsigali dėsnis, kad kiekvienas dalyvis atsako už kiekvieną kitą dalyvį, nors jis ir nebūtų sutarties pasirašęs. Anglijoje tam pačiam reikalui buvo vartojama bendra antspauda arba įgaliojimas. Nuo 13 šimtm. Italijoje ir nuo 14 Žiemiuose įgyvendoma solidari visų bendrininkų atsakomybė už bendros firmos skolas. Pagaliau prieinama vaisingiausios ir patvariausios priemonės kreditui laiduoti: s u d a r o m a s a t s k i r a s p r e k y b o s b e n d r o v ė s t u r t a s, išskirtas iš privatinio bendrininkų turto. Šis išskyrimas įvyksta pradžioje 14 šimtm. Florencijoj, o gale ir Žiemiuose. Dabar knygose jau atskirai užrašomos verslamonės pajamos bei išlaidos iš vienos pusės, ir privatinio namų ūkio sąskaitos — iš kitos; čia verslamonės pagrindan jau dedamas tam tikras piniginis kapitalas: iš to atskiro firmos turto, kurį randame vadinant *corpo della compagnia,* išsirutuliojo ir kapitalo sąvoka.

Atskiruose kraštuose kalbamasis procesas nuėjo labai skirtingais keliais. Pietuose tokių ankstyvojo kapitalizmo verslamonių steigėjai buvo didieji prekybos namai-šeimos, ir tai ne tik Italijoj, bet ir Vokietijoj, kaip antai: Fugai ir Velsai, o Žiemiuose — smulkiosios šeimos, smulkiųjų pirklių bendrovės. Sprendžiamos reikšmės turėjo čia tas faktas, kad Pietai buvo stambiosios pinigų apyvartos ir politinių finansinių galybių centras, kad ten taip pat buvo sukoncentruota rūdos prekyba ir susisiekimas su Orientu, o Žiemiuose išsiliko smulkusis kapitalizmas. Todel ir bendrovių formos vienur ir kitur skirtingai rutuliojosi. Pietuose tipiška prekybos bendrovė buvo k o m a n d i t i n ė, kur vienas bendrininkas vedė įmonę ir vienas pats atsakė už bendrovės skolas, o kiti tik dalyvavo savo indėliais ir dalinosi pelnu. Šitokia bendrovė išsirutuliojo del to, kad Pietuose tipiškas verslamoninkas buvo keliaująs pirklys, priimąs komendas; įsigyvenęs sėsliai, jis tapo savininku nuolatinės įmonės, kuri įgavo komendos formą. Žiemiuose ėjo atvirkščiai. Hanzos miestų dokumentai iš pirmo žvilgsnio daro tokio įspūdžio, tarsi ten visai nebūtų buvę nuolatinės įmonės, o visa prekyba tebūtų buvusi vedama atsitiktiniais sandėriais, ir daugybė tų atskirų sandėrių būtų buvę susipainioję vienas su kitu. Iš tikrųjų gi tie atskiri sandėriai buvo nuolatinės verslamonės sandėriai, tik atskirai užrašyti, nes itališka (dvilypė) buhalterija čia tik vėliau

įėjo dabon. Tos verslamonės formos čia buvo *Sendeve* ir *Wedderleginge*[1]. Pirmojoje keliaujančiam pirkliui įduodamos prekės, kaipo komisas, už tam tikrą pelno dalį; pastarojoj pirklys suinteresuojamas tuo būdu, kad jo naudon eina tam tikra dalis kapitalo nuo tų sandėrių, kuriuos jis atlieka.

5 §. Pirklių gildijos.

K. Hegel, Städte und Gilden germanischen Völker im Mittelalter, 2 t. Leipzig, 1891; Ch. Gross, The Gild merschant, 2 t. Oxford 1890; M. Pappenheim, Die altdänischen Schutzgilden, Breslau 1885; A. Doren, Untersuchungen zur Geschichte der Kaufmannsgilden des Mittelalters, Leipzig 1893; Lipson n. v. 288 psl.; tolesnę literatūrą iš okcidentalinių gildijų istorijos žiūr.: R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 6 leid. I. (Leipzig 1919) psl. 689 sk. — H. B. Morse, The Guilds of China, London 1909; Apie Indiją plg. M. Weber, Ges Aufsätze zur Religionssoziologie II, psl. 84 sk. ir ten pat nurodytą w. Hopkins'o knygą.

Gildija nėra specifinis germanų padaras. Ji yra buvusi visuose žemės kraštuose; tik iš antikos neturime apie ją tikrų žinių, matyt, ji ten nevaidino jokio politinio vaidmens.

Gildijos formos žiūrint, ji gali būti arba svetimžemių pirklių sąjunga teisinės apsaugos reikalui kovoje su čiabuviais pirkliais, arba vietinių pirklių sąjunga, išaugusi iš giminės amato ar prekybos, kaip antai Kinuose; pasitaiko ir abiejų formų kombinacija.

Okcidente iš pradžios randame vien tik svetimšalių pirklių gildijas lokalinio pobūdžio, k. a. 13 ir 14 šimtm. vokiečių pirklių gildija Londone, kuri turėjo savo sandėlių namus, vadin. „Stahlhof". Interlokalinio pobūdžio turėjo hanzos (šis pavadinimas randamas Vokietijoj, Anglijoj ir Prancūzijoj), kurių technikinis išsirutuliojimas įvairiuose kraštuose buvo nevienodas. Glaudžiai susijęs su hanzomis buvo hansgrafo institutas, randamas tūluose miestuose. Hangsgrafas buvo toks politinės valdžios skirtas ar bent koncesijonuotas valdininkas, kurs rūpinosi teisine apsauga jo atstovaujamųjų prekybininkų interlokalinėje prekyboje, nesikišdamas betgi į pačią prekybą. Pavyzdžiu antrojo tipo gildijos, būtent, čiabuvių pirklių gildijos, kuri siekia monopolizuoti vietinę prekybą, gali būti Kinų arbatos pirklių gildija Šanchajui, arba Ko-hong gildija Kantone, kurios trylika firmų ligi Nankingo taikos (1842) monopolizavo visą užsienio prekybą. Kinų gildija tu-

rėjo teisės reguliuoti savo nariams kainas, teikti paskolos garantijas, imti mokesčius. Jos uždedamos bausmės buvo drakoniškos; gildijos narių nusižengimai buvo baudžiami linčo teismu: dar 19 šimtm. pasitaikydavo, kad gildijos narys, priėmęs didesnį mokinių skaičių, negu buvo leista, būdavo graužiamas ligi mirties. Vidaus prekybai Kinuose randama bankininkų ir vidaus pirklių gildijas, kaip antai bankininkų gildija Niučvange. Kinų gildijos turėjo didelės reikšmės šio krašto valiutos išsirutuliojimui. Mongolų dinastijos imperatoriams ėmus kaldinti vis menkesnės vertės monetas, suiro visa monetarinė sistema. Popierinių pinigų antplūdis privedė prie to, kad sidabras tapo didžiųjų urmo pirklių pinigas, einąs apyvarton stambiais lydiniais, kuriuos štempliuoti pasiėmė gildijos. Tuo būdu gildija tapo čia valiutinės politikos vedėja, ji įgavo teisės nustatyti matus bei svorius ir prisisavino baudžiamąją valdžią.

Indijoj gildijos atsirado budizmo laikais, nuo 6 ligi 4 šimtm. pr. Kr. ir labiausiai išsikerojo 3 šimtm. Čia jos buvo paveldimos pirklių sąjungos su paveldimais vadokliais; didžiausios galios pasiekė jos tada, kai iš jų ėmė skolintis pinigus atskirų kunigaikštijų kunigaikščiai, konkuruodami vienas su kitu. Gildijas čia sunaikino kastos, kurias budizmas iš dalies buvo užslopinęs, o kunigaikščių politika Indijos viduramžių laikais vėl atgaivino. Taip, lamanų, arba banjarų, kasta, kuri 16 šimtm. laiko savo rankose grūdų bei druskos prekybą ir tiekimą kariuomenei, bus veikiausiai sudariusi pagrindą šiandieninei banja (pirklių) kastai. Be to, Indijoj prekybos rūšys yra susiskaidžiusios pagal tikybines sektas. Taip štai džainos kasta del ritualinių priežasčių tegali imtis tik vietos prekybos[1]; urminę ir tolimąją prekybą, paremtą kreditu, monopoliškai turi savo rankose parsai, žinomi savo sąžiningumu bei teisingumu ir nekliudomi ritualinių draudimų; pagaliau banja kasta varo smulkiąją prekybą ir metasi visada ten, kur galima pelnyti, nepaisant jokių etinių skrupulų; todel jos nariai dažniausiai esti mokesčių nuomotojai, rangovai ir t. t.

Priešingai Kinams, Okcidente monetų, matų ir svorių reguliavimas visados priklausė suverenei politinei valdžiai ir arba išsiliko jos rankose, arba buvo perleistas kitai politinei valdžiai, bet niekuomet ne gildijoms. Čia gildijų galybė visur

---

[1] Žiūr. aukščiau 163 psl.

remiasi tik tomis privilegijomis, kurias jos išgavo iš politinės valdžios.

Okcidente randame tokių gildijų formų: 1. M i e s t o g i l d i j a. Tai tokia pirklių sąjunga, kuri viešpatauja mieste ir del ekonominių interesų svarbiausiai kontroliuoja amatų ir prekybos policiją. Ji pasitaiko dvejopos formos: Arba tai buvo karinė sąjunga, kaip *compania communis* Venecijoj ir Genujoj, arba atskira pirklių sąjunga miesto viduje *(merkadanza),* išaugusi sykiu su cechais. 2. Gildija, kaipo m o k e s t i n ė s ą j u n g a. Ji yra specifiškas Anglų reiškinys. Anglų gildijos įgavo galios tuo būdu, kad jos nuomojo iš karaliaus mokesčius (*firma burgi).* Narys buvo tik tas, kas mokėjo mokesčius, kas jų nemokėjo, tas nepriklausė pirklių korporacijai ir neturėjo teisės verstis prekyba. Tad anglų gildija galėjo suteikti miesto piliečio teises.

Okcidentalinių gildijų išsirutuliojimas atskiruose kraštuose ėjo labai nevienodai. Anglų gildijos buvo pasiekusios didžiausios galybės 13 šimtmety. Tada tai ir prasidėjo jų ekonominis suskilimas iš vidaus. 14 šimtm. įvyksta atsiskyrimas n u o a m a t i n i n k ų: kas nori būti gildijoj, turi prisiekti nesiversiąs amatu. Tuo pat metu amatininkų cechuose irgi iškyla aukštyn prekybininkai ir, sudarydami savo *livery company,* atsiskiria nuo kitų, vargingesnių amatininkų, kurie neišgali įsigyti *livery,* arnoto[1]. Urmininkai pirkliai 16 šimtm. dar nebuvo visiškai atsiskyrę nuo mažmeninkų, bet jau tada įsisteigė užsienio prekybos pirklių, vadin. *merchant adventurers,* gildija, gavusi tam tikrą koncesiją[2]. Berods Anglų įstatymdavybė mėgino suvaržyti gildijas, padaryti jas panašas į cechus, versdama jų narius prekiauti tik v i e n a kuria preke. Iš kitos pusės Anglijoje viršum gildijų buvo stipri valstybės valdžia, nors parlamente jos turėjo ir savo interesų atstovus. Tad rezultatas buvo čia toks, kad miestas nepaėmė savo valdžion kaimo,

---

[1] W. H e r b e r t, History of the twelve great livery companies of London, 2 t. London 1836/37; P. F. F o x, Merchant Tailors of Bristol, 1880; A l i c e G r e e n, Town Life in the 15. century, 2 t. London, 1894.

[2] W. E. L i n g e l b a c h, The merchant adventurers of England, their laws and ordinances, Philadelphia, 1902; S. van B r a c k e l, Die Entwicklung und Organisation der Merchant-Adventurers, Vierteljahrsschrift für Sozial-u. Wirtschaftgeschichte V, (1907); H. F. C r o h n - W o l f g a n g, Der englische Ueberseekaufmann im Zeilalter der Entdeckungen, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenchaft LXXVI (1921); J. L a t i m e r, History of the Society of the Merchant Venturers of Bristol. Bristol, 1903.

kaip kad Vokietijoje, ir kaimo pirkliai bei žemvaldžiai visados buvo priimami į gildijas. Italijoj išsirutuliojimas ėjo atskirų miestų - valstybių viduje. Čia cechai visur buvo vien tik lokalinio pobūdžio; separatistinėms sąjungoms laimėjus kovą prieš konsulatinę santvarką, jų pačių viduje prasidėjo amatinių cechų kova su prekybiniais cechais. Vokietijoje randame pažymių, iš kurių galime spręsti, kad čia būta panašaus išsirutuliojimo kaip ir Italijoj. Į tai ypač rodo buvimas čia burmistro (Bürgermeister), kurs iš pradžios buvo ne kas kita, kaip ilegitimis cecho meistras, savo postoviu labai primenąs italų *capitano del popolo*. Bet greta to daugely žiemių Vokietijos miestų randame išsirutuliojimą, panašų į angliškąjį, kadangi čia pirklių gildijos turi savo rankose miesto ūkio politiką. O tūluose vidurinės Vokietijos miestuose užtinkame gildijas, kurios neoficialiai valdo visą miestą, kaip antai Koelne vadin. *Richerzeche*, stambiųjų pirklių gildija, kuri finansuoja revoliuciją prieš arkivyskupą, prisaikina piliečius prieš miesto valdovą ir faktinai turi miesto valdžią savo rankose, suteikdama ar atimdama miesto piliečio teises. Bet čia, Vokietijoje, paprastai randame pirklių cechus, kurių tarpe žymiausia vieta tenka krautuvininkų ir drabužių kirpikų cechams. Krautuvininkai (Krämer) buvo tas pats, ką ir dabartiniai mažmenininkai pirkliai. Drabužių kirpikai (Gewandschneider) sukirpdavo importuotą apdaro medžiagą ir parduodavo vartotojams; mažesniuose žiemių Vokietijos miestuose pirkikų gildija buvo galingiausia; jiems nuolat reikėjo kovoti del rinkos su audėjais, kuriuos jie čia dažniausiai įveikdavo, bet didžiuosiuose miestuose audėjų giminės juos toli gražu pranešdavo savo reikšme ir galybe.

Apie bet kokią sistematinę prekybos politiką viduramžiais gildijų valdomuose miestuose, ypač miestų sąjungose, netenka nė kalbėti. Miestai patys tada dar nevarė savos prekybos; ji prasideda tik 16 šimtm. pradžioje. Vokiečių Hanzos politika čia tegali būti išimties pavyzdys[1].

Tik vokiečių Hanza ir tevedė nuosakią prekybos politiką, kurios pagrindiniai dėsniai tokie: 1. tik Hanzos piliečiai turi teisę naudotis tomis prekybos privilegijomis, kurių įsigijo Hanza;

---

[1] Plg. E. Daenel, Die Blütezeit der deutschen Hanse, 2 t. Berlin 1905—1906; A. Kiesselbach, Die wirtschaftlichen Grundlagen der deutschen Hanse und die Handelsstellung, Hamburgs, Berlin 1907; K. Bahr, Handel und Verkehr der deutschen Hanse in Flandern während des 14. Jahrhunderts, Leipzig 1911.

2. Hanza siekia paimti į savo rankas mažmenų prekybą svetimuose kraštuose ir atsisako daryti ekspeditorinius ir komisinius sandėrius; tos jos pastangos, berods, turėjo nueiti niekais, kai svetur (Anglijoj, Skandinavijoj, Rusijoj) atsirado vietinių pirklių luomas; 3. Hanziečių prekyboj turėjo būti vartojami tik savieji laivai; negalima buvo nei nuomoti svetimųjų laivų nei svetimiesiems parduoti hanziečių laivų arba jų dalinių[1]; 4. Hanziečiai vertėsi prekėmis, bet ne pinigų prekyba ar bankų verslu, kaip ir florentiečiai; 5. Hanza visur išgavo koncesijų savo filijoms ir sandėliams, kad galėtų kontroliuoti savo narius. Visa jų apyvarta buvo griežtai reguliuojama; svoriai ir matai buvo tvirtai nustatyti; Hanzos pirkliai negalėjo imti kreditų iš svetimųjų, kad neįsiskverbtų tuo būdu į Hanzą svetimasis kapitalas; draudžiamos buvo net vedybos su nehanziečiais; 6. Hanziečiai padarė pirmą bandymą standarizuoti prekybą pagal prekių rūšis (vakso, druskos, metalo, vilnonų prekyba); 7. Hanza neturėjo jokios muitų politikos, nebent tik muitus karo reikalui; 8. Jos vidaus politika siekė sutvirtinti pirklių aristokratijos viešpatavimą, slopindama cechus. Visos šios priemonės, sykiu paimtos, sudarė tokią politiką, kuriai visų pirma rūpėjo čiabuviai pirkliai, prekiaują su svetimais kraštais.

6 §. Pinigai ir pinigų istorija.

W. Ridgeway, The origin of metalic currency and weight standards, Cambridge 1892; E. Babelon, Les origines de la monnaie, Paris 1897; G. Schurtz, Grundriss einer Entstehungsgeschichte des Geldes, Weimar, 1898; W. Lotz, Die Lehre vom Ursprung des Geldes, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, LXII (1894) (metodologiškai); H. Halke, Handwörterbuch der Münzkunde, Berlin 1909; A. Luschin von Ebengreuth, Allgemeine Mündzkunde, und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit, München und Berlin 1904; W. A. Shaw, The history of currency 1252 — 1894, London 1895; plg. atitinkamus labai gerus straipsnius Handwörterbuch der Staatswissenschaften (W. Lexis; „Gold“, „Währungsfrage“, „Silberwährung“ ir kt.); valiutų istorijos problemų apžvalgą duoda: J. L. Laughlin, Principles of money, London 1903; G. F. Knapp, Staatliche Theorie des Geldes, 3 leid. München, 1921; M. Palyi, Der Streit um die staatliche Theorie des Geldes, München, 1922.

Istoriniame išsirutuliojimo procese pinigas yra individualinės nuosavybės kūrėjas; tą ypatu-

[1] Šiam reikalavimui nepaliaujamai priešinosi Dancigas, norėdamas pats ko daugiau laivų įsisteigti.

mą jis turėjo iš pat pradžios ir, atvirkščiai, nerasime nė vieno daikto, kurs, turėdamas pinigo pobūdį, nebūtų buvęs individualinės nuosavybės objektas.

Seniausioji individualinė nuosavybė yra tokie daiktai, kuriuos žmogus pats sau padirba, kaip antai, vyro ginklai ir padargai, vyro ir moters puošmenos. Jie paveldimi atskira paveldėjimo teise po asmens asmeniui; jų tad aplinkoje ir turime ieškoti pirminio pinigų atsiradimo.

Šiandien pinigai atlieka visų pirma dvi funkcijas: jie eina oktruajuota mokamąja priemone ir visuotine mainomąja priemone. Istoriškai iš šių dviejų funkcijų senesnė yra pirmoji — pinigas, kaipo oktruajuota (primestinė) mokamoji priemonė. Šitoj stadijoj pinigas yra bemainis pinigas; jis galėjo toks būti del to, kad ir bemainiame ūkyje teko daryti iš ūkio į ūkį išmokėjimai, kurie parėjo ne iš mainų sandėrio, bet vis delto buvo reikalingi tam tikros mokamosios priemonės: tributai, dovanos vadams, kiauninė, kraitis, karo atsiperkamas mokestis, baudos — vis tai išmokėjimai, kurie turėjo būti mokami tipiškomis mokamomis priemonėmis. Tik antroj eilėj čia prisidėjo dovanos, duodamos nebe valdinių vadui, bet vado savo palydovams, alga kariams („Sold"—plg. Söldner — „žalnierius"), kurią iš pradžios dovanų pavidalu valdovas moka savo vasalams, paskum karo vadas savo samdiniams kariams. Net tokiame mieste kaip Kartaga, o juoba Persų imperijoj, pinigai ir pradėta kaldinti tik militarinėms mokamosioms priemonėms pasigaminti, o ne mainų priemonėms.

Beje, nereikia manyti, kad jau šitoj išsirutuliojimo stadijoj buvo vieningi pinigai šiandienine prasme; priešingai, čia kiekvienoj ūkio srity pinigais ėjo kitokios rūšies daiktai, žiūrint, kur kokios rūšies buvo mokėjimai; vadinas, čia vienkart būta tūleriopų specifinių pinigų. Taip antai moteries niekur ir niekad negalima pirkti už kriaukles, tik už gyvulius, o smulkiuose mainuose mokama kriauklėmis, nes jas galima susmulkinti į gabalėlius. — Pinigus, kurie to būdu yra atsiradę iš vidaus sandėrių, vadinsime vidiniais pinigais. Tolesnioji funkcija, šiandien pinigams nebe tiek charakteringa, bet istorijoje ilgus amžius jų atliekama, tai ta, kad pinigais galėjo būti sukraunamas lobis, vadinas, jie galėjo būti tezauravi-

mo priemonė. Vadas, noris išlikti vadu, turėjo išlaikyti savo palydovus, o ypatingais atvejais ir atsimokėti jiems dovanomis. Štai kodel taip labai buvo branginamas sukrautas lobis, *thesaurus,* kurį turi kiekvienas Indų radža ir kiekvienas Merovingų karalius; ir vadin. „Nibelungenhort" buvo ne kas kita, kaip toks *thesaurus.* Tezauravimo priemonėmis čia vartojami tam tikri tipiški daiktai, kuriuos kunigaikštis paprastai tiekia dovanomis savo palydovams kariams ir kurie drauge plačiai vertinami ir kaipo mokamoji priemonė. Tad ir čia pinigai nėra dar mainų priemonė, o tik luominis turto objektas. Kas jų turi, turi tik dėl orumo, norėdamas atrodyti socialiai pranašesnis už kitus. Šitą funkciją atlikdami, pinigai galėjo ir neturėti vieno iš svarbiausiųjų ypatumų, kurių šiandien iš jų reikalaujama, būtent, jie galėjo ir nebūti lengvai transportuojami (portatyvūs), bet už tat jie jau turėjo būti ganėtinai patvarūs. Pinigais ir tezauravimo priemonėmis ėjo įvairūs daiktai: dramblio danties kaulai, didžiuliai tam tikros rūšies akmens, vėliau auksas, sidarbas, varis, įvairių rūšių metalai. Šis luominis pinigų pobūdis ryškėja iš tokių faktų: primityvėse išrutulos stadijose pinigai diferencijuoti pagal žmonių lytis; moteris negali turėti tokio pinigo, kaip vyras, taip, pav., tam tikrų aragonito akmenų turėjimas priklausė tik vyrui, o perlų kriauklės buvo vien moterų pinigai, duodami ryto dovanomis. Be to, būta ir luominės pinigų diferecijacijos, būta tokių pinigų, kuriuos galėjo turėti tik vadai, ir tokių, kuriuos turėjo ir nevadai; pav., tam tikro dydžio kriauklės tik vadai tegalėjo įsigyti ir laikyti, tik jie turėjo teisę išleisti juos karui ištikus arba dovanas dovanodami. Pinigų funkcija būti visuotine mainomąja priemone yra kilusi iš užsieninės prekybos. Pirmą pradžią tai funkcijai davė nuolatiniai dovanų mainai su svetimžemiais, kaip tatai iš Tell-el-Amarnos lentelių matome buvus Egipte ir senajame Oriente. Taika tarp dviejų valstybių tvėrė tol, kol jų viešpačiai lenkė vienas antrą dovanomis; tai buvo pusiau prekybiški valdovų mainai, iš kurių ilgainiui išsirutuliojo valdovo prekyba. Kai tik liovėsi dovanų tiekimas, turėjo prasidėti karas. Antrasis paskatas — tai tokios svetimų žemių prekės, kurios buvo apsčiai paplitusios krašte. Tipingoji giminių ir kilčių prekyba pavertė tam tikrus, čiabuvių negaminamus ir

del to branginamus daiktus pinigais, primetė tiems daiktams mainomosios priemonės funkciją. Šitie išorės pinigai perėmė ir vidaus pinigų funkciją, darant prekybinius išmokėjimus, pav., mokant muitus ar kelio mokesčius: krašto valdovas, sakysim, davė svetimšaliams pirkliams palydovus, bet jis turėjo sutikti, kad pirkliai mokės tokiais daiktais, kuriuos jie atsigabeno. Tuo būdu išoriniai pinigai pirmiausia ir įsiskverbė į vidaus ūkį.

Šitoj rutuliojimosi stadijoj užtinkami tokių rūšių pinigai: 1. Puošmeniniai pingai. Čia ypač tipiškos kaurių kriauklės Afrikoje ir Indijos vandenyno srityse ligi pat vidurinės Azijos. Greta jų, mokamomis arba mainomomis priemonėmis buvo plačiau ar siauriau vartojama daugybė įvairių daiktų: stiklo perlai, gintaras, karoliai, dramblio danties kaulai, tam tikros rūšies skalpai. Iš pat pradžios puošmeniniai pinigai paprastai ėjo tik vidaus apyvartoje; bet kai tas pats daiktas tapdavo mokamąja priemone įvairiose giminėse, tada jis virsdavo ir mainomąją priemone. 2. Gėrybiniai pinigai. Jie dažniausiai buvo iš pradžios tik išoriniai pinigai. Čia tokia priemonė, kuria šiaip ar taip išreiškiama mokėjimo prievolė arba kuria kainojami kiti daiktai, buvo visuotinai vartojamosios gėrybės, pav., grūdai (Javoje), gyvuliai, vergai, dažniausiai betgi ne šitie masinio vartojimo daiktai, o pramogos dalykai: tabakas, degtinė, druska, geležiniai padargai, ginklai. 3. Drabužiniai pinigai, iš pat pradžios ėję tiek vidaus, tiek išorės apyvartoje. Drabužiniais pinigais buvus randame kailius, odas, audinius, kurių čiabuviai negamina. 4. Ženkliniai pinigai. Jau ir ano meto sąlygose, kurios neturi dar nieko bendra su modernine pinigų būsena, pasitaiko, kad, įpratus žmonėms socialiai vertinti tam tikrus daiktus, kaipo turto objektus, arba tais daiktais mokėti, pinigų funkciją pasiima vien tik ženklai, kurie šiaip jau savaime neturi nė jokios vertės. Antai Britų Indijoje pinigais ėjo Kinų lošiamosios markutės; Rusijoje buvo kailiukų pinigai, tam tikri kailio gabaliukai be jokios naudojamosios vertės; panašiai Pietuose iš ištisų medvilnės pluoštų išsiskyrė tam tikros formos medvilnės struogos, kurios savaime neturėjo mainovertės, bet vistik ėjo ženkliniais pinigais.

Kadangi šitoj stadijoj paprastai cirkuliavo ne viena kuri mokėjimo priemonė, o keletas jų pagrečiui, todel reikėjo jos

sutarifuoti. Tarp jų nustatoma tam tikra vertės skalė, paprastai tuo būdu, kad mokamąjį vienetą sudaro ne vienas kuris daiktas, lygus tam tikram kiekiui kitų, o keletas vienos rūšies daiktų, sudėtų su keletu kitos rūšies ar įvairių rūšių daiktų. Taip antai Javoje mokėjimo vienetas buvo tam tikras brangus akmuo ir dvidešimt perlamutro kaušelių. Pas Misuri indėnus, perkant moterį, reikėjo mokėti: du peiliu, vienos kelinės, viena antklodė, vienas šautuvas, vienas arklys ir šikšninė palapinė. Vadinas, moteries kaina ten buvo lygi pilnam indėnų kario apsišarvavimui ir už tiek jos giminė ją parduodavo. Iš to aiškėja, kad tokios vertinimo skalės pagrindą sudarė ne vien tik ūkiškosios daiktų savybės, bet taip pat tų daiktų vartojamoji vertė, tradicijų įdiegtoji socialinė jų reikšmė ir, pagaliau, reikalas skaičiuoti patogesniais apskritiniais skaičiais. Primityviam skaičiavimui ypač tiko dešimtiniai skaičiai; randame giminių, kur dešimt kokoso riešutų moka tam tikram tabako kiekiui, tris šimtus delfino dantų vienai moteriai.[1]

Taip pat ir baudos, atsiperkamieji mokesčiai ir kiti pinigais išreikšti atsiteisimai buvo vertinami ne ūkišku, tik socialiniu atžvilgiu. Jei, sakysim, laisvasis frankas mokėjo 200 solidi atsiperkamojo mokesčio, tai šis dydis buvo nustatytas tam tikram santyky su tuo atsiperkamuoju mokesčiu, kurį mokėjo, pusiau laisvasis ir nelaisvasis. Tokiuose nuostatuose reiškiasi tik tradicijų įdiegtieji socialiniai vertinimai. Įsigalint ūkiškiems mainų santykiams, kaip štai jau viduramžių pradžioje, toks atsiperkamasis mokestis pasirodo toli gražu nepakankamas atsilyginti ir per teismą nuolat reikalaujama daug didesnio atlyginimo. Jei kuriuo daiktu, kaipo pinigu, kainojama, tai dar nereiškia, kad tuo pačiu daiktu turi būti ir sumokėta; čia yra tik standartas, kuriuo matuojamas mokėjimo dydis. Pats mokėjimas atliekamas tuo, kuo mokėtojas gali, „in quo potuerit“, o ne tąja taksa, kuri čia tereiškia tradicijomis nusistovėjusį atsiteisimo prievolės dydį.

---

[1] Tokios vertinimo skalės, tapusios tipiškomis, stereotipizuotos vidaus prekyboje, galėjo būti ir sugriautos, kai pradėdavo perdaug apsčiai gaminti vienos kurios iš tų mokamųjų prekių; pav., kai kurios giminės Nigerio upyne sistematiškai vertėsi gaminimu tokių daiktų, kurie kitose giminėse ėjo pinigais, ir tuo būdu pakirsdavo jų vertę.

Iš nusakytųjų santykių aiškėja, kodėl taurieji metalai, išsiskirdami iš kitų pinigais ėjusių daiktų, tapo normaliu pinigų santvarkos pagrindu. Tatai įvyko tiesiog del technikinių priežasčių.[1] Taurieji metalai sunkiai oksiduoja, vadinas, negreit sugenda, nudyla; jie, būdami reliatyviai reti, iš seno turėjo specifiškai aukštą vertę, kaipo puošmenos, pagaliau, jie, palyginti, lengvai duodasi apdirbami ir skaidomi. O svarbiausia, kad jie buvo pasveriami ir gana anksti pradėti sverti. Seniausias svorio matas metalams atsverti buvo bene javų grūdai. Žinoma, taurieji metalai buvo vartojami ir kaipo dirbiniai praktikos reikalui, bet visų pirma kaipo mokamoji priemonė, ir būtent, dar anksčiau, negu jie tapo mainomąja priemone. Pastarąją jie pradeda pirmiausia eiti vadų prekyboje: Tell-el-Amarnos lentelės rodo, kad priekinės Azijos viešpačiai laukia iš faraono daugiausia puošmeninio aukso siuntinių. Mėgiamiausia valdovo dovanų forma palydovams — aukso žiedas: skaldų kalboje karalius taip ir vadinamas žiedų tiekėju. Monetų formos pinigus pirmą kart sutinkame 7 šimtm. pr. Kr. Visų seniausios monetų kaldinimo būklės yra Lidijoje, veikiausiai pajūry, kur jos bus atsiradusios iš Lidijos karalių bendradarbiavimo su Graikų kolonijomis. Monetinių pinigų pirmatakai buvo taurųjų metalų lydiniai, kuriuos pirkliai privačiai žymėjo savo antspauda; juos randame apyvartoje Indijoj, taip pat Babilonijoj ir Kinuose: šekel yra ne kas kita, kaip sidabro gabalas, pažymėtas antspauda tokios prekybinės šeimos, kuri žinomai sąžiningai sveria. Kinų tael yra taip pat sidabro gabalas, antspauduotas pirklių gildijos. Politinė valdžia tik vėliau pasiėmė monetų kaldinimą, o veikiai ir to kaldinimo monopolį. Tas padaryta jau Lidijoje. Didysis Persų karalius nukaldino savo „dareikus" helenų kariams samdiniams apmokėti. Monetas, kaipo mainomąją priemonę, įvedė į apyvartą Graikai. O Kartaga tik po trijų šimtų metų nuo monetų atsiradimo pradėjo jas kaldinti, ir tai dar ne kaipo mainomąją priemonę, o tik kaipo priemonę samdinių kariuomenei apmokėti. Apskritai visa finikiečių prekyba buvo bepinigiai

---

[1] Plg. W. W. Carlile. Evolution of modern money, London, 1901

mainai; kai tik tie technikiniai monetų vartojimo pliusai ir padėjo Graikams pralenkti prekyba kitas tautas. Roma, iš seniausių laikų turėjusi žymiai pasyvinę prekybą, taip pat gana vėlai ėmėsi kaldinti monetas, pirmiausia, būtent, vario monetas. Kapujoj buvo leidžiama kaldinti taurieji metalai, bet pačioje Romoje ėjo apyvarton įvairios monetų rūšys, ligi pagaliau 269 m. pr. Kr. pereita prie sidabro pinigų. Indijoje pirmąsias monetas atrandame tarp 500 ir 400 m. pr. Kr.; jų kaldinimas bus perimtas iš Okcidento, o techniškai tinkamos vartoti monetos atsiranda čia tik po Aleksandro laikų. Rytų Azijoje santykiai neaiškūs; veikiausiai galima tarti, kad ten monetų kaldinimas prasidėjo savaimingai. Mandarinams tolydžio devaliorizuojant (sumenkinant) monetas, šiandien ten kalami tik variniai pinigai.

Monetų gaminimo technika[1] ligi 17 šimtm. mažai panėši į dabartinę. Antikoje monetos buvo liejamos, viduramžy „mušamos", t. y. kalamos. Bet ligi 13 šimtm. tas buvo daroma grynai namų darbo būdu. Moneta turėjo eiti ne mažiau kaip per dešimties ar net dvylikos amatininkų rankas, ir darbas buvo atliekamas visai amatininkiškomis priemonėmis. Tokio darbo ir kaštai buvo nepaprastai dideli; jie sudarė $^1/_4$, mažoms monetoms ir dargi 14 ir 15 šimtm. siekė ligi 10%, tuo tarpu kaip šiandien beskaitoma tiek pat ‰. Be to, labai svyravo net ir geriausiai pavykusių monetų tikslumas; net Anglų aukso kronos, palyginti jau gana tobulos, ir tos tikslumas sukėsi apie 10%. Prekybininkai reagavo į tą nelemtybę, tepriimdami monetas, kur tik galėjo, vien pagal svorį. Monetos grynumui antspauda buvo gana tikras laidas. Pirmoji palyginti tiksli moneta, relatyviai pastoviai jau ir kaldinama — tai garsusis Florencijos aukso guldenas (nuo 1252 m.). Tačiau techniškai visai patikimai pradėta kalti tik nuo 17 šimtm., nors monetų kalamosios mašinos vartota ir anksčiau.

Metaline valiuta šiandien vadinama tokia pinigų santvarka, kur tam tikros monetos priverstinai eina mokėjimo priemonėmis, ar tai neribotam kieky (valiutinė moneta), ar ligi tam tikros sumos (smulkioji moneta), ir kur, sąryšy su tuo, ga-

---

[1] Plg. K. von Ernst, Die Kunst des Münzens von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart, Numismatische Zeitschrift, XX (1888).

lioja laisvo valiutinės monetos kaldinimo dėsnis, t. y.: kur kiekvienas turi teisę kiekvienu metu, sumokėdamas minimalinius kalimo kaštus, kaldinti valiutinę moneta ir leisti ją apyvarton neribotam kieky. Gali būti monometalinė ar bimetalinė valiuta. Pastaruoju atveju šiandien mums atrodo vienintеliai galima vadinamoji d v i l y p ė v a l i u t a, t. y. tokia, kur keletas metalų sutinkinti į tam tikrą tvirtai tarifuotą santykį (pav., lotyniškoje monetų unijoje aukso santykis su sidabru — 1:15½). Antras, seniau daug įprastesnis galimumas — tai p a r a l e l ė v a l i u t a. Čia, faktinai esant laisvam kaldinimui, arba visiškai nebuvo tvirtai tarifuoto santykio, arba buvo tik periodinis tarifavimas pagal kintamą vertės reliaciją. Iš kurio metalo turėjo būti kalami pinigai, tatai parėjo nuo apyvartos reikmenės. Lokalinė ir vidaus apyvarta galėjo verstis ir su neperbrangiu valiutiniu metalu; todel čia randame daugiausia sidabrą, varį arba abu pagrečiui. Užsieninė apyvarta ilgą laiką taip pat galėjo ir turėjo tenkintis sidabru, tačiau besiplėsdama vis labiau ėmė prakelti auksą. Faktiną cirkuliuojančio aukso kiekį nulemdavo jo tarifinis santykis su sidabru: kai tik vienas kuris metalas būdavo tarifuojant peržemai įvertintas, palyginti su rinkos kaina, tuojau iš to metalo iškaltos monetos dingdavo ir pasirodydavo apyvartoje jau sutirpintos.

Lygindami Rytų Aziją su priekinės Azijos bei Europos kraštais[1]) matome, kad čia v e r t ė s r e l i a c i j a tarp įvairių metalų plėtojosi griežtai skirtingais keliais.

R y t ų A z i j o s imperijos, užsidariusios nuo likusio pasaulio, galėjo nustatyti visiškai nenormalų tarifą ir išlaikyti tokią vertės reliaciją, kokios Okcidente niekad nė buti nebuvo: taip antai, Japonijoj auksas kurį laiką buvo tarifuojamas tik penkis kartus brangesnis už sidabrą. Tuo tarpu O k c i d e n t e niekad visiškai nenutrūko nuolatinis vertės reliacijos sąryšis su kitais pasaulio kraštais.

Babilonijoje buvo skaičiuojama sidabro pinigais, kurių berods valstybė nekaldino, tik pirkliai privačiai antspaudavo einančius apyvarton sidabro gabalus, vadin. *šekel.* Sidabro

---

[1] Plg. Ed. M e y e r, Str. „Orientalisches und griechisches Münzwesen“ — Handwörterbuch VI—3, 824 sk.; F r. L e n o r m a n t, La monnaie dans l'antiquité. 3 t. Paris 1879; U. W i l c k e n, Griech. Ostraka 1 (Leipzig 1899) 718 psl. sk.

vertė santykį su auksu buvo nustatyta $13^{1}/_{3}$: 1; šis abiejų taurųjų metalų santykis išsiliko, kaipo pagrindas, ir antikoje. Eigiptėnai perėmė Babilonijos sidabro muštinius *deben* pavidalo, bet skaičiavo variu, sidabru ir auksu; didelės sumos buvo mokamos paprastai aukso monetomis.

Vėlesnei antikai ir visam laikotarpiui ligi Merovingų lemiamos įtakos turėjo Romos monetinė politika[1]. Čia iš pradžios faktinai buvo paralėlė vario ir sidabro valiuta, o tų metalų santykis mėginta nustatyti 112: 1. Sprendžiamos reikšmės turėjo įvedimas sidabrinio sesterco, lygaus vienam svarui rūdos. Aukso monetos buvo kalamos tik stambiosios prekybos reikalui, o varis ilgainiui beliko tik smulkioje apyvartoje, virtęs iš tikrųjų ženkliniu pinigu.

Faktinai monetų gamybą turėjo savo rankose daugiausia karo vadai, kurių vardu beveik visados vadinosi sidabro ir aukso monetos jau ir respublikos laikais; jos buvo kaldinamos iš karo grobio išteklių ir skiriamos ne ūkiškiems tikslams, o kariuomenei apmokėti. Paėmus imperiją valdyti Cezariui, prasidėjo pirmas galutinis valiutos sutvarkymas. Cezaris įvedė aukso valiutą. Jo *aureus* turėjo būti lygus 100 sidabrinių sestercų, dedant pagrindan santykį 11,9: 1. Vadinas, sidabro vertė kiek pakilo, matyt, jo vis daugiau reikėjo apyvartai. *Aureus išsilaikė ligi* Konstantino laikų. Su sidabru buvo daromi įvairūs eksperimentai. Neronas atskiedė (legavo) denarą, ir del to žymiai pakilo aureaus prestižas. Karakala sistematiškai vertėsi monetų menkinimu, o jo įpėdiniai iš kareivių luomo sekė juo. Tokia monetinė politika (o ne tariamasis taurųjų metalų nutekėjimas į Indiją ir kasyklų užtrūkimas) sugriovė Romos monetinę santvarką. Ją atstatė tik Konstantinas Didysis. Vieton *aureus* jis nukaldino auksinį *solidus* — 72 monetas iš svaro (= 327,45 gr.); apyvartoj tas solidus greičiausiai buvo skaičiuojamas pagal svorio. Auksinis solidus pergyveno Romos imperiją. Merovingų laikais jis buvo labiausiai vertinamas Vokietijoje, toje jos dalyje, kuri apėmė buvusią Romos imperijos ūkio teritoriją, o į rytus nuo Reino ėjo apyvarton senesnieji sidabriniai Romos pinigai, maždaug pana-

---

[1] Plg. Th. Mommsen, Geschichte des römischen Münzwesens, Berlin, 1860; E. Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, I, Paris, 1901; B. Pick, Straips: „Römisches Münzwesen“ - „Handwörterbuch des Staatswiss.“ VI—3, 832 sk.

šiai, kaip vėliau Afrikoje vadin. Marijos - Terezės taleriai. Karolingų įsiviešpatavimas politiškai reiškė valdžios centro perkėlimą iš vakarinės į rytinę Frankų imperijos dalį, o monetinės politikos atžvilgiu, — nepaisant didelio aukso įvežimo iš Oriento, — perėjimą nuo aukso prie sidabro valiutos. Karolis Didysis, po kai kurių ne visai aiškiai numanomų priemonių paėmė pagrindu monetinį svarą, lygų 409 gr. (manymas, su kuriuo, berods, ne visi nori sutikti) ir iš jo nukaldino dvidešimt sidabrinių *solidi,* po dvylika denarų kiekvienas. Karolingų monetinė sistema, kurios paskutinės liekanos žymu Anglų pinigų skaičiuotėje (1 svaras sterlingų = 20 šilingų po 12 pensų kiekvienas), oficialiai išsilaikė iki viduramžių pabaigos, o sykiu su ja ir sidabrinė valiuta didžiulėje kontinento daly. Tačiau svarbiausioji viduramžių pinigų santvarkos problema buvo ne valiuta, o monetų gamyba, kurią veikė ekonominio ir socialinio pobūdžio veiksniai. Antika darė rimtas pastangas paimti monetų kalimą valstybės monopolin. Tuo tarpu viduramžiuos paprastai matome monetų gamybą esant aproprijuotą daugelio teritorialinių monetų rūmų ir jų savininkų. Todel maždaug nuo 11 šimtm. pusės Karolingų monetų sistema visur beturi reikšmės tik bendrinės teisės atžvilgiu. Šiaip jau, nors monetų regalija oficialiai vis dar priklauso karaliui (arba imperatoriui), faktinai betgi monetos gaminamos amatininkiškai - koperatišku būdu, ir renta iš jų emisijos eina atskirų monetinių sričių valdovams. Monetų regalijos suteikimas atskiriems teritorijų valdovams skatino juos griebtis monetų menkinimo, kurs ir iš tikrųjų buvo plačiausiu mastu praktikuojamas per visus viduramžius. Vokietijoje nuo 13 ligi 16 šimtmečio **solidus** nukrito ligi $^{1}/_{6}$ nominalinės vertės, lygiai taip pat denaras Anglijoj nuo 12. ligi 14. šimtm.; Prancūzjoje atsiradęs **solidus grossus** — stora, abiejose pusėse iškalta moneta, 12 ir 13 šimtm. sėkmingai konkuravusi net su Vokiečių vienapusiu plonu denaru („brakteatu"), nupuolė nuo

[1] Plg. Th. Sommerland, Straips. „Mittelalterliches Münzwesen"-Handwörterbuch der Staatswiss. VI—3, 839 pusl. sk.; A. Soetbeer, Beiträge zur Geschichte des Geld-und Münzwesens in Deutschland, žiūr.: Forschungen zur deutschen Geschichte, I (1860), II (1862), IV (1864), VI (1866); K. Th. von Eheberg, Ueber das ältere deutsche Münzwesen und die Hausgenossenschaften, Leipzig, 1879; K. Th. von Inama-Sternegg, Deutsche Wirtsschaftsgeschichte, III, 363 sk.

14 ligi 16 šimtmečio net ligi 1/7 savo vertės. Monetų menkinimas pakirto sidabro prestižą: prekyba, kuriai rūpėjo turėti pastovūs vienetai, ėmė vis labiau gaudyti auksą. Todel tarsi naują epochą pradėjo Florencija tuo savo žygiu, kai ji 1252 m. nukaldino auksinį *solidus* 3,5 gr. svorio (*florenus, florin*) ir, kiek tai techniškai buvo galima, pakartotinai kaldino tokio pat tūrio monetas; prie šios naujos monetos veikiai visur priprato, ir ji tapo skaičiuojamąja moneta prekyboje. Bet vis delto sidabro kaina žymiai kilo, kas galima išaiškinti tik tuo, kad tolydžio didėjąs pinigų ūkis vis daugiau reikalavo jo apyvarton.

Ligi 1500 m. sidabro santykis su auksu pakilo nuo 12½:1 ligi 10½:1. Be to, nuolat irracionaliai svyravo ir taurųjų metalų tarpusavio kursas, ir skirtumas tarp grynojo metalo bei pagamento (kitų metalų priemaišos monetoje). Tuo tarpu kaip stambioji prekyba skaičiavo metalo gabalais ar Florencijos aukso guldenais, smulkiojoj prekyboj monetos būdavo **ad hoc** vertinamos („vernewert"). Monetos menkėjo ne vien dėl to, kad gobšūs monetinių teritorijų valdovai tyčiomis jas menkino, bet ir savaime, automatiškai: kadangi skirtumas tarp atskirų ekzempliorių siekė ligi 10%, tad apyvartoje likdavo tik menkiausios monetos, geresnės gi tuojau būdavo sutirpinamos ar bent išimamos iš apyvartos. Ne be to, žinoma, kad čia nebūtų prisidėjęs ir kalbamųjų valdovų gobšumas. Jie naudojo monetų leidimo monopolį, išleisdami naujas monetas ir atšaukdami, išimdami iš apyvartos, senąsias. Bet pastarųjų daugumas jau cirkuliavo užu jų teritorijos sienų. Todel monetinių teritorijų valdovai niekad negalėjo faktinai įgyvendinti to monetinio monopolio, kurį oficialiai turėjo. Tas buvo įvykdoma, tik sudarius keleto kunigaikščių monetinę kartelę. Tad viduramžiai, neskaitant florinų kaldinimo ir galiojimo, taip ir liko monetinio irracionalumo epocha.

Kai tik dėl tokios irracionalės monetų gamybos turėjo būti savaime suprantamas ir l a i s v a s m o n e t ų k a l d i n i m a s, nes monetinės teritorijos valdovas, gaudamas pelno iš monetų kalimo, stengėsi pritraukti ko daugiau taurojo metalo į savuosius monetų rūmus. Todel taurųjų metalų savininkai buvo gaudyte gaudomi; draudimai išvežti taurieji metalai buvo paprastas dalykas, ypač tose teritorijose, kur buvo jų kasyklos; atrodo, kad tų kasyklų dalininkams ir bendrininkams

nieko kita nebeliko, kaip tik atiduoti visas kasinys savosios teritorijos valdovo monetų rūmams. Bet iš tikrųjų visos tos priemonės nieko nepadėjo. Ne tik ką buvo varoma didžiulė kontrabanda, bet ir patys monetinių teritorijų valdovai turėjo tam tikromis sutartimis sutikti, kad dalis taurojo metalo būtų perleista kitų teritorijų valdovams, kuriems nebuvo savų kasyklų; vėliau tas pats metalas svetimos monetos pavidalu dažnai vėl grįždavo į tą kraštą. Irracionalė prekyba monetomis truko per visus viduramžius, nes sunku buvo ir numatyti, kurios rūšies moneta bus geriau imama, taip staigiai svyravo atskirų monetų lydinys, kurio bloginimą tesulaikydavo atskirų valdovų tarpusavio konkurencija.

Nuo 16 šimtmečio padidėjęs taurųjų metalų plaukimas į Europą sudarė ekonominį pagrindą monetų santvarkai stabilizuoti, juoba kad absoliutinė valstybė jau kiek anksčiau buvo nušlavus atskirus teritoralius valdovus su jų tarpusavio konkurencija. Ligi to laiko taurieji metalai nuolat plaukė iš Europos svetur; tik kokių 150 metų kryžiaus karų laikotarpis buvo sudaręs pertrauką, kadangi Europa gavo čia pasigrobti gerokai aukso ir plantažų produktų. Dabar, Vasco de Gama'i ir Albuquerqu'ui atradus kelią į Rytų Indiją, buvo paveržtas iš Arabų tarpinės prekybos monopolis; Meksikos ir Perų sidabro kasyklų eksploatacija davė Europai didžiulius Amerikos taurojo metalo išteklius; čia prisidėjo dar ir naujai išrastas racionalus sidabro kasyklų eksploatavimo metodas, amalgamuojant sidabro rūdą su gyvuoju sidabru. Apskaičiuojama, kad Meksikoj ir Pietų Amerikoj nuo 1493 ligi 1800 m. iškasta beveik 2,5 mil. kg. aukso ir 90—100 mil. kg. sidabro[1].

Padidėjus taurųjų metalų gamybai, visų pirma žymiai padidėjo sidabrinių monetų skaičius. Dabar tik sidabrinė valiuta visiškai įsigalėjo Europoje, įsiskverbė į tolimiausius apyvartos tarpeklius, sudarydama ir sąskaitybinį pagrindą; Vo-

[1] Tokius maža kiek vienas nuo kito tesiskiriančius apskaičiavimus duoda Ad. Soetber, Edelmetallproduktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit Entdeckung Amerikas bis zur Gegenwart, žiūr. „Petermanns Geografische Mitteilungen", 57, Ergänzungsband, 1879, ir W. Lexis, Beiträge zur Statistik der Edelmetalle, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, XXXIV (1880), 361 psl. sk. Didelis, beveik penkiasdešimt kartų, skirtumas (mažyn) susidarė pagal apskaičiavimus: de Laiglésias, Los caudales de Indias en la primera metad del siglo XVII, Madrid, 1904. —

kietijoj net florentinis aukso guldenas buvo kalamas iš sidabro (vadin. *Joachimstaler)*. Šis būvis traukėsi tol, kol atsivėrė Brazilijos aukso lobiai. Nors jų eksploatacija truko labai trumpai (ne kiek ilgiau, kaip pirmąją 18 šimtmečio pusę), tačiau auksas įsiviešpatavo tuo metu Europos pinigų rinkoje, pirmiausia Anglijoje, kuri perėjo prie aukso valiutos, nepaisydama parlamento prieštaravimo, nė Izaoko Newton'o patarimo. Nuo 18 šimtmečio pusės pirmąją vietą vėl užėmė sidabro gamyba, paveikusi revoliucijos meto įstatymų leidėjus Prancūzijoje, kur buvo įvesta dvilypė valiuta.

Vis delto p i n i g ų s a n t v a r k o s r a c i o n a l i z a c i j a negalėjo būti taip veikiai įvykdyta. Ligi tol buvusius santykius tinkamiausiai apibūdinsime šiaip: apyvartoje buvo, berods, daugybė įvairių rūšių monetų, bet nebuvo pinigų šiandienine to žodžio prasme. Dar Ferdinando I imperinis monetų ediktas (1559 m.) turėjo pripažinti trisdešimt svetimų monetų rūšių. Kadangi smulkiųjų monetų lydinys darėsi vis menkesnės vertės, o, be to, ir jų tūrio svyravimai del netobulos technikos buvo nepaprastai dideli, todel Vokietijoje 16 šimtm. nuskirta maksimalinė suma, ligi kurios galima mokėti mažomis sidabrinėmis monetomis; tatai betgi dar nereiškė, kad jos būtų buvusios paverstos smulkpinigiais (bilonine moneta, *Scheidemünze, small coin)*, kuriuos tik vėliau racionaliai įvedė Anglų valiutinė politika. Oficialinis skaičiavimo vienetas tebebuvo sidabrinis aukso guldenas (Joachimstaler). Bet faktinai stambioji prekyba jau nuo 13 ir 14 šimtm. išsivadavo iš kaldintų monetų, skaičiuodama metalo gabalais, paskui priimdama monetas tik pagal svorį, nuskirdama mokėjimams tam tikrą monetų rūšį ir, pagaliau, pereidama prie atsiskaitymo per ž i r o b a n k u s. Pastariesiems pavyzdžių rasta Kinuose. Čia del monetų sumenkėjimo buvo įsteigti metalo žiro bankai, kuriuose pirkliai atsiskaitydavo vienas su kitu. Nustačius svorio vienetą sidabru, mokama buvo arba čekiais, arba panašiais į čekius orderiais tam bankui, kur pirklys turėjo depozitą ar tai nežymėtais sidabro gabalais, ar tai žymėtais, antspauduotais sidabro lustais ir natura (taėl), kurie čia irgi ėjo tik pagal svorį. Tuo būdu susikūrė bankiniai pinigai, kurie buvo paremti tik tų pirklių turimais taurųjų metalų ištekliais ir ėjo mokamąja priemone tik tarpe tų asmenų, kurie buvo prisijungę prie žiro sistemos. Šio pavyzdžio pasekėjų atsiranda Okcidente jau 16

šimtm. — Venecijoj (Rialto bankas), 1609 Amsterdame Wisselbankas, 1621 Niurnberge, 1629 Hamburge. Šitie bankai skaičiavo tik pagal svorį, bet priimdavo tik kaltas monetas. Kiekvienai sąskaitai atidaryti buvo nustatyta tam tikra minimalinė suma, taip pat ir atskiriems mokėjimams. Antai Amsterdame minimalinė orderio suma buvo 300 guldenų; antra vertus, kiekvienas mokėjimas, didesnis kaip 600 guldenų, būtinai turėjo būti atliekamas bankui tarpininkaujant. Hamburge ši bankinė valiuta išsilaikė ligi 1873 m.[1]

M o d e r n i n ė   v a l i u t o s   p o l i t i k a tuo skiriasi nuo ankstyvesnės, kad ji nepaiso fiskalinių sumetimų, o žiūri tik visuomenės ūkio interesų, visų pirma rūpindamos suteikti prekybai tvirtą kapitalo sąskaitybos bazę. Šituo atžvilgiu Anglija pramynė taką visiems kitiems kraštams[2]. Anglijoje iš seno sidabras buvo efektyvinė mokėjimo priemonė visoj vidaus apyvartoj, o tarptautinės prekybos skaičiuotė rėmėsi aukso moneta. Prasidėjus Brazilijos aukso kasyklų eksploatacijai, į Angliją ėmė plaukti vis daugiau aukso, ir Anglų vyriausybei paralelė valiuta darė vis daugiau keblumų. Jei auksą įkainodavo peržemai, tada jis plaukė į monetas, o sidabras būdavo tuč tuojau sutirpinamas, ir jo maža belikdavo apyvartoj. O kadangi visos algos darbininkams buvo mokamos sidabru, todel kapitalistiniams verslamoninkams rūpėjo neišleisti sidabro iš apyvartos. Pradžioje Anglų vyriausybė mėgino irracionalėmis priemonėmis išlaikyti paralelę valiutą, ligi pagaliau 1717 m. ji pasiryžo nustatyti (padedant Izaokui Newton'ui) naują galutinį tarifą, įvesdama tipišką anglų aukso monetą, guinea, lygią 21 šilingui. Ir čia dar auksas buvo kiek peraukštai tarifuotas. O kai vėliau 18 šimtmečio eigoje vis daugiau įplaukdavo aukso, ir sidabras nuolat išplaukdavo svetur, Anglų vyriausybė griebėsi radikalinių priemonių. Auksas buvo pakeltas valiutiniu metalu, o visi sidabriniai pinigai degraduoti į smulkpinigius; jie neteko galios mokėti neribotame kiekyje, pagaliau jie buvo atskiesti (leguoti, t. y. kalami

---

[1] Plg. E. L e v y v o n H a l l e, Die Hamburger Girobank und ihr Ausgang, Berlin, 1891.

[2] Plg. Ch. Jenkinson Lord L i v e r p o o l, A treatise on the coins of the realm, 3 leid. London, 1880; Ph. K a l k m a n n, Englands Uebergang zur Goldwährung im 18. Jahrhundert, Strassburg, 1895; S. P. B r e c k i n r i d g e, Legal Tender. A. Study in English and American monetary history, Chicago, 1903.

žemiau nominalinės vertės) ir tuo būdu išnyko pavojus, kad sidabras išplauks iš krašto. Prancūzų vyriausybė, po kai kurių revoliucijos meto eksperimentų, perėjo prie dvilypės valiutos, kurios pagrindą sudarė sidabras; iš devynių svarų sidabro kalė tūkstantį frankų (222 2/9 iš kilogramo), o sidabro santykis su auksu atitiko to meto vertės reliaciją 15½: 1. Šis santykis iš tikrųjų stabilizavosi gana ilgam laikui, kadangi Prancūzijos vidaus apyvarta, žymiai didesnė nekaip Anglijos, reikalavo nepaprasto monetų daugio.

Vokietijoje 19-am šimtm., kurio pradžioj kaip tik pasitaikė metalų gamybos sumažėjimo laikotarpis, turėjo likti sidabro pinigai, nes čia nebuvo centralinės instancijos, kuri būtų galėjusi įvesti aukso valiutą. Berods, auksas mėginta kalti į prekybines ir į tarifuotas monetas, ypač Prūsuose. Bet šios pastangos pakelti auksą į kitokį postovį valiutinėj santvarkoj buvo bergždžios. Tik 1871 m. karo atlyginimas įgalino Vokietiją pereiti prie aukso valiutos; čia dar padėjo ir ta aplinkybė, kad pasaulinis aukso ištekliaus buvo žymiai padidėjęs iš Kalifornijos aukso kasyklų eksploatacijos. Iš antros pusės čia vertės reliacija 15½ : 1 nedaug dar tebuvo pašlijusi. Šitomis sąlygomis įvesta vokiečių reichsmarkė — 1/3 talerio. Kadangi 30 talerių buvo kalama iš vieno svaro sidabro, tad, turint dviejų metalų santykį 15½ : 1, iš vieno svaro aukso išėjo 1395 markės.

7 §. Pinigų mainai ir bankų verslas prieškapitalistiniu laikotarpiu.

History of the Banking of all nations, London, 1896; E. Latters. La liberta delle banche a Venezia dal secolo XIII al XVII, Milano, 1869; H. Sieveking, Genueser Finanzwesen mit besonderer Berücksichtigung der Casa di S. Giorgio, 2 dalys, Freiburg i B., 1898-1899; A. v. Kostanecki, Das öffentliche Kreditwesen im Mittelalter, Leipzig, 1889; R. Ehrenberg, Das Zeitalter der Fugger, 2 t. Jena, 1896; A. Andreades, Histoire de la banque d'Angleterre, 2 t., Paris, 1904.

Banko darbas prieškapitalistiniais laikais[1] visur, kur tik cirkuliavo tūleriopų rūšių pinigai, pirmiausia buvo pinigų mainai.

---

[1] Literatūros nurodymus žiūr.: Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3 leid. II, 359 sk., 368 sk.; specialiai apie antiką plg.: L. Mitteis, Trapezitika, iš: Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte XIX, 1898; J. Hasebrock, Zum griechischen Bankwesen, Hermes, LV (1920)

Toliau čia prisidėjo pinigų išmokėjimo raikalas, daugiausia atliekant tolimuosius išmokėjimus. Visoje Antikoje, ypač Graikuose, randame, kaipo tipiškas bankų operacijas, atlikimą pavestų išmokėjimų, išdavimą kredito lakštų keliaujantiems, vadinas, distancinius išmokėjimus, pagaliau, berods, dar ne moderninį vekselį, bet jau tam tikras mokėjimo priemones, kurios primena šių dienų čekius. Be to, vienas seniausių banko uždavinių—saugoti sudėtus pinigus (depozitai); tą matome jau Egipte, kur bankai gana plačiai gavo valdyti turtus, taip pat ir Romoje. Kur nebuvo įvairių rūšių monetų, kaip Babilonijoj (ir Kinuose bei Indijoj), ten neteko nė pinigų mainais verstis. Užtat čia bankininkai antspaudavo sidabro lustus, kurie paskum ėjo pinigais (kaip, pav., tael), ir tuo būdu atliko pinigų kūrimo funkciją. Toliau jau ir prieškapitalistiniais laikais bankas varė žiro operacijas, tarpininkaudamas atsiskaityme, kad nereikėtų mokėti gyvais pinigais. Reikėjo tik, kad žiro klientas visados turėtų tame banke depozitą. Iš to ir randame jau Bibilonijoje banko bilietus. Jų betgi nereikia lyginti su šiandieniniais banknotais. Moderninis banknotas cirkuliuoja nepriklausomai nuo atskiro depozitoriaus depozito. O Babilonijos banko bilietai buvo tik priemonė greitai ir tikrai atlikti žiro klientų savitarpio mokėjimus. Neturime tikrų žinių, kaip plačiai senovėje buvo daromos žiro operacijos. Šiaip ar taip, reikia čia būti apdairiam ir netaikyti ano meto sąlygoms moderninio masto.[1] Ten tokios operacijos buvo daugiausia tik lokalinėje apyvartoje ir tik pirklių savitarpio santykiuose; todel bankų bilietai ir nėjo apyvarton. Iš žiro operacijų išsirutuliojo kaipo savotiškas Babilonijos reiškinys, bankų kredito tiekimo operacija. Profesinis bankininkas tiekė (už užstatą ar laidą) smulkųjį kreditą. Tokios kreditinės bankų intervencijos Babilonijoj prisireikė del to, kad ten nebuvo monetų. Kadangi sidabriniais šekeliais buvo berods skaičiuojama, bet nemokama, todel čia turėjo įsiterpti bankas, kurs gavęs garantiją, kaipo būsimas mokėtojas pardavėjui, iš savo pusės garanta-

---

ir literatūrą, nurodytą Pauly-Wissowa, Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, II, 709 sk.

[1] Literatūra žiūr.: L. Mitteis ir U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, II, I, 258.

[2] Kaip tai daro L. Goldschmidt, Universalgeschichte des Handelsrechts, I, 51.

vo sumokėjimą (tuojau sumokėti gyvais jis ir pats nebūtų galėjęs). Toliau Babilonijai charakteringa tai, kad čia profesinis bankininkas tiekė komendas ir kreditą verslamonininkams; pleiškaraščiuos randame ištisą eilę komendos tiekimo dokumentų, tuo tarpu kaip kitur antikoje niekur negirdėti apie tos rūšies kredito operacijas. Priežastis čia ta, kad ten, kur būta monetų, banko verslas išaugo iš monetinių operacijų, o Babilonijoj iš piniginių ar, tikriau sakant, kredito operacijų.

Romos bankų veikseną žymi du ypatumai. Viena, bankininkas yra čia profesinis aukcionatorius; antra, čia visų pirma išsiplečia einamosios sąskaitos (contocorrento) operacijos šiandienine prasme, depozitas (receptum) ir jo vartojimas skoloms reguliuoti bankui padedant. Ši operacija, berods, ir Romoje iš pradžios turėjo tikslą sukurti vieningas ir tikras pinigines mokėjimo priemones, nes sidabrinės monetos vėlai tepradėta kalti, juoba, kad ir jų kiekis parėjo nuo karo vado grobio didumo. Iš to, kad Romoje buvo tokia menka monetinė santvarka, paprasčiausiai galima išaiškinti, kodel čia tokios didelės reikšmės turėjo *receptum* ir *actio receptia*, įrašytina tik į einamosios sąskaitos saldo, o bankų knygvedyba buvo net įstatymų reguliuojama. Romos *argentarii* knygos mini kreditą ir debetą, bet dar ne moderninės buhalterijos prasme. Kiekvienam klientui vedamos atskiros knygos, kuriose įrašomos jo pajamos ir išlaidos *(acceptum ferre, expensum ferre)*. Šitie užrašai turėjo liudyti padarytus mokėjimus. Pagaliau, permaža tėra išlikusių *argentarii* knygvedybos dokumentų, kad iš jų galėtume ką tikriau nusakyti.

Tačiau antikos bankai tik išimtinais atvejais buvo privačios verslamonės. Jiems galingą konkurenciją darė maldyklos ir valstybiniai bankai.

Antikos maldyklos[1] funkcionavo čia visų pirma kaipo depozitų kasos. Depozitų laikymas ir buvo pats pirmasis jų uždavinys, prisiimant joms banko funkcijas; kaipo depozitų kasos, jos turėjo didesnį pasitikėjimą už privatinius bankininkus. Maldyklose sudėti depozitai buvo šventenybė, jų plėšimas reiškė šventvagystę. Delfų maldykla buvo dau-

---

[1] Plg. H. Maspero, Les finances de l'église sous les Lagides, Paris, 1905.

gelio privačių asmenų lobio saugojamoji vieta ir ypačiai tipiška vergų taupomoji kasa. Tūluose antrašuose randame užrašyta, kad vergai buvę dievo išpirkti laisvėn; iš tikrųjų tai reiškia, jog jie buvo sudėję savo taupmenas į maldyklą, kad apsaugotų jas nuo pono. Tokias pat depozitų kasos funkcijas ėjo ir kitos antikos maldyklos: Babilonijoje, Egipte, Graikuose; Romoje maldyklos veikiai nustojo buvusios depozitų kasomis. Todel antikos maldyklos buvo taip pat ir dideli paskolų tiekėjai, pirmutiniai kreditoriai kunigaikščiams, kurie čia rasdavo geresnes sąlygas, nekaip pas privatinius piniguočius. Berods, stambųjį pinigų skolintoją mini jau *Codex Hammurabi*. Bet aplamai valstybės pinigų saugotojai ir kredito tiekėjai buvo maldyklos. Babilonijoje šį uždavinį atlieka saulės dievo maldykla Sippar'e, Egipte — Ammon'o maldykla; Attikos jūrų sąjungos iždinė buvo Atėnų maldykla. — Iš antros pusės, privatiems bankininkams darė konkurencijos valstybės bankai. Antikoje bankų suvalstybinimas, kur jis įvyko, įvyko ne del privatinių bankininkų nusmukimo (bankrotų), kaip viduramžiais, bet del fiskalinių sumetimų. Ne tik ką patys pinigų mainai ilgainiui tapo pelningas verslas, bet ir politiniu atžvilgiu valstybei atrodė naudinga suimti į savo rankas ko daugiau privačių depozitų. Todel beveik visose Helenų valstybėse, o ypač Ptolomėjų Egipte būta karaliaus bankų monopolio. Tiesa, ano meto karaliaus bankai buvo vien tik fiskališki institutai, jiems nė kiek nerūpėjo tie uždaviniai, kurių imasi moderniniai valstybės bankai: banknotų emisija, valiutos reguliavimas, monetinė politika. Pažymėtina, jog Romoje kapitalistinė riterių klasė buvo tiek galinga, kad ji čia įstengė užkirsti kelią tokiam bankų suvalstybinimui.

Viduramžių bankų pradžia gana skurdi. 11 šimtm. sutinkame *campsores*, pinigų maininінkus, kurie gerokai pelnosi. 12 šimtmečio gale jie jau turi paėmę į savo rankas ir nevietinius išmokėjimus; tam reikalui vartojamas *cambium*, vekselinė trata, perimta iš Arabų. Priešingai antikai, pinigų skolinimu viduramžių pirkliai arba visai nesivertė arba pradėjo verstis, palyginti, tik labai vėlai; jie paprastai skolino tik dideles sumas, ir tai ne privatiems asmenims, o dažniausiai valdžiai. Smulkiųjų paskolų tiekimu vertėsi svetimkilčiai: žy-

dai, lombardai ir kaveršai (pastaraisiais dviem vardais buvo vadinami įvairių tautybių pietiečiai). Šis konsumptyvis svetimkilčių kreditas buvo iš pradžių vargo kreditas, duodamas labai aukštomis palūkanomis už užstatą ar kitokį laidą; greta jo gana anksti atsiranda verslamonės kreditas komendos pavidalo[1]. Komendos kreditą tiekė ir bankininkai, bet ne jie vieni (kaip Babilonijoj), o su jais konkuravo įvairių rūšių prekybininkai ir privatūs piniguočiai. Pagaliau del nuolatinio monetų menkėjimo išsiplėtė žiro operacijos. Susikūrė bendriniai pirklių bankai, į kuriuos buvo deponuojamas metalas arba pilnavertės monetos, ir iš to daromi išmokėjimai, ar tai žiro tranzakcijomis, ar čekiais (nustatyta minimaline suma). Kurį laiką žiro operacijas atlikinėjo pinigų maininінkai; bet ilgam jie neturėjo reikiamo pasitikėjimo ir todel įsisteigė dideli bendrovių bankai. Be to, viduramžinių bankų veikimas apėmė ir mokesčių kolektą[2], kuris maždaug prilygsta antikos mokesčių nuomai. Tai ir buvo svarbiausioji versmė, iš kurios suplaukė milžiniški lobiai viduramžių didžturčių, ypač Florencijos bankininkų šeimų, Acciajuoli'ų, Peruzzi'ų, Medici'ų. Turėdami savo faktorijas visuose didžiuose prekybos centruose, jie buvo tinkamiausia instancija rinkti iš visur mokesčius popiežiaus kurijai — didžiausiai ano meto mokestinei galybei, kuri ir tiksliausią sąskaitybą vedė ir priiminėjo tik pilnaverčius pinigus, kaip auksinis Florencijos guldenas. Šis darbas teikė kolektoriams, panašiai kaip Kinuose mandarinams, didžiulius pelno šansus, nes jiems teko tarifuoti įvairių sričių pinigai, pervedant į tą monetų rūšį, kurios reikalavo kurija. — Pagaliau reikia dar paminėti finansavimo operacijos, kaipo viena viduramžių bankų darbo šaka. Jų tačiau negalima lyginti su moderninės stambiosios verslamonės finansavimu. Viduramžiais finansavimo paprastai buvo reikalingos tik kariškosios verslamonės, ir čia jis pasitaiko, berods, jau 12 šimtm. (Genujoj). Taip, pav., buvo finansuojamos genujiečių jūrų ekspedicijos į Kiprą: tai salai nukariauti ir eksploatuoti įsisteigė akcinė komanditinė „Mao-

[1] Žiūr. aukščiau 170 pusl.

[2] Plg. A. Gottlob, Die päpstliche Kreuzzugssteuern des 13. Jahrhunderts, Heiligenstadt, 1892; J. P. Kirsch, Die päpstlichen Kollektorien in Deutschland während des 14. Jahrhunderts, Paderborn 1894; G. Schneider, Die finanziellen Beziehungen der florentiner Bankiers zur Kirche žiūr.: Schmollers Forschungen XVII (1899).

na“ bendrovė. Ir miestų tarpusavio karus taip pat dažnai finansuodavo kreditorių sąjungos; gangreit ištisą šimtmetį visas pelnas iš Genujos mokesčių ir uosto rinkliavos ėjo tokiam konsorcijumui. Dar daug platesniu mastu teko Florencijos bankininkams finansuoti Prancūzų karas su Anglais 14 šimtm.

Kai šias operacijas vykdė privatūs asmenys, kilo klausimas, iš kurių šaltinių buvo sutraukti pinigai, kur jie ėjo ir kuriuo būdu bankas galėjo kiekvienu atveju tesėti priėjusius terminą pasižadėjimus. Čia tad paliečiama viduramžinio banko likvidingumo problema. Kalbamųjų verslamonių likvidingumas buvo labai menkas. Pinigai, kuriuos, sakysim, Peruzzi'ai ar kiti didieji Florencijos bankininkai tiekė Prancūzijos karaliams karui vesti, buvo juk paimti ne iš jų savojo kapitalo, — jo būtų čia toli gražu neužtekę, — bet iš tų indėlių, kuriuos už mažas palūkanas surinko gerą vardą turįs bankininkas iš visų gyventojų sluogsnių, ligi pat žemesniųjų. Betgi šie indėliai buvo trumpaterminiai, o karo paskolos ėjo ilgam terminui. Todel visos šitos finansavimo operacijos turėjo baigtis atviru ar paslėptu bankrotu, jei tik jų finansuojami karo žygiai nepasisekdavo. Toks likimas ištiko net ir Fugus, nes po galutinio atsiskaitymo su Ispanijos karalium jie ne tik turėjo didžiulių nuostolių, bet ir likusis jų turtas buvo investuotas į tokias vertybes, kurios nesidavė realizuojamos. Kadangi tad didžiųjų bankų privatinių lėšų niekad neužteko stambioms valstybės verslamonėms finansuoti, ir tų bankų likvidingumas veikiai žlugdavo, todel ilgainiui prieita monopolistinio banko. Politinė valdžia, norėdama gauti savo reikalams pinigų, turėjo atiduoti kreditoriams tam tikrus monopolius (prekybos, muitų, ar ir paties banko verslo monopolį). Del to kunigaikštis ar miestas suvalstybindavo banko verslą ir atiduodavo jį, kaipo monopolį, arba išnuomodavo privatiems žmonėms, gaudamas už tai paskolą pinigais. Seniausias tokio monopolinio banko pavyzdys, tai *Banca San Giorgio* Genujoje, o naujausias — *Bank of England.* Pastarasis taip pat buvo įkurtas ne laisvu pirklių susitarimu, o vien kaipo politinė verslamonė karui del Ispanijos sosto paveldėjimo finansuoti; skirtumas, palyginti su viduramžių bankais, buvo čia tas, kad Anglijos bankas galėjo kitaip tvarkyti savo operacijas, nes jis rėmėsi vekseliais.

Šiandieninis vekselis — trata — yra tokia mokėjimo priemonė, kuri iš savo esmės privalo trijų dalyvių: davėjo, gavėjo ir trasanto. Iš jų davėjas atsako visada, o nuo tos valandos, kai vekselis yra akceptuotas, atsako ir akceptantas; toliau, perleidžiant trečiam asmeniui (indosuojant), atsako dar ir kiekvienas indosatorius. Del sandėrio, paremto vekseliais, negali būti jokių atsikalbėjimų. Atsisakant mokėti, kreditoriui padėti eina ypatingas vykdomasis procesas, kurs viduramžiais neatsiteisusį skolininką ir kalėjimu baudė. Tokiais savo ypatumais vekselis ir įgijo tą reikšmę, kurią jis turi šiandieniniam banke; jie duoda bankui garantiją, kad tam tikri pinigai galės būti tam tikru laiku atsiimti, ir tuo būdu užtikrina banko likvidingumą. Viduramžiais to dar toli gražu nebūta.[1] Viduramžiai, berods, žino vekselį, bet jis ten tereiškė maždaug tiek, kaip šiandieninis čekis. Tai buvo tik mokėjimo priemonė, vartojama paprastai distanciniams mokėjimams, kuri padėdavo sumokėti skolą pinigais, turimais kitoje vietoje: čia svarbu, kad mokėjimas įvykdomas ne toje vietoje, kur duotas mokėjimo pasižadėjimas; toje pat vietoje apmokamus vekselius („Platzwechsel") griežtai smerkė ypač kanoniškoji teisė, vadindama juos „lupikiškais". Tipiškas viduramžių vekselis iš pradžios susidarė iš dviejų atskirų dokumentų. Vienas jų, litera aperta, buvo tas pat, ką mes šiandien vadiname „savasis domilicijuotas vekselis": pirklys A. iš Genujos prižada pirkliui B. Barcelonoje skirtą dieną sumokėti tam tikrą sumą ir, būtent, per C., kuris yra A. skolininkas. Jei vekselį išduoda kunigaikštis, tai jis paprastai trasuoja jį mokestinei kasai, iš kurios kunigaikščio iždas turi gauti tam tikrą sumą. Antrasis dokumentas, litera clausa („Tratte"), tapo šiandieninio vekselio pagrindu. Juo davėjas pranešdavo savo skolininkui, kad tas privalo iš jo (savo kreditoriaus) sąskaitos apmokėti vekselį. Litera aperta turėjo būti notarialiai paliudyta, o litera clausa tebuvo paprastas laiškas. Abu dokumentai buvo įteikiami tam asmeniui, kuriam išduodamas vekselis. Ilgainiui perdaug iškaš-

---

[1] Plg.L. Goldschmidt, Handbuch des Handelsrechts (3 leid.), I, I, 417 sk.; A. Schaube, Anfänge der Tratte, Zeitschr, f. d. gesammte Handelsrecht, XLVIII (1895); to paties: Studien zur Geschichte und Natur des ältesten Cambium, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik LXV (1895), 153 sk., 511 sk.; C. Freundt, Wertpapiere im antiken und frühmittelaterlichen Rechte, 2 t., Leipzig, 1910.

tinga litera aperta visai išnyko. Anksčiau joje rašomas laido pasižadėjimas buvo įvestas dabar į tratą ir čia įprasmintas. Del to tratos reikšmė padidėjo, bet ligi moderninio vekselio jai dar trūko indosavimo, kurs atsiranda tik 17 šimtm. Joje, berods, buvo formulė *promitto tibi vel tuo certo nuntio,* ir gavėjas tada galėjo perleisti vekselį kitam asmeniui, įgaliodamas atsiimti pinigus; bet kai tik ši perleidžiamoji klauzulė ir vėl išnyko, nes mokėjimai daugiausia koncentravosi mugiavietėse. Čia galima buvo inkasuoti vekselis, išvengiant pinigų transportavimo rizikos: jį čia įduodavo kuriam Clearing-House atsiskaitymui ir tik saldo išlygindavo. Faktinai tai buvo diskonto vekselis, nes „tacitu consensu" buvo tariama, kad jis galės būti inkasuotas kuriame žiro banke ar vietinėje pirklių sąjungoje. Iš to turėjo naudos atsiskaitymo operacijose dalyvaują pirkliai; del to jie ir pasirūpino užkirsti kelią vekselių indosavimui, kad galėtų monopolizuoti pelną iš vekselių perleidimo rinkliavos; tuo būdu dar 16 šimtmety perleidžiant reikėjo išduoti vis naujas vekselis, užuot indosavus senąjį. Šiaip jau visais atžvilgiais vekselių teisė jau 16 šimtm. buvo pasiekusi šiandieninį tobulumo laipsnį; ypač neleidžiami buvo jokie atsikalbinėjimai iš vekselio sukurtųjų teisės santykių, laikantis čia dėsnio: „chi accetta, paghi". Tik ši griežta garantija, jog vekselis be atodairų turi būti apmokėtas, ir įgalino jį tapti šiandienykščiu banko fondu.

Viduramžių bankininkas tarpininkavo mokėjimams, akceptuodamas vekselius; šių dienų bankininkas diskontuoja juos, t. y. jis perka juos, atskaitydamas diskontą, tam, kad paskum juos inkasuotų; tuo būdu jis įdeda savo apyvartos kapitalą į vekselius. Pirmasis institutas, pradėjęs nuosekliai varyti tokią vekselių politiką, buvo Anglijos Bankas.

Ligi įkuriant „Bank of England" Anglų bankinę istoriją lėmė auksakaliai; tiesa, jie, būdami taurųjų metalų laikytojai bei pirkliai, ir visur sudarė tokią instanciją, kuri galėjo verstis banko operacijomis, o dažnai ir išgauti monopolį monetų svoriui tikrinti; bet niekur auksakaliai nebuvo tokie galingi, kaip Anglijoj. Anglų „goldsmiths" priiminėjo indėlius, kaip viduramžių bankininkai; jie finansavo politinius žygius tiek Stuart'ų, tiek Olivero Cromwell'io; be to, jie darė žiro operacijas ir sąryšy su jomis išdavinėjo savo klientams popieri-

nes mokomąsias priemones, „goldsmithnotes“, kurios ėjo apyvarton ne tik klientų tarpe, o žymiai plačiau. Visam tam padarė galą valstybės bankrotas 1672 metais. Kai tada Anglijos valstybė paskelbė tegalinti mokėti palūkanas už savo skolas, bet nepajėgsianti išsimokėti pačios skolos, o iš antros pusės auksakalių indėlininkai turėjo teisę kiekvienu metu pareikalauti iš jų visų savo indėlių, — tatai faktinai reiškė auksakalių bankrotą. Anglijoje tas atsiliepė panašiai, kaip anksčiau Italijos miestuose: indėlininkų sluoksniai vis primygtiniau ėmė reikalauti, kad būtų įkurtas vienas monopolinis bankas. Šitą jų siekimą panaudojo politinė valdžia, monopolizuodama bankų verslą, kad paimtų dalį pelno valstybei. Pirkliai tikėjosi gausią paskolų žemomis palūkanomis, kadangi valstybinis bankas, būdamas saugesnis, galėsias sutraukti daugiau indėlių; be to, jie manė susilauksią tvarkingesnių monetinių santykių (nors sunku pasakyti, kaip jie čia tai įsivaizdavo). Vis delto negalima manyti jau anais laikais buvus modernišką pažiūrą, kuri reikalauja iš didelio emisijos banko, kad jis, vesdamas atitinkamą diskonto politiką savajam kreditui, pritrauktų į kraštą daugiau taurojo metalo arba išleistų apyvarton perdaug apstingai suplaukusį į banką taurojo metalo perteklių. Veikiausiai anuomet tikėtasi, kad bankas funkcijonuos kaipo žiro bankas, t. y. išleis banknotus, žyminčius tam tikrą taurojo metalo kiekį, ir tuo būdu padės sumažinti svyravimus aukso ir sidabro vertės reliacijoje. Anglijos Banko įkūrimas 1694 m. buvo pagaliau grynai politinių sumetimų padiktuotas aktas: tas bankas turėjo finansuoti Vilhelmo Oraniečio karą su Liudviku XIV-tuoju. Jį įkuriant, panaudotos įprastos krašte priemonės: pinigdaviai gavo užstatan tam tikrus mokesčius, ypač druskos mokestį; iš stambiųjų kreditorių, kaipo „governor'ių“, sudaryta valstybės privilegijuotoji bendrovė. Naujos įstaigos steigimas sutiko daugybę kliūčių. Projektui priešinosi visų pirma „tories“, būdami Vilhelmo Oraniečio priešininkai; iš antros pusės nebuvo jam palankūs ir „whigs“, aplamai bijodami karaliaus pozicijos sustiprėjimo. Del to bankas galėjo būti įsteigtas tik kaipo savarankiška privati korporacija, o ne kaipo valstybės bankas, ir steigiamajame akte turėjo būti įrašyta, kad valstybei gali būti teikiamas kreditas tik tam tikru parlamento nutarimu. Todel,

torių nuomone, toks bankas derėjo respublikai, bet ne monarchijai; čia jų norėta pasakyti, kad bankas su tokiu statutu galimas tik karalijoj, kurią kontroliuoja suinteresuoti tuo banku kapitalistai. Pagaliau, banko priešininkai buvo taip pat auksakaliai, kuriems jo įsteigimas pakirto biznį, ir bajorai žemininkai, privengią perdidelio politinio ir ekonominio pirklių įsigalėjimo. Bankas pradėjo gyvuoti su akciniu kapitalu 1.200.000 svarų, kurie bematant prasmego valstybės kišenėse. Už tai bankas gavo teisę prekiauti tauraisiais metalais, lombarduoti prekes ir prekiauti vekseliais. Pastaroji teisė buvo visų svarbiausioji, nes ji rišosi su banknotų išleidimu. Tiesa, tada dar niekas nenumatė, kaip ateity panaudos tą teisę bankas su savo diskonto politika. Šiaip ar taip, tai buvo pirmasis bankas, kurs pradėjo sistematingai supirkinėti vekselius; diskontuodamas juos prieš apmokėjimo terminą, bankas sutrumpino pirkliams ir gamintojams tą ilgą laiką, kurį šiaip jiems būtų reikėję laukti ligi galutinis gaminys bus parduotas galutiniam vartotojui. Kapitalo apyvartos pagreitinimas buvo aiškiai Anglijos Banko suprastas tikslas, kurio jis siekė, supirkinėdamas vekselius; tatai jis darė taip sistematingai, kaip joks bankas prieš jį nebuvo daręs.

Bankų išsirutuliojimas užeuropiniuose kraštuose tik iš dalies galima sugretinti su jų padėtim Europoje. Indijoje ir Kinuose bankai ligi pastarųjų dešimtmečių išlaikė viduramžių pobūdį. Nuo Okcidento bankų jie visų pirma skiriasi nepaprastai galinga įtaka, kurios jie turi tų kraštų valiutai. Kinuose bankininkas antspauduoja tael'ius, jis nustato kredito sąlygas, skiria palūkanų dydį, sprendžia mokėjimo modus kiekvienu atveju; tad faktinai nuo jo pareina šiokio ar tokio mokamosios apyvartos tipo išdirbimas. Bet ta mokamoji apyvarta yra perdėm kredito apyvarta, kiek tai liečia užsienio prekybą, kurią pav. Kantone laiko savo rankose keletas didelių Kinų prekybos namų. Kol gyvavo atskiros Kinų valstybės, bankai čia taip pat finansavo karus, kaip ir Europoje. Įkūrus vieningą Kinų imperiją, tie pragumai išnyko. Indijoje visą bankų būseną griežtai reguliuoja sektos ar kastos. Ir čia anais laikais, kol buvo didelės atskiros valstybės, bankai tiekė politinį kreditą, ir čia, kaip Kinuose, tam padarė galą vieninga didžiojo mogulo valstybė: nuo to

laiko politinis kredito biznis varomas tik biudžeto ribose: kunigaikštis, norėdamas iš anksto gauti pajamas, išnuomoja piniguočiui mokesčius už tam tikrą tvirtą kapitalo sumą. Bankų funkcijos Indijoje ir Kinuose šiandien tėra daugiausia pinigų perlaidų operacijos ir smulkusis ar atsitiktinis kreditas. Čia nėra nė jokio bent kiek sistematizuoto verslamonės kredito, jokių operacijos formų, kurios bent kiek panešėtų į mūsiškę diskonto politiką, ir tai, būtent, del to, kad autochtoninėje aziječių apyvartoje tėra žinomas čekis ir įvairios rūšies mokėjimo orderiai, bet ne vekselis. Jei greta to Kinų bankininkas turi dar valiutos reguliavimo monopolį, tai tik del visiškos suirutės Kinų popierinių pinigų ūkyje.

8 §. Palūkanos prieškapitalistiniais laikais[1].

Palūkanos yra gavę pradžią arba iš svetimųjų teisės, arba iš ponų teisės. Pirminėje kilties, kaimo ar giminės bendruomenėje nėra nei palūkanų, nei paskolos, nes ten visai nežinomi apmokamieji patarnavimai. Jei ir tenka kur ūkio gyvenime pasitalkinti svetima jėga, tai tas atliekama kaipo broliškoji paslauga (pav., talka namus statant), arba pagalba nelaimėje; čia kiekvienas laiko savo pareiga dovanai padėti giminės broliui. Romėnų *mutum* — paskola be procentų — yra dar ta žilos senovės santykių liekana. Pareiga padėti nelaimėje buvo praplėsta, kai ją perėmė tikybinės bendruomenės ir ėmė taikinti kiekvienam tikybos broliui. Žinomiausias pavyzdys yra čia izraelitai. Kas labiausiai stebino ir piktino vakariečius žmones, tai ne tas, kad žydai ėmė palūkanas — jas ėmė visas pasaulis, pav., net ir viduramžių vienuolynai, — bet tas, kad žydai, berods, ėmė palūkanas iš krikščionių, o neėmė jų iš savo tautiečių.[2] Toros draudimas, imti iš brolio izraelito palūkanas ir

---

[1] Plg. J. Kulischer, Zur Entwicklungsgeschichte des Kapitalzinses, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik LXXIII, LXXIV, (1899—1900; M. Hainisch, Die Entstehung des Kapitalzinses, žiūr.: Festgabe für Adolf Wagner, Leipzig, 1905; be to: Handwörterbuch der Staatswissensch. VIII—3, Straipsniai: „Zins im Altertum" (K. J. Beloch) ir „Zins im Mittelalter" (Th. Sommerland).

[2] Plg. J. Hejcl, Das alttestamentliche Zinsverbot im Lichte der ethnologischen Jurisprudenz sowie des altorientalischen Zinswesens, Freiburg i. B. 1907; G. Billeter, Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum bis auf Justinian, Leipzig, 1898.

jį aplupti, turi iš dalies militarinius, iš dalies tikybinius pradmenis. Viena, reikėjo apsaugoti, kad giminės brolis negautų kalėti už skolas ir tuo būdu nedingtų kariuomenei. Antra, senoji egiptėnų tikyba vaizdavosi neturtėlio prakeikimą turint didelės galios danguje, ir šis vaidinys iš egiptėnų perėjo į deuteronomium. Susidaręs tuo būdu izraelituose skirtumas tarp išvidinės ir išorinės moralės pergyveno ištrėmimo laikus, ir del to net ir tada, kai izraelitai tapo žydais, jiems tebebuvo draudžiama imti palūkanos iš savo tautiečio, bet leidžiama imti iš svetimgenčio („gojim“), o Maimonides net statė klausimą, ar žydas neturi net pareigos imti iš gojaus palūkanas.[1] Lygiai taip pat buvo draudžiama imti palūkanas iš savojo brolio ankstyvesniame islame ir bramanų tikybos tautose. Palūkanos visur atsirado iš p a s k o l o s s v e t i m i e s i e m s, svetimos kilmės žmonėms, arba iš l u o m i n ė s paskolos. Čia iš senų senovės, kaipo kreditorius ir skolininkas, visados priešpriešiais stovėjo m i e s t a b ū k l i s p a t r i c i j a t a s i r k a i m a b ū k l i s v a l s t i e t i s; taip yra Kinuose, Indijoj, Romoj, tas pat žymu ir Senajam Testamente. Palūkanų draudimas aplamai galėjo įsišaknyti del to, kad iš pradžios kiekvienas kreditas buvo konsumptyvis, nelaimės atveju teikiamasis kreditas, tad broliškos pagalbos idėja įstengė čia atsispirti ponų kastos reikalavimui mokėti palūkanas; be to, palūkanų draudimą rėmė ir stiprūs militariniai interesai, kadangi skolininkui grėsė pavojus nusmukti į bežemius proletarus, kurie jau nebeišsigalėjo apsišarvuoti karui. Akstinas p a l ū k a n ų d r a u d i m ą p r a l a u ž t i buvo n a t u r a l i n ė p a s k o l a. Visų pirma gyvulių paskola. Nomaduose skirtas tarp turčiaus ir neturtėlio yra nepaprastai gilus. Žmogus, neturįs gyvulių, tuo pat yra beteisis; jis gali viltis tapti pilnateisiu piliečiu tik pasiskolinęs ir prisiauginęs gyvulių. Tokios pat reikšmės turi sėklų paskola, kurią matome buvus įprastą Babilonijoj. Ir vienu ir antru atveju skolinys neša

---

[1] Ši pažiūra nesvetima ir seniausiųjų krikščionių meilės akosmizmui. Vėliau, drausdama palūkanas, Bažnyčia rėmėsi Luko 6,35. Bet čia, tur būt, reikia skaityti μηδενα απελπιξονες, o ne μηοεν απεναπιςοντες (plg. A. M e r x, Die vier kanonischen Evangelien nach ihrem ältesten bekanten Texte, II, 2, 19 psl. 223 sk. Ši (spėjamai) klaidinga skaitysena, Klemenso Aleksandriečio (Strom. II c. 18) autoriteto dėka, perėjo į Vulgatą ir tapo pagrindu vėlesnei bažnyčios pažiūrai.

daugeriopą vaisių, tad čia ir galėjo pasirodyti visai teisinga, jei kreditorius pareikalaus sau dalį to vaisiaus, kurį atnešė jo gyvuliai ar javai. Be to palūkanų draudimas buvo pralaužtas visur ten, kur išsiplėtė miestiškas gyvenimas.

Krikščioniškajam Okcidente kreditas verslo tikslams iš pradžios retai kur tebuvo paskolos pavidalo, dažniausiai asociacijos. Prie to privedė ne bažnyčios draudimas lupikauti, o didžiulė užjūrinių verslamonių rizika, kada kreditorių, leidžiantį savo kapitalą į tokį pavojų, galėjo masinti ne tvirtas palūkanų procentas, o tik dalyvavimas pačiam pelne. Iš čia itališkoji comenda, tasai *dare ad proficum de mari,* kur procentas apskaičiuotas pastoviu tarifu pagal vykimo uostą. Šios primityvios verslinio kredito operacijos bažnyčios draudimas nelietė. Žeminiame transporte, priešingai, įsigyveno tvirtas kreditas už tvirtas palūkanas, kadangi čia rizika buvo daug mažesnė, nekaip užjūrinėje prekyboje. Formulė „salvum in terra" reiškė, kad paskolintasai kapitalas turi būti grąžintas nežiūrint į tai, kaip bepavyks verslamonė. Bet lygiai tuo metu prasidėjo aštresnė bažnyčios kova su lupikavimu. Tad palūkanų draudimas buvo anaiptol ne naturalinio ūkio laikų padarinys, o didžiausios galios jis pasiekė kai tik besibaigiant naturalinio ūkio laikotarpiui ir prasidedant piniginiam ūkiui: popiežius Grigalius IX pasmerkė net jūrų paskolą, kaipo lupikišką. Taip pat neteisingas tvirtinamas, esą bažnyčia žiūrėjusi pro pirštus į lupikiškas palūkanas, ir tuo paskatinusi kapitalizmo išsirutuliojimą.[1] Iš tikrųjų bažnyčia itin atkakliai vedė kovą su palūkanų ėmimu ir tūlą mirties patale privertė grąžinti palūkanas, kaip kad šiandien per išpažintį priverčia grąžinti pavogtą daiktą. Bet juo labiau plėtėsi piniginis ūkis, juo dažniau buvo nusižengiama palūkanų draudimui, ir bažnyčiai teko skaitytis su tuo, suteikiant

---

[1] Plg. W. Endemann, Studien in der romanisch - kanonistischen Wirtschafts - und Rechtslehre, 2 t., Berlin, 1874—1883; Fr. Keller. Unternehmung und Mehrwert. Eine sozial - etnische Studie zur Geschäftsmoral (Schriften der Görres - Gesellschaft, Sek. f. Rechts-und Staatswissenschaften 12 Hoft) Paderborn 1912; A. de Tarde, L'idée du juste prix, Paris; 1907. L. Cibrario, Della economica politica del medio evo, 2 t. 5 leid. Turin, 1861. F. Schaub, Der Kampf gegen den Zinswucher, ungerechten Preis und unlauteren Handel im Mittelalter, Freibg. 1905; J. Seipel, Die wirtschaftsethischen Lehren der Kirchenväter, Wien, 1907.

kartkartėmis visuotinius atlaidus. Pagaliau, didžiųjų Florencijos bankininkų įsigalėjimas 15 šimtm. pastatė ją prieš faktus, su kuriais toliau bekovoti būtų buvęs bergždžias darbas. Tada teologija mėgino juo švelniau interpretuoti palūkanų draudimą; bet kas tragingiausia, kad ir bažnyčia pati, kaipo pasaulietiška galybė, turėjo imti paskolas už palūkanas. Iš pradžios, kol ji pati nebuvo pasiėmusi kurti tam tikrų kredito institutų, *montes pietatis*, smulkiajam kreditui teko ieškoti išeities, kredituojantis pas žydus. Žydų kreditas buvo charakteringas tuo, kad jis įgalino valstybių valdovus varyti siurblišką politiką: jie leisdavo žydams lupti iš gyventojų palūkanas, o paskum, atsitiktiniais protarpiais, konfiskuodavo žydų pelną bei turtą, išvarydami žydus kreditorius ir iš savo krašto. Šituo būdu žydai buvo gujami iš miesto į miestą, iš valstybės į valstybę; kunigaikščiai buvo sudarę formales karteles žydams apiplėšti, kaip antai Bombergo vyskupo sutartis su Niurnbergo burgrafu, kuria jiedu buvo susitarę pasidalinti grobiu, jei žydai bėgtų iš vieno teritorijos į antrojo. Tuo tarpu bažnyčios pažiūra į palūkanas darėsi tolydžio vis nuolaidesnė. Teisybė, formališkai palūkanų draudimas niekad nebuvo panaikintas; bet 19 šimtmečio eigoje bažnyčios sprendimai pakartotinai pripažino palūkanas leistinas tam tikromis sąlygomis. Žiemių Europoje palūkanų draudimą sulaužė protestantizmas, nors ir ne taip veikiai. Kalvinistų sinodai, berods, ilgai laikėsi pažiūros, kad lombardininkas ir jo žmona negali būti prileisti prie Dievo stalo; tačiau jau pats Kalvinas savoje „Constitutio Christiana" pareiškė, kad palūkanų draudimas siekia tik apginti varguolius nuo negailės, bet visai nenori ginti turčių, kurie verčiasi skolintais pinigais; pagaliau 17 šimtm. klasiškosios filologijos vadovas, kalvinistas Claudius Salmasius, savo veikalu „De usuris" (1638) ir ištisa eile kitų traktatų[2] visiškai sugriovė teoretinį palūkanų draudimo pamatavimą.

---

[1] Plg. O. Stobbe, Die Juden in Deutschland während des Mittelalters, Braunschweig, 1866, naujai išspausd. Leipzig, 1902; G. Caro, Sozial - und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und in der Neuzeit. 1 t. Leipzig. 1908.

[2] Plg. W. Lexis, Str. „Wucher" iš „Handwörterbuch", VIII. —3.

KETVIRTASIS SKYRIUS.

Moderninio kapitalizmo atsiradimas.

J. A. Hobson, Evolution of modern capitalism, 2 leid., London 1906; L. Brentano, Die Anfänge des modernen Kapitalismus, München 1916; W. Sombart, Der moderne Kapitalismus, 4 leid. München und Leipzig 1922; G. Schmoler, Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft XIV—XVII (1890 — 1893); P. Mantoux, La revolution industrielle au 18. siècle, Paris 1905; R. Heynen, Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig, Stuttgart 1905; J. S. Lewinski, L'évolution industrielle de la Belgique, Brüssel 1911; A. Toynbee, Lectures on the industrial revolution of the 19. century in England, London 1884; W. Sombart, Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert, 3 leid., Berlin 1913.

1 §. Kapitalizmo sąvoka ir jo atsiradimo sąlygos.

Kapitalizmą sakome esant ten, kur žmonių grupė rūpina savąsias pelno ūkio reikmenes verslamonės būdu, o speciališkai racionali įmonė yra tokia įmonė, kuri veda kapitalo sąskaitybą, t. y. pelno įmonė, sąskaitybiškai kontroliuojanti savo rentabilingumą su pagalba moderninės buhalterijos ir balanso išvedimo (kurio pirmą kartą pareikalavo olandas teoretikas Simonas Stevin'as 1608 m.). Žinoma, kiekvienas atskiras ūkis gali būti labai ir labai nevienodai kapitalistiškai rikiuojamas. Dalis reikmenių gali būti rūpinama kapitalistiškai, kita dalis ne kapitalistiškai, o amatininkiškai, arba baudžiaviškai. Taip antai Genuja jau gana anksti pradėjo tenkinti dalį savo valstybės reikmenių, būtent, karo vedimą kapitalistišku būdu, akcinėmis bendrovėmis. Romos imperijoje sostinės gyventojus aprūpindavo javais valdininkai, kurie turėjo savo dispozicijoj ne tik žemesniuosius tarnautojus, bet ir transporto bendrovių veikimą, vadinas, čia biurokratiškoji ir leiturgiškoji organizacija buvo kombinuotos viena su antra. Ir šiandien, priešingai didesnei daliai praeities, mūsų kasdieninės reikmenės rūpinamos kapitalistiškai, o politinės — leiturgiškai

(atliekant piliečių prievoles: karo prievolę, prisiekusiųjų posėdininkų prievolę ir t. t.). Tačiau ištisą epochą galima vadinti tipiškai kapitalistine tik tada, kai joje kapitalistiškas reikmenių rūpinimas užima vyraujančią, centrinę vietą, ir, atėmus tą kapitalistišką organizaciją, visas reikmenių rūpinimas turėtų sugriūti.

Visais istorijos laikotarpiais randame įvairių formų kapitalizmo, betgi *kasdieninės reikmenės* kapitalistišku būdu tėra rūpinamos Okcidente ir čia tik nuo antros 19 šimtm. pusės. Šiaip jau kitais šimtmečiais randamieji kapitalistiški pradmens tėra buvę pirmatakai; netgi negausias 16 šimtm. kapitalistines įmones galėtume išbraukti iš ūkio gyvenimo, ir del to dar neįvyktų tokių pakitėjimų, kurie griautų iš pagrindų ano meto ūkio santvarką.

Pirmutinė ir bendriausioji sąlyga moderniniam kapitalizmui egzistuoti — tai racionali *kapitalo sąskaityba, kaipo dėsnis visoms didžiosioms pelno įmonėms, kurios verčiasi kasdieninių reikmenių rūpinimu*. Racionali kapitalo sąskaityba vėlgi gali būti tik tada, kai: 1. *Visos daiktinės gamybos priemonės* (žemė, mašinos, aparatai, įrankiai ir t. t.) *prisavintos, kaipo laisva nuosavybė, autonominėms privatinėms pelno verslamonėms*. Šis reiškinys tėra charakteringas tik mūsų laikams; šiandien išimtį tesudaro kariuomenė. 2. *Rinkos laisvė*, t. y. rinka, laisva nuo visų irracionalių apyvartos sąvaržų; jos galėjo būti luominio pobūdžio, kai, sakysim, luominės tradicijos diktavo tam tikrą gyvenimo būdą ar luomiškai stereotipizavo vartojimą, arba kai buvo susidaręs kuris luominis monopolis, pav., miestelėnas negalėjo pirkti bajoro žemės, bajoras bei valstietis negalėjo verstis amatu, vadinas, nebuvo nei laisvos darbo rinkos, nei laisvos prekių rinkos. 3. Racionali, t. y. *ko tiksliausiai apskaičiuojama ir todel mechanizuota technika* ir, būtent, apskaičiuojama ne tik gamyba, bet ir transportas, ne tik prekių pagaminimo, bet ir jų kėlybos kaštai. 4. *Racionali*, t. y. numatoma *teisė*. Kapitalistinė ūkio įmonė tik tada sugeba racionaliai ūkį vesti, jei ji gali pasitikėti, kad bus numanomai teisiama ir administruojama. To tikrumo nebuvo nei helenų *polis* laikais, nei pa-

triomanialės Azijos valstybėse, nei, pagaliau, Okcidente ligi Stuartų laikotarpio. Karalius teisė, kaip tinkamas, ir jo malonės ediktai tolydžio ardė visus ūkio gyvenimo apskaičiavimus; todėl posakius: „Anglijos bankas dera respublikai, bet ne monarchijai" (žiūr. aukšč. 210 pusl) ir atitiko tų laikų sąlygas. 5. L a i s v a s d a r b a s, t. y. kada yra žmonių, kurie ne tik teisiškai gali, bet ir ekonomiškai priversti laisvai parduoti rinkoje savo darbo jėgą. Kapitalizmo esmei priešinga, ir jo išsiplėtojimas tada negalimas, jei nėra tokio sluoksnio neturtėlių, priverstų savo darbo veikinius parduoti, arba, jei yra tik belaisviai darbininkai. Vien tik laisvojo darbo sąlygose tėra įmanoma kapitalo kalkuliacija, t. y. tik tada, kai gamybos kaštai tiksliai galima iš anksto apskaičiuoti pagal sutartinį mokestį darbininkams, kurie formaliai laisvai, o faktinai bado verčiami, pasiūlo savo darbo jėgą. 6. Ūkio k o m e r c i a l i z a c i j a; č i a turime galvoj visuotinį vartojimą vertybės popierių, žyminčių teisę į verslamonės dalinius arba į turto dalinius. Visa tad krūvon suėmus, turi būti: G a l i m y b ė r i k i u o t i v i s a s r e i k m e n i ų r ū p i n i m a s i š i m t i n a i p a g a l r i n k o s š a n s u s ir rentabilingumą. Prie kitų kapitalizmo pažymių prisidedant dar ir komercializacijai, didėja reikšmė vieno ligi šiol dar neminėto veiksnio, būtent, s p e k u l i a c i j o s, ypač nuo to momento, kai turtas įgauna p e r l e i d ž i a m ų j ų vertybės popierių formą.

2 §. Išoriniai kapitalizmo išsirutuliojimo reiškiniai.

K o m e r c i a l i z a c i j a reiškia, jog pirmiausia atsiranda vertybės popieriai, žymį verslamonių dalinius, paskum ir rentiniai popieriai, ypač valstybės bei ipotekos skolų obligacijų pavidalo. Šis procesas vyko tik moderniniam Okcidente. Pirmatakų, tiesa, yra buvę ir antikoje, pav., Romos *publicani* akcinės komanditinės bendrovės, kurių daliniai buvo parduodami publikai. Bet čia tatai tėra atskiras reiškinys, neturis didesnės svarbos Romos ūkiui, kurio bendrasis vaizdas būtų nė kiek nepasikeitęs, jei tokių bendrovių ir visiškai nebūtų buvę.

Moderniniam ūkiui v e r t y b ė s p o p i e r i ų i š l e i d i m a s yra tinkamiausia priemonė k a p i t a l u i p r i t r a u k t i.

Čia visų pirma turime akcinę bendrovę[1]. Jos išsirutuliojimas ėjo dviem skirtingais keliais. Viena, akcinis kapitalas galėjo būti sutraukiamas mokesčių anticipacijos reikalui: politinis valdovas norėjo iš anksto gauti tam tikrą sumą, kurią jis tikėjosi išrinksiąs iš mokesčių, ir akcinė bendrovė už tą sumą pirko ar nuomojo mokesčius. Šv. Jurgio bankas Genujoj yra ryškiausias tokios finansinės operacijos pavyzdys, toliau čia turime Vokiečių miestų rentlapius ir meistrų rentlapius Flandruose. Ši sistema pakeitė senesnįjį būdą gauti lėšų nepaprastoms valstybės išlaidoms, kai iš turtingųjų priverstinai buvo imamos paskolos, už kurias nemokėta palūkanų, o dažniausiai negrąžinta ir pačių paskolų. Dabar politinė valdžia kreipiasi į turtinguosius geruoju, siūlydama jiems rentą už paskolą, duodamą savo noru. Turtingiesiems dabar radosi naudinga, kai valstybė veda karą. Antikoje karo paskolos už aukštas palūkanas visai nebuvo žinomos. Jei piliečiai neišgalėjo sudėti lėšų, tada valstybė turėjo kreiptis į svetimšalį piniguočių, pažadėdama jam už paskolą karo grobio dalį; pralaimėjus karą, žlugdavo ir jo pinigai. Įsigyti pinigų valstybės, dažniausiai karo reikalams, suinteresuojant visuomenę rentomis, prasimanė tik viduramžiais, ypač miestai.

Antroji asociacijos rūšis, ekonomiškai daug svarbesnė, tai asociacija prekybos verslamonėms finansuoti, nors, tiesą sakant, iš čia dar labai tolimas kelias ligi nūdien įprasčiausios asociacijos formos, turinčios ūkiškus pelno tikslus, būtent, ligi akcinės bendrovės. Turime visų pirma skirti dvi anokių organizacijų rūšis: stambiąsias interlokalinio pobūdžio verslamones, kurių finansuoti neišgali vieni kurie prekybos namai, ir internacionalines kolonialines verslamones.

Interlokalines verslamones, kurioms nepakanka atskiro verslamoninko lėšų, paprastai finansuoja sąjungos, o 15 ir 16 šimtm. dažniausiai miestai. Jie iš dalies ir patys

---

[1] Plg. W. Sombart, Der moderne Kapitalismus II, 139 sk.; J. Strieder, Studien zur kapitalistischen Organisationsform. Kartelle, Monopole und Aktiensgesellschaften im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit, München und Leipzig 1914; J. Klein, The Mesta. A. study in Spanish economic history, 1273 — 1836, Cambridge 1920; J. und S. Davis, Essays in the earlier history of American corporations, 2 tom., Cambridge (Harvard), 1917.

varė interlokalinę prekybą. Tačiau ūkio istorijai daug svarbiau antras atvejis, būtent, kai miestai kreipiasi į visuomenę, pritraukdami ją dalyvauti miestų vedamose prekybos verslamonėse. Jei miestas kapitalo sukuopimą pavesdavo privačiai iniciatyvai, tada susidariusioji tam reikalui bendrovė turėjo priimti kiekvieno piliečio indėlį; todel kapitalo dydis čia būdavo neribotas. Dažnai nepakakdavo vienkartinio įmokėjimo ir reikėdavo primokėti antrąkart, tuo tarpu kai šiandien akcininkas atsako tik savo akcija. Miestas dažnai aprėždavo atskiro indėlio dydį, kad visi piliečiai galėtų dalyvauti; kartais tą dalyvavimą normuodavo dar tuo būdu, kad visi piliečiai būdavo suskirstomi į turto klases pagal mokesčių dydį, ir kiekvienai klasei rezervuojama tam tikra paskolos dalis, kurią galėjo įmokėti. Čia indėliai, priešingai moderninei akcinei bendrovei, dažnai buvo atsiimtini, pareikalavus prieš kurį laiką iš anksto, bet atskiras dalininkas, negalėjo laisvai be atodairų perleisti savo dalinio kitam. Tad visa verslamonė tebuvo dar tik akcinės bendrovės užuomazga. Jos veikseną kontroliavo valdžia. Tokio pavidalo vadin. „reguliuotosios bendrovės“ buvo visų pirma geležies prekyboje (kaip antai Steier'y), o kai kur ir vilnonų prekyboj (pav. Iglau'e). Šitokios struktūros bendrovė neturėjo pastovaus kapitalo, nei kapitalo sąskaitybos šiandienine prasme ir panešėjo veikiau į amatininkų sąjungą. Dalininkais čia buvo ne tik pirkliai, bet taip pat kunigaikščiai, profesoriai, dvariškiai, apskritai „visuomenė“, kuri mielai ir su dideliu pasisekmu čia dėjosi. Dividendą skirstė neracionaliai, težiūrėdami pelno ir nė kiek neatidėdami atsargai. Šiai bendrovei bereikėjo tik atsikratyti valdžios kontrole ir jau buvo gatavai susiformavusi moderninė akcinė bendrovė.

Antrąją moderninės akcinės bendrovės užuomazgą sudarė didžiosios kolonialinės bendrovės, kurių įžymiausios — Olandų rytų Indijos bendrovė ir Anglų rytų Indijos bendrovė[1]. Olandų rytų Indijos bendrovės akcijos buvo itin

[1] Plg. E. J. J. van der Heyden, De ontwikkeling van de naamloose Vennotschap in Nederland voor de codificatie, Amsterdam 1908; S. van Brakel, De hollandsche Handelscompagnieen der 17e eeuw, s'Gravenhage 1908; G. Cawston and A. H. Keane, Early chartered companies, London 1896; R. Muir, The making of British India 1756 to 1858, Manchester 1915; H. Mertel, Les colonies et leurs grandes compagnies commerciales, Gent 1898; P. Bonnassieux, Les grandes compagnies de commerce, Paris 1892; J. Cheilley - Bert, Les compagnies de colonisation sous l'ancien régime, Paris 1898.

pageidaujamos, del jų varžėsi atskiri miestai ir provincijos, todel bendrovė paskirstė jas pagal atskiras Niderlandų valstybes; vienam kuriam miestui nebuvo leidžiama suimti į savo rankas viso kapitalo; valdžia, t. y. valstybių visuma, dalyvavo bendrovės kontroliavime ir administravime jau vien del to, kad ji buvo reikalinga tos bendrovės patrankų ir laivų saviems reikalams. Ir čia dar trūko moderninės kapitalo sąskaitybos, akcijos nebuvo laisvai perleidžiamos, nors faktinai jomis veikiai pradėta plačiai prekiauti. Bet, šiaip ar taip, šitos didelės pelningos bendrovės išgarsino ir išpopuliarizavo akcinės bendrovės formą. Iš čia ją perėmė visos kontinentalinės Europos valstybės; santykis tarp akcinės bendrovės ir valstybės iš pradžių buvo toks, kad bendrovė ad hoc gaudavo iš valstybės privilegiją reguliuoti dalyvavimo sąlygas ir pačios verslamonės darbą, o valstybė pasilikdavo sau vyriausios priežiūros teisę ir galėjo kištis į kiekvieną bendrovės darbo sritį ligi mažiausių mažmožių. Šiandien įprastas dėsnis, jog kasmet turi būti suvestas balansas ir surašyta inventūra, įsigyveno tik 18 šimtm. ir tai tik per didžiulius bankrotus.

Be akcinių bendrovių finansavimo, valstybė ir pati rūpinosi savomis priemonėmis betarpiškai pasitiekti finansų. Iš pradžios ji tai darė priverstinomis paskolomis, užstatydama būsimąsias pajamas arba išleisdama joms obligacijas. Viduramžių miestai įsigydavo nepaprastų pajamų rentlapiais, kuriais jie užstatydavo savo nejudomąjį turtą ir finansinę galią; tie rentlapiai galima laikyti moderninių konsolių (konsoliduotų valstybės paskolų lapų) pirmatakais. Greta šitų padedamųjų priemonių, valstybė ligi pat 17 šimtmečio griebdavosi įvairių įvairiausių būdų pinigais apsirūpinti. Antai imperatorius Leopoldas I mėgino gauti „kavalierišką paskolą“, siųsdamas pas bajorus raitus pasiuntinius, kad paskolintų pinigų, bet kuone visur gavo atsakymą, esą, tesikreipia į tuos, kurie pinigų turį.

Kad galėtume suprasti šias skurdžias priemones ir apskritai visą vokiečių miesto finansinę būseną dar ir viduramžių pabaigoj, turime prisiminti, jog tais laikais nebūta nė jokios bent kiek sutvarkytos sąmatos[1]. Miestas (lygiai kaip ir teritorialinis val-

---

[1] Plg. L. Schönberg, Die Technik des Finanzhaushalts der deutschen Städte im Mittelalter, Stutgart 1910. Tolesnę literatūrą

dovas) ūkininkavo iš savaitės į savaitę, kaip kad šiandien smulkus privatinis ūkis. Išlaidos reikėjo kas kartas iš naujo nuskirti, nes pajamos svyravo. Tą besąmatinį finansų ūkį padėjo kiek sutvarkyti mokesčių nuoma[1]. Išnuomojąs mokesčius, politinis valdovas buvo tikras, kad jis kasmet gaus tam tikrą sumą, ir pagal ją galėjo nuskirti išlaidas. Todel mokesčių nuoma buvo čia stiprus akstinas finansams racionalizuoti, ir Europos valstybės vienur laikinai, kitur nuolatos ją praktikavo. Ji įgalino taip pat priešpaimti (eskomtuoti) valstybės pajamas karo reikalams ir šituo atžvilgiu tapo ypatingai svarbi. Racionalios mokesčių santvarkos įvedimas yra nuopelnas Italijos miestų iš tų laikų, kad jie buvo netekę savos miestų laisvės. Italų *signoria* buvo pirmutinė politinė valdžia, kuri padėjo tvarkyti savo finansus pagal to meto pirkliškos (bet dar nedvilypės) buhalterijos dėsnius. Iš ten ši sistema padarė tolimą kelią ir per Burgundiją, Prancūziją ir Habsburgų valstybes pateko į vokiečių teritoriją. Finansų sutvarkymo ypačiai reikalavo luomų atstovai.

Antrąjį kelią finansams racionalizuoti pravedė Anglų *exchequer* sistema[2]; savo vardą, kurį šiandien primena tik beišlikęs „čekis", ji gavo nuo technikinio prietaiso, panašaus į šachmatų (angl. cheques) lentą, kur įrašydavo valstybės mokėjimus dar neįgudusieji skaitmenimis operuoti to meto sąskaitininkai. Paprastai betgi finansų tvarkymas ėjo čia ne tuo būdu, kad būtų buvusi sustatoma sąmata, į kurią būtų įtrauktos visos pajamos ir išlaidos, o buvo praktikuojama vadin. tikslinių kasų sistema, t. y. tam tikros pajamos buvo skiriamos tam tikroms išlaidoms ir tik tam, o ne kitam kuriam tikslui. Tokia sistema atsirado iš luomų kovos su kunigaikščio valdžia. Luomų atstovai nepasitikėjo kunigaikščiu ir šitomis tikslinėmis sąmatomis norėjo apsaugoti, kad kunigaikštis neišmestų savo asmeniškiems reikalams duotųjų jam mokesčių[3].

žiūr. J. Stammhammer, Bibliographie der Finanzwissenschaft. Jena 1903, ir W. Lotz, Finanzwissenschaft, Tübingen 1917, S. 30 f.

[1] Apžvalgą žiūr.: W. Sombart, Kapitalismus I. 628 ff.

[2] Plg. W. Lotz, Das Aufkommen der Geldwirtschaft im staatlichen Haushalt, Berlin 1908; R. L. Poole, The exchequer in the twelfth century, Oxford 1912; J. K. Mitshell, Studies in taxation under John and Henry III, New - Haven 1914.

[3] Plg. W. Lotz, Finanzwissenschaft 26 sk., 104 sk., 121 sk.; E. Fournier de Flaix, L'impot dans les diverses civilisations, 2 t. Paris 1897; W. Stubbs, The constitutional history, of England, 2 t., 4 leid., Oxford 1896; G. v. Below, Die landständische Verfassung in

16 ir 17 šimtm. prie šitų priemonių, racionalizuojančių finansinį kunigaikščio ūkį, prisidėjo dar monopolinė kunigaikščio politika. Čia turime galvoj iš dalies paties kunigaikščio varomą monopolinę prekybą, iš dalies monopolinę koncesijonuotą prekybą, už kurią kunigaikštis gaudavo dideles premijas. Pavyzdys čia gali būti Idrijos gyvojo sidabro kasyklos (svarbios dėliai prasidėjusio amalgavimo su sidabro rūda), del kurių nuolat niovėsi vokiškieji ir ispaniškieji Habsburgai ir abieji turėjo gražaus pelno[1]. Šias monopolines kunigaikščio koncesijas, kurioms pirmą pradžią padarė imperatoriaus Fridricho I-ojo mėginimas įvesti grūdų monopolį Sicilijoj, plačiausiu mastu ir sistematingiausiai išplėtė Stuartai Anglijoj, bet čia jas pirmiausia ir palaužė parlamento atstanga. Visos naujos pramonės šakos ir dirbtuvės Stuart'ų laikais buvo įkurdintos pagal karaliaus koncesiją su monopolinėmis teisėmis; tų privilegijų dėka, jos davė karaliui gerokai pelno ir tiekė lėšų kovai su parlamentu. Bet, parlamentui nugalėjus, šios vien iždo sumetimais įkurdintos monopolinės industrijos beveik visos ir išnyko. Tad jau iš šito vieno fakto galima matyti, kaip klaidingas yra išvedžiojimas, būsią okcidentalinį kapitalizmą išugdžiusi monopolinė kunigaikščių politika.[2]

3 §. Pirmi didieji spekuliacijos kriziai.

W. R. Scott. The constitution and finance of English, Scottish and Irish Joint stock companies to 1720, 3 t., Cambridge 1910—1912; C. Juglar, Des crises commerciales, 2. leid., Paris 1889; A. Aftalion, Les crises périodiques de surproduction et leur retour périodique en France, en Angleterre et aux Etats-Unis, I. d., Paris 1913; M. von Tugan-Baranowsky, Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England, Jena 1901; M. Bouniatian, Geschichte der Handelskrisen in England, München 1908.

Kaip matėme, būtinos sąlygos kapitalistinei įmonei egzistuoti yra šios: daiktinių gamybos priemonių apropriacija vers-

Jülich und Berg, 3 dal., Düsseldorf 1885 — 1891; J. J. Clamagéran, Histoire de l'impôt en France; 3 t., Paris 1867 ligi 1876; A. Vuitry, Etudes sur le régime financier de la France avant la révolution, 2 t., Paris 1878 — 1883; R. Stourm, Les finances de l'Ancien Régime et de la Révolution, 2 t., Paris 1885; to paties, Bibliographie historique des finances de la France au 18e siècle, Paris 1895.

[1] Plg. J. Strieder, Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen.

[2] Plg. H. Levy, Die Grundlagen des ökonomischen Liberalismus in der Geschichte der englischen Volkswirtschaft, Jena 1912.

lamoninkui, rinkos laisvė, racionali technika, racionali teisė, laisvas darbas ir, pagaliau, ūkio komercializacija. Toliau čia prisideda ir spekuliacija. Ji įgyja reikšmės nuo to momento, kai turtas gali būti reiškiamas perleidžiamais vertybės popieriais. Pradžioje betgi paskui ją eina didžiuliai ūkio gyvenimo kriziai, kuriuos ji sukelia.

Ne čia tenka skirti tulpių augintojų afera Olandijoj (1630-aisiais metais), kuri dažnai priskiriama prie didžiųjų spekuliacijos krizių. Tulpės buvo prabangos vartojimo objektas patricijams, praturtėjusiems iš kolonijų biznio, ir joms ūmai pradėta mokėti fantastinės kainos. Publika susimasino lengvu pelnu ir metėsi į šį verslą, ligi pagaliau taip jau ūmai kainos nukrito, ir daugybė žmonių prakišo čia paskutinį skatiką. Visa tai neturėjo betgi didesnės reikšmės Olandijos ūkio gyvenimo eigai; visur ir visais laikais pasitaikydavo, kad žaislo ar prabangos daiktai tapdavo spekuliacijos objektu ir paskum sukeldavo krizius. Kitaip jau tenka žiūrėti į John Law asmenį, į didžiulę spekuliaciją Prancūzijoje 18 šimtm. antrąjį dešimtmetį ir to pat meto Pietų jūrų spekuliaciją Anglijoje.

Didžiųjų valstybių finansinėje praktikoje jau seniai buvo įprasta iš anksto parduoti valstybės pajamos už tam tikrus vėliau išpirktinus pasižadėjimus. Per karą del Ispanijos sosto paveldėjimo tiek Prancūzijoje, tiek Anglijoje radosi nepaprasta finansų stoka. Angluose valstybei finansuoti buvo įkurtas Anglijos Bankas. O Prancūzijos valstybė ligi ausų nugrimzdo skolose, ir po Liudviko XIV mirties niekas nenuvokė, kaip iš tų skolų išbristi. Regentūros laikais čia pasisiūlė skotas John Law[1] (skait. Džon Lo), kurs tarėsi esąs pasimokęs prie Anglijos Banko įkūrimo ir turįs savišką pinigų teoriją, su kuria berods Anglijoj jam nesisekė: jis manė, kad infliacija, vadinas, juo didesnis mokamųjų priemonių padaugėjimas, turi paskatinti gamybą. J. Law gavo 1716 m. koncesiją privatiniam bankui, kuris iš pradžios neturėjo jokių ypatingų pagrindų. Buvo tik nustatyta, kad valstybės kredito bilietai galiosią, kaipo įmokėjimai į kapitalą, o banko išleistieji banknotai turėsią būti priimami sumokant mokesčius. Palyginti su Anglijos Banku, čia nebuvo jokio aiškaus

---

[1] A. Thiers, Law et son système des finances, Paris 1858; S. Alexi, John Law und sein System, Berlin 1885; A. W. Wiston-Glynn, J. Law of Lawriston, London 1908.

plano, kuriuo būdu bankas turės gauti nuolatinio ir tikro pelno ir galės likvidingai investuoti savo išteklius. Iš šio banko John Law įsteigė Misisipės bendrovę. Luizianai finansuoti turėjo būti įdėta 100 milijonų livrų; bendrovė prisiėmė pardavimui už tokią pat sumą valstybės obligacijų ir gavo už tai prekybos monopolį kolonizuotiname krašte. Įsižiūrėję į J. Law projektą, pastebėsime, jog reikėjo ištiso šimto metų, ligi Luiziana būtų galėjusi tapti tiek rentabilinga, kad duotų lėšų kapitalui atmokėti; J. Law tikėjosi sukūrsiąs tokią pat verslamonę, kaip Rytų Indijos bendrovė, užmiršo betgi, kad Luiziana buvo ne senos kultūros kraštas, kaip Indija, o laukinių indėnų gyvenama miškinga dykuma. Kai jam 1718 m. grėsė konkurencija vienos akcinės bendrovės, kuri norėjo išnuomoti netiesioginius mokesčius, tada jis sujungė Misisipės bendrovę su Compagnie des Indes. Ši bendrovė turėjo varyti prekybą rytų Indijoje ir Kinuose, bet Prancūzijai, palyginti su Anglija, trūko čia politinės galios, kad pajėgtų suimti į savo rankas tokią azijinės prekybos dalį, kokią jau turėjo paėmę Anglai. Vis delto regentūra leidosi sugundoma atiduoti J. Law'ui monetų regaliją ir generalinę mokesčių nuomą, vadinas, įduoti į jo rankas visą valstybės būtį ar žūtį ta sąlyga, kad jis duos valstybei paskolą 3%, kuria turėjo būti apmokėtos milžiniškos einamosios skolos. Čia ir prasidėjo pašėlusi publikos spekuliacija. Pirmaisiais metais išduota 200% dividendo, ir akcijų kursas pakilo nuo 500 ligi 9000. Toks nuolatinis kurso kilimas galima išaiškinti tuo, kad tada dar nespekuliuota *à la baisse*, nes tuo metu dar nebuvo racionalios biržos prekybos. 1720 m. Law įsipiršo Prancūzams per generalinį finansų kontrolierių. Tačiau netrukus visa verslamonė sugniužo. Veltui valstybė įsakinėjo, jog turi būti mokama tik John Law'o banknotais; veltui mėgino ji palaikyti tų banknotų kursą, visiškai susiaurinusi taurųjų metalų apyvartą. Law'o nusmukimas buvo neišvengiamas, nes nei Luiziana, nei Kinų ar rytų Indijos prekyba nedavė tokio pelno, kad ištektų bent nedidelės dalies kapitalo procentams mokėti. Bankas buvo berods prisiėmęs indėlių, bet neturėjo nė jokių likvidingų išteklių, kuriais būtų galėjęs atsimokėti. Todel galop priėjo visiškas bankrotas, ir J. Law banko išleistieji banknotai buvo paskelbti lygūs nuliui. Prancūzų publikai tatai ilgam laikui atėmė norą spekuliuoti, bet drauge šios, kad ir nevykusios,

operacijos išpopuliarizavo laisvai perleidžiamąją akciją, einančią visados vardu to savininko, kurs ją turi.

Maždaug tais pačiais metais tolygų reiškinį matome ir Anglijoje, tik kad čia spekuliacija nėjo taip galvotrūkčiais, kaip Prancūzijoj. Vos tik buvo įkurtas Anglijos Bankas, tuojau 1696 m. kilo mintis steigti konkuruojančią verslamonę: tai buvo žemės banko projektas, paremtas tokia pat idėja, kokią vėliau pakartotinai piršo vokiečių agrarijai, būtent, — panaudoti banknotų padengimui žemės kreditą vieton vekselių. Šis projektas betgi nebuvo įgyvendytas, nes Anglai labai gerai numanė, kad tokia verslamonė neturėtų jokio likvidingumo. Nežiūrint į tai 1711 m., kada buvo nuversta whig'ų vyriausybė, tories sumanė eiti tokiu pat keliu, kokiu J. Law keletą metų vėliau nuvedė Prancūzijos finansus. Anglų bajorai žemininkai, priešinęsi specifiškai puritoniško Anglijos Banko įkūrimui, panoro dabar įsisteigti savąjį finansinį centrą; drauge turėjo būti likviduota ir milžiniška valstybės skola. Tam tikslui įkurta South Sea Company, kuri davė valstybei didokų avansų ir už tai gavo prekybos monopolį Pietų jūrėse. Anglijos Bankas nebuvo tiek apdairus, kad tuo projektu nesusimasintų; jis net pasiūlė valstybei daugiau, kaip įkūrėjai, ir jei tas pasiūlymas jo laimei buvo atmestas, tai tik dėka torių, kurie nenorėjo leisti pasipelnyti savo politiniams priešininkams. Šiai verslamonei ėjosi taip pat, kaip ir J. Law'o įkūroms. Ir čia bankrotas buvo neišvengiamas, nes prekyba pietų jūrėse toli gražu nenešė tiek, kad ištektų apmokėti procentus už avansu išduotus pinigus. Bet ir čia, visai kaip Prancūzijoje, publika jau iš anksto puolėsi spekuliuoti akcijomis. Ruzultatai buvo toki, kad daugybė žmonių neteko viso savo turto, tuo tarpu kai ne vienas avantiuristas švilpavo, gerokai pasipelnęs; ir valstybė, tiesa, ne garbingu būdu, vis delto žymiai palengvino savą procentų naštą.

Išliko po senovei galingas Anglijos Bankas, nes tai buvo vienintelis finansinis institutas, kuris rėmėsi racionališku vekselių diskontavimu ir del to nuolat turėjo pakankamai likvidingumo. Kadangi vekselis iš tikrųjų reiškia ne ką kitą, kaip parduotą prekę, tai ir ši racionali diskonto politika tegalima tik ta sąly-

---

[1] Plg. N. A. Brisco, The economic policy of Robert Walpole, New York, 1907, psl. 41 sk.

ga, kai yra pakankamai didelė ir nepaliaujama prekių apyvarta, kokią tuo metu turėjo tik toks prekybinis centras, kaip Londonas.

Panašios rūšies spekuliacijos kriziai pasitaikydavo ir vėliau, bet jie niekad nebuvo jau tokio dydžio. Pirmieji racionalūs spekuliacijos kriziai prasideda tik po šimto metų, pasibaigus laisvės karams, ir nuo to laiko reguliariai kartojasi maždaug kas dešimti metai: 1815, 1825, 1835, 1847 m. ir t. t. Šituos tai krizius turėjo galvoj Karolis Marksas, kai jis savo „komunistiniame manifeste" pranašavo kapitalizmo žlugimą. Pirmieji tų periodinių krizių turėjo įvykti del to, kad spekuliacijos galimumai pritraukė prie didelių verslamonių interesentus, kuriems pats įmonės darbas buvo visai svetimas. Ir verslamonė turėjo susmukti, nes, perdaug įsivarius spekuliacijai, jei ne pati gamyba, tai gamybos priemonės augo greičiau, negu vartojamųjų gerybių reikmenė. 1815 metais, belaukiant kontinentalinės blokados panaikinimo, Anglijoje prasidėjo tikra fabrikų steigimo karštinė. Bet Europos sausažemis per karą buvo netekęs perkamosios galios ir nepajėgė paimti Anglų gaminių. Vos pasibaigus šiam kriziui ir sustiprėjus kiek Europos sausažemio perkamajai galiai, netrukus (1825 m.) prasidėjo naujas krizis, kada irgi spekuliatyviai buvo prigaminta, tiesa, ne prekių, bet produkcijos priemonių tiek, kiek anksčiau niekad nebuvo buvę, kur kas daugiau, negu reikalavo paklausai. O pagaminti tiek produkcijos įrankių galima buvo dabar del to, kad kaip tik 19 šimtm. prasidėjo geležies gadynė[1]. Tik ką išrastas anglių sukoksinimo procesas, rūdakrosniai (Hochöfen, furnace), kasyklų įsirausimas į negirdėtą ligi tol gilumą, — visa tai padarė geležį produkcijos įrankių gamybos pagrindu, tuo tarpų kaip 18 šimtmečio mašinos tebebuvo dar medinės. Tuo būdu produkcija išsilaisvino iš organinių ribų, kurias buvo nubrėžusi jai gamta. Bet, tiesa, ir kriziai del to tapo imanentiniu ūkio santvarkos reiškiniu. Krizių platesne žodžio prasme, chroniško nedarbo, badų, politinių įvykių, ardančių visą ūkio gyvenimą, — būta nuo seno visur ir visados. Tačiau tarp anų laikų ir šių dienų krizių yra didelis skirtumas: Kinų bei japonų valstietis badaudamas žino, kad jam

[1] Plg. L. Beck, Geschichte des Eisens, St. Braunschweig, 1884 — 1903.

ar tai dievai buvę nepalankūs, ar dvasios buvusios netvarkoj ir del to gamta nedavė tinkamu laiku lietaus ar giedros; o del šiandieninio krizio ir pats paskutinysis darbininkas gali kaltinti visuomenės santvarką kaipo tokią. Pirmuoju atveju įvyksta religinė orientacija; antruoju gi atveju atrodo kaltas paties žmogaus padaras — visuomeninė santvarka, — ir darbininkas prieina išvadą, kad ji turi būti pakeista: racionalus socializmas be krizių niekad nebūtų atsiradęs.

4 §. Laisvoji urmo prekyba.

Plg. apžvalgą Sombart'o Kapitalizme, II t. pusl. 429 sk. žr. straips. „Börsenwesen“ (R. Ehrenberg'o) ir „Märkte und Messen“ (K. Rathgeno) iš „Handwörterbuch“ 3 leid. tom. III ir IV.

18-to šimtmečio eigoje urmo prekyba galutinai atsiskiria nuo smulkmeninės ir sudaro specifinį pirklių luomo sluoksnį, tuo tarpu kaip, pav., Hansiečiai dar nebuvo tipiški urmo pirkliai. Urmo prekyba visų pirma išugdė naujas prekybos formas, kaip antai aukcioninę prekybą; ji buvo tinkamiausia priemonė urmo pirkliams importininkams ko greičiau parduoti prekes, kad galima būtų tuojau išsimokėti užsieniui. Tipiška eksporto prekybos forma ir drauge mugių prekybos pakaitalas — tai konsignacinė prekyba. Čia prekė siunčiama parduoti trečiam asmeniui, konsignatoriui, kurs išleidžia ją pagal konsignanto nurodymus. Tad konsignantas ir konsignatorius nebesusitinka mugėje, kaip seniau pirkliai, o prekė spekuliatyviai siunčiama svetur.

Konsignacinė prekyba galėjo būti tais laikais, kada dar nebuvo prekybos pagal pavyzdžius, vadinas, kada pirklys prieš pirkdamas turėjo apžiūrėti visą prekę; antrą vertus, tam turėjo jau būti reguliarūs valiutiniai santykiai su konsignacijos vieta, nes kitaip konsignacijos rizika būtų buvusi nepakeliama. Konsignacinė prekyba paprastai buvo užjūrio prekyba; ji įsigalėjo ten, kur pirklys neturėjo santykių su vietos mažmenininkais. Tolesnėj eigoj greta konsignatoriaus, kurs buvo pardavimo komisionierius, atsiranda ir pirkimo komisionierius, kurs perka parduoda tolimųjų kraštų prekes, nematęs jų. Seniausioji tokios prekybos rūšis yra prekyba pagal pavyzdžius. Berods, ir prieš tai pirkinėta prekės iš tolo,

nemačius jų; tuo atveju turėjo būti „pirkliška prekė“, t. y. prekė, turinti tam tikras tradicijų nustatytas kokybes; ar ji iš tikrųjų tas kokybes turėjo, tatai sprendė trečiųjų teismas, sudarytas iš pirklių. O pirkimas pagal pavyzdžius yra specifiškai moderninė tolimosios prekybos forma, suvaidinusi čia ypač svarbų vaidmenį paskutinėje 18 šimtm. pusėje ir 19 šimtmety. Ją pakeitė tik standartinė prekyba pagal prekių tipus. Ši tolimosios prekybos forma nebereikalauja jau pavyzdžių siuntimo, bet užtat čia turi būti tam tikri, aiškiai ir vienprasmiškai nustatyti prekių tipai. Tik ši tipiška 19 šimtm. prekyba ir padarė galimą prekių spekuliaciją bei prekių apyvartą biržoje.

Užuomazginė biržos stadija yra mugė. Abi turi tiek bendra, kad vienur ir kitur prekyba eina tarpu pirklių. Skirtumas yra tas, kad, viena, mugėje čia pat turima prekių, antra, mugė rengiama periodiškai, tam tikrais protarpiais. Tarpinė forma tarp biržos ir mugės yra vadin. „amžinoji mugė“: nuo 16 ligi 18 šimtm. visuose didžiuosiuose prekybos centruose atsiranda trobesiai, vadinami „birža“; biržos prekybos tikrąja to žodžio prasme čia dar nėra, nes daugiausia čia lankosi nevietiniai, o svetimieji pirkliai, kuriems ši „birža“ reikalinga tik santykiams su muge užmegsti, be to čia paprastai prekiaujama turimomis prekėmis ar bent parodomomis pagal pavyzdžius, vadinas, dar nėra tipiškos, standartinės prekybos. Biržos prekyba modernine prasme atsirado pirmiausia perkant - parduodant vertybės popierius ir pinigus, o ne prekes, nes vertybės popieriai ir pinigai iš savo esmės turi tipišką pobūdį; tik ilgainiui 19 šimtm. eigoje čia prisidėjo tos prekės, kurios galėjo būti reikiamai tipiškos. Moderninėje biržos prekyboje naujiena buvo tai, kad čia pradėta spekuliuoti à la baisse — parduoti prekė, tikintis ligi įteikimo termino nupirkti ją pigiau; anksčiau tos rūšies spekuliacijos nebūta, ir tik del to buvo galimi tokie kriziai, kaip tulpių aferos arba Misisipi bendrovės. Atskiri pardavimo sandėriai dar neturimoms prekėms buvo, berods, daromi ir anksčiau, bet jie paprastai būdavo draudžiami, nes bijota, kad toks supirkinėjimas išeis vartotojo nenaudon. Niekur betgi jie nebuvo taip sistematiškai varomi, kaip moderninėj biržoj, kur prieš spekuliaciją à la hausse visados stoja spekuliacija à la baisse. Pasta-

rosios spekuliacijos objektas buvo pirmiausia pinigai, ypač popieriniai pinigai, banknotai, valstybės rentos ir kolonialiniai vertybės popieriai. Čia galėjo būti įvairių nuomonių del rentabilingumo ar politinių įvykių įtakos, ir del to šios vertybės labiausiai tiko spekuliacijos objektu eiti. Tuo tarpu pramonės akcijų seniausiuose biržos biuleteniuose visai nerandame. Užtat biržos spekuliacija milžiniškai išsiplėtė, ėmus vesti geležinkelius; jų vertybės popieriai ir sukėlė visą spekuliacijos audrą. Iš prekių 19 šimtm. pirmiausia pateko į biržos spekuliaciją javai ir kai kurios masinės kolonialinės prekės.

Šituo būdu beaugančiai ir besiplėtojančiai urmo prekybai — ir tai, būtent, spekuliacinei urmo prekybai — pirmutinė ir būtinoji sąlyga buvo informacijų tiekimo ir transporto organizacija.

Viešas informacijų tiekimas[1], kuriuo šiandien remiasi biržos prekyba, atsirado tik labai vėlai. Dar 18 šimtm. ne tik Anglijos parlamentas posėdžiavo slaptai, bet taip pat slėpė savo žinias ir biržos, buvusios tada kaip ir pirklių klubai; jos bijojo, kad užsienio kainų paskelbimas gali pridaryti nemalonumų ir sugadinti biznį. Laikraštis tik labai ir labai vėlai panaudotas prekybos reikalams. Laikraštis nėra kapitalizmo padaras[2]. Iš seno jis spausdino politines žinias, o ypačiai visokias nepaprastybes. Skelbimas rado kelią į laikraštį tik daug vėliau. Tiesa, skelbimų būta ir seniau, bet jie buvo daugiausia šeimyniško pobūdžio; pirklio skelbimas, turįs tikslą surasti pirkėją, reguliariai pradeda rodytis tik nuo 18 šimtm. pabaigos — tame laikrašty, kurs ištisą šimtm. buvo įžymiausias visam pasauly, būtent, „Times'e". Viešieji biržos biuleteniai pradėta leisti tik 19 šimtm., nes ir pačios biržos seniau buvo uždari klūbai, o Amerikoje jos išsiliko tokios beveik ligi pat paskiausių laikų. Todel 17 ir 18 šimtm. visų svarbiausia buvo laiškų persiuntimo organizacija; be jos racionali tolimoji prekyba būtų buvusi visiškai neįmanoma. Laiškų persiuntimas buvo organizuotas iš dalies pirklių

---

[1] Plg. čia: P. D. Fischer ir Aschenborn str. „Post" iš „Handwörterbuch" VI — 3, ir ypač J. C. Hemmeon, History of the British post office, Cambridge (Harvard) 1912; tolesnę literatūrą žiūr. W. Sombart, Kapitalismus II, psl. 364 sk., 396 sk.

[2] Plg. L. Salomon, Algemeine Geschichte des Zeitungswesens, Leipzig, 1907; to paties str. „Zeitungen" iš „Handwörterbuch" VIII, 3 leid.

gildijų, iš dalies vežikų (vok. vadin. Metzger) ir t. t. Pagaliau ir čia įvyko racionalizacija, įvedus pašto institutą, kurs surinkinėjo laiškus, susitardamas del jų gabenimo su susisiekimo įmonėmis. Vokietijoje daug prisidėjo prie laiškų persiuntimo racionalizacijos Turn ir Taxis šeima, turėjusi čia pašto regaliją. Vis tik laiškų apyvarta iš pradžios buvo labai menka; 1633 m. visoj Anglijoj buvo persiųsta 1 milijonas laiškų, tuo tarpu, kaip šiandien toks skaičius tenka miesteliui su 4000 gyventojų.

Transporto organizacija, bent principinai, nė kiek nepakitėjo ligi gelžkelių atsiradimo. Jūrų laivai dar 18 šimtm. vargiai bebuvo kiek erdvesni, negu viduramžių pabaigoje Venecijoje. Padidėjo, berods, tik jų skaičius ir karo laivų dydis. Tatai skatino dauginti bei didinti ir prekybos laivus; bet medžio statybos epochoje tos pastangos nekiek tegalėjo būti įvykdytos. Laivininkystė vidaus vandenyse buvo kiek pagerinta, pradėjus statyti tvankas (Schleusen), bet čia ligi 19 šimtmečio išsiliko cechinė organizacija ir del to jokių naujenybių negalima buvo įvesti. Taip pat ir transportas žeme paliko senoviškas. Pašto įvedimas čia nedaug ką pakeitė; paštas gabeno laiškus ir mažus siuntinius, bet jis nieko nepadėjo transporto reikalu didžiosioms gamybos šakoms, turinčioms svarbą ūkio gyvenime. Vienintelė sritis, kur buvo padaryta pagerinimų — tai keliai; čia, būtent, pradėta tiesti plentai, ko pirmiausiai ėmėsi Prancūzijos valstybė (prie Sully), tuo tarpu kaip Anglija išnuomojo savo kelius rangovams, kurie už jų išlaikymą ėmė plentų muitus. Šie plentai turėjo tokios didelės reikšmės susisiekimui, kaip jokia kita naujenybė ligi gelžkeliams neatsiradus.

Tankumo atžvilgiu šių dienų važiuotės vieškelių negalima nė lyginti su anais laikais. Taip, antai, 1793 m. per tokį nedidelį miestelį, kaip Liuneburgas, praėjo 70.000 arklių, o jau 1846 m. visoje Vokietijoje tik 40.000 arklių tedirbo prekių transporto važiuotėje. Vieškelių transporto kaštai buvo dešimt ar net dvidešimt kartų didesni, negu vėliau gelžkelių frachtai, ir tris ar keturis kartus didesni už tometinius laivų frachtus vidaus vandenyse. Iš kitos pusės, transportuojamų prekių kiekis buvo nedidelis: anuo metu visos Vokietijos sauskeliais ga-

lėjo būti padaryta vos pusė miliardo tonakilometrų, tuo tarpu kaip 1913 m. Vokietijos gelžkeliai pervežė 67 miliardus.

Ne tik susisiekimui, bet ir visam ūkiui aplamai gelžkeliai buvo revoliucingiausia priemonė, kokią tik žino istorija. Jie betgi galėjo įsikūnyti tik atėjus geležies amžiui; antraip jie būtų taip pat likę kunigaikščių ir jų rūmų žaislu, kaip ir daugelis kitų dalykų.

5 §. Kolonialinė politika nuo 16 ligi 18 šimtmečio.

H. Merivale, Lectures on colonisation and colonies, 2 leid., London 1861; H. E. Morris, History of colonisation from earliest times to present day, 2 t., London, 1904; L. T. Belgrano, Storia coloniale dell' epoca antica, medioevale e moderna, Florenz 1916; A. Helps, The Spanish conquest in America, 2 leid., London 1902; The English people over seas, 6 tom., London 1911 — 1914; G. B. Hertz, The old colonial system, Manchester 1905; G. L. Beet, The old colonial system 1600 — 1754, 2 tom., New York 1912; P. Darmstädter, Geschichte der Aufteilung und Kolonisation Afrikas seit dem Zeitalter der Entdeckungen, 2 tom., Berlin und Leipzig 1913 — 1920.

Šioje vietoje tenka pastatyti klausimas, kokios reikšmės turėjo moderninio kapitalizmo išsiplėtimui didžiulių užeuropinių kraštų įgijimas ir eksploatacija, nors čia tegalime paliesti tik charakteringus kolonialinės politikos bruožus iš senesnių laikų. Kolonialiniai Europos valstybių užgrobimai privedė prie milžiniškos turtų akumuliacijos pačioje Europoje. Priemonė tiems turtams akumuliuoti buvo čia monopolizavimas kolonialinių gaminių, kolonialinių rinkos šansų, t. y. teisės gabenti prekes į kolonijas, pagaliau, monopolizavimas pelno šansų iš transporto tarp kolonijų ir metropolijos, ypač ryškus Anglų „Navigacijos akte“ iš 1651 m. Šios turto akumuliacijos visos valstybės ir visur be išimties pasiekė tik prievartos keliu, vartodamos pajėgą. Formos čia galėjo būti tūleriopos: arba valstybė imdavo pelną iš kolonijų, įvedusi ten savą administraciją, arba už tam tikrą mokestį pavesdavo jas valdyti kolonialinei bendrovei. Čia randame du pagrindiniu eksploatacijos tipu: feodalinį — Ispanijos bei Portugalijos, ir kapitalistinį — Anglijos ir Olandijos kolonijose. Feodalinei kolonizacijos formai pramynė taką Venecijos bei Genujos kolonijos Levante ir templerų ordeno ko-

lonijos. Kaip vienur, taip ir kitur eksploatuojamoji sritis buvo dalinama į lėnus (Ispanų „encomiendas“) ir tuo būdu teikiami šansai gauti nuolatinę turto rentą.

Kapitalistinės kolonijos paprastai virsdavo p l a n t a ž a i s. Čiabuviai tiekė darbo pajėgų. Jų išnaudojimo šansai atrodė nepaprastai padidėję, kai plantažinio darbo sistemą, ligi tol sėkmingai vartotą Azijoje ir Afrikoje, pamėgino pritaikinti ir Amerikoje. Bet čia pasirodė, kad indėnai visiškai netinka plantažiniam darbui[1]. Del to ir prasidėjo juodųjų vergų į Ameriką importas, ilgainiui išaugęs į reguliarinę didžiulę prekybą[2]. Ji buvo varoma, gavus tam tikras monopolistines vergų prekybos privilegijas („assiento“), kurių pirmąją suteikė imperatorius Karolis V 1517 m. Flamams. Vergų prekybos privilegijos ligi pat 18 šimtmečio vaidino svarbų vaidmenį tarptautinėse sutartyse, ligi pagaliau Utrechto sutartimi Anglija išsiderėjo sau vienai teisę aprūpinti vergais Ispanų kolonijas Pietų Amerikoje ir drauge pasiėmė prievolę patiekti tam tikrą minimalį vergų skaičių. Vergų prekybos rezultatai buvo nemaži. Galima apytikriai spėti, kad 19 šimtmečio pradžioje Europos kolonijose gyveno apie 7 milijonai vergų. Mirtingumas buvo nepaprastai didelis ir siekė dar 19 šimtm. ligi 25%, o seniau dar daugiau. Nuo 1807 ligi 1848 m. iš Afrikos buvo įvežta dar 5 milijonai vergų; kiek iš viso buvo išvežta iš Afrikos į užjūrį vergų, tiek gyventojų vargiai beturėjo kuri 18 šimtm. didžioji Europos valstybė. Be juodųjų vergų buvo dar baltųjų pusvergių („indented servants“), ypač Anglijos kolonijose Žiemių Amerikoje, kur jų 17 šimtm. būta daugiau, kaip negrų; iš dalies tai buvo deportuotieji nusikaltėliai, iš dalies skurdžiai emigrantai, kurie tuo būdu turėjo atidirbti už nuvežimą, tuo metu dar labai brangų[3]. V e r g ų d a r b o v a i s i a i buvo nemenki. Anglijoje 18 šimtm. skaičiuota, kad kiekvienas vergas uždirbęs per metus 15—20 svarų sterl. Vergų darbas galėjo būti vaisingas tik ta sąlyga, jei plantaže buvo laikoma griežta drausmė, vergai be atodairos

[1] Panašiai ir negrai ilgą laiką buvo visiškai netinkami fabrikų darbui ir mašinų aptarnavimui: jie dažnai net apmirdavo kataleptiniu miegu. Čia tai tikrai turime ir ūkio istorijoje ryškų rasių skirtumo pavyzdį.

[2] Daugiausia vergų prekyba vertėsi iš pat pradžių Arabai, kurie Afrikoj ir dabar ja tebesiverčia, viduramžiais pagrečiui žydai ir genujiečiai, paskum portugalai, prancūzai ir pagaliau anglai.

[3] Plg. A. S a r t o r i u s v o n W a l t e r s h a u s e n, Die Arbeitsverfassung der englischen Kolonien in Nordamerika, 1894.

išnaudojami ir nuolat importuojama naujų, kadangi vergai čia nesiveisė, pagaliau, turėjo būti vedamas plėšrusis ūkis.

Priešingai W. Sombart'o teigimui[1], reikia pabrėžti, jog turto akumuliacija iš kolonialinės prekybos teturi tik menkos reikšmės moderninio kapitalizmo išsiplėtimui. Kolonialinė prekyba berods įgalino Europos valstybes akumuliuoti didžiulius turtus, tačiau ji nė kiek nepastūmėjo pirmyn specifiškai okcidentalinės darbo organizacijos, nes ji pati rėmėsi grobio principu, o ne rentabilingumo apskaičiavimu pagal rinkos šansus. Toliau, žinome, pav., jog Anglų įgulos išlaikymas Bengalijoj kaštavo penkis kart tiek, kaip visos ten nuvežtos ir parduotosios prekės. Kolonijos ano meto sąlygomis aplamai buvo palyginti menka rinka Europos pramonės dirbiniams; daugiausia pelno turėta dar iš transporto.

Kapitalistinė kolonijų eksploatacijos forma turėjo baigtis, panaikinus vergiją. Vergijos panaikinimas įvyko tik iš dalies del etinių motyvų. Vienintelė krikščionių sekta, kuri nuolat ir be atvangos kovojo su vergija, buvo kvekeriai (quakers)[2]; šiaip jau nei kalvinistai, nei katalikai, nei kiti krikščionys nuosekliai ir pastoviai nereikalavo vergijos panaikinimo. Sprendžiamos reikšmės čia turėjo Žiemių Amerikos kolonijų atskilimas. Dar per karą del Jungtinių Valstybių nepriklausomybės žiemių kolonijose vergija buvo uždrausta ir, būtent, vien demokratinės politikos principais vadovaujantis: turėjo būti užkirstas kelias stambiesiems plantažų ūkiams ir sykiu plantažininkų aristokratijai įsikurti; be to, čia prisidėjo kiek ir religiniai momentai, tradicinis puritonų priešingumas bet kokiam feodalizmui. Ir Prancūzų Konventas 1794 m. paskelbė vergijos panaikinimą del politinių buržuazinių sumetimų, kurie buvo tinkamai ideologiškai nudažyti[3]. 1815 m. Vienos kongresas uždraudė vergų prekybą. Anglijos interesas buvo čia tuo metu žymiai sumažėjęs, nes ji kai tik buvo netekusi svarbiausiųjų vergų vartojimo kraštų, savo kolonijų Žiemių Amerikoje. Vienos kongreso nutarimas padėjo Anglams slopinti kitų valstybių vergų prekybą, o tuo tarpu patiems varyti didžiulę

---

[1] Der moderne Kapitalismus (3 leid.) II, 107 sk.

[2] Plg. St, B. Weeks, The southern Quakers and slavery, Baltimore 1898; A. Jörn, Studien über Sozialpolitik der Quaker, Karlsruhe, 1912, psl. 121 sk,

[3] 1802 m. Prancūzijos kolonijose vergija vėl buvo leista.

kontrabandą. Šituo būdu nuo 1807 ligi 1847 metų, faktinai toleruojant Anglų vyriausybei, buvo pervežta iš Afrikos į Anglijos kolonijas apie 5 milijonai žmonių. Tik po 1833 metų parlamento reformos, įsigalėjus Anglijoje buržuazinėms demokratinėms srovėms, jų įtaka pasiekė ir visas kolonijas, ir tada tik vergija buvo iš tikrųjų panaikinta, veikiai imantis ir rimtų priemonių tam panaikinimui įvykdyti.

Kaip daug reiškė 16—18 šimtmečio vergija turtų akumuliacijai Europoje, taip maža ji teturėjo reikšmės Europos ūkio organizacijai. Ji priaugino daugybę rentininkų, bet visai maža teprisidėjo prie įmonių formos ir kapitalistinės organizacijos patobulinimo.

6 §. Pramonės technikos pažanga.

A. Riedler, Ueber die geschichtliche und zukünftige Bedeutung der Technik, Berlin, 1900; O. Kammerer, Die Ursachen des technischen Fortschritts, Leipzig 1910; to paties, Die Technik der Lastenförderung einst und jetzt, München 1907, — Ch. Babbage, On the economy of machinery and manufactures, London 1832; A. Ure, Philosophy of manufactures. Exposition of economy of the factory system of Great Britain, 2. leid., London, 1835; A. Graziani, Studji sulla teoria economica della macchine, Turin 1891; G. v. Schulze - Gaevernitz, Der Grossbetrieb ein wirtschaftlicher und sozialer Fortschritt, Leipzig 1892; C. Ergang, Untersuchungen zum Maschinenproblem in der Volkswirtschaftslehre, Karlsruhe 1911.

K. Marx, Das Kapital, 3 tomai, 1867 — 1894; L. Brentano, Ueber die Ursachen der heutigen sozialen Not, Leipzig 1889. Plg. toliau plačią literat. apžvalgą W. Sombart, nur. viet. 1, psl. 481 sk. II, 609, sk.

Fabriko sąvoka nelengva apibrėžti. Mums čia pirmiausia krinta į akį garo mašina ir darbo proceso mechanizacija. Bet ir anksčiau, prieš įvedant mašinas, buvo vadin. aparatų, darbo įrankių, kurie taip pat reikėjo aptarnauti, kaip ir mašinos, tik ką juos paprastai varė vandens jėga. Skirtumas čia toks, kad aparatai tarnavo žmogui, o su modernine mašina yra atvirkščiai. Tačiau moderninio fabriko charakteringą pažymį, tikrai sakant, sudaro ne kuris vartojamasis įrankis ir ne šiokia ar tokia darbo proceso lytis, o tas faktas, kad vienose ir tose pačiose rankose, būtent verslamoninko, yra aproprijuota dirbtuvė, darbo įrankiai, tų įrankių varomoji jėga ir žaliava. Toks sujungimas prieš 18 šimtmetį tik kur-ne-kur tepasitaiko.

Technikinė Anglijos įmonių pažanga, pravedusi kelią aplamai visam kapitalizmo išsiplėtimui (nors ir Anglija šen bei ten sekė kitų kraštų, kaip antai Italijos, pavyzdžiais), rutuliojosi tokia linija[1]: 1. Seniausias, dar vandens jėga varomasis, fabrikas, kurį galime neabejotinai rasti, yra šilko fabrikas iš 1719 m. prie Derwent'ės ties Derby; jis dirbo pagal patentą, kuriam išradimą jo savininkas buvo pasivogęs iš Italijos. Italijoje jau nuo senai būta šilko fabrikacijos, bet ji taikėsi vien prabangos reikmenėms ir priklausė tokiai epochai, kuri dar nėra charakteringa moderniniam kapitalizmui; vis tik ir ji tenka čia suminėti, nes joje darbo įrankiai ir visa kita buvo aproprijuota verslamoninkui. — 2. Vilnos manufaktūros atsiradimas (1738 m., pagal patentą) po to, kai buvo išrastas aparatas, kuris vandens jėgos varomas sukė šimtą špulių. — 3. Puslininių audinių gamybos išsirutuliojimas. — 4. Sistematinis puodininkystės išsiplėtojimas per eksperimentus Staffordshire, kada prasidėjo molinių puodų gamyba su moderniniu darbo pasidalinimu, vandens jėgos vartojimu ir darbo įrankių bei dirbtuvės apropriacija verslamoninkui. –5. Popierio fabrikacija nuo 18 šimtmečio, — nors tvirtą pagrindą ji gavo tik tada, kai atsirado laikraščiai ir pradėta vesti moderninės bylos biuruose. Sprendžiamos betgi reikšmės darbo racionalizacijai ir mechanizacijai turėjo medvilnės manufaktūra, kuri 17 šimtm. buvo plačiu mastu užnešta iš kontinento į Angliją ir čia turėjo atlaikyti sunkią kovą su sena, nuo 15 šimtm. įsigyvenusia, tautinės pramonės šaka — vilna, lygiai kaip ši savo laiku taip pat sunkiai turėjo kovoti su linais. Vilnos gamintojai turėjo tokios didelės galybės, kad puslininių (medvilnės) dirbinių fabrikacija buvo uždrausta ar aprėžta, ir tik vadin. Mančesterio aktu 1736 m. vėl buvo leista. Fabrikinę medvilnės audinių gamybą iš pradžios trukdė dar ir ta aplinkybė, kad, berods, buvo patobulintos ir padidintos staklės, bet ratelis paliko senoviškas, koks buvęs viduramžiuos, ir del to nespėjo priverpti naujosioms staklėms pakankamai verpalų. Bet ištisa eilė technikinių ratelio page-

---

[1] Plg. L. Darmstädter, Handbuch zur Geschichte der Naturwissenschaften und Technik, Berlin 1908; F. M. Feldhaus, Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Völker und der Naturvölker, Leipzig, 1914; K. Karmarsch, Geschichte der Technologie seit der Mitte des 18 Jahrhunderts, München 1872; C. Matschoss, Die Entwicklung der Dampfmaschine, 2 t. Berlin 1908.

rinimų nuo 1769 m. apvertė šį santykį atvirkščiai: dabar jau vandens varomas ratelis mechanišku būdu priverpdavo tiek siūlų, kad jų nespėdavo ganėtinai greit išausti. Šį nesusiderinimą pašalino mechaninės staklės, išrastos Cartwright'o, vieno pirmųjų iš tų išradėjų, kurie užmezgė sąryšį tarp technikos ir mokslo, pasiremdami teoretiniais samprotavimais savo problemoms spręsti. Bet ir šis darbo įrankių revoliucionizavimas nebūtų dar galėjęs pastūmėti toliau visos kapitalistinės evoliucijos, ir moderninis kapitalizmas, tikriausia savo esme, niekad nebūtų iš to išaugęs. Sprendžiamai paveikė čia tik a n g l i ų ir g e l e ž i e s pergalė. Yra žinoma, kad akmens anglys dar viduramžiuos buvo konsumktyviai vartojamos, antai, Londone, Lieže, Cvikave. Bet technikai ligi 18 šimtmečio jos neturėjo didesnės reikšmės, nes geležies rūda buvo tirpinama su medžio anglimis. Rezultate Anglijoj buvo iškirsti miškai, o Vokietijoj jie išliko tik del to, kad Vokietija 17 ir 18 šimtm. buvo dar nepaliesta kapitalizmo. Miškų išnaikinimas visur sustabdė pramonės išsiplėtimą tam tikrame punkte. Tik pradėjus t i r p i n t i rūdą a k m e n s a n g l i m i s, geležies apdirbimas išsilaisvino iš sąsaito su organine augmenijos medžiaga. Rūdakrosnių būta, berods, jau 15 šimtmetį; bet jie buvo pakraunami malkomis ir, be to, naudojami ne privataus verslo reikalui, o karo tikslams, iš dalies ir laivininkystei. Toliau, 15 šimtm. buvo išrasta geležies gręžiamoji mašina patrankų tūtoms gaminti. Tuo pat metu pradėta vartoti didieji sunkūs geležiniai kūjai, ligi dešimties centnerių svorio, keliami vandens jėgos; tuo būdu greta lietinės geležies apdirbimo su gręžiamąja mašina, tapo galimas ir mechaniškas kalimas. Pagaliau 17 šimtm. atsirado ir valcinės mašinos, jau panašios į tas, kurias vartoja moderninė pramonė. Tolesnis išsiplėtimas susidūrė dar su dviem sunkiom problemom: viena, grėsė visiškas m i š k ų i š n y k i m a s, ir, antra, kliudė nuolatinis vandens u ž t v i n i m a s kasyklose. Pirmasis klausimas buvo juo opesnis, kad Anglų geležies pramonė ne tik negalėjo pasivyti bekylančios tekstilinės pramonės, bet net laiptas po laipto smuko žemyn, ir 18 šimtm. pradžioje jau atrodė, kad ji yra priėjusi galą. Šią problemą išsprendė a k m e n s a n g l i e s s u k o k s i n i m a s, išrastas 1735 m., ir kokso vartojimas rūdakrosniuos, pirmąkart pradėtas praktikuoti 1740 m. — didelė pažanga, kurią dar padidino naujai išrasta pudlinimo („pud-

dling“) procesas. O kasyklų užtvinimo pavojų pašalino garo mašinos išradimas. Per ilgus ir vargingus bandymus iš pradžios rasta galimumas ugnimi pakelti vandenį, ligi pagaliau, tarp 1670 ir 1770 m. ir toliau ligi 18 šimtmečio pabaigos garo mašina pasiekė tokį tobulumo laipsnį, kurs leido kasykloms pagaminti tiek akmens anglių, kiek jų reikalinga moderninei pramonei.

Atvaizduotoji čia pažanga veikė trimis linkmėmis. Visų pirma anglys ir geležis išlaisvino techniką, tad sykiu ir uždarbio perspektyvas, iš tų ribų, kuriose noromis nenoromis laikė jas suvaržiusi organinė medžiaga. Dabar jos jau nebepareina nuo gyvulių jėgos ir augmenijos ištekliaus. Plėšraus ūkio būdu iš žemės imama fosilinė degamoji medžiaga, kurios pagalba ištraukiama geležies rūda, ir abi vėlgi padeda išplėsti gamybą ligi tokio masto, kurs seniau būtų buvęs visiškai neįmanomas. Taip tad geležis tapo svarbiausiu kapitalizmo išsiplėtimo veiksniu, ir sunku įsivaizduoti, kaip be jos būtų atrodęs kapitalizmas Europoje.[1] — Iš antros pusės, garo mašina, mechanizavusi darbo procesą, išlaisvino gamybą iš organinių ribų ir darbo atžvilgiu. Tiesa, ne visiškai, nes mašinų aptarnavimui darbas, žinoma, tebėra reikalingas. Bet mechanizacijos procesas visur ir visados buvo įvedamas tuo tikslu, kad užvaduotų darbininkus; kiekvienas naujas išradimas reiškia, jog daugybę darbininkų rankų turi atstoti daug mažesnis skaičius žmonių, aptarnaujančių mašiną. — Pagaliau turtų gamyba, radusi ryšį su mokslu, išsilaisvino iš senoviškų tradicijos varžtų. Dabar ji dirba glaudžiame sąryšyje su laisvai judančiu intelektu. Tiesa, daugumas 18 šimtmečio išradimų buvo padaryti ne mokslo keliu; išradus sukoksinimo procesą, dar nenumatyta, ką jis chemiškai reiškia. Tiktai ryšys su moderniniu mokslu, būtent, cheminių laboratorijų darbu, nuo Justo Liebig'o laikų padarė pramonę tokią, kokia ji dabar yra, ir tuo padėjo kapitalizmui visiškai išsikeroti.

Darbo jėgos šiai naujai gamybos formai, kuri išsiplėtė Anglijoj nuo 18 šimtmečio ir rėmėsi visų gamybos priemonių

---

[1] Berods ir šis plėšrusis žemės gelmių turtų naudojimas turės turėti savas laiko ribas: geležies amžius galės trukti daugiausia dar kokį tūkstantį metų.

koncentracija verslamoninko rankose, buvo rekrutuojamos pat pradžioje labai griežtais prievartos būdais, ir, būtent, netiesioginės prievartos. Čia tenka pirmiausia priskirti karalienės Elžbietos neturtėlių įstatymas ir amato mokinių įstatymas. Tų įstatymų prireikė del daugybės besibastančių po visą kraštą žmonių, kuriuos agrarinės santvarkos revoliucija padarė beturčiais. Stambesniesiems nuomininkams išstūmus smulkius valstiečius baudžiauninkus ir pavertus didelę dalį dirbamos žemės avių ganyklomis, kaime vis mažiau bereikėjo darbo jėgų ir tuo būdu čia atsirado perteklius gyventojų, kurie ir buvo verčiami eiti į pramonės darbą[1]. Tie, kurie nėjo savo noru, buvo grūdami į darbo namus, kur juos laikė griežtoj drausmėj; kas pametė savo darbo vietą, negavęs iš meisterio ar verslamoninko tam tikro liudymo, su tuo buvo elgiamasi kaip su valkata; nė vienas bedarbis negavo kitokios paramos, kaip tik patalpą darbo namuose. Taip buvo rekrutuojamos pirmosios darbo jėgos fabrikui. Darbininkai nelengvai pasidavė tokiai darbo drausmei; bet turtingųjų luomas buvo kur kas galingesnis; jį rėmė ir taikos teisėjai, kurie teisė be jokių privalomų įstatymų, vien pagal atskiras instrukcijas ir pagal savo nuožiūrą; ligi antrosios 19 šimtmečio pusės jie savo motais tvarkė darbo jėgas ir grūdo jas į naujas besikuriančias pramones. Iš antros pusės, nuo 18 šimtmečio pradžios verslamoninko ir darbininko santykių reguliavime prade̤da reikštis moderninio darbo santykių reguliavimo užuomazga. Pirmuosius darbo įstatymus išleido dar karalienė Ona ir Jurgis I. Tuo tarpu, kaip per visus viduramžius darbininkas kovojo, kad pats savo darbo vaisių patiektų rinkon, dabar įstatimdavybė jį turi ginti, kad jis už savo darbą gautų ne svetimą gaminį, o mokestį pinigais[2].

Antroji versmė, iš kurios jaunoji kapitalistinė Anglų pramonė sėmėsi darbo jėgų, tai smulkieji meistrai, virtusieji didžiulėje daugumoje fabrikiniu proletariatų.

Šios pramonės gaminių rinkoje visų pirma randasi du stambūs pirkėjai: karas ir prabanga, kariuomenės vadyba ir didikų prabangos reikmenė. Kariuomenės va-

[1] Plg. H. Bradley, The enclosures in England, New York, 1918; W. J. Ashley, Englische Wirtschaftsgeschichte, 2 t. (ligi 16 šimtm.) Leipzig, 1896.

[2] Plg. P. F. Aschrott, Das englische Armenwesen, Leipzig 1886; L. Brentano, Die Arbeiter Gilden der Gegenwart, I t. Leipzig, 1871.

dybos tada tapo pramonės gaminių pirkėjais, kai susitelkė didelės samdinių kariuomenės; o susitelkė jos juo greičiau, juo smarkiau žengė pirmyn karių disciplinavimas, apginklavimo racionalizacija ir karo technika. Tekstilinei pramonei susikurti padėjo uniformos įvedimas (kad galima būtų vienodai reglamentuoti ir išlaikyti drausmėje samdinių kariuomenė), geležies pramonei — patrankų ir šovinių užsakymai, prekybai — maisto tiekimas. Greta sausumos kariuomenės ėjo laivynas. Vis augantis karo laivų dydis buvo vienas pirmųjų veiksnių, kurie sudarė pramonei rinką; tuo tarpu kaip prekybos laivų didumas beveik nepakitėjo ligi galo 18 šimtm., — ir dar 1750 m. į Londono uostą įplaukiantieji laivai buvo paprastai 140 tonų, — karo laivai jau 16 šimtm. išaugo ligi 1000 tonų, o 18 šimtm. tai buvo normalus jų dydis. Kariuomenės ir laivyno užpirkimai padidėjo dar ir del to, kad dabar karo (taip pat ir prekybos) laivai leidosi vis į tolesnes keliones, ypač nuo 16 šimtmečio; o ir karo žygiai sausažemy pradėjo darytis vis ilgesni, reikalaudami tuo būdu vis didesnės maisto, amunicijos ir kt. atsargos; pagaliau ir patrankų dirbimo bei laivų statymo greitis nuo 17 šimtmečio padidėjo nepaprastu tempu.

W. Sombartas[1] mano, kad vienalytės masinės karo reikmenės buvo viena iš tų sąlygų, kurios sprendžiamai paveikė moderninio kapitalizmo išsiplėtimą. Toks manymas tik iš dalies teisingas, šiaip jau žymiai perdėtas.

Teisybė, jog metai į metus buvo išmetamos didžiulės pinigų sumos karo ir laivyno reikalams: Ispanijoj 70% visų valstybės pajamų, kitose valstybėse ligi dviejų trečdalių ir daugiau. Tačiau ir Oriente — Didžiojo mogulo imperijoj, Kinuose—mes randame milžiniškas kariuomenes, ginkluotas patrankomis, kad ir neuniformuotas; betgi jos ten netapo akstinu kapitalizmui plėstis. Be to ir Okcidente kariuomenės reikmenų rūpinimą vis plačiau ėmė į savo rankas pati kariuomenės vadyba, steigdama greta kapitalistinių įmonių savąsias dirbtuves, ginklų bei amunicijos fabrikus ir kt., vadinas, gamindamosi pati sau, nekapitalistišku būdu. Del to tad klaidingas toks formulavimas, esą karas, sudarydamas kariuomenės reikmenes, buvęs svarbiau-

---

[1] Plg. W. Sombart, Studien zur Entwicklungsgeschichte der modernen Kapitalismus, I t.: Luxus und Kaptalismus, — 2 t.; Krieg und Kapitalismus, München und Leipzig, 1913.

sias akstinas kapitalizmui susikurti. Jis, tiesa, buvo vienas iš kapitalizmą skatinančių veiksnių, ir ne vien tik Europoje; tačiau šis momentas neturėjo sprendžiamos reikšmės kapitalizmo išsiplėtimui, antraip ji būtų turėjusi sustoti, kai valstybė pati savomis įmonėmis ėmė rūpinti kariuomenės reikmenes, kas betgi neįvyko.

Karaliaus ir didikų prabangos reikmenėms tipingas kraštas buvo Prancūzija[1]; čia karalius 16 šimtm. vienu tarpu išleisdavo kasmet tiesiog ar netiesiog prabangos reikalams dešimt milijonų livrų.

Šios rūmų ir viršutinių visuomenės sluoksnių išlaidos paskatino visą eilę pramonių. Jų dirbiniai (be skanėsių, k. a. šokoladas ir kava) buvo šie: dailieji skalbiniai (jiems prosyti 17 šimtm įsisteigė skalbyklos), mezginiai, kojinės (16 šimtm.), skėčiai (17 šimtm.), indigo dažai (16 šimtm.), gobelinai (17 šimtm.), porceliana (18 šimtm.), kartūnai (17 šimtm.), sienų apmušalai (18 šimtm.). Masinio paplitimo atžvilgiu pastarieji du prabangos dalykai buvo gausiausi; jie reiškė prabangos demokratizaciją, o tatai ir yra sprendžiamasis kapitalizmo išsiplėtimo momentas.

Kunigaikščio rūmų prabanga ir Kinuose bei Indijoje klestėjo taip, kaip niekad ir niekur Europoje. Betgi ji ten netapo sprendžiamuoju akstinu kapitalizmui ir kapitalistinei įmonei išsirutulioti, ir tai del to, kad ten tos reikmenės buvo rūpinamos priverstinu leiturginiu būdu; ši sistema tiek atkakliai išsilaikė, kad Pekino apylinkių valstietis dar ir pat pastaraisiais laikais turėjo tiekti imperatoriaus rūmams tokių pat daiktų, kaip prieš tris šimtus metų, nors jis jau senai nebemoka jų gaminti ir turi pirkti iš kitų gamintojų. Indijoj bei Kinuose kariuomenės reikmenės buvo tenkinamos robotomis ir leiturgijomis. Priverstinos leiturgijos žinomos ir Europos Rytuose, tik čia jos buvo kitokios lyties: kunigaikščiai čia prabangos įmonių darbininkus pririšo prie darbo vietos netiesioginės prievartos būdu, duodami jiems žemės, privilegijų, sudarydami ilgametinius kontraktus ir t. t.; bet vis tik pirmaujančiame prabangos įmonių krašte, Prancūzijoje, to nebuvo: čia įmonės forma išliko daugiausia

---

[1] Plg. H. Baudrilbart, Historie du luxe privé et public, 4 t. Paris 1880; H. Taine, Les origines de la France contemporaine, I t. L'ancien régime, Paris 1875.

amatininkiška, iš dalies namų pramonės, iš dalies dirbtuvės pobūdžio, ir nei jos technika, nei ekonomika iš pagrindų nepasikeitė. Sprendžiamas krypsnis į kapitalizmą galėjo įvykti tik tada, kai vienos kitos prabangos pramonės dirbiniai ėmė masėse plisti, demokratizuojantis reikmenėms, ir ypač pradėjus gaminti prabangos daiktų surogatus. Tos gamybos charakteringas pažymys — juo žemesnių kainų konkurencija, tuo tarpu kaip rūmų prabangos pramonė laikėsi amatininkiško dėsnio — konkuruoti juo aukštesne kokybe: čia pirmąjį pavyzdį, kada juo žemesnių konkurencijos kainų griebiasi valstybės politika, davė Anglija, pradėjusi 15 šimtm. pradžioj konkuruoti su Flandrų vilna ir tuo tikslu išleidusi daugelį eksporto draudimų.

Specifiškai kapitalistinę idėją—gauti juo daugiau pelno, papiginus gamybą ir sumažinus kainas, — žymiai padėjo realizuoti didžioji 16 ir 17 šimtmečio kainų revoliucija[1]. Visai teisingai nurodoma, jog ją padarė nuolatinis tauriųjų metalų plaukimas į Europą, atradus užjūrius ir juose naujus tauriųjų metalų išteklius. Ta kainų revoliucija traukėsi nuo 16 šimtmečio pradžios ligi pat trisdešimtmetinio karo, bet veikė įvairias ūkio gyvenimo sritis labai nevienodai. Žemės ūkio gaminių kainos beveik visur pakilo[2], ir del to žemės ūkis galėjo pradėti gaminti rinkai. Visai kitaip rutuliojosi pramonės dirbinių kainos. Jos, aplamai imant, liko pastovios, ar tik šiek tiek pakilo, vadinas, palyginti su žemės ūkio gaminių kainomis, greičiau nukrito. Šis reliatyvus kainų kritimas buvo galimas del pažangos technikoje bei ekonomikoje ir paskatino vėl dar papiginti gamybą ir gauti didesnį pelną. Visa evoliucija ėjo tad ne tuo būdu, kad pirmiau būtų prasidėjęs kapitalizmas, o paskum nukritusios kainos, bet atvirkščiai: pirma nukrito kainos, o paskui atėjo kapitalizmas.

---

[1] Plg. G. Wiebe, Zur Geschichte der Preisrevolution des 16 und 17 Jahrhunderts, Leipzig 1895. M. J. Bonn, Spaniens Niedergang während der Preisrevolution des 16 Jahrhunderts, Stuttgart, 1896.

[2] To negalima aiškinti vien gyventojų skaičiaus padidėjimu: Kinuose 18 ir 19 šimtm. gyventojų skaičius padaugėjo beveik dešimteriopai, bet ten vis delto žemės ūkio gaminių kainos nepakilo. Apie gyventojų prieauglį plg. tam tikrus straipsnius „Handwörterbuch der Staatswiss". II—3, psl. 882; K. v. Inama Sternegg ir Ed. Meyer: I. Bevölkerungswesen. II Bevölkerung des Mittelalters und der neuren Zeit bis Ende des 18. Jahrhunderts in Europa. III. Die Bevölkerung des Altertums.

Siekimas racionalizuoti techniką ir ekonomiką tuo tikslu, kad sumažintų kainas, palyginti su kaštais, sukėlė 17 šimtm. tikrą išradimų karštligę. Visi to meto išradėjai, kurdami turi galvoje vis gamybos papiginimą; pastangos surasti *perpetuum mobile*, kaipo amžinos energijos šaltinį, yra tik vienas iš to bendrojo sąjūdžio reiškinių. Išradėjo tipas yra, berods, kur kas senesnis. Bet peržvelgę konstrukcijas didžiausio prieškapitalistinių laikų išradėjo, Leonardo da Vinčis, — kadangi eksperimentas yra atsiradęs meno, o ne mokslo srity, — pastebėsime, jog jos visos turi galvoj dar ne gamybos papiginimą, o tik racionalų technikos problemų išsprendimą. Prieškapitalistinių laikų išradėjai dirba empiriškai; jų išradimai buvo dažniausiai atsitiktinio pobūdžio. Išimtį čia sudaro tik kasyklų darbas; todel jo problemos ir tapo pirmuoju akstinu sąmoningai technikinei evoliucijai. Teigiamoji naujenybė išradimų srityje buvo pirmas racionalus patentų įstatymas, išleistas Anglų 1623 m., kuriame, berods, jau yra visi esminiai moderniško patentų įstatymo pažymiai. Ligi tol išradimų eksploataciją laidavo tam tikra privilegija, duodama ad hoc už tam tikrą mokestį; 1623 m. įstatymas aprėžė išradimų apsaugą keturiolikos metų terminu ir leido po to termino naudoti išradimą kiekvienam verslamoninkui, sumokant ganėtiną premiją pirmajam išradėjui. Be šito patentų įstatymo paskato vargiai bebūtų buvę galimi visi tie 18 šimtmečio išradimai tekstilinės pramonės srity, kurie nulėmė kapitalizmo evoliuciją.

Dar kartą suglaustai apibūdindami okcidentalinio kapitalizmo ypatybes ir jų priežastis, pažymėsime šiuos pagrindinius jo bruožus: Tik jis tesukūrė racionalią darbo organizaciją, kurios šiaip jau niekur nerandame. Prekybos būta visur ir visais laikais, ji galima rasti net ir akmens amžiuje; taip pat randame įvairiausiose epochose ir kultūrose karo finansavimą, tiekimą valstybės reikalams, mokesčių nuomą, tarnybų nuomą ir t. t., bet ne racionalią darbo organizaciją. Toliau, šiaip visur randame: griežtai normuotą savybės ūkį, kur negali būti nė kalbos apie laisvą ūkiškąjį veikimą tos pačios kilmės ar tos pačios giminės žmonių tarpe, ir greta to visišką palaidumą prekybos santykiuose su svetimaisiais; savybės etika ir išorinė etika yra visai skirtingos. Sunku rasti kitur toks griežtas normavimas, kaip Kinų giminės ūkyje arba Indų kastų ūkyje,

bet, antra vertus, sunku rasti ir toks akiplėšiškas suktumas, kaip Indų prekybininko, prekiaujančio su svetimaisiais. Antrasis tad okcidentalinio kapitalizmo charakteringas pažymys ir yra tas, kad jis panaikino ribas tarp savybės ūkio ir išorinio ūkio, tarp savybės moralės ir išorinės moralės, įvedė prekybišką principą į savybės ūkį ir ant to pagrindo sukūrė darbo organizaciją. Pagaliau, nors tas pirmykštis ūkiškas sąraišumas ilgainiui pairo ir kitur, kaip antai Babilonijoj, betgi niekur nerandame tokios darbo organizacijos verslamoninkišku būdu, kaip ji yra Okcidente. Kad kapitalistinis išsirutuliojimas ėjo tik Okcidente, tai čia priežastys yra tam tikri bendrosios okcidentalinės kultūros bruožai, vien Okcidentui charakteringi. Tik Okcidente buvo valstybė modernine prasme, profesinė valdininkija ir pilietybės teisė; Antikoje ir Oriente tebuvo visa to tik užuomazgos, negavusios visiškai išsirutulioti. Tik Okcidente buvo racionali teisė, jūristų sukurta, racionaliai interpretuojama ir taikoma. Tik Okcidente terandame piliečio sąvoką (civis Romanus, citoyen, bourgeois, Bürger), nes tik Okcidente tebuvo miestas specifine žodžio prasme. Toliau, tik Okcidentas teturi mokslą šiandienine žodžio prasme; kiniečiui, indui yra žinoma teologija, filosofija, mintijimas apie paskutiniąsias gyvenimo problemas, gal būt, daug gilesnis, negu visų Europos mintytojų; bet racionalus mokslas ir drauge racionali technika liko toms kultūroms nežinoma. Pagaliau, okcidentalinė kultūra skiriasi nuo visų kitų dar ir tuo, kad čia būta žmonių su racionaliu etosu ir racionaliu gyvenimo būdu. Magiją ir tikybą randame visur. Bet toks tikybinis gyvenimo pagrindimas, kurs nuosekliai turėjo atvesti į specifinį racionalizmą, vėlgi buvo tik Okcidento ypatybė.

7 §. Piliečiai.

M. Weber, Wirtschaft und Geselschaft, Tübingen, 1922. psl. 513 sk.; toliau, H. Maunier, L'origine et la fonction économique des villes, Paris, 1912; N. D. Fustel de Coulange, La cité antique, Paris, 1864; R. Pöhlman, Die Wirtschaftspolitik der Florentiner Renaissance und das Prinzip der Verkehrsfreiheit, Leipzig, 1878.

„Piliečiai" socialinės istorijos prasme apima tris skirtingas sąvokas. „Pilietis" visų pirma gali reikšti tam tikras kategori-

jas klasių, kurios ekonominių interesų atžvilgiu atsiduria specifinėje būklėje. Tai yra vadin. „buržuazija“ plačiąja žodžio prasme; šia prasme buržuazinė klasė nėra vienalytė; čia įtelpa ir stambioji ir smulkioji buržuazija, ir verslamoninkai, ir amatininkai; siauresne luomine prasme „buržuazija“ dažnai vadinami tie sluoksniai, kurie išsiskiria iš proletariato, biurokratijos ir apskritai visų „žemesnių luomų“, kaipo „turtingi ir mokyti žmonės“: verslamoninkai, rentininkai, pagaliau ir aplamai visi tie, kurie išėję aukštąjį mokslą ir turi tam tikrą luominį gyvenimo standartą bei visuomeninį prestižą. Pagaliau politine prasme pilietis apima visus valstybės gyventojus, kiek jie turi tam tikrų politinių teisių.

Pirmąja ekonomine prasme „piliečių“, ar tikriau, „buržuazijos“, sąvoka tėra charakteringa tik Okcidentui. Visur buvo ir yra verslamoninkų bei amatininkų; bet niekad ir niekur kitur jie nesudarė vieningos socialinės klasės. „Valstybės piliečio“ sąvoka turi savo pirmtakų antikoje ir viduramžių miestuose. Čia būta „piliečių“, kaipo tam tikrų politinių teisių turėtojų, bet užu Okcidento terandame tik neaiškias to reiškinio žymes, kaip antai, Babilonijos patriciatas arba „Jošerim“ — pilnateisiai miesto piliečiai, minimi Senajame Testamente. Juo toliau į Rytus, juo tų žymių mažiau: Islamo pasaulyje, Indijoje, Kinuose „valstybės pilietis“ visai nežinomas. Pagaliau luominė klasifikacija „piliečio“, kaipo turtingo ir mokyto ar turtingo arba mokyto žmogaus, skiriančiosi iš vienos pusės iš bajorijos, iš antros — iš proletariato, yra taip pat specifiškai moderninė, okcidentalinė, kaip ir buržuazijos sąvoka. Tiesa, ir antikoje bei viduramžiuos „pilietis“ buvo luominė sąvoka: priklausymas prie tam tikrų luominių grupių darė pilietį. Tik ten jis buvo iš dalies teigiamai, iš dalies neigiamai privilegijuotas: teigiamai, nes tik jam (pav., viduramžių miestuose) buvo leidžiama verstis tam tikrais verslais, neigiamai, — kadangi jis neturėjo kai kurių teisių, kaip antai, teisės gauti lėną, dalyvauti turnyre ir t. t. Pilietis, kaipo tam tikro luomo žmogus, visados turėjo būti to ar kito miesto pilietis, ir miestas šia prasme buvo tik Okcidente, kitur, kaip ankstyvaisiais Mezopotamijos laikais, terandame tik jo užuomazgą.

Miestas nepaprastai daug nuveikė visose kultūros srityse. Jis sukūrė partiją ir demagogą. Kovų tarp kli-

kų, bajorijos frakcijų, tarp kandidatų į aukštas tarnybos vietas randame visur istorijoje, bet niekur kitur, o vien tik okcidentaliniame mieste terandame p a r t i j ą šiandienine žodžio prasme, lygiai ir demagogą, kaipo kandidatą į ministerio kedę. Miestas ir tik miestas išugdė charakteringus m e n o i s t o r i j o s reiškinius. Heleniškasis ir gotiškasis menas, priešingai mikėniškajam ir romaniškajam, yra miesto padaras. M i e s t a s s u k ū r ė m o k s l ą šiandienine prasme: miestiškoje Helenų kultūroje susiformavo matematika — tas mokslo kamienas, iš kurio išėjo visas tolesnis mokslinis mintijimas, — ir susiformavo tiek, jog ir toliau ligi pat naujųjų amžių rutuliojosi nuosekliai, be didesnių šuolių ir pagrindinių kitimų. Tolygiai miestiškoji Babilonijos kultūra padėjo pagrindus astronomijai. Toliau, m i e s t a s buvo daugelio t i k y b ų l o p š y s; ne tik žydų tikyba, priešingai senajai izraelitų tikybai, yra perdėm miesto padaras — valstietis negalėjo juk nė išpildyti ritualo reikalavimų, — bet ir ankstyvoji krikščionybė glaudžiai susijusi su miestu: juo didesnis buvo miestas, juo didesnis krikščionių procentas;[1] tas pats tenka pasakyti ir apie puritanizmą bei pietizmą. Kad valstietis laikomas religingumo paveikslu, tai visai moderninis reiškinys; krikščionybės senovėje *paganus* reiškė drauge ir stabmeldį ir kaimetį, lygiai kaip ir po žydų ištrėmimo miestietis fariziejus su panieka žiūrėjo į nežinantį įstatymų am-ha-arez'ą; o dar ir Tomas Akvinietis, savo raštuose kalbėdamas apie įvairių luomų visuomeninę rolę ir vertę, niekinamai teatsiliepia apie valstiečius. Pagaliau, miestas sukūrė t e o l o g i n į mintijimą, bet, iš antros pusės, taip pat miestas davė pradžią ir išsivadavusiai iš kunigijos įtakos l a i s v a j a i m i n č i a i. Platonas su savo klausimu: „Kaip padaryti žmones tinkamais miesto piliečiais?" — ta pagrindinė viso jo mintijimo problema — nė neįmanomas kitur, kaip tik mieste.

Ar kuri vieta reikia laikyti miestu, ar ne, tatai sprendžiama ne pagal jos užimamą plotą[2]. Ekonominiu atžvilgiu, tikrai sakant, miestas tiek Okcidente, tiek kitur yra visų pirma

---

[1] A. H a r n a c k, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, 2 leid. II, 273.

[2] Antraip Pekinas jau iš pat pradžios būtų buvęs „miestas" dar tais laikais, kada Europoje nieko panašu į miestą nebūta. Oficialiai jis betgi vadinasi „penkios vietos" ir valdomas atskirai, kaip penki dideli kaimai, tad nėra nė Pekino „miesto piliečio" vardo.

prekybos bei pramonės būstinė ir reikalingas nuolatinio maisto tiekimo iš šalies. Tolesnis miesto sąvokos pažymys yra tas, kad praeity miestas paprastai buvo tvirtovė, o ilgą laiką jis ir tebuvo pripažįstamas miestu tik tada ir tik tol, kol jis buvo tvirtovė. Kaipo tvirtovė, miestas paprastai yra politinės ir bažnytinės vyresnybės būstinė. Okcidente kurį laiką buvo vadinama *civitas* toks miestas, kuriame gyveno vyskupas; Kinuose sprendžiamasis pažymys — ar gyvena mieste mandarinas, ir miestai skirstomi pagal tą, kokio laipsnio yra jų mandarinai; ir Italijoje renesanso laikais skirstant miestus buvo žiūrima į tai, kokio laipsnio sinjorijos valdininkai ir kokių kategorijų bajorai juose gyveno. Vadinas, miestas, kaipo tvirtovė bei vyresnybės būstinė, yra vis tik ir ne Okcidento kraštuose. Bet niekur kitur, išskyrus Okcidentą, nėra miesto, kaipo bendruomenės junginio. Tokį pobūdį čia jam daugiausia davė viduramžiais savoji teisė bei teismas ir šiokia ar tokia autonominė valdžia. Viduramžių miesto pilietis tiek buvo pilietis, kiek jis dalyvavo tame teisme ir tos valdžios rinkimuose.

Kokios tad buvo priežastys, kad kituose neokcidentaliniuose kraštuose nebuvo miesto, kaipo bendruomeniškos sąjungos? Tos priežastys vargiai begalėjo būti ekonominio pobūdžio. Taip pat maža patikėtina, kad čia tą bendruomenę būtų sukūrusi specifiškai germaniškoji dvasia, nes Kinuose ir Indijoje bendruomenės buvo daug stipresnės, negu Okcidente, ir vis delto ten nesusikūrė miesto sąjunga. Reikia tad ieškoti pačių pagrindinių veiksnių. Negalima miesto susikūrimo išvesti ir iš viduramžių žemės ponų bei kunigaikščių privilegijų, ar Aleksandro Didžiojo miestų steigimo Indijos karo žygio metu. Seniausieji dokumentai, kuriuose minimas miestas, kaipo bendruomeniškas junginys, veikiau rodo jo revoliucinę kilmę. Okcidentalinis miestas atsiranda iš brolijos akto — antikos συνοικισμος, viduramžių *coniuratio*. Viduramžiais iš to kilusiuose kivirčuose sunku atskirti juridinė, vis dalykų paviršių teliečianti, forma nuo esminių faktų, juos sukėlusių. Hohenštaufenų dekretai, nukreipti prieš miestus, draudžia ne tik tą ar kitą miestelėnų pretenzijų smulkmeną, bet apskritai visą *coniuratio*, tą ginkluotą broliją savisaugos kovai, besikėsinančią užurpuoti ir politinę valdžią. Pavyzdys tam viduramžiais

gali būti 726 metų revoliucinis sąjūdis, kurs privedė prie Italijos atskilimo nuo Bizantijos imperijos ir kurio centras buvo Venecija. Sukėlė jį visų pirma pasipriešinimas imperatoriaus įsakymui naikinti šventųjų paveikslus, tad čia religinis motyvas buvo, nors ir nevienintelis, bet vis tik revoliuciją pažiebiąs veiksnys. Ligi tol Venecijos *dux* (vėlesnysis *doge*) buvo skiriamas imperatoriaus, lygiai kaip ir karo tribūnai (sričių viršininkai) buvo imperatoriaus skiriami vis iš tam tikros bajorų kilmės paveldimu būdu. Dabar gi skirti tribūnus ir *dux* ėmėsi visi vyrai, turį karo prievolę, t. y. visi tie, kurie išgalėjo eiti riteriškąją tarnybą. Iš to ir prasidėjo sąjūdis. Trūko betgi dar 400 metų, kol 1143 m. radosi vardas *Commune Venetiarum*. Ne kas kita yra ir senovės *synoikismos*, pav., ką Nehemia daro Jeruzalėje. Jis paragina bajorų gimines ir atitinkamus burtus ištraukusius laukininkus susijungti į priesaikinę sąjungą miestui ginti ir valdyti. Turime pripažinti, kad lygiai tokiu pat būdu yra atsiradę ir visi kiti antikos miestai. Polis yra visados synoikismo vaisius, padaras žmonių, ne visados vienu metu ten įsikūrusių, bet visados vienu tarpu susijungusių į priesaikinę sąjungą; tatai reiškia, jog jie sueina į bendrąją kulto sąjungą, kurioje dalyvauja tik tie, kurie turi savo kapus akropoly ir savo namus mieste.

Kad ši išrutula neįgavo tokios formos niekur kitur, kaip tik Okcidente, tai čia yra dvi priežastys. Viena — karinės santvarkos skirtumas. Okcidentalinis miestas pat pradžioje yra visų pirma karo junginys, sambūris žmonių, ekonomiškai išgalinčių apsišarvuoti, išsimokslinti ir stoti į karą. Ar kariuomenės santvarka remiasi savišarvos dėsniu, ar karius šarvuoja karo vadas, duodamas jiems arklius, ginklus ir maistą — šis skirtumas socialinei istorijai yra tiek pat pamatinis, kaip ir antrasis, būtent, ar darbo įrankiai yra darbininko nuosavybė, ar jie aproprijuoti kapitalistinio verslamoninko. Visuose neokcidentaliniuose kraštuose miesto išsirutuliojimą sutrukdė ta aplinkybė, kad ten kunigaikščio kariuomenė buvo senesnė kaip miestas. Ankstyvesnieji Kinų epai nežino tokių karžygių, kaip Homero, kurie traukia į karą kovos vežėčiose, o tik karininką, kareivių vadą; taip pat ir Indijoje Aleksandras Didysis susidūrė su karininkų vedama kariuomene. Okcidente tik naujaisiais amžiais atsiranda karo vado apšarvuotoji kariuomenė, ir kareivis tampa atskirtas nuo karo įrankių, panašiai,

kap vėliau darbininkas nuo darbo įrankių, o Azijoje tatai įvyko pat istorinės išrutulos pradžioje. Egipte ar Babilonijoj niekad nebuvo tokios kariuomenės, kaip Homero vaizduojamieji karžygių būriai, Okcidento riterių kariuomenė, antikos poliso ar viduramžių cechų kariuomenė. Šio skirtumo priežastis ta, kad Egipte, priekinėje Azijoje, Indijoje ir Kinuose visą kultūros išsiplėtimą nulėmė drėgmėtiekos klausimas; o kur buvo drėgmėtiekos organizacija, ten turėjo būti biurokratija, valdinių lažas, ten visas valdinių gyvenimas parėjo nuo karaliaus biurokratijos. Kad karalius panaudojo tą savo galybę ir militarinio monopolio prasme, tatai ir sudarė karinės santvarkos skirtumą tarp Azijos ir Okcidento. Azijoje karaliaus valdininkas ir karaliaus karininkas yra tipiški visai išrutulai nuo pat pradžios, o Okcidente pradžioje nei vieno nei antro nebuvo. Religinė brolija ir militarinė savišarva įgalino sukurti ir išlaikyti čia miestą. Berods, ir Rytuose randame panašios išrutulos užuomazgą. Indijoje užtinkame santykius, kuriuose vos vos nesusikūrė miestas okcidentaline prasme, nes ir ten būta savišarvos bei piliečio teisės: kas galėjo stoti į kariuomenę su savu drambliu, tas buvo pilnateisis laisvojo Vaicali miesto pilietis; ir senojoje Mezopotamijoje riteriai veda karus vieni su kitais ir steigia miestus, kurie gauna savivaldybę. Tačiau kaip vienur, taip ir kitur ši užuomazga sunyko, kai dėl drėgmėtiekos reguliavimo įsikūrė didžioji karalija. Todėl tik Okcidente miestas galėjo visiškai išsirutulioti.

Antroji kliūtis miestui Oriente susikurti buvo m a g i j a. Indijoje kastos negalėjo sueiti į kulto bendrystę ir tuo būdu sukurti miesto sąjungos, kadangi jos rituališkai buvo viena kitai svetimos; iš to aiškėja ir ypatinga žydų būklė viduramžių mieste: katedra ir komunija buvo čia miesto sąjungos simboliai, o žydai negalėjo vienoje melstis, kitoje dalyvauti, ir del to buvo priversti steigti diasporines bendruomenes. Okcidente sukurti miestą daug palengvino tai, kad čia jau antikoje kunigai neturėjo tokios didelės valios, jie negavo monopolizuoti santykių su dievais kaip Azijoje; okcidentalinėje antikoje tuos santykius tvarkė miesto valdininkas ir delto *polis* galėjo paimti valdyti dievų turtus, o pagaliau ir kunigų vietas, parduodant jas iš varžytynių, nes čia nebuvo tokių maginių sąvaržų, kaip Indijoje. Vėlesniajame Okcidente lemiamos reikšmės turėjo

trys įžymūs faktai: žydų pranašų mokslas, kurs sunaikino magiją žydų tikyboje tiek, kad burtai, berods, dar buvo laikomi realiu, bet jau velnišku, nebe dievišku dalyku; krikščionių Sekminės, Šv. Dvasios nusileidimo stebuklas, broliavimos krikščioniškoje pneumoje, kurs daugiausia padėjo išsiplėsti senkrikščionių entuziazmui; pagaliau, Antiochijos diena (gal 2, 11 sk.), kur Paulius (priešingai Petrui) suvesdavo kulto bendrystėn apipiaustytus su neapipiaustytais: visa tai suardė tas magines pertvaras tarp giminių, genčių ir tautų, kurios iš dalies dar skyrė jas antikiniame *polis'e,* ir paruošė dirvą okcidentaliniam miestui įsikurti.

Jei „miestas" (tikrąja žodžio prasme) yra specifiškai okcidentalinis reiškinys, tai ir čia, okcidentalinėje jo išrutuloje, randame pamatinių skirtumų, vieną, tarp antikos bei viduramžių, ir antrą, tarp Europos Pietų ir Žiemių.

Pirmaisiais miesto sąjungos išsirutuliojimo laikais p a n a š u m a s a n t i k i n i o ir v i d u r a m ž i n i o m i e s t o labai didelis. Ir vienur ir kitur riterių kilmės žmonės, riteriškai gyveną kilmingieji tėra aktyvūs miesto sąjungos dalyviai, o visi kiti gyventojai — tik klusnūs valdininkai. Kilmingieji spietėsi į miestą daugiausia del numatomų čia prekybos šansų. Po sėkmingos Italų revoliucijos prieš Bizantiją, dalis Venecijos kilmingųjų susispietė Rialte, iš kur ėjo laivininkystė į Orientą, nes pati Venecija jūrų prekyboje ir jūrų kare vis dar tebesudarė Bizantijos imperijos dalį, nors politiškai buvo jau nepriklausoma. Taip pat ir senovėje kilmingieji dalyvavo prekyboje ne patys pirkliaudami, o tik skolindami prekybininkams pinigus ar tiekdami savo laivus; pažymėtina, kad antikoje nebuvo nė vieno miesto atokiau nuo pajūrio, kaip vienos dienos kelionė: tik tie miestai galėjo tarpti, kurie del politinių ar geografinių veiksnių turėjo daug šansų dalyvauti prekyboje. Todel principialiai neteisingas Sombart'o manymas[1], būsią žemės renta pagimdžiusi miestą ir prekybą. Čia jis apverčia tikrąjį dalykų būvį viršum kojomis: į miestus kaip tik dėl to ir spiestasi, kad čia prekyba tiekė galimumų ir perspektyvų gauti didesnę žemės rentą, iš ko aiškėja lemiamoji prekybos įtaka pirminiam miesto susikūrimui. Viduramžiuos Venecijoje tokio naujo pralobėlio karjera ėjo maždaug šiuo keliu: jis pradėda-

[1] Plg. Der moderne Kapitalismus, I, 149 psl.

vo krautuvininku, vadinas, mažmeninku; toliau jis įsimanydavo leistis per jūres, gavęs iš kilmingųjų kredito, pinigų ar prekių, kuriomis jis susiversdavo Levante ir grįžęs pasidalindavo pelnu su kreditoriais. Jei jam sekėsi, tai po keleto ar keliolikos metų jis galėjo apsipirkti pačioje Venecijoje, įgydamas ar tai žemės, ar laivų. Tada jam, kaipo laivų ar žemės savininkui, buvo atviras kelias į kilniuosius ligi Didžiosios Tarybos uždarymo (1297 m.). Toks kilnusis, iš prekybos pelno prasigyvenęs žemės bei kapitalo rentą, Italijoj vadinosi *„scioperato"*, Vokietijoje *„ehrsamer Müssiggänger"*. Berods, Venecijos kilniųjų tarpe buvo giminių, kurios ir toliau iš profesijos vertėsi prekyba, bet, normaliai imant, pilnateisis pilietis ir miesto kilniųjų giminių narys yra toks žmogus, kurs turi savo žemės bei kapitalo, gyvena iš savo rentų, bet pats nesiverčia nei prekyba, nei amatu.

Ligi tol miesto išrutula viduramžiais ir antikoje eina vienodai. Toliau ji kinta, būtent, nuo to momento, kai iškyla d e m o k r a t i j a. Iš pradžios, tiesa, ir čia randame panašumų. Demos, *plebs, popolo, Bürgerschaft* — vis tai tik skirtingi žodžiai, bet jie visi reiškia, jog įsigali demokratija, masė ne riteriškai gyvenančių piliečių; *nobile* — žmogų, riteriškai gyvenantį ir galintį turėti lėną, — jie taip pat kontroliuoja, atima jam rinkimų teisę, padaro beteisį, lygiai kaip Leninas Rusijos buržuaziją. Demokratizacijos pagrindas visur buvo militarinio pobūdžio; jis radosi tada, kai susiformavo disciplinuota pėstininkų kariuomenė — antikoje hoplitų, viduramžiais cechų kariuomenė, — ir, svarbiausia, kai del to karžygių dvikovos turėjo užleisti vietą kariškajai drausmei. Kariškoji drausmė reiškė demokratijos laimėjimą, nes, prireikus ir panorėjus įtraukti neriteriškąsias mases į kariuomenę, teko įduoti joms į rankas ginklas, tad ir politinė galia. Be to, čia nusvėrė kiek ir finansinių jėgų santykis kaip antikoje, taip ir viduramžiais. Panaši ir ta forma, kuria demokratija vienur ir kitur prasiskynė sau kelią. Kaip iš pat pradžių miestas, taip dabar *popolo* stoja į kovą, kaipo atskiras junginys su savais valdininkais. Spartos eforai, tie demokratijos atstovai santykiuose su karaliumi, senovės Romos liaudies tribūnai, viduramžių Italijos miestų *capitano del popolo* arba *della mercandanzao* — vis tai tokie valdininkai. Jiems charakteringa tai, kad jie yra pirmieji n e-

l e g i t i m ū s valdininkai. Italijos miestų konsulai rašosi dar *dei gratia* prieš savo titulą, o *capitano del popolo* jau ne. Nelegitimumas ir yra tribūno valdžios šaltinis: tribūnas čia *sacrosanctus* kaip tik del to, kad jis nelegitimus valdininkas ir negali būti kitaip apsaugotas, kaip ypatingos dieviškos globos (ir liaudies keršto). Vienokis buvo antikoj bei viduramžiuos ir demokratizacijos tikslas. Luomo, o ne klasės interesais čia ėjosi, visų pirma rūpėjo apsiginti nuo kilmingųjų. *Popolani* jautėsi praturtėję, iškariavę didžiuosius miesto karus, apsiginklavę, bet vistik matėsi žeminami ir nebenorėjo kęsti tos luominės paniekos, kuri ligi tol teko jiems pakelti. Vienokios buvo, pagaliau, ir priemonės, kurias turėjo savo dispozicijoj to atskiro junginio nelegitimūs valdininkai. Visur jie gauna intervencijos teisę bylose, kur plebėjai bylinėjosi su kilmingaisiais; tam tikslui Romos tribūnas, kaip Florencijos *capitano del popolo,* turi intercesijos teisę, kurią vykdo kasacijos būdu ar linčo teismu. Atskirasis junginys reikalauja, kad miesto statutai galiotų tik tada, jei jiems pritaria plebėjai ir pagaliau išgauna, kad įstatymu tampa t i k tai, ką plebėjai nutaria. Romos teisės dėsniui: *ut quod tributim plebs iussiset, populum teneret,* prilygsta viduramžių Florencijos *Ordinamenti della giustizia* ir Lenino darbininkų diktatūros įstatymdavybė, išskirianti visus nedarbininkus. Tolesnė demokratijos priemonė savo viešpatavimui sustiprinti buvo priverstinas įrašymas į *plebs.* Antikoje bajorai verčiami įsirašyti į *tribus,* viduramžiais į cechus, nors ši kraštutinė priemonė daugeliu atvejų ir nebuvo panaudota. Pagaliau, visur ūmai priviso eibės valdininkų; reikėjo, mat, pristeigti daugybę naujų tarnybos vietų, kad laimėjusioji šalis galėtų aprūpinti algomis visus savo šalininkus. Tiek yra vienodumo tarp antikinės ir viduramžinės demokratijos. Bet greta to randame ir pagrindinių skirtumų. Pirmiausia krinta į akį paviršutinis skirtumas — miesto p a d a l i n i m a s. Viduramžiais miestas padalintas į cechus, ko antikoje niekur nebuvo.

Dar kartą pažvelgę viduramžinius cechus matome, jog čia prie valdžios vairo vienas po kito prisimuša įvairūs cechų sluoksniai. Seniausias tų sluoksnių buvo paskum Florencijoj, klasikiškame cechų mieste, skiriamas kaipo visuma *arti maggiori* nuo *arti minori.* Jis apėmė iš vienos pusės pirklius, pinigmainius, auksakalius, — vadinas, verslamoninkus, kurie

buvo reikalingi didoko apyvartos kapitalo, — ir iš antros pusės, juristus, gydytojus, vaistininkus, — tad bendrai visus „turtingus ir mokytus žmones" moderninės buržuazijos prasme. Nes juk galima prileisti, kad verslamoninkų cechuose mažių mažiausiai pusė narių buvo ar bent turėjo veikiai tapti rentininkais. Ši „turtingų ir mokytų žmonių" kategorija vadinosi *popolo grasso*, „riebieji" žmonės. Lygiai tokį pat išsireiškimą randame ir psalmėse, toje specifiškai resentimentinėje poezijoje, kurioje atsispindi dorovingos bei maldingos sielos kartėlis prieš viršesnįjį rentininkų bajorų luomą, prieš „riebiuosius", kaip jie čia ne kartą vadinami.

Po *arti maggiori* ėjo smulkieji kapitalistai, *arti minori*, kepėjai, audėjai ir t. t., kurie Italijoje buvo jei dar ne visai, tai bent jau netoli darbininkų luomo (tuo tarpu kaip Vokietijoje jie iš dalies tapo stambiaisiais verslamoninkais). Pagaliau tikrieji darbininkai, *ciompi*, retai kada tepritapdavo prie valdžios vairo, nebent tik tada, kai bajorai susidėdavo su žemesniaisiais sluoksniais prieš vidurinįjį luomą.

Cechų valdomas viduramžių miestas varė savotišką politiką, vadinamąją miesto ūkio politiką[1]. Miestas visų pirma siekė išlaikyti tradicinius maisto bei pelno šansus ir paprastai stengėsi panaudoti tiems pelno interesams kaimą, įvesdamas monopolius (Bannrechte) ir priverstinas prekyvietes. Toliau jis mėgino užkirsti kelią konkurencijai ir stambiųjų įmonių išsiplėtimui. Nežiūrint į tai, vis tik atsirado priešingumas tarp prekybinio kapitalo ir amatininkiško cechinio darbo; palengva pradėjo plėtotis ir namų pramonė, radosi gizelių luomas, tas moderninio proletariato pirmatakas. Nieko panašaus nematome antikoje, viešpataujant ten demokratijai. Tiesa ankstyvaisiais laikais ir Romoje randame lyg ir tokios išrutulos liekanas: Servijaus karinėje santvarkoje *fabri*—ekonomijų amatininkai, kariniai kalviai ir kt. galėjo būti tokie palaikai[2]. Bet visiškos demokratijos metu nieko panašaus nebūta ir tik vėlyvaisiais Romos laikais vėl randame kai kurių žymių. Antikoje tad nėra cecho, kaipo miesto, valdovo, nėra cechinės politi-

---

[1] Plg. psl. 123, sk. 129 sk. 178; toliau iš literatūros apie viduramžių miestą ypačiai: G. Fagniez. Etudes sur l'industrie et la classe industrielle a Paris au 13. et 14. siècle, Paris, 1877; Kötschke nr. vt. psl. 123 sk. su literatūros nurodymais (plačiau: Dahlman - Waitz nr. vt. psl. 2276, 65653, 6845 sk.).

[2] Plg. aukščiau psl. 120.

kos, pagaliau, nėra ir to priešingumo tarp darbo ir kapitalo, kurs viduramžių gale jau stiprokai ima reikštis. Antikoje jį atstoja priešingumas tarp žemvaldžių ir bežemių. *Proletarius* nėra toks žmogus, kurs, anot Momseno[1], tik tiek naudos daro miestui, kad gamina vaikus; *proletarius* — tai ištėvodintas palikuonis žemvaldžio ir pilnateisio piliečio, vadinamojo *assiduus*. Visa antikos politika rūpinosi užkirsti kelią tokiems *proletarii* atsirasti; tam tikslui buvo aprėžta skolos vergija ir sušvelninta skolos teisė, nes antikoje priešingumas buvo paprastai tarp miestiečių kreditorių ir valsčių skolininkų[2]. Mieste gyveno piningingasis patriciatas, kurs skolino pinigus neturtėliams kaimo žmonėms, o antikinė skolos teisė buvo tokia, kad šis santykis lengvai galėjo privesti prie valstiečio išgyvendinimo iš žemės ir proletarizacijos. Del tų visų priežasčių antikinis miestas nesigriebė tam tikros maisto politikos, kaip viduramžinis, o varė tik militarinę politiką, rūpindamasis visų pirma išlaikyti κληρος, *fundus*, iš kurio vyras galėtų išgyventi ir karui prideramai apsišarvuoti. Tad ir didžiųjų Grakcho reformų jokiu būdu dar negalima laikyti klasių kovos priemonėmis modernine prasme; jos yra vien tik militariškai orientuotos; tai paskutinis bandymas išlaikyti piliečių kariuomenę ir išvengti samdinių kariuomenės. Viduramžiais kilnųjų priešai buvo iš vienos pusės verslamoninkai, iš antros amatininkai, o antikoje visados valstiečiai. Del šių priešingumų skirtumo kitoks buvo ir miesto padalinimas viduramžiais negu antikoje. Viduramžiais kilnieji verčiami įstoti į cechus, antikoje į kaimus, δημοι *tribus*— dvarininkų žemvaldžių sritis, kuriose jie teturi tik tokių pat teisių, kaip ir valstietis žemvaldis. Viduramžiais kilnieji tapo suamatininkinti, antikoje — suvalstietinti.

Ir antikinės demokratijos išrutula eina tuo keliu, kad įvairūs demokratiniai sluoksniai įsigali vienas po kito. Pirmiausia iškyla *classis*, sluoksnis οπλα παρεχομενοι, kurie pajėgia patys apsišarvuoti šarvais bei skydu ir del to gali stoti į pirmas kovos eiles. Tik paskum, del laivyno politikos, valdžios vairas kai kur antikoje, ypač Atėnuose, patenka į neturtingųjų klasių rankas. Laivams įgula galima buvo surinkti tik įtraukus visus gyventojų sluoksnius, ir tuo būdu Atėnų milita-

---

[1] Römisches Staatsrecht, III, 327 sk., 840, 2 past.

[2] Plg. R. Pöhlman. Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus, 2 t., München 1894 — 1901.

rizmas privedė pagaliau prie to, kad piliečių susirinkimuose sprendžiamos įtakos gavo jūrininkai. Panašus procesas įvyko vėliau ir Romoje po cimbrų ir teutonų antplūdžio, tik ne ta forma, kad kareiviai būtų gavę piliečių teises, o įsivyravus čia profesinei kariuomenei su savo imperatorium priešaky.

Prie šių skirtumų tarp antikinės ir viduramžinės išrutulos prisideda dar ir tolesnis — luominių santykių skirtumas. Tipiškas viduramžių cechinio miesto pilietis buvo pirklys ar amatininkas; pilnateisis pilietis jis yra tada, kai jis yra namų savininkas. O antikoje tipiškas pilnateisis pilietis yra žemvaldis dvarininkas. — Todel cechiniame mieste pirmiausia viešpatauja luominė nelygybė. Nežemvaldis turi rasti sau kurį žemvaldį, kaip „salmaną“ (laiduotoją, „Treuhändler“), jei jis nori pirkti žemės; be to, ir procesualiai jo teisės menkesnės, ir ši teisinė nelygybė tik palengva, ir tai ne visur, išnyksta. Tačiau viduramžių miesto pilietis asmens atžvilgiu buvo laisvas. Dėsnis: „miesto oras daro laisvą“, reiškė, jog praėjus metams ir vienai dienai ponas nebeturėjo teisės grąžinti savo pabėgusio baudžiauninko. Nors šis dėsnis ne visur galiojo ir ypač Hohenštaufenų įstatimdavybės buvo žymiai aprėžtas, bet vis delto jis atitiko teisinį pojutį miesto piliečių, kurie ir militarinių ir mokestinių interesų buvo verčiami atkakliai tą dėsnį ginti. Todel viduramžinėje miesto išrutuloje matome ryškią tendenciją išlyginti luomų nelygybę ir panaikinti nelaisvę. Antikoje gi, priešingai: ankstyvaisiais laikais ir čia būta luominių skirtumų, kaip ir viduramžiais; buvo skirtumas tarp patrono ir kliento, lydinčio karan riterį karžygį, buvo baudžiava ir vergija; bet čia, juo miesto galybė augo ir juo stiprėjo jame demokratija, — juo luominiai skirtumai didėjo. Prisiperkama ar prisigrobiama daugybė vergų, ir iš jų didmiesčiuose susidaro vis gausesnis žemutinis sluoksnis; prie jų prisideda atleistieji laisvėn. Tad antikos mieste matome luominę nelygybę vis didėjant. Pagaliau nėra nė žymės tokio cechų monopolio, kaip viduramžiais. Atėnų demokratijos viešpatavimo metu, kaip minima užrašuose apie erechtejono kolonų statymą, laisvieji atėniečiai ir vergai dirbę toj pačioj akordinėj grupėj, ir vergai buvę net vyresnieji darbininkai specialistai, prižiūrį laisvųjų atėniečių darbą; toks santykis viduramžiais būtų buvęs visiškai neįmanomas, kadangi čia jau buvo įsigalėję laisvieji amatininkai.

Iš visa to tenka padaryti ši išvada: antikos miesto demokratija yra politinis cechas. Ji turi, berods, tam tikrų pelno interesų, kurie taip pat monopolizuojami, bet tai yra kariniai pelno interesai: tributai, grobis, sąjungininkų mokėjimai — visa tai padalinama tik tarp piliečių. Ir todel demokratinis piliečių cechas antikoje, lygiai taip pat kaip ir amatininkų cechas viduramžių pabaigoje, stengiasi neįsileisti per daug dalyvių; iš to pareinąs piliečių skaičiaus apribojimas buvo viena iš priežasčių, del kurių sunyko graikų miestai — valstybės. Svarbiausi šio politinio cecho monopoliai: *kleruchija*, pagrobtos žemės padalinimas tarp piliečių, taip pat ir karo grobio padalinimas; be to, miestas iš savo politinio pelno apmoka teatrą, javų dovanas, prisiekusius teismo posėdininkus ir *ekklesia* dalyvius. Todel chroniškas karas buvo normalus pilnateisio graikų piliečio būvis, ir toks demagogas, kaip Kleonas, gerai žinojo, del ko jis kurstė į karą: karas davė progos miestui praturtėti, o ilgametės taikos laikai buvo piliečių sluoksniui nepakenčiami. Kas vertėsi ramiu amatu, tas neturėjo tų šansų: tai buvo atleistieji laisvėn vergai ir metekai; jų gyvenime čia pirmąkart randame kažką panašų į moderninę buržuaziją, turtingą, bet bežemę.

Jei antikinis miestas - valstybė, ligi išlaikydamas charakteringą savo formą, neišugdė savy amatininkų cecho, jei vieton to sukūrė piliečių luomui politiškai militarinį monopolį, išsirutuliojo į karių cechą, tai čia priežastys buvo vien militarinės. Antikinis miestas pirmauja savo laikų militarine technika. Hoplitų kariuomenei ar romėnų legijonui niekas negalėjo priešpastatyti tolygios formacijos. Štai kodel antikoje pelno troškimas nukreiptas visų pirma į karo grobį ir kitus laimikius, pasiekiamus vien politiniu keliu. Bet viduramžiais militarine technika pasižymi jau nebe miestai, o riteriai. Su šarvuotąja riterių kariuomene niekas negali susilyginti. Del to miestietiškoji cechų kariuomenė niekados (išskyrus nebent mūšį ties Courtray, 1302 m.) neįstengė vesti puolamojo karo, o vis tik apsiginamąjį, del to ji ir negalėjo atlikti tokių politinio pasipelnimo funkcijų, kaip antikos hoplitų ar legionų kariuomenė.

Pačiame Okcidente viduramžiais randame griežtų skirtumų tarp Pietų ir Žiemių miesto. Pietuose riteriai sėdėjo miestuose. Žiemiuose kaip tik atvirkščiai, jie iš pat pra-

džios turi savo būkles nuošaliai nuo miesto, ar net visai neįsileidžiami į miestą. Žiemiuose miesto privilegijose įrašoma, jog miestas turi teisę uždrausti ministerialiams ar riteriams mieste begyventi; iš antros pusės, Žiemių riterija atsiriboja nuo miesto patricijato ir nepripažįsta jį esant lygiakilmį. Šių skirtumų priežastis ta, kad miestas vienur ir kitur atsirado nevienodais laikais. Tuo metu, kai pradėjo įsigalėti italų komunos, riterių militarinė technika buvo visų aukščiausia. Todel miestas turėjo samdytis riterius karius ar dėtis su jais į sąjungą. Iš esmės tad miesto karai gvelfų su gibelinais buvo ne kas kita, kaip įvairių riterių grupių savitarpio kova. Ilgainiui miestas išreikalavo, kad riteriai apsigyventų mieste, duotųsi sumiestinami *(inurbamento)*, nes jis negalėjo pakęsti, kad jie iš savo pilių puldinėtų vieškelius, o be to miestelėnai norėjo gauti ir uždarbio iš riterių. Kraštutiniausia šitų santykių priešingybė — tai Anglijos miestas, kurs niekad nesudarė miesto - valstybės, kaip kad vokiečių ir italų miestai, niekad, išskyrus tik retas išimtis, nepaėmė savo valdžion kaimo ir nebandė, nes nepajėgė primesti jam savųjų monopolių. Tam jis neturėjo nei karinės pajėgos, nei noro. Anglų miesto savarankiškumas rėmėsi tuo, kad jis nuomojo iš karaliaus mokesčius; pilietis čia buvo tik tas, kas dalyvavo mokesčių nuomoj. Ši ypatinga Anglų miesto būklė reikia aiškinti tuo, kad Anglijoje nuo Vilhelmo užkariautojo laikų buvo nepaprastai koncentruota valstybės valdžia; be to, nuo 13 šimtm. Anglų komunos buvo susibūrusios į parlamentą, ir riteriai, norėdami kiek pasipriešinti karaliui, privalėjo jų piniginės paramos, berods, kaip ir miestai savo ruožtu privalėjo militarinės riterių paramos. Turint savo atstovus parlamente, atskiram miestui nebebuvo nei reikalo nei galimumo varyti separatinė politika. Priešingumas tarp miesto ir kaimo gana anksti išnyko. Miestas masėmis priminėjo bajorus žemininkus į savąją miesto teisę. Miesto buržuazija pagaliau gavo viršų, nors bajorija ligi pat pastarųjų laikų formaliai išlaikė vairą savo rankose.

Statydami klausimą, kokie buvo šitų santykių padariniai kapitalizmo išsiplėtimui, turime atkreipti dėmesį į *skirtingus pelnimosi būdus antikoje ir viduramžiais ir į skirtingas kapitalizmo rūšis*.

Visų pirma randame visur ir įvairiausiomis epochomis tūleriopų *neracionalaus kapitalizmo* rūšių; kapi-

talistinę verslamonę mokesčiams nuomoti (Okcidente, Kinuose, priekinėje Azijoje), karui finansuoti (Kinuose ir Indijoj dalinių valstybių laikais); prekybiškai spekuliatyvų kapitalizmą, juoba kad vargiai berastume kurią istorijos epochą, kur visai nebūtų prekybininko; lupikišką kapitalizmą, kurs paskolomis išnaudoja svetimą skurdą. Visos šitos kapitalizmo lytys orientuojasi į karo grobį, mokesčius, valdžios tarnybos pajamas, valdžios korupciją (kai valdininkas iš anksto finansuojamas, pav., kaip Crassus finansavo Cezarį, ir paskum korupciniu būdu įsigyja lėšų skolai atsimokėti), pagaliau į tributus ir opų skurdą. Visa tai betgi yra ūkiškai irracionalaus pobūdžio būsenos, iš kurių niekad negali išaugti racionali darbo organizacijos sistema. Nes racionalusis kapitalizmas orientuojasi į rinkos šansus, vadinas, į ūkiškuosius šansus siauresne prasme, ir juo jis racionalesnis, juo daugiau jis turi galvoj masinę rinką ir masinių reikmenų tenkinimą. Išugdyti šitokį kapitalizmą, kaipo sistemą, buvo lemta tik moderninei okcidentalinei išrutulai nuo viduramžių pabaigos, tuo tarpu, kai visoje antikoje būta tik vienos vienintelės kapitalistų klasės, kurios racionalizmas galima lyginti su moderninio kapitalizmo racionalizmu: tai Romos riteriai. Kai Graikijos miestui reikėjo gauti kredito, išnuomoti visuomeninė žemė ar rasti rangovas, tada miestas turėjo skelbti įvairių interlokalinių kapitalistų varžytynes. O Roma turėjo savąją racionalią kapitalistų klasę, kuri nuo Grakchų laikų vaidino visoje valstybėje sprendžiamą vaidmenį. Šios klasės kapitalizmas orientavosi perdėm į valstybinius ir politinius šansus, į *ager publicus*, t. y. užkariautosios žemės, domėnų ar mokesčių nuomą, į politiką, karų finansavimą. Kapitalistai turėjo kurį laiką sprendžiamos įtakos visai Romos politikai, nors jiems teko tolydžio susidurti su valdininkų bajorų pasipriešinimu.

Skirtumas tarp Antikos kapitalizmo ir vėlyvųjų viduramžių kapitalizmo, kurs jau pradeda orientuotis, į rinkos šansus, žymu ir tame, kaip nevienodai vienur ir kitur reiškiasi miesto laisvės sunykimo tendencija. Antikoje miesto laisvė dingsta biurokratiškai organizuotoje pasaulinėje imperijoje, kurioje nebėra jau vietos politiniam kapitalizmui. Imperatoriai, iš pradžios negalėję išsiversti be finansinio riterijos kapitalo, ilgainiui vis labiau emancipuojasi iš tos priklausomybės, atimdami iš riterių mokesčių nuomą, tą gausingiau-

sią jų pelno šaltinį, panašiai, kaip ir Egipto karaliai, kurie sugebėjo padaryti savo valstybės politinių bei militarinių reikmenių tenkinimą, nepriklausomą nuo kapitalistinių galybių, ir ilgainiui privedė prie to, kad buvusieji mokesčių nuomininkai tapo mokesčių valdininkais. Ir domėnų nuoma imperatorių laikais sumažėjo, užleisdama vietą nuolatinei paveldimai apropriacijai. Užuot atidavinėjus valstybės užsakymus rangovams, įvestos leiturgijos ir valdinių lažas; įvairūs gyventojų sluoksniai paskirstyti pagal profesijos luomus, ir tų naujų profesinių luomų solidarinei atsakomybei uždėta valstybės prievolių našta. Šis procesas pasmaugė antikinį kapitalizmą. Vieton samdinių kariuomenės atsiranda konskripcija; laivai priverstinai turi vežioti valstybės krovinius; visas nuliekamas javų derlius paskirstomas pagal reikalą atskiriems miestams, pašalinant privatinės prekybos tarpininkavimą; kelių taisymas ir apskritai visos bent kiek žymesnės prievolės uždedamos tam tikriems asmenims, paveldimai pririštiems prie žemės ir prie to darbo. Galop romėnų miestų bendruomenės laikosi aklai įsikibusios savo burmistrų ir teismo keliu reikalauja grįžti į bendruomenę turtinguosius miesto tarėjus, nes visi gyventojai solidariai atsako už valstybės duokles ir prievoles. Visoms toms prievolėms sprendžiamos reikšmės turėjo *origo* dėsnis, kuriuo čia buvo vėlgi pasekta Plotomėjų Egipto *idia* dėsnis: valdinių prievolė gali būti atlikta tik jų gimtinėj bendruomenėj. Tačiau, išsiplėtus šiai sistemai, kapitalizmui išnyko visi p o l i t i n i a i pelno galimumai: kaip Egipto lažinėje valstybėje, taip ir vėlyvosios Romos leiturginėje imperijoje kapitalizmui nėra vietos.

Visai kitoks buvo miesto likimas n a u j a i s i a i s a m ž i a i s. Ir čia juo toliau, juo mažiau beliko jam savivaldos. Anglų miestas 17 ir 18 šimtm. tebuvo klika gildijų, kurios tegalėjo turėti tik finansinės ir luominės reikšmės. To pat meto vokiečių miestams, išskyrus tik imperinius miestus, visa buvo oktruojuota iš viršaus. Prancūzijoje miestai priėjo šios išrutulos dar anksčiau; Ispanijos miestus sugniuždė Karolis V, numalšinęs komunerų *(communeros)* sukilimą. Italijos miestus laikė savo rankose signorija; Rusijoje jie niekad nebuvo gavę

---

[1] Plg. U. W i l c k e n, Papyruskunde I, 1,169 sk. 329 sk.,; t o p a t i e s: Alexander der Grosse und die hellenistische Wirtschaft, Schmolers Jahrbuch XLV (1921).

tiek laisvės, kaip Vakaruose. Visur miestams buvo atimtas karinis suverenumas, teismo suverenumas, amatų suverenumas. Formaliai senosios teisės paprastai nebuvo keičiamos, bet faktinai ir naujaisiais amžiais miestams taip pat buvo išplėšta laisvė, kaip ir antikoje romėnų įsiviešpatavimo metu. Bet, palyginti su anais laikais, čia buvo tas skirtumas, kad dabar miestai pateko valdžion rungtyniaujančių tautinių valstybių, kurios nuolat ir karo ir taikos priemonėmis kovojo del galybės. Ši rungtynių kova tiekė okcidentaliniam naujųjų amžių kapitalizmui didžiausių šansų.

Atskiros valstybės viena per kitą turėjo gaudyti laisvąjį kapitalą, diktavusį valstybei savo sąlygas; kuriomis jis tinka padėti jai galybės pasiekti. Iš šios neišvengiamos valstybės sąjungos su kapitalu ir išaugo tautinis piliečių luomas, buržuazija modernine to žodžio prasme. Taip tad atskira tautinė valstybė laiduoja kapitalizmui išsilaikyti šansus, ir kol ji neužleis vietos pasaulinei valstybei, tol tvers ir kapitalizmas.

8 §. Racionalioji valstybė.

1. Racionalioji valstybė. Teisė ir valdininkai.

Valstybė, racionalios valstybės prasme, buvo tik Okcidente. Kinų priešrevoliucinėje santvarkoje išsilaikė nepalaužta giminių, gildijų ir cechų galybė, o viršum jų tebuvo plonas sluoksnis vadinamųjų valdininkų, mandarinų. Mandarinas — tai pirmiausia humanistiškai išmokslintas literatas, turįs feodalinę tarnybos vietą, pats betgi nė kiek nepasiruošęs valdyti, nemokąs jurisprudencijos; jis visų pirma dailyraštininkas, mokąs sudėti eiles, žinąs tūkstantmetinę Kinų literatūrą ir galįs ją interpretuoti. Politinių jo sugebėjimų visiškai nežiūrima. Toks valdininkas pats nevaldo; jis paveda visą valdymą savo raštinės valdininkams. Mandarinas kilojamas iš vietos į vietą, kad perdaug neįsigyventų savo valdomoj apskrity; jis net negali būti paskirtas savo gimtinėj provincijoj. Kadangi jis nesupranta valdomosios provincijos tarmės, tad jis negali nė su žmonėmis susišnekėti. Valstybė su tokiais valdininkais

---

[1] Plg. M. Weber, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I Tübingen, 1920, 276 sk. ir ten nurodytą literatūrą.

yra visai kas kita, negu okcidentalinė valstybė. Iš tikrųjų čia visa remiasi magiškais vaidiniais, įsivaizdavimu, jog imperatorienės ir jos valdininkų dorybės, t. y. didis jų literatinis mokslingumas, normaliais laikais visa išlaiko tvarkoje. O jei atsitinka sausra ar kitas kuris negandas, tada išleidžiamas įsakymas daryti griežtesnius eilių rašymo kvotimus ar pagreitinti bylas, nes antraip dvasios kelsiančios nerimą. Kinų valstybė yra žemės ūkio kraštas. Devynios dešimtosios viso krašto ūkio remiasi valstiečių žemės darbu ir del to valstiečių giminės išsiliko senoviškai galingos; greta jų yra dar gildijos ir cechų sąjungos. Čia visa vyksta daugiausia savaime. Valdininkai nevaldo, o tik įsikiša, kai atsitinka neramumai ar šiaip nemalonūs atsitikimai.

Kitaip yra racionalioje valstybėje, kurioje vien ir tegali tarpti kapitalizmas. Ji remiasi profesiniais valdininkais ir racionalia teise.

Kinų valstybė jau 7 ir 11 šimtm. buvo beįvedanti p r o f e s i n i ų v a l d i n i n k ų administraciją vieton humanistiškai išmokslintų valdininkų; bet tai pavykdavo padaryti tik trumpam laikui; netrukus ištikdavo paprastas mėnulio užtemimas, ir visas dalykas vėl iširdavo. Berods, negalima rimtai tvirtinti, esą Kinų tautos siela nepakenčianti profesinių valdininkų santvarkos. Tai santvarkai (tad drauge ir racionaliajai valstybei) užkirto kelią tebeviešpataujanti čia magija. Del to čia negalėjo būti išardyti ir giminių junginiai, kuriuos Okcidente išardė miestas ir krikščionybė.

Moderninės okcidentalinės valstybės r a c i o n a l i o j i t e i s ė, kuria vadovaujasi profesiniai valdininkai, iš formalės pusės, bet ne turinio atžvilgiu, yra kilusi iš romėnų teisės. Pastaroji yra visų pirma padaras Romos miesto — valstybės, kurioje niekad nebuvo įsigalėjusi demokratija ir jos justicija taip, kaip Graikijos mieste. Graikų heliastų teismas laikėsi kadi-justicijos; šalys čia veikė teisėjus patosu, ašaromis, priešininko plūdimu. Šis metodas, kaip matyti iš Cicerono kalbų, buvo vartojamas ir Romoje politiniame procese, bet ne civiniame, kur pretoras skirdavo *iudex* ir duodavo jam aiškių nurodymų, kokios prielaidos reikalingos kaltinamajam nuskriausti ar išteisinti. Į šitą racionalią teisę Justinijono laikais įvedė tvarką Bizantijos biurokratija, kuriai, kaip ir kiekvienam valdininkui, visų pirma rūpėjo turėti sistematizuojama, galutinai

nusistovėjusi ir del to lengvai išmokstama teisė. Žlugus Vakarinei Romos imperijai, romėnų teisė perėjo į italų notarų rankas. Jie, o paskum ir universitetai, turi ant savo sąžinės romėnų teisės atgaivinimą. Notarai perėmė senąsias Romos teisės formules ir priderino jas to meto reikalavimams; pagrečiui ir universitetuose plėtėsi sistematinis teisių mokslas. Sprendžiamos betgi reikšmės visai išrutulai turėjo proceso racionalizacija. Kaip visi primityvūs procesai, taip ir senovės germanų procesas buvo griežtai formališkas. Šalis, neteisingai ištarusi bent vieną formulės žodį, pralošdavo bylą, nes formulė turėjo burtų pobūdį, magišką reikšmę, ir jos nesilaikymas grėsė nelaime. Magiškasai germanų proceso formalizmas atitiko romėnų teisės formalizmą ir ilgainiui virto kaip ir romėnų teisės padaru. Proceso racionalizacijos linkme veikė pirmiausia Prancūzijos karaliaus justicija, įvedusi pritarėjo (advokato) institutą — advokato uždavinys iš pradžios buvo visų pirma teisingai ištarti teismo formulė — paskum ypačiai kanoniškoji teisė. Didžiulei bažnyčios valdymo organizacijai reikėjo tvirtų formų, kad ji galėtų išlaikyti drausmę ir pasauliečių santykiuos su ja ir savo viduje. Jai taip pat buvo nepriimtinas germaniškasai „Dievo teismas“, kaip ir miestelėnams. Kaip šie negalėjo sutikti, kad prekybos teisės pobūdžio ginčai būtų sprendžiami dvikova, taip ir bažnyčia, kurį laiką dvejojusi, pagaliau paskelbė, jog tokios proceso priemonės esančios stabmeldiškos, neleistinos, ir del to stengėsi kiek galint racionališkiau išdirbti kanoniškąjį procesą. Ši dviguba proceso racionalizacija — iš pasauliečių ir dvasininkų pusės — apėmė visą okcidentalinį pasaulį.

Kai kas[1] norėtų matyti romėnų teisės perėmime tą priežastį, del kurios ir valstiečių luomas sunykęs ir kapitalizmas atsiradęs. Tiesa, yra buvę atsitikimų, kad romėnų teisės dėsnių taikymas išėjo valstiečių nenaudai; taip antai, romėnų teisės veikiama senoji germanų galolaukės bendruomenės teisė pavirto servitutais: vyriausias galolaukės tvarkytojas ir drauge galolaukės bendruomenės pirmininkas tapo savininku romėnų teisės prasme, ir galolaukės bendrininkai turėjo eiti jam servitutus. Bet iš antros pusės kai tik romėnų teisės išmokslintieji legistai padėjo Prancūzijos kara-

[1] Plg. G. v. Below, Die Ursachen der Rezeption des römischen Rechts in Deutschland, München und Berlin, 1905.

liams labai apsunkinti dvarininkams valstiečių išgyvendymą iš žemės. Taip pat toli gražu romėnų teisė nėra savaime kapitalizmo atsiradimo priežastis. Anglija, kapitalizmo gimtinė, niekad nėra perėmusi romėnų teisės, nes čia sąryšy su karaliaus teismu egzistavo advokatų luomas, kurs išsaugojo nepaliestus tautinius teisės institutus. Jo rankose buvo teisės mokymas, iš jo tarpo išėjo (ir tebeišeina) teisėjai, ir todel jis neįsileido romėnų teisės į Anglijos universitetus, kad į teisėjų kėdes nepatektų žmonės, kilusieji ne iš jo tarpo.

Be to ir visi charakteringi moderninio kapitalizmo institutai yra gavę pradžią iš kitur, ne iš romėnų teisės: rentlapis (skolos obligacija ir karo paskolos lapas) yra kilęs iš viduramžinės teisės, veikiant čia germaniškajai teisės idėjai; lygiai ir akcija yra kilusi iš viduramžinės bei moderninės teisės, antikai ji nebuvo žinoma; tas pat tenka pasakyti apie vekselį, kuriam išdirbti susidėjo arabų, italų, vokiečių ir anglų teisė; ir prekybos bendrovė yra viduramžių padaras, antikoje buvo įprasta tik komanditinė verslamonė; lygiai ir ipoteka su ipotekos knygų laidavimu ir įkaitlapiu (Pfandbrief) yra viduramžinės, ne antikinės kilmės. Romėnų teisės perėmimas lemiamai paveikė tik tuo atžvilgiu, kad jis sukūrė formaliai - juristinį protavimą. Pagal savo struktūrą kiekviena teisė vadovaujasi arba formaliai juristiniais arba materialiniais principais: pastarieji čia reiškia naudingumo bei teisingumo principus, kuriais, pav., remiasi islame kadi-jurisdikcija. Kiekvienos teokratijos ir kiekvieno absoliutizmo justicija vadovaujasi materialiniais principais, o biurokratijos — visados formaliai - juridiniais. Fridrichas Didysis neapkentė juristų, nes jie, saviškai formalistiškai taikydami materialiai taikytinus karaliaus dekretus, tuo pasiekdavo tokių tikslų, apie kuriuos jis nė žinoti nenorėjo. Romėnų teisė buvo čia (kaip ir visur) tikra priemonė nustelbti materialinę teisę ir jos vieton įvesti formaliąją.

Bet ši formalioji teisė yra apskaičiuojama. Kinuose gali atsitikti, kad žmogus, pardavęs kitam namus, po kurio laiko grįžta ir prašosi priimti jį įnamiu, nes jis nusigyvenęs, likęs be pastogės. Jei pirkėjas, nepaisydamas senojo kiniečių broliškos pagalbos įsakymo, atsisakytų primti, tada dvasios imtų kelti nerimą; todėl pardavėjas noromis nenoro-

mis įgyvendomas į buvusiuos savo namus, kaipo priverstinas nuomininkas be nuomos. Su šios rūšies teise kapitalizmas negali verstis; jam reikalinga tokia teisė, kuri įgalintų apskaičiuoti, lygiai kaip mašina; rituališkai religiniai ir maginiai požvilgiai čia neturi vaidinti jokios rolės. Tokia teisė pavyko sukurti tik Okcidente, nes čia moderninė valstybė, norėdama išplėsti savo galią, susidėjo su juristais. 16 šimtm. ir čia kurį laiką mėginta pasikliauti humanistais; kuriant pirmąsias graikiškas gimnazijas, viltasi iš jų auklėtinių susilaukti gerų politikų, nes juk politinė kova daugiausia buvo vedama valstybės raštais, ir vesti ją galėjo tik gerai mokąs lotynų bei graikų kalbas. Bet ši iliuzija neilgai tetruko: veikiai įsitikinta, kad gimnazija savaime dar neparuošia žmonių, sugebančių varyti politiką; beliko tik pasitelkti juristai. Kinuose, kur viešpatavo humanistiškai išmokslintas mandarinas, imperatorius neturėjo sau pagalbon juristų, ir įvairios filosofų mokyklos ilgai kovėsi besiginčydamos,.kuri iš jų paruošianti geriausius valstybės vyrus, ligi pagaliau tą kovą laimėjo ortodoksinis konfucionizmas. Ir Indijoje būta, berods, raštininkų, bet ne išmokslintų juristų; Okcidentas tačiau turėjo formaliai išdirbtą teisę, tą romėnų genijaus padarą, ir prie tos teisės išprusę valdininkai buvo visų tinkamiausi administracijos technikai. Ūkio istorijos atžvilgiu tas faktas reikšmingas del to, kad valstybės susidėjimas su formaliąja jurisprudencija netiesioginai išėjo kapitalizmo naudon.

Racionaliosios valstybės ūkio politika.

V a l s t y b i n ė ū k i o p o l i t i k a, verta tokio pavadinimo, t. y. nuolatos ir nuosekliai varoma, atsiranda tik naujausiais laikais. Pirmoji sistema, kurią ji išdirbo, — tai vadin. m e r k a n t i l i z m a s. Prieš tai, berods, visur būta dveja: fiskalinės politikos ir gerbūvio politikos; pastaroji čia rūpinasi laiduoti visų dienų maisto normą.

R y t u o s e planingą ūkio politiką sukliudė daugiausia ritualinės priežastys, be to, ir kastų bei giminių santvarka. Kinuose politinės sistemos nepaprastai kaitaliojasi. Buvo laikotarpis, kada šis kraštas varė plačią užsienio prekybą, siekusią Indijos. Bet toliau Kinų ūkio politika beveik visiškai užsidarė nuo užsienio, taip, jog visas įvežimas bei išvežimas

buvo koncentruotas tik trylikos firmų rankose ir ėjo per vieną vienintelį Kantono uostą. Viduje visą politiką lėmė vien tikybiniai požvilgiai; tik ištikus kuriam dideliam gamtos siaubui, ieškota santvarkos blogybių. Čia vėlgi visados svarbiausia buvo supaisyti provincijų nuotaikos, ir didžiausią problemą sudarė klausimas, kaip tenkinti valstybės reikalai: mokesčių ėmimo ar lažo būdu. Japonijoje feodalinės santvarkos padariniai buvo tokie pat ir privedė prie visiško užsidarymo nuo užsienio; čia tuo siekta luominės stabilizacijos: bijota, kad dėl užsienių prekybos nepakitėtų tradiciniai lobingumo santykiai. Korėjoje tokį atsiribojimą nulėmė ritualiniai motyvai, Jei svetimieji, t. y. nešventieji, įkeldavo koją į krašto vidų, grėsė dvasių rūstybė. Indijos viduramžiais randame ten graikų ir romėnų pirklių (taip pat ir romėnų karių samdinių), žydų imigraciją ir žydų privilegijas; bet visi šie galimumai negavo išsirutulioti, nes kastų santvarka vėl visa sustereotipino ir užkirto kelią planingai ūkio politikai. Čia dar prisidėjo ir ta aplinkybė, kad hinduizmas griežtai draudžia į užsienį keliauti. Kas išvyksta svetur, tas grįžęs turi būti iš naujo priimtas į savąją kastą.

V a k a r u o s e ligi 14 šimtmečio planingoji ūkio politika tiek tegalėjo rutuliotis, kiek tatai rūpėjo miestams. Būta, berods, ir kunigaikščių ūkio politikos užuomazgos. Karolingų laikais randame kainų taksas ir gerbūvio politiką varomą įvairiomis linkmėmis; bet daugiausia visa tai buvo popieryje ir tolesnėmis epochomis visiškai išnyko be jokios žymės, išskyrus tik Karolio Didžiojo monetų reformą ir matų bei svorių sistemą. Ta prekybos politika santykiuos su Orientu, kurią jis mielai būtų varęs, buvo neįmanoma, neturint laivyno.

Tuo tarpu kai kunigaikščio valstybė netesėjo, b a ž n y č i a ryžosi įsikišti į ūkio gyvenimą, mėgindama įvesti čion tam tikrą teisėtumo, sąžiningumo, etikos minimumą. Viena svarbiausiųjų priemonių — tai laikymas savitarpio taikos krašte, vadin. „Landfrieden". Bažnyčia mėgino priversti laikyti taiką iš pradžios tam tikromis dienomis, paskum ir visados. Be to, didžiosios bažnytinės bendruomenės, ypač vienuolynai, rodė pavyzdį, vesdami labai racionalų ūkį, kurio dar negalima pavadinti kapitalistiniu, bet kurs, šiaip ar taip, buvo anuo metu racionališkiausias. Vėliau šie siekimai buvo juo labiau paneigti, juo daugiau bažnyčia stengėsi atgaivinti senuosius savo asketinius idealus, pritaikydama juos to meto dvasiai. I m p e r a t o-

riai irgi kartkartėmis darė pastangų prekybos politiką vesti: antai prie Fridricho Barbarosos randame kainų taksas, muitų sutartį su Anglija, pagal kurią vokiečių pirkliai turėjo gauti privilegijų. Fridrichas II įgyvendė savitarpio taiką krašte, šiaip jau betgi varė vien fiskalinę politiką, kuri rėmė tik turtinguosius pirklius ir teikė jiems privilegijų, ypač muitų privilegijų. Visa Vokiečių karalių ūkio politika tebuvo jų kova del muitų panaikinimo Reino krašte, bet kadangi čia viešpatavo daugybė viešpatėlių, tad ir ši kova nedavė vaisių. Šiaip jau nė jokios planingos ūkio politikos nebuvo. Tos priemonės, kurios tarsi liudytų ją vis tik buvus, — kaip antai, kada imperatorius Zigmantas užgynė kelią į Veneciją arba kada atsitiktinai buvo uždaromas Reinas (kovoje su Kelnu) — vis tai tėra grynai politinio pobūdžio veiksmai. Muitų politika buvo atskirų kunigaikščių žinioje. Ir čia, retas išimtis teisskyrus, nematyti jokio planingo ūkio rėmimo. Svarbiausia rūpinamasi:[1] paskatinti apyvartą tarp miesto ir šalimųjų kaimų, proteguojant vietinį susisiekimą ir varžant tolimąjį; laikyti išvežamuosius muitus vis aukštesnius už įvežamuosius; proteguoti savuosius pirklius. uždedant muitus; skirti diferencialinius kelių muitus, nes kunigaikštis nori proteguoti tam tikrus kelius, kad galėtų juos fiskališkai geriau išnaudoti; tam tikslui jis kartais net įveda priverstiną tam tikro kelio naudojimą ir atitinkamai sutvarko sandėlių teisę; pagaliau stengiamasi privilegijuoti miesto pirklius, kaip antai Bavarijos kunigaikštis Liudvikas Turtingasis giriasi visiškai išnaikinęs kaimo pirklius. Saugojamieji muitai nebuvo žinomi, išskyrus vieną antrą atvejį, kaip, pav., muitas už vyną Tirolyje, saugojąs nuo Italijos importo konkurencijos. Visą muitų politiką nulemia fiskaliniai ir maisto politikos sumetimai. Tuo pat rūpinamasi ir gausingose, jau 13 šimtm. siekiančiose, muitų sutartyse. Muitų technika čia kaitaliojasi. Iš pradžios buvo imamas vertės muitas vienos šešioliktinės vertės dydžio; 14 šimtm. jis pakilo ligi vienos dvyliktinės, nes muitas turėjo funkcijonuoti ir kaipo akčyžė. Modernines mūsų prekybos politikos priemones, kaip saugojamieji muitai, tuo metu atstojo tiesioginiai prekybos draudimai, kurie labai dažnai buvo įvedami tada, kai ta prekyba grėsė atimti duoną iš čiabuvio amatininko ar vėliau

---

[1] Plg. A. Braunholz, Das deutsche Reichszollwesen während der Regierung der Hohenstaufen und des Interregnums, Berlin, 1890.

namų pramonininko. Arba kartais buvo leidžiama tik urmo prekyba, o mažmeninė draudžiama.

Pirmąsias racionalios kunigaikščio ūkio politikos žymes randame 14 šimtm. Anglijoj; tai ir yra tasai nuo Adomo Smith'o laikų vadinamasis merkantilizmas.

C. Merkantilizmas.

Merkantilizmas[1] reiškia kapitalistinės pelno įmonės metodų įvedimą į politiką. Čia žiūrima į valstybę taip, tarsi ją sudarytų vienų vieni kapitalistiniai verslamoninkai; užsieninė ūkio politika remiasi principu juo daugiau įgriebti kontragentą, juo pigiau iš jo pirkti ir juo brangiau jam parduoti. Tikslas — sustiprinti valstybės vadovybės galia santykiuos su užsieniu. Merkantilizmas tad yra tas kelias, kuriuo ėjo moderninės galingosios valstybės, kurdamos savo galybę, būtent, netarpiškai — didindamos valdovo pajamas, ir tarpiškai — didindamos gyventojų mokestinį pajėgumą.

Merkantilistinė politika buvo galima tik ta sąlyga, kai savajam krašte sekėsi rasti gausūs pinigų pelno šaltiniai. Klaidinga, berods, būtų manyti, kad merkantilizmo teoretikai ir politikai krašto turtu laikė taurųjų metalų gausumą. Jie labai gerai žinojo, kad to turto šaltinis yra gyventojų mokestinis pajėgumas ir, tik norėdami jį padidinti, darė, ką galėdami, kad sulaikytų krašte bedingstančius iš apyvartos pinigus. Tolesnis merkantilizmo programos punktas, regimai susijęs su visa ta sistema, siekiančia valstybei kuo didesnės galybės, reikalavo kiek galint dauginti krašto gyventojų skaičių ir, kad galima būtų bedaugėjančius gyventojus išmaitinti, stengtis juo daugiau prekių iškišti svetur ir, būtent, tokių prekių, kuriose įdėta maksi-

---

[1] Plg. E. Leser, Str. „Merkantilsystem" iš „Handwörterburch der Staatswissenschaften, 3 leid. VI, pusl. 650 sk. ir atitinkamus straipsnius („Balance of trade" ir kt.) iš R. H. J. Palgrave, Dictionary of political economy, 3 t. London 1895, toliau: Ad. Smith, An inquiry into the nature aud causes of the wealth of nations, 1776, 4 knyga; G. Schmoller, Das Merkantilsystem in seiner historischen Bedeutung, Jahrb. f. Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft VIII (1884) 15 sk.; W. Sombart, Der Bourgebis, München und Leipzig, 1913; K. Häbler, Die wirtschaftliche Blüte Spaniens im 16 Jahrhundert und ihr Verfall, Berlin 1888; W. A. S. Hewins, English trade and finance chiefly in the 17 century, London, 1892; P. Clément; Histoire du système protecteur en France, Paris 1854; A. P. Usher, History of the grain trade in France 1400 — 1710, Cambridge (Harward), 1913, 223 sk.

mum vietos gyventojų darbo, vadinas, gatavų dirbinių, o ne žaliavos. Pagaliau prekyba turėjo būti varoma labiausiai savųjų pirklių, kad tuo būdu pelnas liktų krašte ir stiprintų gyventojų mokestinį pajėgumą. Teoretiškai ši sistema buvo paremta prekybos balanso teorija, kuri sakė, jog krašto turtas smunka, kai įvežimo vertė prašoka išvežimo vertę; ši teorija pirmiausia buvo išrutuliota Anglijoje 16 šimtm. Anglija aplamai yra merkantilizmo sistemos gimtinė. Pirmieji tos sistemos pradmens žymu čia jau 1381 m. Kai prie silpnojo karaliaus Ričardo II-jo valstybė atsidūrė sunkioj finansinėj būklėj, parlamentas išrinko tyrimo komisiją, kurią čia matome pirmąkart operuojant prekybos balanso sąvoką su visais jos pažymiais. Iš pradžios ta komisija ruošė tik atsitiktinius įstatymus, draudžiančius įvežimą ir skatinančius išvežimą, tačiau bendroji Anglijos politika nėjo dar merkantiline linkme. Sprendžiamasai krypsnys įprasta skaičiuoti nuo 1440 metų. Tada (viename iš daugelio *Statutes of employment*, kurie buvo išleisti betaisant pairusį valstybės ūkį) kaipo principas buvo iškelti du dėsniai, taikytieji, berods, jau ir anksčiau, bet tik atsitiktinai, būtent: 1) svetimieji pirkliai, atvežą prekes į Anglus, turi visus pinigus, kuriuos gauna už jas, įdėti į Anglų prekes; 2) Anglų pirkliai, vykstą svetur, turi bent dalį savo pelno parvežti gyvais pinigais Anglijon. Prie šių dviejų dėsnių ilgainiui prisišliejo visa merkantilizmo sistema ligi vadin. navigacijos akto (1651 m.), kurs visai užkirto kelią svetimai laivininkystei.

Merkantilizmas, kaipo valstybės sąjunga su kapitalistiniais interesais, reiškėsi dviem pavidalais. Viena jo reiškinių forma — tai luominis monopolistinis merkantilizmas; tipišką jo pavidalą galima įžiūrėti toje politikoje, kurią vedė Stuart'ai ir anglikoniškoji bažnyčia, ypač (paskum nukirstas) vyskupas Laud'as[1]. Ši sistema norėjo, kad visi gyventojai būtų suskaldyti į luomus krikščioniškai - sociale prasme, norėjo stabilizuoti luomus, kad vėl galima būtų vykdyti krikščioniškai socialinės meilės sistema. Griežtai priešingai puritanizmui, kurs kiekvieną neturtėlį laikė dykaduoniu, tinginiu ar net nusikaltėliu, ši sistema palankiai žiūrėjo į neturtą. Praktikoje Stuart'ų merkantilizmas siekė daugiausia fiskalinių tikslų, nes visos naujos pramonės galėjo importuoti tik gavusios monopo-

---

[1] Plg. H. Bell, Archbishop Laud and priestley Governement, London, 1907.

linę koncesiją ir aplamai turėjo nuolat būti laikomos karaliaus kontrolėje ir fiskališkai naudojamos. Panašią, tik ne tokią nuoseklią politiką varė ir Colberts Prancūzijoje. Jis norėjo dirbtinai, monopolių būdu, paskatinti pramonę: tokių pat norų turėjo ir hugenotai, del to jis ir nebuvo linkęs jų persekioti. Anglijoje šią karaliaus ir anglikoniškosios bažnyčios politiką sutramdė Ilgasai Parlamentas puritonų dėka. Bekovojant jiems su karalium, ištisus dešimtmečius jų kovos šūkis buvo: „prieš monopolius", kurie tekdavo iš dalies svetimšaliams, iš dalies karaliaus dvariškiams, lygiai kaip ir kolonijas gaudavo valdyti karaliaus pakalikai. Smulkiųjų verslamoninkų luomas, tuo tarpu išaugęs daugiau cechų viduje, bet iš dalies ir šalia jų, stojo prieš monopolistinę karaliaus politiką, ir Ilgojo Parlamento dekretas atėmė monopolininkams rinkimų teisę. Šiose puritonų kovose pasireiškė tas nepaprastas atkaklumas, kuriuo anglų tautos ūkiškoji nuovoka priešinosi bet kokiems monopoliams ir kartelėms[1].

Antroji merkantilizmo forma buvo **t a u t i n i s** merkantilizmas, kurs tenkinosi tuo, kad sistematiškai rėmė ir saugojo jau faktinai turimas, o ne monopolių keliu sukurtinas pramones.

Beveik nė viena merkantilizmo sukurtoji pramonė nepragyveno merkantilistinės gadynės; Stuart'ų kūriniai taip pat susmuko, kaip ir kontinentalinių valstybių, ar vėliau Rusijos dirbtinės pramonės. Del to ne tautinis merkantilizmas davė pradžią kapitalistinei išrutulai, o, tikrai sakant, ši vyko, pirmiausia, Anglijoje, greta monopoliškai - fiskalinės merkantilizmo politikos ir vyko tuo būdu, kad parlamentas, sutramdęs 18 šimtm. Stuart'ų politiką, ėmė sistematiškai remti tą verslamoninkų sluoksnį, kurs buvo išaugęs nepareinamai nuo valstybės valdžios. Čia paskutinį kartą stojo į kovą racionalusis bei irracionalusis kapitalizmas, — kapitalizmas, siekiąs fiskalinių bei kolonialinių šansų ir valstybės monopolių, ir kapitalizmas, siekiąs rinkos šansų, surandamų savaime, iš vidaus, paties pirklio apsukrumo dėka. Tas taškas, kur jiedu susidūrė, buvo Anglijos Bankas. Jis buvo įsteigtas skoto Patersono, vieno iš tų kapitalistinių avantiūristų, kurių priaugino Stuart'ai, bedalyda-

---

[1] Plg. H e r m. L e v y, Die Grundlage des ökonomischen Liberalismus in der Geschichte der englischen Volkswirtschaft, Jena, 1912.

mi monopolius[1]. Bet prie to banko buvo prisidėję taip pat ir puritonai verteivos. Paskutinis kartas, kada bankas buvo nukrypęs avantiūristinio kapitalizmo linkme, tai Pietų Jūrų bendrovės reikalas. Bet, išskyrus šį atvejį, iš viso banko veikimo matyti, kaip čia žingsnis po žingsnio mažėja Patersono ir jo bendrabūdžių įtaka, o įsigali racionaliosios kategorijos banko nariai, kurie visi buvo tiesiog ar netiesiog puritonų kilmės ar bent puritonų veikiami.

Merkantilizmas vaidina dar ir toliau savo vaidmenį, žinomą iš ekonomikos mokslo istorijos. Anglijoje jis galutinai buvo išgyvendytas tik įvedus laisvąją prekybą (free trade), kuriai daugiausia pasidarbavo irgi atskalūnai puritonai (Cobden ir Bright), eidami išvien su pramoninkais, dabar jau nebereikalingais merkantilizmo ramsčiu[2].

9 §. Kapitalistinės nuotaikos išsirutuliojimas.

Gana išsiplatinęs klaidingas manymas, esą okcidentalinio kapitalizmo išrutulai g y v e n t o j ų p r i e a u g l i s buvęs tas pats tikrasis sprendžiamasis akstinas. Priešingai tokiai pažiūrai, Marksas iškėlė aikštėn mintį, jog kiekviena ūkio epocha turinti savuosius gyventojų prieauglio dėsnius, ir ši nuomonė kad ir nėra visai teisinga, tiek ją apibendrinant, vis delto mums čia rūpimuoju atveju turi gerą dalį tiesos. Gyventojų prieauglis Okcidento kraštuose buvo sparčiausias nuo 18-tojo ligi galo 19-tojo šimtmečio. Tuo pat metu ir Kinuose gyventojų skaičius augo bent jau nemažesniu greitumu, nuo 60—70 pakilo ligi 400 milijonų, tad (net ir turint galvoj neišvengiamus čia perdėjimus) maždaug atitiko Okcidento gyventojų prieauglį. Nežiūrint į tai, Kinuose kapitalizmo išrutula ne tik nepasistūmėjo pirmyn, bet net žengė atgal, nes ten gyventojų priaugo kituose sluoksniuose, negu Vakaruose. Kinai dėliai to tapo smulkiųjų valstiečių kraštu, mažažemių skruzdėlynu, o apie padidėjimą tos klasės, kuri atitiktų Vakarų proletariatą, tiek tegali būti kalbos, kiek svetimoji rinka įgalino naudoti kuli'us (Kuli — In-

---

[1] Plg. A. P r e n t i c e, History of the Anti-corna-law league; 2 t. London 1853; A. M o n g r e d i e n, History of the free trade movement in England, London 1881; J. M o r l e y, Life of Richard Cobden, 3 leid. 2 t. London 1902; P a l g r a v e n. v.

[2] Plg. S. B a n n i s t e r, William Paterson, 2 laid. London. 1860.

dų kilmės žodis, reiškęs čia seniau kaimyną ir giminietį[1]). Gyventojų padaugėjimas Europoje, bendrai imant, padėjo kapitalizmui susikurti, nes, sakysim, maža gyventojų teesant, jis nebūtų galėjęs rasti nė reikiamų darbo jėgų; bet viens tik gyventojų padaugėjimas kapitalizmo niekur nesukūrė.

Negalima taip pat ir taurųjų metalų importo laikyti vienintele kapitalizmo priežastimi, kaip norėtų Sombart'as[2]. Tiesa, padidėjęs taurųjų metalų įplaukimas gali tam tikromis sąlygomis sukelti kainų revoliuciją (kaip štai Europoj nuo 1530 m.), ir, jei čia prisideda dar kitos palankios aplinkybės, sakysim, jau yra besikurianti tam tikra darbo organizacijos lytis, tada jos išsirutuliojimas gali būti pagreitintas tuo, kad į tam tikrų sluoksnių rankas suplaukia apsčiai gyvų pinigų. Bet kad toks taurųjų metalų importas savaime dar negali sukurti kapitalizmo, tai gražiausiai matome iš Indijos pavyzdžio. Romos imperijos metu Indijon mainais už tenykštes prekes suplaukė milžiniškos taurųjų metalų sumos — kasmet po 25 milijonus sestercų, — bet šis įplaukimas visai mažai tesužadino prekybiškąjį kapitalizmą. Didesnė taurųjų metalų dalis dingo radžų lobynuose, užuot virtę gyvais pinigais, kurie galėtų būt panaudoti racionalioms kapitalistinėms verslamonėms įkurti. Iš to matyt, jog čia visa pareina nuo tos darbo organizacijos santvarkos, kurią užtinka taurųjų metalų importas. Amerikoje atrasti taurieji metalai pirmiausia plaukė į Ispaniją; bet ten greta su jų importu ėjo kapitalizmo smukimas. Iš vienos pusės buvo sugniuždyti *communeros* ir suardyta Ispanijos grandų politika, iš antros pusės taurieji metalai panaudoti karo tikslams. Todel taurųjų metalų srovė perėjo per Ispaniją, vos palietusi ją, ir įturtino tuos kraštus, kuriuose jau nuo 15 šimtmečio buvo besikurianti naujo darbo santvarka, davusi pagrindą kapitalizmui atsirasti[3]. Tad nei gyventojų prieauglis, nei taurųjų metalų įplaukimas nėra savaime sukūręokcidentalinio kapitalizmo. Laukujės jo atsiradimo priežastys buvo čia visų pirma geografinio pobūdžio. Kinuose ir Indijoje, tuose kraštuose, kur visas susisiekimas eina perdėm sausaže-

---

[1] G. Oppert, The original inhabitans of India, London 1893, psl. 131 cit. Str-y „Kuli" iš „Handwörterbuch" VI-3.
[2] Der moderne Kapitalismus, I, 517 sk.
[3] Plg. J. Bonn, Spaniens Niedergang während der Preisrevolution des 16 Jahrhunderts, Stuttgart, 1896.

miu, didžiuliai transporto kraštai slėgė tą luomą, kurs šiaip jau būtų galėjęs iš prekybos pelno sudaryti kapitalą ir ant to prekybinio kapitalo pamatų sukurti kapitalistinę sistemą; o Okcidente kai tik šį procesą ir palengvino susisiekimas vandens keliais, į sausažemį įsidavusiomis Viduržemio jūrėmis ir gausingomis upėmis. Tačiau ir šitam momentui nereikė dėti perdaug reikšmės. Antikos kultūra buvo išvien pajūrio kultūra. Ten dėliai Viduržemio jūrų ypatumų (priešingai Kinų vandenims, kur siaučia taifūnai) susisiekimo sąlygos buvo itin geros, ir vis delto tada nesusikūrė kapitalizmas. O ir naujaisiais amžiais kapitalistinė išrutula Florencijoje buvo daug intensyvesnė, negu Genujoj ir Venecijoj. Viduržeminiuose amatų miestuose, o ne pajūriniuose Okcidento prekybos miestuose gimė kapitalizmas. Tada čia jį išugdė iš vienos pusės karo reikmenės, bet ne savaime, o tik dėka tos ypatingos struktūros, kurią įgavo del specifinio Vakarų kariuomenės reikmenių pobūdžio, ir iš antros pusės — prabangos reikmenė, bet vėlgi ne pati savaime. Ji juk daugeliu atvejų privedė prie irracionalių formų, prie smulkių „ateliers“ Prancūzijoje, prie priverstino darbininko įkurdinimo kai kuriose Vokiečių kunigaikščių sostinėse. Kas g a l i a u s i a i k a p i t a l i z m ą s u k ū r ė, tai racionalioji nuolatinė verslamonė, racionali knygvedyba, racionali technika, racionali teisė, bet ir tai ne jos vienos; prie jų čia turėjo dar prisidėti r a c i o n a l u s s a m p r o t a v i m a s, r a c i o n a l i z u o t a s g y v e n i m o b ū d a s, r a c i o n a l u s ū k i š k a s i s e t o s a s[1]. Kiekvienos etikos ir iš jos išeinančių ūkiškųjų santykių pradžioje visados viešpatauja tradicionalizmas, tradicijos šventumas, palinkimas vesti ūkį ir visa dirbti taip, kaip dirbo tėvai protėviai. Tradicionalizmai siekia dar gerokai ir į dabartinius laikus. Dar prieš keliasdešimt metų veltui būtų mėginta Silezijos šienpiūviui, dirbančiam akordinį darbą, padvigubinti mokestis, atsižvelgiant į jo darbo našumą: tada jis paprasčiausiai būtų ėmęs dirbti tik pusę tiek, kiek dirbo lig tol, nes ir tiek tedirbdamas jis būtų galėjęs dvigubą mokestį gauti. Šis nesugebėjimas ir nenoras nė kiek išsukti iš įprastinių vėžių ir yra tas bendrasis motyvas, kurio laikosi tradicija. Iš seno įsišaknijęs tradicionalizmas gali būti dar žymiai sustiprintas dviejų aplin-

---

[1] Plg. M. W e b e r, Gesammelte Aufsätse zur Religionsoziologie, I, 30 sk.

kybių. Viena, su tradicijos išlaikymu gali būti susiję materialiniai interesai: antai Kinuose, mėginant pakeisti tam tikri transporto keliai ar pereiti prie racionalesnių transporto priemonių bei kelių, užkliudytos tam tikrų valdininkų tarnybinės pajamos; tas pats buvo ir Vakaruose viduramžiais ir net naujaisiais amžiais, įvedant gelžkelius. Šitaip suinteresuoti valdininkai, žemės ponai, pirkliai, bijodami netekti tam tikrų pajamų, ne kartą sprendžiamai pagelbėjo tradicionalizmui sutureti racionalizacijos išrutulą. Dar daugiau čia prisidėjo magiškasis viso veiksmo sustereotipinimas, prietaringa baimė bent kiek pakeisti įprastąjį gyvenimo būdą, nes tada ištiksianti nelaimė. Paprastai už tokių prietarų irgi slepiasi materialiniai interesai, bet, šiaip ar taip, reikalinga, kad būtų plačiai pasklidęs tikėjimas tais bijomais magiškais pavojais[1].

Šitų tradicionalizmo kliūčių negalėjo įveikti vien pelno troškimas, kaipo toksai. Tėra tik vaikiškas įsivaizdavimas, būsią mūsų racionalistinė ir kapitalistinė dabartis turinti didesnį pelno troškimą, negu kitos gadynės. Moderninio kapitalizmo reiškėjai nėra persiėmę didesniu pelno troškimu, negu, sakysim, Oriento pirklys. Tik ten tas nepažabotas pelno troškimas, vien kaipo toks, davė ūkiškai irracionalių vaisių; tokie vyrai, kaip Cortez ir Pizarro, gal stipriausi jo reiškėjai, nė iš tolo negalvojo apie racionalų ūkį.

Jei pelno troškimas savaime yra visuotinis, tad kyla klausimas, kokiomis sąlygomis jis gali būti suteisintas ir racionaliai sutvardytas tiek, kad sukurtų racionalius padarus, kaip kapitalistinė verslamonė.

Senų senovėje eina pagrečiui ir kas sau du skirtingi nusistatymai pelno atžvilgiu: savybėje — saisto tradicija, pijetetiškas santykis su tos pačios kilties, giminės, ar šeimos nariais, čia negali būti vietos neribotam pelnimuisi tarpe bičiulių, kuriuos riša pijetizmo ryšiai — tai savybės moralė; santykiuos su svetimaisiais — visa valia pelno troškimui, jokių etikos normų nevaržomas pelnimasis iš svetimkilčio, seniau visados laikomo priešu — tai išorinė moralė. Šis dvilypumas tolesnėj išrutuloj nyksta tuo būdu, kad į tradicionalinių junginių

[1] Apie Kinus plg. Chen - Huan - Chang, The economic principles of Confucius and his school, New York 1911.

vidų įsiskverbia atskaitomybė, kuri suardo ten senuosius pijetetiškus santykius. Kada šeimos bendruomenėje pradedama atsiskaitinėti, o nebe griežtai komunistiškai šeimininkauti, tada pareina galas naiviam pijetizmui, nustelbiančiam pelno troškimą[1]. Šia linkme evoliucija ėjo ypač Okcidente. Tuo pat metu pradedama tvardyti pragobus pelno siekimas santykiuos su svetimaisiais ir drauge įvedamas pelno principas į savybės ūkį. Tuo būdu susidaro reguliuotasis ūkis, kur pelno troškimas veikia tam tikrose ribose. Atskiruose kraštuose išsirutuliojimas ėjo nevienodai. Babilonijoj ir Kinuose pelno troškimui, be giminės, vedančios komunistišką ar koperatišką ūkį, nebuvo jokių objektyvių sąvaržų. Betgi moderninis kapitalizmas ten neišsirutuliojo. Indijoje pelnymasis suvaržytas tik dviem viršutinėm kastom, bramanams ir radžputams. Šių dviejų kastų narys negali imtis kai kurių profesijų. Bramanas, berods, gali būti virėju, nes jam vienam tėra švarios rankos, bet, jis, lygiai kaip ir radžputas, būtų išmestas iš savo kastos, jei drįstų skolinti pinigus už palūkanas. O pirklių kastai tas leidžiama ir ją čia matome taip akiplėšiškai sukčiaujant, kaip niekas kitas pasauly. Pagaliau antika žinojo tik legalų palūkanų apribojimą, ir posakis *caveat emptor*, charakterizuoja romėnų ūkiškąją moralę.

Iš visa to turime padaryti gana savotišką išvadą: moderninio kapitalizmo daigų reikia ieškoti toje srityje, kur oficialiai viešpatavo ūkio teorija, visiškai skirtinga nuo orientalinės bei antikinės ir perdėm priešinga kapitalui. Bažnytinės ūkio moralės etosas yra suglaustai išreikštas jos nuomonėje apie pirklį, greičiausiai perimtoje iš arianizmo: *homo mercator vix aut nunquam potest Deo placere* ; pirklys, nors ir išvengtų nuodėmės, vis tik negali Dievui tikti. Šis posakis galiojo ligi 15 šimtmečio, ir tik tada Florancijoje, spiriant pakitėjusiems ūkio santykiams, pamažu mėginta jis susilpninti. Katalikiškoji, tad sykiu ir liuteriškoji etika svarbiausiai del to taip nepalankiai žiūrėjo į kiekvieną kapitalistinį pojūdį, kad bažnyčiai buvo grasus santykių beasmeniškumas kapitalistiniame ūkyje. Nes juk tas beasmeniškumas padarė, kad

[1] Plg. aukščiau 103. 186 psl.
[2] Dist. LXXXVIII. c. 11 dekreto pagal Ps. - Chrysostomus, super Matthaeum.

bažnyčia neteko įtakos tam tikriems žmonių santykiams, nebegavo jų etiškai doroti ir kreipti. Santykiai tarp pono ir vergo galima buvo etiškai reguliuoti. Betgi santykiai tarp kreditoriaus, skolinančio pagal įkaitlapį, ir tarp įkeičiamojo daikto, arba tarpu vekselio indosatorių — tokie santykiai reguliuoti jau bent labai sunku, jei dar aplamai kiek galima[1]. Iš to einąs bažnyčios nusistatymas ir sudarė tą viduramžinę ūkio etiką, kuri draudė derybas del kainos bei laisvą konkurenciją, ir rėmėsi *iustum pretium* dėsniu, siekdama laiduoti kiekvienam galėjimą išgyventi.

Šis vaidinių kompleksas ilgainiui iširo. Bet negalima sutikti su W. Sombarto nuomone,[2] būsią jį išardę ž y d a i. Žydų būklė viduramžiais buvo panaši į indų kastos būklę šiaip jau bekastinėje aplinkoje: jie buvo parijų tauta. Skirtumas tik tas, kad indų tikyba žada ir pomirtiniame gyvenime lygią kastų santvarką. Kiekvienas tikintysis galįs po tam tikro laiko, žiūrint jo nuopelnų, atgimti aukštesnėje kastoje ir ilgainiui pasiekti patį dangų, bet ne kitaip, kaip tik prikopęs tą kastų lipynę. Tad čia kastų santvarka yra amžina, ir kas pamėgintų iš savo kastos išeiti, tas būtų pasmerktas numarmėti į pragarą, į šuns žarnas. O žydų tikyba pranašauja, jog kada nors turėsianti būti atvirkščia kastų santvarka, negu dabarty. Dabar žydai esą pasmerkti būti parijų tautos būklėje, ar tai baudžiami už savo protėvių nuodėmes — anot Deutero - Jesajos, ar pasaulio išganymui — tatai davė pagrindą Jezaus Nazariečio veikimui; iš tos būklės juos turinti išvaduoti socialinė revoliucija. Viduramžiais žydai buvo kieminėjanti tauta; jie nepritapo prie pilietinės visuomenės, negalėjo būti priimti į jokį miesto piliečių junginį, nes jie nedalyvavo komunijoje, todel negalėjo priklausyti ir prie *coniuratio*. Žydai buvo ne vienintelė kieminėjanti tauta. Be jų buvo dar kaveršai — pietiečiai pirkliai krikščionys, kurių būklė panaši į žydų, nes ir jie, būdami kunigaikščio globoje, už tam tikrą mokestį gaudavo teisę verstis pinigų prekyba. Bet žydai svarbiausia tuo skyrėsi nuo kitų kieminėjančių tautų, kad jie negalėjo sueiti su krikščionimis į *commercium* ir *conubium*. Žydai nėjo į vaišes pas krikščionis bijodami, kad šeimininkas nesilaikys jų valgių ritualo; krikščionys, kuriems to bijoti ne-

---

[1] Plg. M. W e b e r, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, I, 544.

[2] W. S o m b a r t, Die Juden und das Wirtschaftsleben, München und Leipzig, 1911.

reikėjo, iš pradžios vaišinosi pas žydus, bet paskum, kilus pirmajai viduramžio antisemitizmo bangai, sinodai pradėjo raginti tikinčiuosius nesielgti taip negarbingai ir nesibičiuliauti su žydais, kurie juk nepriima krikščionių vaišių. Pagaliau *conubium* su krikščionimis nuo Esros ir Nehemios laikų buvo visiškai uždrausta. Toliau pariiškos žydų būklės priežastis buvo dar ir ta, kad žydų tautoje, berods, buvo amatininkų, o Sirijoje net ir žydų riterių, bet labai reta kur teliko žydų žemdirbių, nes žemės darbas buvo beveik nesuderinamas su ritualo reikalavimais. Kad žydų ūkio gyvenime centrinę vietą užėmė prekybą, ypač pinigų prekyba, tai svarbiausia del ritualinių priežaščių. Žydas, norėdamas būti maldingas, visų pirma gerai turėjo žinoti įstatymus, o nuolatinės įstatymų studijos lengviausia buvo suderinamos su pinigų prekyba. Čia prisidėjo dar ir ta aplinkybė, kad bažnyčia krikščionims draudė pinigų prekybą, o ji buvo būtinai reikalinga, tad ir teko žydams, nevaržomiems bažnyčios įsakymų. Pagaliau žyduose iš senovės išsiliko kitados visuotinis moralės dvilypumas, jos skirtumas savybėje ir santykiuos su svetimaisiais, ir čia svarbiausia tai, kad žydams del to buvo leidžiama imti palūkanos iš svetimųjų, bet ne iš savo brolių ir priskirtųjų bičiulių. Del to moralės dvilypumo buvo toliau leistini ir tokie ekonomiškai irracionalūs prekybos verslai, kaip mokesčių nuoma ir visokios rūšies valstybės finansavimai. Ištisus šimtmečius tuo besiversdami, žydai įgijo čia tokio virtuoziškumo, kad jie pasidarė visur žinomi ir pageidaujami. Bet tai tebuvo parijų kapitalizmas, o ne racionalusis kapitalizmas, kaip jis atsirado Okcidente. Todel moderninės ūkio organizacijos kūrėjų, pirmųjų stambių verslamoninkų tarpe vargiai berastume bent vieną žydą. Tokio kūrėjo tipas buvo krikščioniškas, tik krikščionybės dirvoje teįmanomas. Žydas fabrikantas — tai visai naujoviškas reiškinys. Žydai jau vien dėl to negalėjo būti racionalaus kapitalizmo nešėjai, kad jie nedalyvavo cechuose. Bet ir greta cechų jie beveik niekur negalėjo išsilaikyti, net ir ten, kur jie, kaip štai Lenkijoje, turėjo gausiai proletariato, kurį būtų galėję organizuoti, kaipo fabrikantai ar namų pramonės patiekovai. Pagaliau, kaip aiškiausiai matyt iš talmudo, įgimtoji žydų etika yra specifinis tradicionalizmas. Juk kai tik religingas žydas iš tolo kratosi bent kokia naujenybe, lygiai kaip necivilizuotos tautos žmogus, tebevaržomas magijos.

Bet vis tik žydai turėjo moderniniam racionaliam kapitalizmui sprendžiamos reikšmės del to, kad iš žydų tikybos krikščionybė paveldėjo magijos neapykantą. Isskyrus krikščionių bei žydų tikybas ir dvi ar tris orientalines sektas (kurių viena Japonijoj) nėra nė vienos religijos, kur būtų aiškiai nepakenčiama magija. Izraelituose ši neapykanta atsirado greičiausia del to, kad jie, atėję į Kanaaną, rado čia žemdirbystės dievo Baalo magiją, tuo tarpu kai Jahve buvo ugniakalnių, maro ir žemės drebėjimo dievas. Susirėmus vienos ir antros pusės kunigams, laimėjo jahvitai, ir tada baališkoji vaisingumo magija buvo išniekinta, apšaukta pražutinga ir bedieviška. Toliau žydų tikyba, įgalinusi krikščionybę ir įdiegusi jai iš esmės antimaginės religijos pobūdį, atliko drauge ir ūkio istorijos atžvilgiu didelį darbą, nes magijos viešpatavimas tuose kraštuose, kurių nepasiekė krikščionybės įtaka, buvo čia sunkiausia kliūtis ūkio gyvenimui racionalizuoti. Magija reiškia technikos ir ekonomikos sustereotipinimą. Kada Kinuose norėta pradėti statyti gelžkeliai ir fabrikai, čia skersai kelio atsistojo geomantika. Ji reikalavo, kad statant būtų atsižvelgta į tam tikrus kalnus, miškus, upes, piliakalnius, nes antraip būsiąs sukeltas dvasių nerimas.[1] Ne kitaip žiūri į kapitalizmą ir Indijos kastos. Kiekviena nauja technika, kurią indas pavartoja, reiškia jam visų pirma, kad jis pameta savąją kastą ir patenka į kitą, ir, būtent, iš pradžios į žemesniąją. Kadangi jis tiki sielų metamorfoza, tai tas jam reiškia, jog tuo atveju jam perniek nueis visas šitas gyvenimas, žus jo pakilimo šansai ligi kito atgimimo. O į tokį reikalą jis vargiai duosis įtraukiamas. Be to, dar kiekvienai kastai kitos kastos žmogus yra nešvarus. Del to darbininkai, kurie nepaims vienas iš kito rankų vandens puodelio, negali dirbti bendroje fabriko dirbtuvėje. Tik šiais laikais, beveik šimtą metų išlaikius Anglams kraštą savo valdžioje, tos kliūtys galėjo būti pašalintos. Bet iš šitaip magiškai suvaržytos ekonomiškos grupės jokiu būdu negalėjo išaugti kapitalizmas.

---

[1] Tiesa, kada mandarinai pamatė, kokie pelno šansai čia jiems taikosi, tada staiga visos kliūtys radosi nugalimos: šiandien jie yra didžiausi gelžkelių akcininkai. Ilgainiui, mat, joks etiškai religinis įsitikinimas negali užkirsti kelio kapitalizmui, žygiuojančiam pilnoj šarvuotėj. Bet tatai, kad jis įstengė nugalėti sutinkamas čia kliūtis, neįrodo dar, kad jis būtų galėjęs pirmgymiai atsirasti toje dirvoje, kur magija vaidina tokią role.

Visais amžiais tebuvo viena priemonė palaužti magiją ir įvykdyti gyvenimo racionalizaciją: tai didžiosios racionalios pranašybės. Berods, ne kiekviena pranašybė sunaikina jos galią; bet jei pranašas legitimuojasi stebuklais ir kitais būdais, tada jis gali suardyti senoviškąją šventenybių santvarką. Pranašybės atkerėjo pasauly, išvadavo jį iš burtų pinklių ir tuo padėjo pagrindus mūsų moderniniam mokslui, technikai ir kapitalizmui. Kinuose trūksta tokių pranašybių. Jei ten jų ir būta, tai tos pranašybės yra atėjusios iš svetur, lygiai kaip Laotse arba taoizmas. Indija, priešingai Kinams, turėjo savo didžių pranašų. Bet vis tai buvo paveikslingosios pranašybės, t. y.: tipiškas indų pranašas, pav., Buda gyvena, berods, tokį gyvenimą, kurs turi suteikti išganymą, bet jis nelaiko savęs Dievo pasiuntiniu, galinčiu įsakyti ir kitiems tokį gyvenimą gyventi, jis tenori būti paveikslu, kaip reikia gyventi, norint pasiekti išganymą, jei kas laisvu noru sau tokį tikslą pasirinktų. Galima betgi tokio išganymo ir nesiekti, nes negi kiekvieno žmogaus dalykas pereiti po mirties į nirvaną; tik filosofai tikriausia žodžio prasme teišgali, šlykštėdamies šiuo pasauliu, stoiškai pasiryžti iš gyvenimo išnykti. Štai del ko Indijos pranašybė teturėjo netarpiškos reikšmės tik intelektualiniams sluoksniams. Jos pasekėjai tapo miškų gyventojais ir beturčiais vienuliais. Masei tačiau budistinės sektos susikūrimai reiškė visai ką kitą, būtent, galėjimą garbinti šventuosius. Atsirado stebukladariais laikomų šventųjų, kuriuos gerai maitindavo, kad jie už tai atsilygintų, laiduodami geresnį atgimimą arba suteikdami ilgą gyvenimą, lobingumą ir panašius dalykus, vadinas, šio pasaulio gerybes. Taip tad grynos formos budizmas ir paliko tik siauro vienuolių sluoksnio tarpe. Pasaulietis nerado jame jokių etinių nurodymų, pagal kuriuos jis galėtų savo gyvenimą tvarkyti; nes budizmas nors ir turėjo savo dekalogą, bet jame buvo ne priverstini įsakymai, kaip žydų dekaloge, o tik patarimai. Svarbiausias nuopelnas liko, kaip buvęs, fizinis vienuolių išlaikymas. Toks religingumas niekad negalėjo pajėgti magijos išnaikinti, jis daugių daugiausia galėjo tik vieton vienos pastatyti kitą.

Priešingai asketinei Indijos išsivadavimo tikybai, neveikiančiai masių, žydų ir krikščionių tikybos iš pat pradžios buvo ir savo prasme visados nori būti plebejinės tikybos. Senovės bažnyčia, kovodama su gnostikais, darė ne ką kitą, kaip

tik kovojo su šviesuomenės aristokratija, šiaip jau randama visose azijatinėse tikybose, ir nenorėjo atiduoti bažnyčios vairo į jų rankas. Ši kova turėjo sprendžiamos reikšmės masinei krikščionybės įtakai ir tuo padėjo išnaikinti masėse magiją tiek, kiek tai buvo galima. Visiškai ją išrauti, berods, nepavyko ir ligi šių dienų; bet ji liko kažkas prakeikta, velniška. Pradus tokios pažiūros į magiją randame jau ir senovės žydų etikoje. Giminingų jai pažiūrų dažnai pasitaiko net ir egiptėnų vad. pranašiškuose tekstuose bei priežodžių rinkiniuose. Bet ir kilniausieji egiptėnų etikos nuostatai turėjo eiti niekais, jei ten numirėlis, pridėjus jam *scarabaeus* prie krūtinės ties širdim, galėjo sėkmingai apgauti mirusiųjų teisėją, nutylėti jam padarytąsias nuodėmes ir patekti dangun. Žydų etikoje nebėra tokių sofistinių išsisukinėjimų, lygiai kaip nėra jų ir krikščionybėje. Berods, krikščionybė sublimavo magiją į komunijos sakramentą; bet ji nedavė savo sekėjams į rankas tokios priemonės išsisukti iš pomirtinio teismo, kaip egiptėnų tikyba. Apskritai, studijuodami kurios tikybos įtaką gyvenimui, turime skirti jos oficialųjį mokslą nuo tos faktiškos elgsenos, kurią ji įteigia, žadėdama atpildą ar tai šiame, ar aname gyvenime; be to, turime skirti virtuozinį pranašiausiųjų religingumą nuo masės religingumo. Virtuozinis religingumas tik paveikslu teeina visų dienų gyvenimui; jo reikalavimai tėra maksimaliniai reikalavimai, visų dienų etikai nepriverstini. Tų dviejų religingumo rūšių santykis įvairiose religijose yra įvairus. Katalikybėje jiedvi yra savotiškai susietos, nes čia virtuozinio religingumo reikalavimai statomi, kaipo *consilia evangelica,* greta pasauliečio prievolių. Tikrai tobulas krikščionis — tai vienuolis; bet iš kiekvieno žmogaus nereikalaujama vienuolio dorybių, nors ir patariama kai kuriomis jų sekti, kiek galint, ir kasdieniniame gyvenime. Toks suderinimas buvo tuo geras, kad čia etika neskilo taip į dvi dalis, kaip budizme. Bet vis delto skyrimas vienuoliškos etikos ir masinės etikos privedė prie to, kad religiniu atžvilgiu vertingiausieji individai išėjo iš pasaulio ir sudarė savo atskiras bendruomenes.

Kad šis reiškinys nėra charakteringas vien krikščionybei, o dažnai kartojasi religijų istorijoje, galime įsitikinti stebėdami didžiulę askezės reikšmę. Askezė yra tam tikras metodingas gyvenimo būdas. Šia prasme askezė veikė visur.

Kokius milžiniškus veikalus gali nuveikti asketiškai rikiuojamas metodingas gyvenimas, geriausiai matome iš Tibeto pavyzdžio. Tam gamtos nuskriaustam kraštui buvo, rodos, lemta amžinai likti dykyne; tačiau bešeimių asketų bendruomenė išstatė milžiniškus pastatus Lasoje ir įskiepino visame krašte budizmo religijos mokslą. Tolygų reiškinį matome ir Okcidente viduramžiuos. Vienuolis yra pirmasis anos gadynės žmogus racionaliai gyvenąs, metodiškai ir racionaliomis priemonėmis siekiąs savojo tikslo — pomirtinės laimės. Jam vienam teskambino varpas, jo vieno valandos tebuvo paskirstytos maldai. Vienuolynų bendruomenių ūkis buvo pats racionalusis ūkis. Vienuolynai iš dalies tiekė ankstyviesiems viduramžiams reikiamų valdininkų: Venecijos dožų galybė nusmuko, kai jie del investitūros kivirčo nebegavo naudoti klero žmonių užjūrinėms verslamonėms. Tačiau racionalus gyvenimo būdas tebuvo prigijęs tik vienuolių tarpe. Pranciškonai, įvesdami tretininkų instituciją, berods, bandė išplėsti jį ir pasauliečiuose. Bet tokiems bandymams skersai kelio stovėjo išpažinties institutas. Bažnyčia savąja išpažinties ir atgailų santvarka ramdė viduramžių Europą. Tačiau galėjimas atlikti išpažintį, prisiimant tam tikrus atgailos veiksmus, lengvino viduramžinio žmogaus psichikoje tą kaltybės sąmonę ir nuodėmės jausmą, kuriuos buvo įdiegusios bažnyčios etinės normos. Metodingo gyvenimo vieningumas ir griežtumas tuo buvo faktinai suardytas. Bet bažnyčia, didi žmonių žinovė, nė nelaukė, kad kiekvienas žmogus būtų griežtai vieninga etinė asmenybė, o iš anksto tarė, kad jis, nepaisydamas išpažinties graudenimų ir net sunkiausios atgailos, vistiek vėl etiškai nupulsiąs, tad ji teikė savo malonę teisiesiems ir neteisiesiems.

Šią sistemą griežtai atmetė reformacija. Liuterinė reformacija, paneigdama *consilia evangelica,* tuo pat naikino etikos dvilypumą, skirtumą tarp visiems privalomos moralės ir tarp specifiškai pranašios virtuozų moralės. Asketų išsiskyrėlių iš pasaulio čia jau nebėra. Didžiai religingos natūros žmonės, ėjusieji lig šiol į vienuolynus, turi dabar pasauliečiuose gyvendami tą pat nuveikti. Šiai pasaulietiškai askezei atitinkamą etiką sukūrė asketinės protestantizmo kryptys. Čia nebereikalaujama gyventi nevedus; vedybos tėra racionalaus vaikų gaminimo institucija. Neturtas nėra girtinas, bet lobin-

gumas irgi neprivalo vien pomėgiams tarnauti. Visai tad tiksliai Sebastijonas Frank'as išreiškė reformacijos prasmę šiais žodžiais. „Tu tariesi esąs ištrūkęs iš vienuolyno: dabar visu savo gyvenimu tu turi būti vienuolis". Kiek veikė gyvenimą šitaip pakitėjusi askezės sąvoka, matome iš pavyzdžio tų kraštų, kuriuose įsigalėjo protestantiškai asketinis religingumas, o ypač iš religinių sektų reikšmės Amerikoje ligi pat pastarųjų laikų. Nors ten bažnyčia atskirta nuo valstybės, bet dar prieš kokius 15—20 metų nebuvo nė vieno bankininko, nė vieno gydytojo, kuriam įsikuriant, arba užmezgant santykius, nebūtų buvęs statomas klausimas, prie kokios tikybinės bendruomenės jis priklausąs. Atsakymas į tą klausimą nulemdavo ir jo perspektyvas. Nes į sektas buvo priimama tik stropiai ištyrus elgsenos dorovingumą. O kadangi čia nebuvo, kaip pas žydus, etikos skirtumo savybėje ir santykiuos su svetimaissiais, todel priklausymas prie sektos laidavo ir verteiviškąjį sąžiningumą bei patikimumą, tad drauge ir pasisekimą. Del to atsirado ir posakis: „honesty is the best policy"; del to kvekeriai, babtistai, metodistai nuolat iš patirties kartoja, jog Viešpats laiminąs savuosius: „Bedieviai nepasitiki vienas kitu nė per nago juodimą; į mus jie kreipiasi, kai nori daryti biznį; dievotumas yra tikriausias kelias praturtėti'. Tatai toli gražu nėra „cant"[1], o tik sutapimas religingumo su tokiais rezultatais, kurie iš pradžios buvo jam svetimi, kurių jis visai nesiekė. Šiaip ar taip tas dievotumo dėka įgytasis turtas stato dilemą, visai panašią į tą užburtąjį ratą, kuriame sukosi viduramžių vienuolynai, kai religinis cechas susikraudavo turto, turtas įnešdavo jan suirimą, suirimas vėl reikėdavo taisyti metodingu darbu. Šio prieštaravimo kalvinizmas mėgino išvengti, skelbdamas žmogų esant tik Dievo duotųjų turtų p r i e v a i z d a; kalvinizmas smerkė pomėgius, bet jis neleido del jų išvengimo bėgti iš pasaulio, o laikė kiekvieno žmogaus religiniu uždaviniu bendradarbiauti, racionaliai tvarkant pasaulį. Iš šios idėjinės aplinkos dar ir šiandien tose kalbose, kurioms padarė įtakos protestantiškas biblijos vertimas, tebėra išsilikęs žodis „Beruf" („pašaukimas") profesijos, verslo prasme[2]. Ja-

---

[1] [„Cant" — sunkiai išaiškinamas specifinis anglų kalbos žodis, reiškiąs maždaug veidmainingą gyrimąsi savo dorove. *Vert]*.

[2] Plg. M. W e b e r, Gesammelti Aufsätze zur Religionssoziologie I, 63 sk., 98 sk., 207 sk.

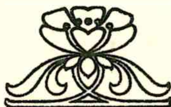
me atsispindi savotiškas vertinimas: ir kapitalistinis pelnimosi verslas racionaliais pagrindais laikomas čia atlikimu tam tikros Dievo skirtos pareigos.

Toks verslo sąvokos sutikybinimas visų pirma davė moderniniam verslamoninkui stebuklingai ramią sąžinę, ir taip pat nuolankių darbininkų, kurie dirba savo darbą asketinių atsidavimu ir nesipriešino be atodairų išnaudojami, nes jiems už tai žadėta amžina laimė danguje, o tokia perspektyva anais laikais, kada bažnytinė drausmė laikė susaisčiusi visą gyvenimą taip standžiai, kad šiandien mums sunku ir įsivaizduoti, — tais laikais ši perspektyva reiškė visai kitokią realybę, negu šiandien. Ir katalikų bei liuterių bažnyčios turėjo savo drausmę ir taikė ją. Bet protestantiškose asketinėse sektose į Dievo stalo bendruomenę buvo įsileidžiami tik tie, kurie turėjo griežtai dorovingo žmogaus vardą, gi tas dorovingumas buvo čia tolygus verteiviškam sąžiningumui, o tikėjimo turinio niekas neklausė. Tokios galingos ir nesąmoningai rafinuotos institucijos kapitalistiškiems individams ugdyti neturėjo nė jokia kita bažnyčia ar tikyba, ir prieš ją maža tereiškia visą tai, ką renesansas yra nuveikęs kapitalizmui. Renesanso menininkai domėjosi technikos problemomis ir buvo pirmaeiliai eksperimentoriai. Iš meno ir iš kasyklų darbo eksperimentą toliau perėmė mokslas. Tačiau kaipo pasauližvalga renesansas, berods, daug paveikė kunigaikščių politiką, bet jis neperformavo žmogaus sielos taip, kaip reformacijos naujenybės. Beveik visi didieji atradimai 17 šimtmečio pradžioje yra išaugę katalikybės dirvoje: Kopernikas buvo katalikas, tuo tarpu kaip Liuteris ir Melanchtonas neigiamai žiūrėjo į jo atradimus. Apskritai neapdairu būtų identifikuoti protestantizmas ir mokslo pažanga. Katalikybė, berods, daug kur trukdė mokslo pažangai, bet ir asketinėms protestantizmo sektoms grynasis mokslas terūpėjo nebent tik tiek, kiek jis pravertė realioms visų dienų gyvenimo reikmenėms. Tačiau specifinis protestantizmo nuopelnas yra tai, kad jo dėka mokslas stojo talkon technikai ir ekonomikai.

---

[1] Plg. E. Tröltsch, Die Sociallehren der christlichen Kirchen und Gruppen, 2 t. Tübingen, 1912 (naujai išspausd. 1919). Moksilininkų, priešingų šiai M. Weberi'o pažiūrai į kalvinizmo reikšmę, įvardysime čia: L. Brentano, Die Anfänge des modernen Kapitalismus, München, 1916, 117 sk. ir G. Brodnitz, Englische Wirtsschaftsgeschichte, I, 282 sk.

Religinė šaknis moderninėje ūkio žmonijoje yra nudžiūvusi. Protestantiškos kultūros kalbų terminas „Beruf" („pašaukimas") verslo prasme šiandien tėra tik *caput mortuum*. Asketinis religingumas užleido vietą pesimistinei, bet jokiu būdu nebe asketinei pasaulėžiūrai, kaip ją, pav., išreiškė Mandevilles savo pasakėčioje apie bites: esą, ir atskirų žmonių ydos išeinančios kartais visuomenei į gerą. Išdilus ir paskutinėms liekanoms to religinio sektų patoso, kurs seniau buvo toks galingas, protestantiškos askezės palikimą ūkio nuotaikos srityje paveldėjo „apšviestojo amžiaus" optimizmas, skelbęs interesų darnumą; jis statė gaires besibaigiančio 18 ir prasidedančio 19 šimtmečio karalių, politikų ir rašytojų minčiai. Ūkio etosas buvo atsiradęs asketinio idealo dirvoje; dabar jam nukrito religinės prasmės skraistė. Darbininkų klasė galėjo šiaip taip tenkintis savo likimu, kol ją ramino amžinosios laimės pažadai. Bet kai šis raminimas nustojo veikęs, tada jau del to vieno turėjo kilti visuomenės tarpe tie priešingumai, kurie nuo to laiko tolydžio vis dar aštrėja. Čia jau mes esame priėję tą laikotarpį, kada baigiasi ankstyvasai kapitalizmas ir prasideda 19 šimtmečio geležies gadynė.

RODYKLĖS.

I. Sąvokos ir esminiai dalykai.

II. Asmens, vardai.

III. Istoriniai terminai.

TURINYS.

ANTRASIS SKYRIUS.

Amatai bei kasyklų pramonė ligi kapitalizmo išrutulai neprasidėjus.

TREČIASIS SKYRIUS.

Prekių ir pinigų apyvarta prieškapitalistiniais laikais.

KETVIRTASIS SKYRIUS.

Moderninio kapitalizmo atsiradimas.
